

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**ZEMAHŞERÎ'NİN NAHİVDE SEMÂ' İLE İSTİŞHÂDİ:
BETİMSEL-ANALİTİK BİR ÇALIŞMA
(DOKTORA TEZİ)**

OWAYS WISI

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi İHAB SAİD İBRAHİM İBRAHİM

KASTAMONU 2022

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI

ZEMAHŞERÎ'NİN NAHİVDE SEMÂ' İLE İSTİŞHÂDİ:
BETİMSEL-ANALİTİK BİR ÇALIŞMA

OWAYS WISI

DOKTORA TEZİ

İHAB SAİD İBRAHİM İBRAHİM

ARALIK - 2022
KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Oways WISI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ZEMAHŞERÎ'NİN NAHİVDE SEMÂ' İLE İSTİŞHÂDİ: BETİMSSEL-ANALİTİK BİR ÇALIŞMA

OWAYS WISI

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI

DANIŞMAN:DR. ÖĞR. ÜYESİ İhab SAİD İBRAHİM İBRAHİM

Bu tezde, Arap dilinin öncü âlimlerinden biri olan Cârullâh ez-Zemahşerî'nin, nahiv kurallarını tespit noktasında semâ ile istişhâdî konu edilmiştir. Zemahşerî'nin bu istişhâdlarının teorik yönü *el-Mufasssal* kitabında, pratik yönü ise *el-Keşşâf* kitabında görülebilmektedir. Bu bağlamda tez bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan meydana gelmektedir. İlk olarak, Zemahşerî'nin kıraatleri kusurlu bulması, kıraatlerle istişhâdî bir hüccet kabilinden görmeyip, kabul edilme şartını fesahate(fesâhat), kıyasa uygunluğa(uygunluk) ve yaygın kullanım şartlarına bağlamıştır. Daha sonra Zemahşerî'nin hadislerle istişhâdına geçilmiştir; Zemahşerî pratik açıdan hadislerle istişhâdî kabul etmekle birlikte, bu şekildeki istişhâdları oldukça azdır. Ardından şiir ve nesir çeşitleri ile Arapların sözleri gelmektedir. Zemahşerî, Arapların sözleri ve mesellerinden oluşan nesirle ilgili bolca istişhâdda bulunmuştur. Şiir konusunda da o, muhdes şairlerin şiirleriyle istişhâdın caiz olduğunu söylemiş, ancak bunu önde gelen dil âlimleri ve ravilerle sınırlı tutmuştur. Yine Zemahşerî, kendisi uygun olmadığına işaret etmesine rağmen söyleyeni meçhul şiirlerle istişhâd etmiştir. Masnû şiirle istişhâdî kabul etmezken, masnû olduğu söylenen şiirle istişhâd ettiği vakidir. Hangi kurala delil olduğu hususunda farklı rivâyetler bulunan şiirlerle de istişhâd etmiştir. Şiirini istişhâda konu ettiği şairler, Ebû Hayyân'ın Fârâbî'den naklettiği kabilelerle sınırlı kalmamış; aksine Arap olmayan ve Farsça konuşanlarla bir arada yaşayanların, yabancılarla sınırı bulunan beldelerdekilerin şiirleriyle de istişhâd etmiştir. Zemahşerî'ye göre, Arapların tüm lehçeleri farklı fesahat derecelerinde olmakla birlikte delil niteliğindedir. Bu tez ile varılan en önemli sonuçlardan biri, teorik söylemleri olduğu gibi kabul etmeyip incelemeye tabi tutmanın ve bu teorik söylemlerin nahiv âlimleri nezdindeki pratik yönüyle uyum göstermesine dikkat etmenin gerekliliği olmuştur.

ANAHTAR KELİMELE:Nahivde istişhâd, nahiv usûlü, Zemahşerî, Nahivde semâ.

Aralık 2022, 289 Sayfa

ABSTRACT

PH.D THESIS

CITATION BY HEARING IN GRAMMAR ACCORDING TO AL-ZAMAKHSHARI

OWAYS WISI

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
SUPERVISOR:DR. Ihab SAID IBRAHIM IBRAHIM

This research studies the citation by hearing in regard to proving grammatical rules according to the renowned Arabic language scholar, Jarullah Al-Zamakhshari. The citation involves two aspects, theoretical, which is *The Book of Al-Mufasssal*, and practical, which is the *Book of Alkashaf*. The research comprises an introduction, three chapters, and a conclusion. Initially, Al-Zamakhshari studied the citation of the readings but challenged it, because he did not see it as a followed Sunnah. Moreover, the criterion for these readings to be approved is eloquence, agreement with the analogy, and extensive use. Al-Zamakhshari, then, studied Hadith, and its citations were actually acknowledged although they were few. After that, he studied Arabic rhetoric particularly prose and poetry, as a result, he was excessively using prose by quoting Arabic sayings and proverbs. As for poetry, it stipulated that it is permissible to cite the poetry of the Mawlidian but restricted it to the imams of the language and its narrators. He also cited unanimous poetry, although he indicated that it was forbidden to be cited. Besides, he denied the citation of affectation poetry, but he cited poetry which was said to be affectation. He also cited multiple sourced poetry. As for the poets who he cited, he did not adhere to the tribes that Abu Hayyan reported on the authority of Al-Farabi. Rather, Al-Zamakhshari cited those who mingled with the Persians and used to speak Persian and the tribes that used to live on the borders of foreign countries. The variations of Arabic are all acknowledged by al-Zamakhshari, but they are not of the same degree in eloquence. Finally, the researcher recommends not to credit the theoretical statements and the need to consider them and the extent to which they agree with the practical reality of the grammarians.

KEYWORDS:Hearing in grammar - Zamakhshari - Fundamentals of grammar - Citation in grammar.

December 2022, 289 Page

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanmasında, tezin danışmanlığını üstlenmekle beni onurlandıran, bana rehberlik eden, araştırmalarda doğru yola yönlendiren ve yakınlaştıran, fayda neredeyse yönümü oraya çeviren sevgili danışmanım Dr. Öğr. Üyesi İhab Said İbrahim İBRAHİM'e sonsuz teşekkürlerimi iletiyorum. Allah Teâlâ'dan kendisine güzel bir mükafatla karşılık vermesini diliyorum. Aynı zamanda Prof. Dr. Halil İbrahim Kaçar. Prof. Dr. Ali Rafet Özkan'a ve Dr. Öğretim Üyesi Murat Yıldız'a, çalışmanın eksiklerini düzeltme ve kapatma konusunda büyük bir etkisi olan yönlendirmeleri sebebiyle teşekkürlerimi sunuyorum. Savunmasında jüri üyeleri olan Sn. Dr. Öğr. Üyesi Amr Mukhtar Morsi Ahmad'a.

OWAYS WISI
Kastamonu, 2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TAAHHÜTNAME	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Başlığı	3
1.2. Tezin Konusu	3
1.3. Tezin Önemi ve Amacı	3
1.4. Tezin Sınırlılıkları	5
1.5. Tezin Metodolojisi	5
1.6. Terimler.....	5
1.7. Tezin Sınırları.....	5
1.8. Önceki Çalışmalar	6
1.9. Teorik Çerçeve	14
1.9.1. İstişhâdın Tanımı.....	14
1.9.2. Semâ‘ın Tanımı.....	15
1.9.3. Semâ‘ın, Dil Kurallarının Bilinmesinde İlk Kaynak Olması	16
1.9.3.1. Zemahşerî’de semâ‘ın yeri	17
1.9.4. Semâ‘ ve Semâ‘î Arasındaki Fark.....	17
1.9.5. Semâ‘ Çeşitleri	18
2. BİRİNCİ BÖLÜM: SEMÂ‘IN BİRİNCİ TÜRÜ KUR’AN-I KERİM VE KIRAATLER	19
2.1. Kur’an ve Kıraatlerin Tanımı	19
2.2. Kur’an ve Kıraatlerin Delil Oluşu.....	21
2.3. Zemahşerî’nin Kur’an ve Kıraatlerle İstişhâdı.....	22
2.3.1. Zemahşerî’nin Kıraatlerle İstişhâdının Özellikleri.....	23
2.3.1.1. Mütevâtir, âhâd ve şâz kıraat arasında ayrım yapmama	23
2.3.1.2. Kıraati kârisine nispet etmeme.....	24
2.3.1.3. Kıraatler için mushaf dışında bir kaynak göstermemesi	24
2.3.1.3.1. Zemahşerî’nin mushafları kaynak göstermedeki gayesi	25
2.3.2. Zemahşerî’nin Kur’an ve Kıraatlerle İstişhâd Etme Gayesi	26
2.4. Zemahşerî’nin Bazı Kıraatleri Eleştirmesi.....	29
2.4.1. Mütevâtir Kıraatlerin Eleştirilmesi	33
2.4.1.1. Kıraatlerin kusurlarına işaret etmesi	33
2.4.1.2. Zemahşerî’nin mütevâtir kıraatleri açık ifadelerle eleştirdiği yerler	35
2.4.1.3. Mütevâtir kıraatleri edâ yönüyle eleştirmesi.....	41

2.4.1.4. On kıraattteki usullerden birini reddetmesi	48
2.4.2. Şâz ve Âhâd Kıraatleri Reddetmesi	49
2.4.3. Kıraatleri Eleştirme Nedenleri	54
2.4.3.1. Fesahat ve kullanım:	54
2.4.3.2. Kıyasa muhalefet ve benzerinin bulunmaması	56
2.4.3.3. Kıraatlerin kıyasa ve en fasih olana uygun, kuvvetli bir veche hamlinin zorunlu olması.....	57
2.4.3.4. Kıraatin bir şiir zarureti gibi görülmesi.....	57
2.4.3.5. Kûfelilerin görüşünü nakletmeksizin Basralıların görüşüne itimat etmesi	58
2.4.3.6. Eleştiride Zemahşerî'nin kendinden öncekilere tâbi olması	58
2.4.4. Kıraat Tâbi Olunması Gereken Bir Sünnet Midir Yoksa Bir Seçim ve Tercih Mi?.....	59
2.4.4.1. Zemahşerî'nin râvileri hatalı bulması	63
3. İKİNCİ BÖLÜM: SEMÂ'IN İKİNCİ TÜRÜ HADÎS-İ ŞERİFLER.....	66
3.1. Hadîs-i Şerifin Tanımı.....	66
3.2. Nahiv Âlimlerine Göre Nahivde Hadisle İstişhât	67
3.2.1. Hadisle istişhât konusunda nahiv âlimlerinin yöntemleri	67
3.2.1.1.1. Caiz görmeyenlerin delilleri ve caiz görenlerin bunlara itirazı..	68
3.3. Zemahşerî'ye Göre Hadisle İstişhât	71
3.3.1. Zemahşerî'nin İstişhât Ettiği Hadisler	73
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SEMÂ'IN ÜÇÜNCÜ TÜRÜ NAZIM VE NESİR OLARAK ARAPLARIN SÖZLERİ	92
4.1. Sözleri Delil Kabul Edilen Kimselerin Özellikleri	92
4.1.1. Sözleriyle İstişhât Edilen Kimsede Aranan Kriterler.....	92
4.1.1.1. Sözleriyle istişhât edilen kişinin fesahat özelliği	92
4.1.1.2. Ebû Nasr Fârâbî'ye göre mekân kriteri.....	93
4.1.1.2.1. Ebû Hayyân'ın metni	94
4.1.1.3. Zaman kriteri: Şairlerin tabakatı	95
4.1.1.4. Şiirleriyle istişhât edilmesi konusunda ihtilaf edilen şairler:	96
4.1.2. Sözleriyle İstişhât Edilen Kişi Konusunda Zemahşerî'nin Görüşü.....	97
4.1.1. Zemahşerî'nin İstişhât Ettiği Şairler, Kabileler ve Lehçeler:.....	100
4.1.2. Müvelledûn	121
4.1.2.1. Müvelledin tanımı	121
4.1.2.2. Müvelledûn şiiriyle istişhât etme konusunda nahiv âlimlerinin görüşü	122
4.1.2.3. Müvelledûn şiiriyle istişhât etme konusunda Zemahşerî'nin görüşü:	123
4.2. Mesmu'un Özelliği.....	134
4.2.1. Nesir	134
4.2.1.1. Araplardan nakledilen ve duyulan sözler.....	135
4.2.1.1.1. Zemahşerî'nin Arapların sözleriyle istişhât etmesinin özellikleri	135
4.2.1.2. Emsal/Darb-ı mesel.....	146
4.2.1.2.1. Zemahşerî'nin nahivle ilgili meselelerde mesellerle istişhât etmesinin özellikleri:	147
4.2.1.3. Lehçeler.....	152

4.2.1.3.1. Arapların tüm lehçeleri hüccettir:	152
4.2.1.3.2. Bir Arap iki lehçe konuşabilir:	154
4.2.1.3.3. Lehçelerin birbiriyle iç içe olması:	156
4.2.1.3.4. Lehçeler arasında tercih yapmak ve lehçeleri birbirine eşit saymak	158
4.2.1.3.5. Bazı lehçelere lakap ve sıfat vermek:.....	164
4.2.2. Şiir:.....	172
4.2.2.1. Şiirle Çok İstişâh Etmesinin Sebebi:.....	172
4.2.2.2. Söyleyeni bilinmeyen şiir:.....	173
4.2.2.2.1. Söyleyenin zikredilmemesinin sebebi:.....	173
4.2.2.2.2. Söyleyenin bilinmemesi problemi:	178
4.2.2.2.3. Söyleyeni meçhul şiirle istişâh etme konusunda nahiv âlimlerinin görüşleri:.....	179
4.2.2.2.4. Zemahşerî'nin görüşü:	198
4.2.2.2.5. Kiyân Ahmed Hazim'in "Zemahşerî'nin el-Mufasssal'ı Örneğinde Söyleyeni Meçhul Şiirler ve Kur'an Kıraatleri Arasında Nahiv Şâhitleri" adlı makalesinin eleştirisi:.....	201
4.2.2.2.6. Zemahşerî'nin eserlerinde geçen söyleyeni meçhul şâhitlerin incelenmesi:.....	205
4.2.2.3. Masnû şâhid:	236
4.2.2.3.1. Zemahşerî'nin masnû şâhidi kabul etmemesi:.....	238
4.2.2.3.2. Zemahşerî mevzu olduğu söylenen beyitlerle istişâh etmiştir:.....	243
4.2.2.4. Rivâyet edilen şâhidin rivâyetlerinin çeşitliliği:	249
4.2.2.4.2. Zemahşerî'ye göre farklı rivâyetleri olan şâhid:	251
5. SONUÇ	259
KAYNAKÇA	268

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

b.	: bin, ibn (Oğlu)
bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
Ed.	: Edebiyat
H	: Hicrî
M	: Milâdî
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa

1. GİRİŞ

Kur'an'ın dili olması hasebiyle Arap dili, dünyanın her yerindeki Araplar ve diğer ırklardan âlimlerin hizmetine mazhar olmuştur. Bu tezde de, Arapçaya dil, nahiv, sarf, belâgat, edebiyat ve aruz gibi ilimler yoluyla hizmette bulunan meşhur âlimlerden Cârullâh Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer el-Havârizmî ez-Zemahşerî (h. 467-538) ve meşhur kitapları konu edilmektedir.

Bu tezde nahiv usulünün bir konusu olarak Zemahşerî'nin nahivde semâ ile istişhâdı betimsel analitik metotla işlenmektedir.

İstişhât, şiir veya nesir halindeki bir sözden delil getirmektir. Semâ ise sözüyle istişhât edilen Araplardan duyulan delili ifade eder.

Bu tez bir giriş ve üç ana bölümden oluşmakta, sonuç ve önerilerin ardından kaynaklarla sonlanmaktadır. Giriş kısmında istişhâdın tanımı, semânın (nakil) tanımı, semâ-semâî farkı ve semâ türleri yer almaktadır.

Birinci bölüm Kur'an-ı Kerim ve kıraatler hakkındadır. Kur'an ve kıraatlerin tanımından ve delil olmalarından bahsedildikten sonra Zemahşerî'nin bunlarla istişhâdı ile bu istişhâtlardaki gayeleri üzerinde durulmuştur. Ardından şâz ve mütevâtir kıraatler hakkındaki eleştirilerinden, bu eleştirilerin sebeplerinden bahsetmek suretiyle bu alanda birtakım detaylara girilmiş; kıraat eleştirilerinin Zemahşerî'de olduğu gibi ondan önceki alimlerde de geniş yer tuttuğu görülmüştür.

İkinci bölümde hadisle istişhât konusu ele alınmıştır. Öncelikle hadisin tanımı verilmiş, ardından nahiv alimlerinin hadisle istişhât ile ilgili görüşleri özetlenmiştir. Daha sonra Zemahşerî'nin istişhât ettiği hadisler işlenmiş ve bunların sayısının yirmiyi aştığı, dolayısıyla Zemahşerî'nin hadisle istişhâdı caiz gören alimlerden olduğu sonucuna varılmıştır.

Tezin en hacimli bölümlü olan üçüncü bölümde Arapların şiir veya nesir halindeki sözleri konu edilmiştir. Bu bölüm “Konuşması Kabul Edilen Kimsenin Özellikleri” ve

“Mesmu‘un Özelliği” olmak üzere iki ana başlığa ayrılmıştır. İlkinde bir kimsenin sözünün delil kabul edilmesinin ölçütleri işlenmiştir ki bunlar fesâhat, zaman ve mekân olup fesâhat bunların en önemlisidir. Müvelled şairlerle Zemahşerî’nin istişhâdı konusuna da yer verilmiştir.

Bu bölümde şairler, kabileleri, yaşadıkları bölge ve zamanlarına göre bir araya getirilerek daha titiz sonuçlara varılması sağlanmıştır.

“Mesmu‘un Özelliği” başlığı da şiir ve nesir olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Nesir kısmında sözler, meseller ve lehçeler; özellikleri, kabul edilme şartları, diğerlerine tercih edilmeleri, eleştirildikleri noktalar ve diğer isimlendirmeleri yönleriyle incelenmiştir.

Şiir kısmında ise öncelikle şiirle çokça istişhât edilmesinin sebebi üzerinde durulmuş; söyleyeni belli olmayan şiir, farklı rivâyetleri bulunan şiir ve masnû şiir olmak üzere şiir şâhitlerinin türlerinden bahsedilmiştir.

Çalışma sonuç ve önerilerle sonlanmaktadır.

Bunların yanı sıra tezde, şâhitlerin ve meselelerin bulunduğu yerlere işaret edilmiştir. Bu hususta önceki çalışmalardan istifade edilmekle beraber bazılarına da itiraz edilmiştir.

Nahiv ilmini araştıran herkes nahiv alimleri arasındaki ihtilaf sebeplerinin, bir delilden hüküm çıkarma noktasındaki ihtilafların açıklanmasında nahiv usulünün merkezi bir rolü olduğunu bilmektedir. Dolayısıyla nahiv usulünü bilmek; nahiv aliminin yöntemini, izlediği yolu, bu yoldan ne zaman ayrıldığını, ihtilaf edenler arasında nasıl tercih yapılacağını belirleme noktasında önemlidir.

1.1. Tezin Başlığı

Zemahşerî'ye Göre Nahivde Semâ ile İstişhâd: Betimsel-Analitik Bir Çalışma

1.2. Tezin Konusu

“Zemahşerî'ye göre semâ ile istişhâd” konulu bu tezde birkaç farklı yön bulunmaktadır. İlk olarak Zemahşerî'nin istişhâdları tümevarım yöntemiyle incelenerek, bunların Kur'an ve kıraatler, hadîs-i şerifler, nesir ve şiir olarak Arapların sözlerinden meydana geldiği görülmüştür. Ardından Zemahşerî'nin tüm bu unsurlarla istişhâdının kitaplarında nasıl yer aldığı incelenmiştir. Daha sonra istişhâd hakkında Zemahşerî'nin teorik ifadelerine başvurulmuştur. Bu ifadeler, söyleyeni belli olmayan sözle istişhâdın caiz olmaması gibi nazari hükümlerdir. Ayrıca Zemahşerî'nin bu teorik hükümleri eserlerinde nasıl uyguladığı da incelenmiştir. Son olarak tüm bu yönler açıklanarak analiz edilmiştir.

1.3. Tezin Önemi ve Amacı

Bu tezin önemi, aşağıdaki hususlardan ileri gelmektedir:

- 1- Zemahşerî'nin nahiv yazımında esas aldığı ve semâ olarak teberrüz eden nahiv usûlünün ve ulaştığı sonuçların sıhhatinin bilinmesi gereklidir.
- 2- Zemahşerî, Arap nahvinin önde gelen isimlerindendir. Dolayısıyla onun nahivdeki usûlünün bilinmesi, klasik Arap nahvinin inşasındaki önemli bir yapı taşıdır. Diğer nahiv âlimleri konusunda da bu minvalde yapılacak çalışmalar, eski nahiv âlimlerindeki gramer temellerinin belirlenmesini mümkün kılacaktır. Zira böylece klasik nahvin usulleri anlaşılacak, klasik nahvi hatalı bulan ve farklı yöntem ve usullere göre yeni bir nahiv inşasını öngören iddiaların ve görüşlerin sıhhati saptanabilecektir.
- 3- Bu tezde, teorik ve pratik yönlerle uyum sağlayan betimsel-analitik metot kullanılmıştır. Bu yöntemle, teorik hükümlerin sıhhati pratik yön üzerinden açığa çıkmaktadır. Örneğin, nahiv usûlüne dair bazı usul kuralları nahiv âlimlerinin uygulamalarına ters düşmektedir. Bununla, İbnü'l-Enbârî'nin *Lüma' u'l-edille* ve *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb* eserleri ile Süyûtî'nin *el-İktirâh* eserinde semâ delili ile alakalı

sunulan kuralların sıhhati ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu çalışmaların her biri, fıkıh usûlü, mantık ve cedel ilimlerinden etkilenerek idealize edilmiş temeller üzerine kuruludur.

4- Nahiv usûlü ve dolayısıyla semâ ile ilgili çalışmaların birçoğu da, İbnü'l-Enbârî ve Süyûtî'nin ortaya koyduğu bu idealize edilmiş usullere dayanmaktadır.

Tüm bu hususlar, nahiv usûlünün temel yapı taşlarından olan semâ ile istişhâd konusunun seçilmesinde etkili olmuştur. Zemahşerî'nin seçilmesi ise onun, mukallid müteahhirlerden ya da mütekaddimlerden biri olmaması; mütekaddim âlimlerin görüşlerini alarak içtihat etmesi ve müteahhir âlimlerin de onun görüşlerini alması nedeniyledir. Bunun yanı sıra onun nahivde, *el-Keşşâf* tefsirinde görülen pratik bir yönü bulunmaktadır. Her ne kadar *el-Mufasssal*, *el-Ünmûzec* ve benzeri teorik gramer kitapları bulunsa da, *el-Keşşâf* ta bu teorik görüşlerinin bir uygulaması bulunmaktadır. Zemahşerî'nin nahiv ve tefsir âlimleri arasındaki konumu da, bu tez çalışması için seçilmesinde etkili olmuştur.

Bu tezde aşağıdaki soruların cevabı aranmaktadır:

- 1- Nahiv âlimlerinin, hadîs-i şeriflerle ve söyleyeni meçhul olan şiirle istişhâd konularında olduğu gibi, semâ ile istişhâd konusunda da teorik görüşleri var mıdır?
- 2- Nahiv âlimleri bu görüşleri ne derece uygulamışlardır?
- 3- Semâ ile istişhâd konusunda nahiv âlimlerinin benimsediği usul kuralları nelerdir?
- 4- İbnü'l-Enbârî'nin *Lüma 'u 'l-edille* ve *el-İğrâb fî cedeli 'l-i 'râb* eserleri ile Süyûtî'nin *el-İktirâh* eserinde ortaya koydukları bilgiler, nahiv âlimlerinin pratik çalışmalarından edinilen bir olgu kabul edilebilir mi? Yoksa bunlar, özellikle de kendinden sonrakilere temel teşkil etmesi bakımından *el-İktirâh* adlı eser, nahiv âlimlerinin uygulamalarına büyük ölçüde ters düşen teorik sözlerden mi ibarettir?
- 5- Zemahşerî kendinden öncekilere ne ilave etmiştir?
- 6- Zemahşerî'nin teorik görüşleri ile uygulamaları ne derece uyumludur?
- 7- Zemahşerî kıraatleri kusurlu bulan ilk âlim midir? Bunların kusurlu bulunmasındaki ölçütleri nelerdir?

8- Zemahşerî hadîs-i şerifler, söyleyeni meçhul şiir, farklı şekillerde rivâyet edilen şiir ve masnû şiirle istişhâd etmiş midir? Onun bu malzemelerle istişhâdı, nahiv kurallarını temsil amaçlı mı yoksa ispat amaçlı mı olmuştur?

9- Zemahşerî'nin, sözünü istişhâd kabul ettiği kişiler kimlerdir?

1.4. Tezin Sınırlılıkları

Yayınevleriyle iletişimin kolaylığına, kitap fuarlarının yaygınlaşmasına, kitapların internet üzerinden erişilebilir olmasına rağmen, bazı kitapların belli baskılarına ulaşma sorunu günümüzde dahi devam etmektedir. Dolayısıyla bazı kitaplara erişim için yayınevleriyle iletişime geçilmesi gerekmiştir. (Tezin sınırlılıkları bu demek değildir tezin neyi ölçmek ya da araştırmak istediği ve kapsamı manasındadır. Bu da zaten 1.7 Tezin sınırları başlığı altında verilmiştir.)

1.5. Tezin Metodolojisi

Tezde betimsel-analitik metot izlenmiştir. Zemahşerî'nin nahiv alanındaki istişhâdları toplanmış, bu istişhâdların yer aldığı metinler okunmuş ve ardından tüm bunlar açıklanarak analiz edilmiştir.

1.6. Terimler

Tezde belli başlı bazı terimler kullanılmıştır. İstişhat, semâ, mütevatir ve âhâd kıraat, nahiv şahidi, hadîs-i şerif, mesel, me'sûr sözler, şiiriyle istişhâd edilen şair, sözü delil kabul edilen kabileler, söyleyeni belli olmayan şiir, masnû ve çeşitli şekillerde gelen rivâyet bu terimlerdenidir.

1.7. Tezin Sınırları

Tezde, Zemahşerî'nin kitaplarında bulunan, nahiv ilmine ilişkin semâ meseleleri konu edilmektedir. Bu nedenle Zemahşerî'nin, nahiv ilmine has olarak kaleme aldığı *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabiyye* eseri tezin en önemli kaynaklarından biri olmuştur. İçerisinde bulunan nahiv meselelerinden ötürü *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-tenzîl* eseri de, bu bağlamda başvuru kitaplarıdır.

Aynı şekilde Zemahşerî'nin *el-Fâik fî ġarîbi'l-hadîsi ve'l-eser, Esâsü'l-belâġa, Nüketü'l-a'râb fî ġarîbi'l-i'râb fî'l-Kur'âni'l-Kerîm, A'cebü'l-'aceb şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab, el-Mühâcât bi'l-mesâili'n-nahviyye, el-Mustaksâ fî emsâli'l-'Arab ve el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb* eserlerinin haşiyelerinden de istifade edilmiştir.

Semâ konusundaki nazari meselelerle ilgili olarak ise tezde, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i, İbn Fâris'in *es-Sâhibî* eseri, İbnü'l-Enbârî'nin *Lüma'u'l-edille, el-İġrâb, el-İnsâf ve Esrârü'l-'Arabîyye* eserleri, Süyûtî'nin *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihi, el-Müzahir ve el-Eşbâh ve'n-nezâir* eserleri ile İbn 'Allân ve İbnü't-Tayyib el-Fâsî'nin *el-İktirâh*'a yazdıkları şerhler esas alınmıştır.

1.8. Önceki Çalışmalar

Zemahşerî, İbn Ya'îş, İbn Mâlik, İbn Hişâm, Ebû Hayyân ve diğerleri gibi büyük nahiv âlimleri hakkında çokça çalışma yapılmış ve bu çalışmalarda söz konusu âlimlerde semânın önemine değinilmiştir. Ancak bu incelemeler, değinme ile sınırlı kalmış ve derinleşmemiştir. Örneğin Fâdıl es-Sâmerrâî, Zemahşerî hakkındaki çalışmasında semâ konusundan ancak birkaç sayfada bahsetmekle yetinmiştir.

Bu tezin, kendisini diğer çalışmalardan ayıran en önemli özelliği, semâ ile istişhâd, nahiv kurallarının tespitinde bir delil olması yönüyle ele almasıdır. Nitekim şevâhid konusunda yazılmış çalışmaların birçoğunda nahiv şâhitleri, okutulan nahiv kitaplarında geçtikleri konuların sırasıyla verilerek delil teşkil eden kısmı zikredilmekte ve zaman zaman bu konudaki nahiv ihtilafı söylenmektedir.

Zemahşerî'nin kitaplarında dil ilimlerini konu eden çalışmalar ise ses bilgisi, sarf, nahiv ve delâlet hakkındadır. Bu tezde ise bu dil ilimlerinden yalnızca istidlal konusu ele alınmaktadır. Zemahşerî'de şevâhid meselesi hakkında yapılan çalışmalardan ulaşabildiklerimiz ise şunlardır:

- 1- Ğassân 'Abdüsselâm Hamdûn'un, Mecelletü Câmî'atü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye dergisinin 2005 yılı 10. sayısında 39 sayfalık bir çalışma olarak yayınlanan **"Şevâhidü's-Şi'r fî't-Tefsîr li'l-Keşşâf fî Tabakâti's-Selâs li's-Şu'arâ: Dirâse Tahlîliyye ve Nakdiyye"** adlı makalesi.

Bu makalede öncelikle şiirle istidlal konusu ve bu konuda farklı seviyelerde bulunan şairler ele alınmış, muhdes şairlerin şiirleriyle istiṣhâd edilememesinin nedeni açıklanmıştır. Ardından, Zemahşerî'nin muhdes şairlerin şiirleriyle istiṣhâd etmesi iki gerekçe ile reddedilmiştir. Bunlar; muhdes şairlerin dillerine yabancı dillerin karışmış olması ve sedd-i zerâyi ilkesinin onların şiirleriyle istiṣhâd edilmemesini gerektirmesidir. Daha sonra, Zemahşerî'nin bu şairlerle istiṣhâd etme sebebinin onların birer ravi konumunda olmalarına dayandığı söylenmiş ancak bunun yalnızca Ebû Temmâm için geçerli olduğunu ifade edilmiştir. Nitekim bu durum Ebû Nüvâs, Ebu'l-'Atâhiyye, Mütenebbî ve Ebû Firâs el-Hamdânî için doğru değildir.

Zemahşerî'nin Ebû Nüvâs ve Mütenebbî'nin sözleriyle istiṣhâd ettiği yerlerin¹ nahiv veya sarf ile alakalı olmaması, bu makalenin kusurlarından biri olarak sayılabilir. Yine sedd-i zerâyi ve icma delilleri, Kur'an'a muhalefet etmekten sakınma, Kur'an tefsirinde gerekli dikkat gibi dini meselelerle alakalı yerlerde, konu için gerekli olmamasına rağmen sözü uzatması da çalışmanın kusurlarındandır. Aynı şekilde şairlerin ve diğer önemli isimlerin biyografilerini de uzun uzadıya vermesi, çalışmanın derinlikten uzak olmasıyla sonuçlanmıştır.

2- Gassân 'Abdusselâm Hamdûn tarafından yazılmış internet üzerinden erişilebilen *“Şevâhidü's-Şi'r fî't-Tefsîr li'l-Keşşâf fî't-Tabakâti's-Selâs li's-Şu'arâ': Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye*” adında 35 sayfalık bir çalışma vardır. Ancak bu çalışmayla – hangi dergide ne zaman vs. ile ilgili-bilgiler yoktur. Çalışmanın girişinde Arapçanın sübutu, dillerin gelişimi, şiirin önemi, şiir rivâyetinin doğruluğu ve Zemahşerî'nin hayatı ilgili uzun uzadıya bilgiler yer alır. Ardından Cahiliye döneminden beş şair örnek olarak getirilir. 'Adî el-'İbâdî ile Ümeyye b. Ebi's-Salt ise ihtilaflı olanlardır. Bunlarla beraber üç muhadram, üç de İslâmî dönem şairi zikredilmiş ve her şairin biyografisi uzun uzadıya verilmiştir.

3- Ahmed Sa'îd Cân'ın, el-Îzâh dergisinde 3 Haziran 2015 tarihinde 14 sayfalık bir çalışma olarak yayınlanan *“ez-Zemahşerî ve Mevkıfuhû mine'l-İstiṣhâd bi Şi'ri'l-Müvelledîn fî Dav'i Tefsîrihi'l-Keşşâf*” adlı makalesi.

¹ Bkz. Ebû'l-Kasım Mahmûd b. 'Amr, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Tenzil* (Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1947), 2/49, 3/355.

Yazar, bu çalışmada şiirin öneminden bahsetmiş ve şâhit, ihticâc, ihticâc dönemi gibi kavramları tanımlamış, şiir ile istişhâdın önemini ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* eserinin ilmi değerini açıklamıştır. Tüm bunlar makalenin 7 sayfasını oluşturmaktadır.

Ardından başlıkta geçen ana konuyu yalnızca 3 sayfada ele almış, Zemahşerî'nin muhdes şairlerin şiirleriyle yaptığı istişhâdları sıralamıştır. Bunu da nahiv ve sarf konularıyla sınırlı tutmamış, belâgat ve delâlet meseleleri hakkındaki istişhâdlarını da zikretmiştir ki, bu meselelerde muhdes şairlerle istişhâd edilebileceği hususunda herkes hemfikirdir.

4- Temâdur el-Emîn Muhammed Yâsîn'in, Sûdân'daki Ümmü Dermân Üniversitesi'nde 2005 yılında hazırladığı **“el-Cühûdu'l-Luğavî li'l-İmâm ez-Zemahşerî fî Kitâbihi el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs: Dirâse Luğaviyye Tahlîliyye”** adlı yüksek lisans tezi.

Araştırmacı, bu tezi üç ana bölüme ayırmıştır: Birinci bölümde Zemahşerî, yaşadığı dönem, hayatı ve *el-Fâik* kitabı konu edilmiştir. İkinci bölümde ğarîbü'l-hadîs ilminden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde asıl konu ise Zemahşerî'nin *el-Fâik* eserindeki dil çalışmaları işlenmiştir. Bu bölüm üç ana başlıktan oluşmaktadır:

- a- Delâlet türleri: Ses, sarf, nahiv, sözlük anlamı delâletleri ve toplumsal delâlet.
- b- Lafızlar, delâletleri ve delâlet ve bağlamlarının gelişimi: Sembol-mâna ilişkisi ve lafızların delâleti ile bağlamlarının gelişimi.
- c- Delâlet ilişkileri: Lafzî müşterek, zıt anlamlı ve eş anlamlı sözcükler.

Bunların ardından bir sonuç ve fihristle tamamlanan tez, görüldüğü üzere delâlet merkezli bir çalışmadır.

5- Halîm Hamâd Süleymân ve Tâhâ Şeddâd Hamad'ın, Câmi'atü'l-Enbâr li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye Dergisi'nin Mart 2011'de 3. cilt, 9. sayısında 34 sayfalık bir çalışma olarak yayınlanan **“el-Luğât ve'l-Lehcât fî Kitâbi'l-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs li'z-Zemahşerî”** adlı makaleleri.

Bu makalede öncelikle Zemahşerî'nin hayat hikâyesi ve kitapları zikredilmiş, ardından *el-Fâik* kitabı hakkında bilgi verilmiştir. 7 sayfa süren bu girizgâhın ardından, *el-Fâik* eserinin dil açısından kaynakları üzerinde durulmuş ve sonrasında makalenin ana konusuna geçilmiştir. Makalede ele alınan birkaç husus şöyle sıralanabilir:

- a- Lehçeleri *el-Fâik* eserinde zikredilen kabileler, ki bunlar; Ezd, Temîm, Hicâz, Tayy, Kays 'Aylân ve Hüzeyl'dir.
- b- Özel bir ismi olan söyleyiş türleri, ki bunlar; lahlahâniyye, keşkeşe, keskes, 'an'ane, ğamğame, tumtumâniyye, istintâ' ve fahfahadır.
- c- Bölgesel lehçeler, ki bunlar; Şam, Yemen, Mekke ve Irak lehçeleridir.
- d- Sâmi diller: Habeşçe, İbranice ve Süryanice.
- e- Halkın hatalarıyla ortaya çıkan âmmî Arapça.
- f- İki, üç, dört veya beş farklı şekilde okunan kelimelerin birine nispet edilmeyen okunuşları.

Bu makalenin büyük bir kısmı, yukarıda zikredilen başlıklar altında Zemahşerî'den nakledilen metinlerden ibarettir. Burada nahiv meselelerine değinilmemiş, dil meseleleriyle yetinilmiştir.

6- Hasen 'Ubeyd Muhaysin el-Ma'mûrî'nin, Merkezü Bâbil li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye Dergisi'nin 2017 yılı 7. cildi 1. sayısında, 32 sayfalık bir çalışma olarak yayınlanan **"el-Mezâhirü'l-Lehciyye fî Kitâbi'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî: Dirâse Savtiyye ve Nahviyye"** adlı makalesi.

Zemahşerî ve kitabı hakkında bilgi verilen giriş kısmının ardından makale, iki ana başlığa ayrılmıştır:

- a- Sesbilim bölümü: Bu bölümde 'an'ane, keşkeşe ve ibdâl konu edilmiştir.
- b- Nahiv bölümü: Bu bölümde, "ليس" mânasında kullanılan "ما" ve "لا" edatları, cinsini nefyeden "لا", "من" ile ma'rife hakkında soru sorulması, i'rab ve binâ olguları arasında "أمس" ve "هلم" kelimeleri incelenmiştir. Yazar, bu kelimeler hakkındaki tüm durumları nedenleriyle beraber açıklamıştır. Görüldüğü üzere bu çalışma, usul ile değil fûrû ile alakalıdır.

7- ‘Âtîf Ahmed Osman Haymer’in, AJSP (el-Mecelletü’l-‘Arabiyye li’n-Neşri’l-‘İlmî) Dergisi’nin 13. sayısında, 2 Kasım 2019 tarihinde 55 sayfalık bir çalışma olarak yayınlanan **“el-Eserü’l-Lehcî fî Tevcîhi Ğarîbi’l-Hadîs ‘inde’z-Zemahşerî fî Dav’i Kitâbihi el-Fâik fî Ğarîbi’l-Hadîs: ‘Arz ve Dirâse”** adlı makalesi.

Bu çalışmada da öncelikle Zemahşerî ve kitabı hakkında bilgi verilmiş, dilbilim alanında Zemahşerî dışında yapılan önceki çalışmalar zikredilmiştir. Ana konuya geçildiğinde ise çalışma; sesbilim, sarf ve nahiv alanlarına yönelik tevcihlerden oluşan üç ana başlığa ayrılmıştır. Bunların ardından, bir sonuç kısmı yer almaktadır.

Çalışmada bazı lehçeler ele alınarak kökenleri açıklanmış, âlimlerin bu lehçeler hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Sonra da bu lehçelerin sesbilim, sarf ve nahiv yönünden tevcihleri zikredilmiştir.

8- el-Mu‘tezz Hâmid Beşîr tarafından Sûdân’daki Ümmü Dermân İslami Üniversitesi’nde 2010 yılında hazırlanan, 317 sayfalık **“eş-Şevâhidü’s-Şi’riyye fî Kitâbi’l-Mufasssal fî San’ati’l-İ’râb li’z-Zemahşerî”** adlı doktora tezi.

Betimsel-analitik metotla hazırlanan bu çalışmada, öncelikle şâhit meselesi hakkında nahiv merkezli bir giriş yapılmış, şâhit konusuna ilişkin hükümler zikredilmiştir. Ardından şâhitler ve geçtikleri yerlere işaret edilmiştir. Zaman zaman bir şâhidin, *el-Mufasssal* kitabında geçen başka şâhitlerle güçlendiği görülmektedir. Çalışmada geçen beyitler, dipnotlarda açıklanmıştır. Öte yandan tezde, *el-Mufasssal*’daki tüm şâhitler yer almamakta; her mesele hakkında bir ya da iki şâhit zikretmekle yetinilmektedir. Şiir halindeki şâhitlerin, şairlerin divanlarında bulundukları yere işaret edilmiş; divanların bulunmaması durumunda ise yalnızca Bağdâdî’nin *Hızânetü’l-Edeb*’inden kaynak gösterilmiştir.²

Söz konusu tezin yazarının hiç bahsetmediği birçok çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle, zikretmediği birçok şiir vardır. Sözgelimi ism-i işaret konusundan fiil türleri konusuna kadar olan meselelerin şâhitlerini zikretmemiştir. Dolayısıyla, bu konu aralığında bulunan ism-i mevsul, isim-fiiller, yansıma isimleri, mebni zarflar,

² el-Mu‘tezz Hâmid Beşîr, *eş-Şevâhidü’s-Şi’riyye fî Kitâbi’l-Mufasssal fî San’ati’l-İ’râb li’z-Zemahşerî* (Sûdân: Ümmü Dermân İslami Üniversitesi/ Omdurman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 9.

mürekkep isimler ve kinayeler, tesniye, cem-i sâlim ve cem-i teksir, müzekker, müennes, tasğîr, nisbe, sayılar, mastar ve türemiş kelimeler konularının da şahidi bulunmamaktadır.³

Çalışmanın giriş kısmında tezin konusu, konu seçiminin nedenleri, önceki çalışmalar ve tezin amaçları gibi başlıklar bulunmaktadır. Altı bölümün ardından çalışma, 6 sayfalık bir sonuç kısmı ve 70 sayfadan oluşan bilimsel bir fihristle sonlanmaktadır.

Tezin bölümlerinden ilki Zemahşerî ve *el-Mufasssal* kitabından bahsetmekte olup, 40 sayfadan meydana gelmektedir. İkinci bölümde şahit ve istişhâd konusundan bahsedilmektedir. Üçüncü bölümde isimlerin, dördüncü bölümde fiillerin, beşinci bölümde harflerin ve altıncı bölümde de müşterek lafızların şahitleri konu edilmiştir.

Şahitlerin fihristinde, *el-Mufasssal* kitabındaki şahitler sayfa numarası zikredilmeden verilmiştir. Dolayısıyla fihristte zikredilen şahitlerin tümü tezde işlenmiş değildir.

Tezin ikinci bölümü bizim tezimizle de doğrudan ilişkili olmakla birlikte yazar, bu bölümde Zemahşerî ile ilgili uygulama yönü bulunan yeni bir bilgi ilavesinde bulunmamıştır. Yalnızca Süyûtî'nin *el-Iktirâh* eseri ile bazı modern yazarlardan teorik metinler ve görüşler nakletmiştir.

9- Mes'ûd Ğarîb'in, Cezâyir'deki Kasıdî Merbah Ouargla Üniversitesi'nde 2013-2014 yılında hazırladığı 684 sayfadan oluşan "**eş-Şâhidü's-Şi'rî 'inde'z-Zemahşerî fî Kitâbeyhi el-Mufasssal ve'l-Keşşâf**" adlı doktora tezi.

Yazar, tezin yöntemi açısından şunları söylemiştir: "Bu tez için en uygun metot, tümevarıma dayalı betimsel metottur. Nitekim bu tezde, *el-Keşşâf* ve *el-Mufasssal* kitaplarındaki şiir şahitleri çıkarılıp tasnif edilerek, tümevarım yöntemiyle incelenecektir. Bu aşamadan sonra yapılacak analiz ise, tenkit ve açıklama için yardımcı bir araç olarak kullanılacaktır."⁴

³ Bkz. Beşîr, *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî Kitâbi'l-Mufasssal*, 149.

⁴ Mes'ûd Ğarîb, *eş-Şâhidü's-Şi'rî 'inde'z-Zemahşerî fî Kitâbeyhi el-Mufasssal ve'l-Keşşâf*, (Cezâyir: Kasıdî Merbah Ouargla Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013-2014), s. ٣

Bu tezde yazar, istiṣhâd edilen konunun başlığını zikretmekte, ardından şâhidiyle beraber Zemahşerî’de geçen metni yahut istiṣhâd *el-Keṣṣâf* eserindeyse ilgili ayeti vermektedir. Ardından şâhidi açıklamakta, ne yönden delil olduğunu belirtmekte ve şâhidin bulunduğu bir ya da iki kaynağa dipnotta işaret etmektedir. Son olarak şâhidin konu olduğu mesele hakkında nahiv âlimlerinin görüşlerine değinmektedir.⁵

Yazar bu teze, şâhit ve şâhide ilişkin konulardan bahsettiği bir giriş kısmıyla başlamıştır. Sekiz bölüm ve 2 sayfalık bir sonuç ile tez tamamlanmıştır. İlk bölümde 40 sayfalık bir kısımda, Zemahşerî ve iki kitabı *el-Mufasssal* ile *el-Keṣṣâf*’tan bahsedilmiştir. Daha sonra diğer bölümlerde sırasıyla her bir şâhit grubu incelenmiştir: Sesbilime dair şâhitler, sarf şâhitleri, isimlerle ilgili nahiv şâhitleri, fiillerle ilgili nahiv şâhitleri, harflerle ilgili nahiv şâhitleri, kelimelerin sözlük anlamına ilişkin şâhitler, kelimelerin bağlamla kazandığı mânalara dair şâhitler ve son olarak belâgat şâhitleri.

10- Eymen Muhammed ‘Ivad ‘Alî’nin, Sûdan’daki Nîleyn Üniversitesi’nde 2015 yılında hazırladığı ve 96 sayfadan meydana gelen **“ez-Zemahşerî ve Mezhebühû fî’l-İstiṣhâdi’n-Nahvî bi’ş-Şi’r min Hılâli Kitâbihi’l-Keṣṣâf”** adlı yüksek lisans tezi.

Bir giriş, üç bölüm, bir sonuç ve iki ek kısımdan oluşan tezin giriş kısmında çalışmanın konusu, önemi, amaçları, konu seçiminin sebepleri ve problematiğinden bahsedilmiştir. Birinci bölümde Zemahşerî ve eseri *el-Keṣṣâf* tanıtılmış, ikinci bölümde ise istiṣhâd ve ihticâc kavramları açıklanmıştır.

Ana konu olan üçüncü bölümde ise *el-Keṣṣâf*’ta şiirle istiṣhâd meselesi yalnızca 30 sayfalık bir kısımda ele alınmıştır. Çalışmasında yazar; Süyûtî’nin *el-Iktirâh*’ında ve Bağdâdî’nin *Hızânetü’l-edeb*’inde zikrettikleri Câhiliyye şairleri, Muhadramûn şairler, İslâmi dönem şairleri ve muhdes şairler tasnifini temel almış ve çalışmasını bu nesillerle sınırlı tutmuştur. Her nesil için birkaç şâhidi, içerisinde bulunduğu metni de dahil ederek zikretmiş ve ardından şâhitteki delilin ne olduğunu belirterek şâhidi açıklamıştır. Tezin başlığında belirtildiğinin aksine tezde yalnızca nahiv değil, ilave

⁵ Ğarîb, *eş-Şâhidü’ş-Şi’rî ‘inde’z-Zemahşerî*, s. ٥٠.

olarak dilbilim ve belâgat alanlarından da şâhitlere yer verilmiştir. Sonuç ve öneriler kısmıyla tamamlanan tez, tüm bu özelliklerinden ötürü derinlikten uzaktır.

11- Keyyân Ahmed Hâzim'in, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki Külliyyetü't-Terbiye el-Esâsiyye Dergisi'nin 2012 yılındaki 75. sayısında 26 sayfalık bir çalışma olarak yayınlanan **“eş-Şevâhidü'n-Nahviyye beyne'l-Mechûli'n-Nisbe ve'l-Kırâ'âtî'l-Kur'âniyye li'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî Enmûzecen”** adlı makalesi.

Yazar bu çalışmada tüm şâhitleri incelememiş, *el-Mufasssal* kitabındaki söyleyeni meçhul şâhitlerin izini sürmüştür. Bunun sonucunda Zemahşerî'nin, 8 adet söyleyeni meçhul şiirle istişhâd eden tek kişi olduğunu tespit etmiştir. Bu husus hakkında, bu tezin de ilgili başlığında incelemelerde bulunulacaktır.

Nahivde hadîs-i şeriflerle istişhâd konusunda da 40'ı aşkın modern çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazıları makale, bazıları müstakil kitaplar, bazıları ise bir çalışmanın bir bölümü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaların tümünde, Zemahşerî dışındaki âlimler ya teorik olarak hadîsle istişhâdı kabul edip etmemesi bakımından ya da pratik olarak incelenmiştir. Bununla birlikte bu çalışmaların çoğu, müstakil olarak hadîs-i şeriflerle nahiv kurallarını tespit etme konusunu ele almamıştır. Bu çalışmalardan en önemlileri şunlardır:

12- 1960 yılında Şam'da basılan “Dirâsât fi'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Târîhihâ” adlı kitapta başka makalelerle birlikte yayınlanan, Şeyh Muhammed Huseyn el-Hadr'ın “el-İstişhâd bi'l-Hadîs” makalesi.

13- Hasen Mûsâ eş-Şâir'in 1980 yılında yayınlanan “en-Nühât ve'l-Hadîs” kitabı.

14- Hatîce el-Hadîsî'nin, 1981 yılında Bağdat'ta basılan “*Mevkıfû'n-Nühât mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf*” kitabı.

15- Mahmûd Ficâl'in “el-Hadîsü'n-Nebevî fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Dirâse Müstefiza li Zâhirati'l-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'n-Nahvi'l-'Arabî” çalışması ile Nâdî Ebhâ el-Edebî'de neşredilen “Dirâse Nahviyye li'l-Ehâdîsi'l-Vâride fi Ekseri Şurûhi Elfiyyeti İbn Mâlik” adlı çalışması.

16- Yine Mahmûd Ficâl'in, Nâdî Ebhâ el-Edebî'de neşredilen “*es-Seyrû 'l-Hasîs ile 'l-İstişhâd bi 'l-Hadîs fi 'n-Nahvi 'l-'Arabî: Dirâse li Dahdi Şübühât Mâni 'î 'l-İhticâc bi 'l-Hadîs li Kavâ'idî 'n-Nahv*” çalışması ve iki ciltlik “*Dirâse Nahviyye li 'l-Ehâdîsi 'l-Vârîde fi Şerhi 'l-Kâfiye li 'r-Radî*” çalışması.

17- Fahreddîn Kabâve'nin, 2004 yılında yayınlanan “*Târîhü 'l-İhticâc bi 'l-Hadîsi 'ş-Şerîf*” adlı kitabı.

18- Yâsir ‘Abdullah et-Tarîkî'nin, 2012 yılında yayınlanan “*el-İstişhâd bi 'l-Hadîsi 'ş-Şerîf fi 'l-Mesâili 'n-Nahviyye*” adlı kitabı.

19- Yine Yâsir ‘Abdullah et-Tarîkî'nin, 2018 yılında yayınlanan “*eş-Şevâhidü 'l-Hadîsiyye fi 'l-Ebvâbi 'n-Nahviyye*” adlı kitabı.

1.9. Teorik Çerçeve

1.9.1. İstişhâdın Tanımı

İstişhâd; nahiv kurallarını Kur'an ve kıraatlerinden, hadîs-i şeriflerden ya da Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden deliller getirerek tespit etmek şeklinde tanımlamak mümkündür.

Şâhit ise bu bağlamda, nahiv kurallarını tespit için Kur'an ve kıraatlerinden, hadîs-i şeriflerden ya da Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden getirilen delildir.⁶ İstişhâd bu bağlamda nahiv ilmi içerisinde yürütülen bir süreçtir. Dolayısıyla nahiv âliminin sözelimi “failin merfû olmasının delili, Arapların şu sözüdür” demesi istişhâd, işaret edilen söz ise şâhit ve delildir.

İstişhâda mâna bakımından yakın olan ihticâcî ise, Sa'îd el-Efgânî şöyle tanımlamıştır: “İhticâc; bir kuralın, bir kelime veya terkinin kullanımının sıhhatini, fasih ve zevk-i selim sahibi bir Arap'a sahih bir şekilde isnat edilen bir delille ispat etmektir.”⁷

⁶ Ezherî, Şeyh Hâlid, *et-Tasrîh bi Madmûni't-Tavzîh fi 'n-Nahv*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000), 1/14; Tehânevî, Muhammed b. Alî, *Keşşâfû Istulâhâtü 'l-Fünûn ve 'l-'Ulûm*, thk. Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Baskı, 1996), 1/1002; Zebîdî, Murtazâ, *Tâcu 'l-'Arûs min Cevâhiri 'l-Kamûs*, thk. Komisyon (Kuveyt: Vizâretü 'l-İrşâd ve 'l-Ebnâ' fi 'l-Kuveyt, 1965), 1/71.

⁷ Efgânî, Sa'îd, *Fî Usûli 'n-Nahv* (Halep: Müdiriyyetü 'l-Kütüb ve 'l-Matbû'âtü 'l-Câmi'iyye, 1994), 6.

İhticâcın çoğunlukla tartışmalarda, münazaralarda ve muhaliflere cevap sırasında kullanılıyor olması, istişhâdın farkı olarak zikredilebilir.

İstişhât ile alakalı bir diğer terim de temsildir. Temsil; nahiv âliminin kendi ürettiği veya sözüyle istişhâd edilmeyen birinden naklettiği, nahiv kuralını açıklama gayesiyle zikredilen örnektir. Temsil ile istişhâd arasındaki farklar şöyle özetlenebilir: Temsilde zikredilen örneğin amacı açıklama, istişhâda ise delil getirmedir. Temsil, sözü delil kabul edilmeyen kişilerin sözleriyle de olurken, istişhâda yalnızca Kur'an, sünnet ve fasih Arapların delil kabul edilen sözleri muteberdir.⁸ Temsil, bir nahiv kuralını açıklamak amacıyla zikredilen her türlü sözdür. Bu yönüyle temsilin, istişhâd ve ihticâcı kapsadığı söylenebilir. Dolayısıyla her istişhâd temsilken, her temsil istişhâd değildir.⁹

1.9.2. Semâ'ın Tanımı

Semâ sözlükte duyulan, yayılan ve konuşulan şey anlamına gelir.¹⁰ Terim anlamı için ise iki farklı tanımı vardır. Biri Enbârî'ye, diğeri ise Süyûtî'ye aittir. Enbârî semâ'ı, “Çok sayılabilecek bir şekilde ve sahih bir nakille, fasih bir Arap'tan nakledilen sözdür.” şeklinde tanımlamıştır.¹¹ Süyûtî ise, “Semâ'; fesahatine güvenilenlerin sözünde kullanımı sâbit olan sözdür. Dolayısıyla Kur'an, hadisler ve Hz. Peygamber'den önce, O'nun zamanında ve muhdeslerin çoğalmasıyla insanların dillerinin bozulmasına kadar olan dönemde söylenmiş sözler semâ'a dahildir. Semâ'î deliller nazım veya nesir olabileceği gibi, hem Müslüman hem de kâfirden alınabilir.” demiştir.¹²

Bu tanımlardan yola çıkarak semâ'ın, sahih ve fasih Arapça söz olduğu söylenebilir. Nitekim yukarıdaki iki tanımda ortak olan genel tanım bu şekildedir. İki tanımdan ilki “nakil”, ikincisi ise “semâ'” terimlerini kullanmaları yönüyle farklılaşmıştır.

⁸ Bkz. 'İyd, Muhammed, *el-İstişhâd ve'l-İhticâc bi'l-Luğa* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Baskı, 1988), 85-86.

⁹ Bkz. Ezherî, *et-Tasrîh bi Madmûni't-Tavzîh fi'n-Nahv*, 1/14; Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, 2/1447. Bu terimlerin tanımı için bkz. Nâile, Abdulcebbar 'Alvân, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fi'n-Nahv* (Bağdat: Matba'atü'z-Zehrâ', 1. Baskı, 1976), 21-23.

¹⁰ Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (س م ع) maddesi, 21/224.

¹¹ Enbârî, *Lüma'u'l-Edille fi Usûli'n-Nahv*, thk. Sa'îd el-Efgânî (Suriye: Matba'atü'l-Câmi'ati's-Sûriyye, 1957), 81; Süyûtî, *el-Iktirâh*, thk. Mahmûd Ficâl (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1989), 152.

¹² Süyûtî, *el-Iktirâh*, 67.

Semâ‘ tanımlarında “nakledilme” olgusundan bahsedilmesi, müteahhir nahiv âlimlerine nispetle semâ‘ malzemesinin duyulan ve ilk ağızdan alınan değil, nakledilen ve rivâyet edilen konumda olmasından kaynaklanır. Semâ‘ kelimesi ise, ilk nahiv âlimlerinin bu malzemeyi Araplardan, ilk ağızdan duymuş olmaları nedeniyle kullanılmaktadır. Dolayısıyla “nakledilen” olma yönüyle semâ‘ın, “duyulan” olma yönüyle semâ‘dan daha genel olduğu söylenebilir. Zira nakil, mütekaddim âlimlere nispetle hem duyulan hem de rivâyet edilen malzemeyi kapsamaktadır.¹³

Enbârî semâ‘ tanımında, semâ‘ malzemesinin çok sayılabilecek şekilde rivâyet edilmiş olmasını zikretmiştir. Bu da, semâ‘ malzemesine kıyas yapılabilmesi için gerekli bir şarttır. Yoksa nakledilen bir söz olma yönüyle bir sözün semâ‘ dahilinde sayılması için bu şartı sağlaması gerekmez. Öte yandan Süyûtî’nin, semâ‘ın çeşitlerini zikrettiği görülmektedir. Bunlar Kur’an, hadisler ve Arapların sözleridir. Yine o, fesâhatin ve muhdeslerin çok olduğu dönemde istişhâdın sınırlarını belirlemiştir. Bu nedenle Süyûtî’nin tanımı daha belirlidir.

1.9.3. Semâ‘ın, Dil Kurallarının Bilinmesinde İlk Kaynak Olması

Dil âlimleri, dilin ilk kaynağının semâ‘ olduğu ve diğer tüm delillere öncelendiği hususunda hemfikirdirler. İbn Fâris şöyle der: “Dilin kaynağı konusuna gelince dil, tıpkı bir çocuğun anne-babasından ve bir başkasından duyarak edinmesi gibi zamanla ve duyarak kazanılır. Birinden duyarak öğrenilir ve semâ‘ yoluyla doğruluk ve emanet sıfatlarını taşıyan kişilerden alınır. Bu konuda şüpheli olanların sözüne karşı ihtiyatlı olunmalıdır.”¹⁴

İbn Cinnî ise “Semâ‘ ile kıyas çeliştiğinde duyulan malzemeye göre konuşulur. Ancak böyle durumlarda, semâ‘ ile gelen malzeme başka bir husustaki kıyasa konu edilmez.” demiştir.¹⁵ *el-Munsif* eserinde yine İbn Cinnî, “Dilin bir kısmının tek kaynağı semâ‘dır.

¹³ Dilin rivâyeti ve bizzat duyulması arasındaki fark için bkz. Sâlim, Muhammed Sâlih, *Usûlü’n-Nahv Dirâse fî Fikri İbni’l-Enbârî* (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1. Baskı, 2006), 151; Ebü’l-Mekârim, Alî, *Usûlü’t-Tefkîri’n-Nahvî* (Kahire: Dâru Ğarîb, 1. Baskı, 2006), 33.

¹⁴ İbn Fâris, Ahmed er-Râzî, *es-Sâhibî*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Matba‘atü ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî), 48; Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi’l-Luġa ve Envâ’uhâ*, thk. Muhammed Ahmed Câdu’l-Mevlâ & Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm & Muhammed Alî el-Bicâvî (Beyrut: Dâru’l-Cil), 1/137. Ayrıca bkz. Sâlim, *Usûlü’n-Nahv Dirâse fî Fikri İbni’l-Enbârî*, 45; Ebü’l-Mekârim, Alî, *Usûlü’t-Tefkîri’n-Nahvî*, 34.

¹⁵ İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osmân, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrut: Dâru’l-Hüdâ), 1/117. Bu söz esasen Fârisî’ye aittir. Bkz. Fârisî, *el-Mesâilü’l-Halebiyyât*, thk. Hasen Hindâvî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, Beyrut:

Bu kısımda kıyasa başvurulmaz. Dilin büyük bir bölümünü bu kısım oluşturur.” ifadelerini kullanmıştır.¹⁶

1.9.3.1. Zemahşerî’de semâ‘ın yeri

İleride semâ‘ malzemesinin ve bu malzemenin alındığı kişinin sıfatları konusunda da bahsedileceği üzere, Zemahşerî kitaplarında, dilin ilk kaynağının semâ‘ olduğuna çokça işaret etmiştir. Mesela bir yerde başka birinden naklen “Semâ‘ kaynaklı bir bilginin olduğu yerde kıyasın önemi azalır.” sözüne yer vermiştir.¹⁷ Başka bir yerde ise şöyle demiştir: “Bu konudaki ilginç açıklamalardan biri de ‘الرهب’ kelimesinin Himyer lehçesinde ‘الكم’ yani ‘giysinin yen kısmı’ anlamında kullanılmasıdır. Örneğin onlar ‘أعطني مما في رهبك’ (Yeninin içindekilerden bana ver.) derler. Ama bunun dildeki sıhhatini, bu sözün Arapçaları muteber olan güvenilir kişilerden duyulup duyulmadığını bilmiyorum...”¹⁸

Yine *el-Fâik* kitabında Zemahşerî şöyle der: “قضى رضي الله عنه في الظفر إذا اعرنجم بقلوص” hadisindeki ‘اعرنجم’ kelimesi ‘bozulmak’ olarak açıklanmıştır. Ancak bunun ne derece doğru olduğu bilinmemektedir. Bu şekilde bir nakil, Arapçayı bilenlerden semâ‘ yoluyla gelmiş değildir. Bu kelimenin anlamı hakkında bir içtihat yapılırsa, mânasının katılaşmak, sertleşmek olduğu söylenebilir. Bu içtihadın kaynağı ise, sert ve iri deve için ‘عجوم’ ve ‘عرجوم’ kelimelerinin kullanılıyor olmasıdır.”¹⁹

1.9.4. Semâ‘ ve Semâ‘î Arasındaki Fark

Anlamları arasında karmaşa olmaması için, semâ‘ ile semâ‘î arasındaki farkın ortaya konması gereklidir. Semâ‘î, sözlükte semâ‘a nispet edilen şeydir. Terim olarak ise “hakkında tüm tikellerini kapsayan külli bir kaide bulunmayan söz” anlamına gelir.²⁰

Dâru’l-Menâr, 1. Baskı, 1987), 226. İbn Cinnî’nin buradaki sözüne, semâ kaynaklı şâz ve kıyas kaynaklı yaygın kullanımla ilgili görüşü yakındır. Bkz. İbn Cinnî, *el-Munsif Şerhu Kitâbi’t-Tasrif*, thk. İbrâhîm Mustafâ & Abdullah Emîn (Kahire: Vizâretü’l-Me‘ârif, 1. Baskı, 1954), 1/278; Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hızânetü’l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdusselâm Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî), 8/421.

¹⁶ İbn Cinnî, *el-Munsif*, 1/3.

¹⁷ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1998), (ض أ ل) maddesi, 1/571.

¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/409. Ayrıca bkz. Tîbî, Şerefuddîn el-Huseyn b. Abdullah, *Fütûhu’l-Ğayb fi’l-Keşf ‘an Kınâ’i’r-Rayb* (Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li’l-Kur’âni’l-Kerîm, 1. Baskı, 2013), 12/51.

¹⁹ Zemahşerî, *el-Fâik fi Ğaribi’l-Hadis*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî & Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Matba‘atü ‘İsâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı), (ع ر ج) maddesi, 2/416. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/93.

²⁰ Bkz. Cürçânî, Şerîf, *et-Ta’rifât*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1. Baskı, h. 1405), 160.

Semâ‘ ise, Enbârî’nin işaret ettiği çokluk kaydını taşıyıp taşımadığına bakılmaksızın Araplardan duyulan sözdür. Dolayısıyla semâ‘î, yalnızca kıyas kurallarının dışında bulunan semâ‘ malzemesi olması yönüyle semâ‘dan daha özeldir. Semâ‘înin terim olarak zıddı ise kıyasîdir.

Zemahşerî de *el-Mufasssal* kitabında bu hususa işaret etmiştir: “الرجاء، الرحا، الخفاء ve الإباء” gibi kelimelerde sonda hemze bulunup bulunmamasını bilmenin tek kaynağı semâ‘dır. Bu gibi durumlarda kıyası kullanmak mümkün değildir.”²¹

Öte yandan bu durum, her semâ‘înin kullanım yönüyle şâz olduğunu göstermez. Nitekim “استحوذ” kelimesinde olduğu gibi, semâ‘î kelimelerin dilde sıkça kullanıldığı da vakidir.

1.9.5. Semâ‘ Çeşitleri

Süyûtî’nin semâ‘ tanımında belirttiği üzere semâ‘ üç çeşittir. Nahiv kurallarını ispatta delil kabul edilen semâ‘ın bu üç çeşidi şu şekildedir:

- 1- Kur’an-ı Kerim ve kıraatler: Nahiv kitapları, Kur’an’dan getirilen şâhitlerle doludur. Zemahşerî de aynı yöntemi devam ettirmiştir.
- 2- Hadisler: Hadislerle istişhâd ihtilaflı bir konudur.
- 3- Araplardan gelen şiir ve nesir türü sözler. Bunlarla istişhâdın kuralları da ileride zikredilecektir. Bu üç çeşidin her biri ayrı bölümlerde ele alınacaktır.

²¹ Zemahşerî, Cârullâh, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-‘Arabiyye*, thk. Fahr Sâlih Kudâre (Ürdün-Ammân: Dâru ‘Ammâr li’-n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1. Baskı, 2004), 215.

2. BİRİNCİ BÖLÜM: SEMÂ'IN BİRİNCİ TÜRÜ KUR'AN-I KERİM VE KIRAATLER

2.1. Kur'an ve Kıraatlerin Tanımı

Kur'an ve kıraatler nahiv alimleri nezdinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim nahiv alimleri Kur'an ve kıraatlerle istiḥâṭ etmiş, hatta bu delil onlar tarafından ilk delil kabul edilmiştir. Bu nedenle nahiv kitapları Kur'an ve kıraatlerden delillerle doludur. Öte yandan ileride de bahsedileceği üzere bazı nahiv alimlerinin kıraatlere eleştiride bulundukları görülmüştür.

Zerkeşî, Kur'an ve kıraatlerin ayrımını şöyle yapmıştır: “Kur'an ve kıraatler iki farklı şeydir. Kur'an beyân ve i'câz için Hz. Muhammed'e indirilen vahiydir. Kıraatler ise söz konusu vahiyde harfler, harflerin niteliği, tahfif ve teşdîd gibi hususlarda gerçekleşen farklılıklardır.”²²

Kıraatler birkaç kısma ayrılır:

1- Mütevâtir kıraatler: Yalan üzerine ittifak etmeleri mümkün olmayan topluluklar tarafından nakledilen kıraatlerdir.²³

Mütevâtir kıraatlerin sayısı ihtilâflıdır. Kimileri bunların yedi adet olduğunu, kimileri ise on adet olduğunu söylemiştir.²⁴ Mütevâtir kıraat olarak neyin kabul edileceği

²² Zerkeşî, Muhammed b. 'Abdillâh, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabiyye İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâühû, 1. Baskı, 1957), 1/318; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye (Suudi Arabistan: Mecma'u'l-Melik Fehd), 2/523.

²³ Bennâ', Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer bi'l-Kirâ'ati'l-Erba'ate 'Aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1987), 1/71.

²⁴ Yedi kıraatin sahipleri şöyledir:

1- 'Abdullâh b. 'Âmir el-Yahsubî eş-Şâmi (ö. h. 118). Ondan da Hişâm ve İbn Zekvân rivâyet etmişlerdir.

2- 'Âbdullâh b. Kesîr ed-Dârî el-Mekkî (ö. h. 120). Ondan da Bezzî ve Kunbül rivâyet etmişlerdir.

3- 'Âsım b. Ebî'n-Nücûd el-Esedî el-Kûfî (ö. h. 127). Ondan da Ebûbekir Şu'be b. 'Ayyâş ve Hafs b. Süleymân rivâyet etmişlerdir.

4- Ebû 'Amr Zebbân b. el-'Alâ' el-Basrî (ö. h. 154). Ondan da Dûrî ve Sûsî rivâyet etmişlerdir.

5- Hamza b. Habîb el-Kûfî (ö. h. 156). Ondan da Halef ve Süleym yoluyla Hallâd rivâyet etmişlerdir.

6- Nâfî' b. 'Abdirrahmân b. Ebî'n-Nücûd el-Medenî (ö. h. 169). Kâlûn ve Verş ondan rivâyet etmişlerdir.

7- 'Alî b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî en-Nahvî (ö. h. 189). Ebû'l-Hâris ve Dûrî ondan rivâyet etmişlerdir.

Mütevâtir kıraatleri on kıraat kabul edenler ise, yukarıdaki isimlere ilaveten aşağıdaki üç kişinin kıraatini de muteber kabul eder:

8- Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'ka' el-Medenî (ö. h. 130). 'Îsâ b. Verdân ve Süleymân b. Cemmâz ondan rivâyet etmişlerdir.

konusu da ihtilaflıdır. Kimileri imâle, hemzenin tahfîfi gibi eda ile ilgili okuyuşları mütevâtirin dışında tutmuştur. Ebû Şâme, kârilere arasında okunuşu ihtilaflı olan lafızları da böyle saymıştır. Ebû Şâme ile Zerkeşî, tevâtürü rivâyet imamlarına has kılmış, onlardan Hz. Peygamber'e ulaşan kıraatleri ise âhâd kıraat kabilinden saymışlardır. Âlimler de Ebû Şâme ve Zerkeşînin bu görüşünün reddetmişlerdir.²⁵

Kıraatler söz konusu olduğunda muhakkiklerden sayılan İbnü'l-Cezerî ise, mütevâtir kıraatler için bir sayı sınırlamasına gitmemiş, bir kıraatin sahih ve reddedilemeyecek konumda sayılması için üç şart belirlemiştir:

- 1- Arapçaya bir yönüyle de olsa uygun olmak.
- 2- Muhtemel bile olsa Hz. Osman mushaflarından biriyle uyumlu olmak.
- 3- İsnadı sahih olmak.

Bu şartlar, eski yeni birçok âlime nispet edilmiştir. İbnü'l-Cezerî'den sonra gelen âlimler de aynı yöntemi devam ettirmiştir.²⁶

- 2- Âhâd Kıraatler: On kıraatten bize âhâd rivâyet olarak ulaşan kıraatlerdir.
- 3- Şâz Kıraatler: Yedi kıraat veya on kıraat dışındaki okuyuşların şâz olduğu söylenmiştir. Ancak doğrusu, sahih kıraat şartlarını taşımayan kıraatin şâz olduğudur.²⁷

Ahmed el-Bennâ ise, usul ve fıkıh âlimlerinin yanı sıra diğer âlimlerin de, şâz kıraatin, kıraat tanımı kendisine uymadığı için Kur'an'dan sayılmayacağı; ancak şâz kıraatlerle istişhâd edilebileceği ve edebi hükümler için yazılabileceği üzerinde icma ettiklerini

9- Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî el-Kûfî (ö. h. 205). Ondan Rüveys ve Ravh rivâyet etmişlerdir.

10- Halef b. Hişâm (ö. h. 229). Ondan İshâk el-Verrâk ve İdrîs el-Haddâd rivâyet etmişlerdir.

Bu kıraat âlimlerinin biyografileri meşhurdur ve *Ma'rîfetü'l-Kurrâ* ile *Gayetü'n-Nihâye* eserlerinde dağınık olarak yer almaktadır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âtü'l-'Aşr*, thk. 'Alî Muhammed ed-Dabbâ', (Kahire: el-Matba'atü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ), 1/58; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/458; Bennâ, *İthâfû Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/75.

²⁵ Bkz. Ebû Şâme, 'Abdurrahmân b. İsmâ'il, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ 'Ulûmin Tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Tayyâr Altıkulaç, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 178; Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/319.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âtü'l-'Aşr*, 1/9; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/491.

²⁷ Kıraat türleri ve mütevâtir hakkındaki ihtilaf için bkz. Tâcüddîn es-Sübki, 'Abdülvehhâb b. Takıyyuddîn, *Ref'ü'l-Hâcib 'an Mukaddimeti İbni'l-Hâcib*, thk. 'Alî Muhammed Mu'avvîd ve 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1999), 2/91; *Cem'u'l-Cevâmi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2003), 21; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/33; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/491; Celâluddîn el-Mahallî, *Hâşiyetü'l-'Attâr 'alâ Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Musavvera 'an Tab'a Kadîme), 1/298.

aktarmıştır. Yine o, on meşhur mütevatir kıraatten başka mütevatir hiçbir kıraat olmadığı hakkında icma bulunduğunu söylemiştir.²⁸

2.2. Kur'an ve Kıraatlerin Delil Oluşu

Kur'an ve kıraatlerin Arapça için delil olduğu âlimlerce kabul edilmiştir. Nitekim İbn Fâris şöyle söyler: “Kur'an'ın İndirildiği Dil Bâbı: Allah'ın Kitabı'nda Arapça dışında bir dilden kelime yoktur... İbn 'Abbâs'tan nakledildiğine göre, Kur'an yedi harf üzere veya bir diğer rivâyete göre yedi lehçe ile nâzil olmuştur.”^{29,30}

İbn Hâleveyh ise şöyle demiştir: “Tüm insanlar, Kur'an'da geçen herhangi bir kelimenin, Kur'an'da bulunmayan kelimelerden daha fasih olduğunu kabul eder. Bu konuda hiçbir ihtilaf yoktur.”³¹ Süyûtî de “Kur'an'la istişâhta, kıraatlerin her birini Arapçada delil olarak kullanmak caizdir. Bu kıraat mütevâtir, âhâd veya şâz olabilir.” demiş³² ve eklemiştir: “Tüm insanlar, Arapçada bilinen bir kıyasa muhalif olmadığı sürece şâz kıraatlerin delil olarak kullanılabileceği hususunda hemfikirdir. Hatta bu şâz kıraat söz konusu kıyasa muhalefet ettiğinde, özel olarak o konuda kıraat kıyasa karşı delil kabul edilir. Ancak bu kıraate kıyas yapılmaz. Bu da tıpkı “استحوذ” ve “يأبى” fiillerinde olduğu gibidir.

Şâz kıraatle ihticâc edilmesi konusunda zikrettiğim hususta nahiv âlimlerinden gelen bir ihtilaf bilmiyorum. Fıkıhta şâz kıraati delil kabul etme noktasında ise ihtilaf vardır.”³³

Kadı Muâfâ ise şöyle söyler: “Arap dili ilmi söze, Kur'an ise dil ilmine hükmeder. Dolayısıyla dil ilminde muhalefet olursa, Kur'an'a müracaat edilir. Kur'an'a veya

²⁸ Bennâ, *İthâfû Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/71.

²⁹ Taberânî, *el-Kebîr* eserinde bu hadisi “أنزل القرآن من سبعة أبواب على سبعة أحرف كلها كاف شاف” lafzıyla merfû olarak nakletmiştir. Süyûtî de bu hadisin hasen olduğunu söylemiştir. Bkz. Münâvî, Abdurraûf b. Tâcu'l-Ârifîn, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr* (Kahire: Dâru'l-Hadîs), 3/54, No. 2725. Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî ise farklı bir lafız ile rivâyet etmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebû's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed, *Câmi'u'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, thk. Abdulkâhir el-Arnaût (Dımaşk: Mektebetü'l-Halvânî ve Matba'atü'l-Melâh ve Mektebetü Dâru'l-Beyân, 1. Baskı, 1969), 2/479, No. 940. İbnü'l-Cezerî bu hadise kitabının bir cildini ayırmış ve burada tüm rivâyetlerini vermiş, lafızlarını ve farklı senet zincirlerini zikretmiştir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/19. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Fâik*, 1/46.

³⁰ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 41.

³¹ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/213.

³² Süyûtî, *el-İkturâh*, 67.

³³ Süyûtî, *el-İkturâh*, 68.

kıraatlere dair bir şeye ise yanlış olduğu yönünde hüküm verilmez; çünkü o hâkim olandır.”³⁴

Nahiv kitapları, Kur'an ve kıraatlerden getirilen örneklerle doludur. Ancak meşhur birçok âlimde ve Zemahşerî'de kıraatlerin reddi problemi ileride ele alınacaktır. Kıraatlerin mi kural belirlemede etkili olduğu, yoksa kurallara göre mi kıraatlerin kabul edildiği veyahut meselenin farklı bir boyutta mı olduğu konusu incelenecektir.

2.3. Zemahşerî'nin Kur'an ve Kıraatlerle İstişhâdı

Nahiv âlimlerinin kitaplarında Kur'an ve kıraatlere oldukça fazla başvurulmuştur. Nitekim Ebû 'Amr b. el-'Alâ', Kisâf, 'Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî gibi ilk dönem nahiv âlimleri, aynı zamanda kıraat âlimiydiler. Bu âlimler kıraatleri, bir dil veya nahiv kuralının tespiti, tevcihi ya da bir kullanımın hatalı olduğunun göstergesi olarak delil göstermişlerdir.

Zemahşerî de kıraatleri kullanma açısından bu âlimlerden farklı değildir. *el-Mufasssal* kitabında, Kur'an ve kıraatlerden 332 adet şâhit bulunur. *el-Keşşâf* eserinde de hemen her ayette bir kıraat vechi zikredilir. Hatta örneğin “غشاة” kelimesinin okunuşuna dair bir yorum veya istişhâda bulunulmaksızın 7 vecihten bahsedilmiştir.³⁵

Zemahşerî'nin kıraatlerden ve tevcihlerinden çokça rivâyette bulunması, birçok araştırmacının Zemahşerî'yi kıraatler konusunda derin bir âlim olarak görmesini sağlamıştır.³⁶ Öte yandan İbnü'l-Müneyyir ve Alûsî gibi bazı âlimler de, Zemahşerî'nin kıraatler konusunda bilgisiz olduğunu düşünmüşler ve bazı kıraatleri hatalı bulma nedeni olarak bunu ileri sürmüşlerdir.³⁷

Örnekler üzerinden de görüleceği üzere Zemahşerî, meşhur, mütevâtir, garîb kıraatlerle, kıyasa ve kullanıma uygun olmayan kıraatleri tevcih etmeye çalışmıştır.

³⁴ İbn 'Allân, Muhammed 'Alî b. Muhammed, *Dâ'î'l-Felâh li Muhabbeyâti'l-Iktirâh*, thk. Üveys Yâsîn Veysî, (Suriye: Câmi'atü'l-Ba's/ Al-Baas Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 163.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/53. (Bakara 2/9).

³⁶ Murtazâ eş-Şirâzî, *ez-Zemahşerî Luğaviyyen ve Müfessiren*, (Kahire: Dârü's-Sekafe li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1. Baskı, 1977), 197.

³⁷ İbnü'l-Müneyyir, Ahmed el-İskenderî, *el-İntisâf mine'l-Keşşâf* (Keşşâf Hâşiyesi ile Birlikte), 2/69; Alûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. 'Abdillâh, *Râhu'l-Me'ânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, h. 1415), 4/277.

Öte yandan Zemahşerî, Basra mektebine muhalif olsa da meşhur mütevâtir kıraatleri kabul etmektedir. Sözelimi “أُمة”³⁸ kelimesinin okunuşu hakkında şöyle demiştir: “İki hemzenin de belirgin biçimde okunması Basralılara göre kabul edilmese de meşhur bir kıraattir.”³⁹

2.3.1. Zemahşerî’nin Kıraatlerle İstişâdının Özellikleri

Bu kısımda Zemahşerî’nin nahivde kıraatlerle istişâdına ilişkin en önemli özellikler üzerinde durulacaktır.

2.3.1.1. Mütevâtir, âhâd ve şâz kıraat arasında ayırım yapmama

Zemahşerî mütevâtir, âhâd ve şâz kıraatler arasında ayırım yapmamakta; yalnızca “şöyle de okunmuştur”, “falanca da şöyle okumuştur”, “falancanın kıraati de şöyledir” gibi ifadelerle kıraatlere işaret etmektedir. Özel olarak mütevâtir kıraatten bahsettiğinde ise “Allah Teala şöyle der...” ifadesini kullanmakta veya kıraatin meşhur olduğunu söylemektedir.⁴⁰

Zemahşerî bazen de, bir kıraatin on kıraat âliminden birine ait olduğunu söylemekte, bu da, bu kıraatin söz konusu âlimden mütevâtir olarak gelmemesine rağmen öyle olduğu zannına yol açmaktadır. Örneğin, “أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ”⁴¹ ayetindeki “أَصْطَفَى” kelimesinin “أَصْطَفَى” şeklindeki okunuşunu Hamza’ya nispet etmiştir. Oysa Hamza’dan mütevâtir olarak gelen, kıraat âlimlerinin çoğunun okuduğu gibi kelimeyi istifhâm hemzesiyle “أَصْطَفَى” şeklinde okuduğu yönündedir.⁴²

Zemahşerî’nin bazen de mütevâtir bir kıraati Hz. Peygamber’e yahut bir sahâbîye nispet ettiği, bu kıraatin yedi veya on kıraatten biri olduğundan bahsetmediği görülmektedir. Misal, “قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا”⁴³ ayetindeki “فَلْيَفْرَحُوا” ibaresinin “فَلْتَفْرَحُوا” şeklindeki okunuşunu yalnızca Hz. Peygamber’e nispet etmiştir. Oysa bu

³⁸ Tevbe 9/12.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/72.

⁴⁰ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/251.

⁴¹ Sâffât 37/153.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/64. Zemahşerî’nin Hamza’ya nispetle zikrettiği bu kıraati İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâ’ati’l-‘Aşr*, 2/360’ta zikretmemiştir. Zemahşerî’de buna benzer durumların örneği için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/421, 452.

⁴³ Yûnus 10/58.

kıraat Rûveys'in Ya'kub'dan aldığı rivâyettir.⁴⁴ Yine “استحق عليهم الأوليان”⁴⁵ şeklinde gelen, Hafs'ın 'Âsım'dan aldığı rivâyetteki kıraati de Hz. Ali, Übeyy b. Ka'b ve İbn Abbas'a nispet etmiştir.⁴⁶

2.3.1.2. Kıraati kârisine nispet etmeme

Zemahşerî'nin kıraatlerle istişhâdındaki en yaygın ve genel özellik, kıraati karisine nispet etmemesidir. Sözelimi *el-Mufasssal* kitabında şöyle demiştir: “ومن يثبت منكن الله”⁴⁷ ayetinde birinci fiil “يثبت” müzekker, ikinci fiil “تعمل” ise müennes okunmuştur.⁴⁸

2.3.1.3. Kıraatler için mushaf dışında bir kaynak göstermemesi

Zemahşerî kıraatleri kârisine nispet etmemesinin yanı sıra, geçtiği yerlerin neresi olduğunu da belirtmemektedir. Ancak bu hususta yaptığı en büyük hata, bu kıraatleri Mushaflara nispetle zikretmesidir. Örneğin o, zikrettiği kıraatleri Şâm, Basra, Kûfe, Mekke, Medine, Hicaz ehli, Haremeyn ehli gibi bölgelerin Mushaflarına nispet etmektedir.⁴⁹ Bazen de mushafı belirlemeksizin “bazı Mushaflarda...” ifadesini kullanmaktadır.

Zemahşerî bazen de, Abdullah b. Mes'ûd ve Übeyy b. Ka'b gibi kimi sahâbîlerin Mushaflarına işaret etmektedir. Bu iki Mushaf, onun işaret ettiği sahâbî Mushafları arasında ilk sırada yer almaktadır. Yine Hz. Osman ve Hz. Hafsa'nın Mushaflarına, yahut da Abdullah b. Mes'ûd'un arkadaşı olan Hâris b. Süveyd gibi tâbiînden olanların Mushaflarına da işaret etmiştir.⁵⁰

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/353; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 257. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 2/285; Bennâ', *İthâfû Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/116.

⁴⁵ Mâide 5/107.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/689. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 2/256; Bennâ', *İthâfû Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/543.

⁴⁷ Ahzâb 33/31. Bu ayetteki “يثبت” kelimesi, on kıraatin onunda da bu şekilde okunmuştur. Ancak “تعمل” kelimesinin okunuşunda ihtilaf edilmiştir. Hamza, Halef ve Ali bu kelimeyi “يعمل” şeklinde okumuştur. Öte yandan Zemahşerî'nin ifadesi ihtilafın iki fiilin okunuşunda da bulunduğu izlenimini vermektedir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 2/348.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 141. Bunun benzeri, sayfa 190'da da yer almaktadır. Başka örnekler için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/237, 297, 3/72, 90, 243, 275, 450, 4/20, 266, 304, 318.

⁴⁹ Mekke, Medine ve Şâm Mushaflarına nispet için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/643. Haremeyn ehli, Kûfe, Şâm ve Basra mushaflarına nispet için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/200.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/133, 251, 2/587, 4/793, 344.

2.3.1.3.1. Zemahşerî'nin mushafları kaynak göstermedeki gayesi

1- Kıraatin tahriri ve te'kid/te'yîdi: Örneğin "ووصى بها إبراهيم"⁵¹ ayetinin Hicaz ve Şam ehlinin mushaflarında "أوصى" fiiliyle geçtiğini söylemiştir.⁵² Yine "وأعد لهم جنات تجري" "تجري من تحتها"⁵³ ayetinin Mekke ehlinin mushaflarında "تجري من تحتها" şeklinde yer aldığını ve İbn Kesîr'in de böyle okuduğunu; diğer Mushaflarda ise "من" harf-i cerri olmaksızın "تجري تحتها" şeklinde geçtiğini söylemiştir.⁵⁴

2- Meşhur kıraati açıklayan bir mânanın zikredilmesi: Örneğin "قال إنما أنا رسول ربك" "إنما أنا رسول ربك أمرني أن أهب لك" ayetinin bazı Mushaflarda "لأهب لك غلاما زكيا" (Ben yalnızca Rabbinin elçisiyim. O bana, sana temiz bir evlat vermemi emretti.) şeklinde geçtiğini söylemiştir.⁵⁶

3- Meşhur kıraatte olmayan bir mânayı açıklama: *el-Keşşâf* eserinde bulunan bu türden ifadelerin çoğu bu gayeye matuftur.⁵⁷ Örneğin "إن ربك هو الخلاق العليم"⁵⁸ ayetinin, Hz. Osman ile Übeyy b. Ka'b'ın Mushaflarında "إن ربك هو الخالق" şeklinde geçtiğini söylemiş; bu okuyuştaki "خالق" sıfatının az veya çok yaratana, diğer okuyuştaki "خلق" sıfatının ise yalnızca çok yaratana dendiğine işaret etmiştir. Bunu da "قطع الثياب" ve "قطع الثوب والثياب" denmesine benzetmiştir.⁵⁹

4- Yalnızca Mushaflardaki vecihleri zikretme: Zemahşerî bazen, herhangi bir açıklama ya da tevcihte bulunmaksızın kıraat vecihlerini zikretmiştir. Örneğin "فإن" "كذبوك فقد كذب رسل من قبلك جاؤوا بالبينات والزبر والكتاب المنير"⁶⁰ ayetinin Şam ehlinin mushafında "وبالزبر" ifadesiyle yer aldığını söylemiştir.⁶¹

5- Kabul etmediği bir tefsir vechini çürütme: Örneğin Zemahşerî "إن الساعة آتية أكاد أخفيها" ayeti hakkında şöyle demiştir: "Bunun mânasının 'kıyâmetin vaktini neredeyse kendimden dahi sakladım' şeklinde olduğu söylenmiştir. Ancak bu şekilde bir mahzûf takdirine işaret eden bir delil yoktur. Delili olmayan mahzûf takdiri

⁵¹ Bakara 2/132.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/133, 251, 2/587, 4/793, 344.

⁵³ Tevbe 9/100.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/305. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 3/446. Bunun birçok farklı örneği vardır. Örneğin bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/643, 2/562, 3/200, 341, 411, 4/15, 159, 323, 480.

⁵⁵ Meryem 19/19.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/10. Benzerleri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/455, 4/793.

⁵⁷ Bunun birçok örneği vardır. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/415, 643, 2/105, 309, 513, 668, 3/200, 205, 411, 4/161, 225, 323, 445, 491, 586; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 251, 329.

⁵⁸ Hicr 15/86.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/587.

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/184.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/448.

⁶² Tâhâ 20/15.

ise kabul edilemez. Ayeti böyle anlamalarına onları sevk eden şey, Übeyy b. Ka'b'ın mushafında ayetin “أكاد أخفيها من نفسي” olarak yer almasıdır. Bazı Mushaflarda ise bu ayet “أكاد أخفيها من نفسي فكيف أظهركم عليها” şeklindedir.”⁶³

6- Mushaftaki veya Diğer Mushaflardaki Yazıyı Açıklama: Zemahşerî, “Mushaftaki yazıya tâbi olunması gerekir. Bu yazı bizim kurallarımızla çeliştiğinde ise mushaftaki yazı tercih edilir.” demiştir.⁶⁴ Ancak, bu şekilde kurallarla çelişen yazıya kıyas yapılamayacağını belirtmiştir.⁶⁵

“فإن يشأ الله يختم على قلبك ويمح الله الباطل ويحق الحق بكلماته”⁶⁶ ayeti hakkında şöyle der: “Eğer ‘يمح الله الباطل’ cümlesi isti’naf ifade ediyorsa ve bu durumda neden vâv atıf harfinin düşmediği sorulursa bunun örneği, ‘ويدع الإنسان بالشر’⁶⁷ ayetinde vâv olmasına rağmen bazı Mushaflarda düşmüş olması ve ‘سندع الزبانية’⁶⁸ ayetinin başında bazı Mushaflarda vâv bulunmasıdır.”⁶⁹

2.3.2. Zemahşerî’nin Kur’an ve Kıraatlerle İstişhât Etme Gayesi

Bunun birçok nedeni olmakla beraber bazıları zikredilebilir:

1- Bir nahvî hükmü ispat etmek: Zemahşerî’nin *el-Mufasssal* eserindeki istişhâdların çoğu bu kabildendir. Örneğin bu eserde şöyle demiştir: “Vâv harfî mutlak cem‘ için olup, ilk zikredilenin hükme sonraki zikredilenden önce dahil olması veya vâv harfîyle bir araya gelen iki şeyin aynı anda var olması söz konusu değildir. Bu gibi durumlarda iki şeyin veya ikisinden başkasının caiz olması mümkündür. Nitekim Allah Teala ‘وادخلوا الباب سجدا وقولوا حطة’ (... *kapıdan eğilerek girin ve af dileyin*...)”⁷⁰ demiş, bir başka ayette ise ‘وادخلوا حطة وادخلوا الباب سجدا’ (... *af dileyin; kapıdan eğilerek girin*...)”⁷¹ buyurmuştur ve iki ayette de aynı kıssadan bahsedilmektedir. Sîbeveyh de şöyle der: ‘Bir sözde (مررت برجل وحمار) adamı eşekten önce söylemen, adama bir konum

⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/56.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/444. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/590, 4/222.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/27.

⁶⁶ Şûrâ 42/24.

⁶⁷ İsrâ’ 17/11.

⁶⁸ Alak 96/18.

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/222.

⁷⁰ Bakara 2/58.

⁷¹ A’râf 7/161.

kazandırmaz. Bu takdim olsa da olmasa da mâna مررت بهما (ikisinin yanından geçtim) şeklinde olur.”⁷²

Zemahşerî bazen de bir nahiv kuralını bir kıraatle te’kit etmektedir. Mesela ism-i mevsule dönen zamirin hazfîyle ilgili şöyle söylemiştir: “Halîl b. Ahmed bir bedevinin ‘ما أنا بالذي قائل لك شيئاً’ (Ben sana bir şey söyleyen kişi değilim.) dediğini duymuştur. ‘تماماً على الذي أحسن’ (... iyilik yapanlara nimeti tamamlamak...)”⁷³ ayetinde de, ism-i mevsulden sonraki cümlelerin yarısı hazfedilerek okunmuştur.”⁷⁴

Zaman zaman Zemahşerî’nin, bir nahvî mânayı takrir amacıyla ayetle istişhâd ettiği de görülmektedir. Örneğin Fâtiha sûresindeki ‘الحمد’ kelimesi mastardır ve aslı da tıpkı ‘شكراً’, ‘كفراً’, ‘عجباً’ gibi diğer mastarlar misali gizli bir fiille nasbedilmesidir. Bu ayette nasb yerine ref’in tercih edilerek kelimenin mübtedâ konumuna getirilmesi ise, mânanın sâbit ve devamlı olduğunu göstermek içindir. Misal “قالوا سلاماً قال سلام” (... *selâm vermişlerdi. O da “selâm” dedi.*)⁷⁵ ayetinde ikinci selâm kelimesinin merfû olması, Hz. İbrâhîm’in onları daha güzel bir selamla selamladığını gösterir. Çünkü ref, selamın onlar için sâbit olduğuna ve değişmediğine işaret eder. Fâtiha suresindeki anlam ise “نحمد الله حمداً” (Allah’a güzel bir şekilde hamd ederiz.) şeklindedir.”⁷⁶

Zemahşerî’nin bir nahiv vechinin caiz olduğunu açıklamak için Kur’an’la veya bir kıraatle istişhâd ettiği de vakidir. Örneğin o şöyle der: “ود لو تأتیه فتحدثه” (Ona gidip onunla konuşmanı istedi.) sözünde ‘تأتیه’ ve ‘تحدثه’ fiillerinin merfû olarak gelmesi iyidir (evlâdır). Nitekim ‘ودوا لو تدهن فيدهنون’ (*Sen tâviz veresin ki, onlar da tâviz versinler.*) ayetinde de böyle gelmiştir. Ancak bazı Mushaflarda ‘فيدهنوا’ şeklinde fiilin mansup olduğu da görülür.”⁷⁷

Zemahşerî, Arap lehçelerinden birini açıklamak için de kıraatlerle istişhâd etmiştir: “هيهات” kelimesi son harfi fethalı olarak Hicaz lehçesinde, kesreli olarak ise Esed ve

⁷² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 308. Ayrıca bkz. 46-47, 70. Sîbeveyh’in örneği “مررت برجل وحمار” (Bir adamın ve bir eşeğin yanından geçtim.) şeklindedir. Bkz. Sîbeveyh, ‘Amr b. ‘Osmân, *el-Kitâb*, thk. ‘Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1. Baskı), 1/437.

⁷³ En‘âm 6/154. Meşhur olan kıraat de budur.

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 138. Ayrıca bkz. 62.

⁷⁵ Hûd 11/69.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/9.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 251. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/586; *el-Mufasssal*, 329; Sîbeveyh, ‘Amr b. ‘Osmân, *el-Kitâb*, thk. ‘Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Cîl), 3/36.

Temîm lehçelerinde okunur. Bazı Araplar bu son harfî zammeli de okumuştur. Dolayısıyla tüm hareketlerle okunduğu söylenebilir.”⁷⁸

2- Bir kıraatin kıyasa uygun olmadığını ve onunla kıyas yapmanın caiz olmadığını açıklamak: Örneğin “من يتقي ويصبر” (Kim Allah’tan korkar ve sabrederse...) ⁷⁹ şeklinde bir okuyuş İbn Kesîr’den gelmiştir. Zemahşerî de bu kıraati zikrederek kendisine kıyas yapılamayacağını ifade etmek istemiştir.⁸⁰

3- Kendisiyle istişhâd edilen ayet ve kıraatin tevcihi: Zemahşerî bazen *el-Mufasssal* kitabında bir ayeti, istişhâd etmek için değil vechini açıklamak için zikreder. Nitekim yeterli sayıda şâz örnek zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Allah Teala’nın ‘ثلاث مئة’ (Üç yüz yıl) ⁸¹ ifadesinde ‘سنين’ kelimesi bedeldir. Yine ‘اثنتي عشرة أسباط’ (... **nesillere göre on iki topluluk...**) ⁸² ayetindeki ‘أسباط’ kelimesi de öyledir. Ebû İshâk, ‘سنين’ kelimesi temyiz olarak mansup olsaydı ayetin mânasının ‘Dokuz yüz yıl uyudular...’ şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.”⁸³

Zemahşerî bazen de mütevâtir bir kıraatin tevcihini şâz bir kıraatle yapmıştır ki, bu bir çeşit tefsirdir. Bu nedenle bu türden istişhâdları *el-Keşşâf* eserinde çok yapmıştır. Sözelimi “ربنا تقبل منا إنك أنت السميع العليم” (***Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin.***) ⁸⁴ ayetinde “ربنا” kelimesinden önce bir “يقولان” fiilinin hazfedilmiş olduğunu, bu fiilin ise hâl üzere nasb mahallinde olduğunu söylemiştir. Nitekim Abdullah b. Mes’ûd kıraatinde bu fiil zikredilir ve kıraatinin mânası “Kâbe’nin temellerini, ‘Ey Rabbimiz...’ diyerek yükseltiyorlardı.” şeklindedir.⁸⁵

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 152. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/292. Çoğunluk fetha ile okumuştur. Kesre ile olan kıraat ise Ebû Ca’fer’in Ebû ‘Amr’dan rivâyetle olan kıraatidir. Zamme ile okunması ise Ebû Hayve, Sa’îd b. el-Müseyyeb ve İkrime’nin kıraatidir. Bkz. Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. ‘Abdûddâim, *ed-Dürri’l-Mesûn fî ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru’l-Kalem), 8/355; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 6/171.

⁷⁹ Bu ayet “من يتقي ويصبر فإن الله لا يضيع أجر المحسنين” *Kim Allah’tan korkar ve sabrederse, şüphesiz Allah güzel davrananların mükâfatını zayi etmez.* (Yûsuf 12/90) ayetinin bir kıraati olup yâ ile olan okunuşu Kunbul’un İbn Kesîr’den rivâyetle gelen kıraatidir. Bkz. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fî l-Kırâ’âti’l-‘Aşr*, 2/297.

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 410.

⁸¹ Bu ibare “وَلْيَبُوءُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَارْدَاهُوا تِسْعًا” *Onlar mağaralarında üç yüzyıl kaldılar, buna dokuz yıl da ilâve ettiler.* (Kehf 18/25) ayetinde geçer.

⁸² Bu ibare “وَقَطَّعْنَاهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا” *İsrâiloğulları’nı nesillere göre on iki topluluğa ayırdık.* (A’râf 7/160) ayetinde geçer.

⁸³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 210. Bir benzeri için bkz. 87.

⁸⁴ Bakara 2/127.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/187. Abdullah b. Mes’ûd’un kıraati için bkz. İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî’l-Kırâ’ât ve’l-‘İzâh ‘anhâ*, thk. Alî en-Necdî Nâsîf & Abdulhalîm en-Neccâr & Abdulfettâh İsmâîl Şiblî

4- Bir kıraati bir başka kıraatle desteklemek: Zemahşerî bazen bir kıraati zikrettikten sonra onu destekleyecek başka kıraatlere başvurmuştur. Örneğin “واعلموا أنما غنمتم من ... **biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah’a ... aittir.**”⁸⁶ ayeti hakkında şöyle söylemiştir: “Ca‘fî, Ebû ‘Amr’dan bu ayetteki ‘فَأَن لَّهِ’ ifadesini ‘فَأَن لَّهِ’ olarak rivâyet etmiştir. Neha‘î’nin ‘فَلله’ şeklindeki kıraati de bu önceki okuyuşu destekler. Bu kıraat ‘Beşte birin Allah ve ayette zikredilenlere ait olması mutlaktır. Bunun ihlal edilmesi yahut aşılması söz konusu bile değildir.’ mânasını verir. Nitekim bu gibi cümlelerde haberin hazfedilerek ‘ثابت’, ‘واجب’, ‘لازم’, ‘حق’ gibi birçok haberin muhtemel kılınması mânaya, tek haberin zikredilmesinden daha kesin bir şekilde delâlet eder.”⁸⁷ Burada Zemahşerî’nin, Ebû ‘Amr’dan gelen âhâd kıraati zikredip Neha‘î’nin kıraatiyle desteklediği ve mütevâtir kıraat üzerinden bu kıraatlerin sağlamlığına işaret ettiği görülmüştür.

5- Bir tefsir vec(c)hini delillendirmek: Bunun için Zemahşerî, bir ayeti bir mâna ile tefsir ederek bu tefsiri gösteren bir kıraati zikretmiştir. Misal, “فادع لنا ربك يخرج لنا مما ... **(Bizim için Rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bitirsin.)**”⁸⁸ ayetinde geçen “قوم” kelimesinin sarımsak mânasına geldiğini, İbn Mes‘ûd’un bu ayet için “وئومها” şeklindeki okuyuşunun da bu mânayı desteklediğini söylemiş; sarımsağın ayetin bağlamındaki kabakgiller ve soğanla da uyumlu olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹

2.4. Zemahşerî’nin Bazı Kıraatleri Eleştirmesi

Kıraatlere yönelik eleştiri, ilk defa Zemahşerî’nin yaptığı bir şey değildir. İlk zamanlardan beri var olan bu durumu Abdulhâlık ‘Udayme, sahâbe zamanına kadar

(Kahire: el-Meclisü’l-A‘lâ li’ş-Şü’ûni’l-İslâmiyye, 1994), 1/108; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 1/193. Benzeri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/378, 342, 2/109.

⁸⁶ Enfâl 8/41.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/221. Ebû ‘Amr ve Neha‘î’nin kıraati için bkz. Ferrâ’, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me‘ânî’l-Kur‘ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî & Muhammed Alî en-Neccâr (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lîf ve’t-Terceme), 1/411; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî’l-Kur‘ân* (Kahire: Mektebetü’l-Mütenebbî), 55; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 3/295. Benzerleri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/17, 415, 2/142, 143, 3/350; *el-Mufasssal*, 370.

⁸⁸ Bakara 2/61.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/145. İbn Mes‘ûd’un kıraati için bkz. Ferrâ’, *Me‘ânî’l-Kur‘ân*, 1/41; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî’l-Kur‘ân*, 14; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 1/112. Benzeri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/237.

götürmektedir. Nitekim o; bazı dil, nahiv, kıraat ve tefsir âlimlerinin birtakım kıraatlere yönelik eleştirilerinden önemli bir yekûnu bir araya getirmiştir.⁹⁰

Ferrâ' "بمصرخي"⁹¹ ifadesiyle ilgili şunları nakletmiştir: "Bu okuyuşun Yahyâ'nın tabakasındaki kıraat âlimlerince yapılmış bir hata olması muhtemeldir. Çünkü o tabakadakilerin hatasız okuyuşu çok azdır." Bu ifadenin ardından Ferrâ', bahsettiği kıraat âlimlerinin hata yaptığı yerleri zikretmiş ve şöyle demiştir: "Mendel b. Alî el-Anzî, A'meş'ten şöyle nakleder: "Ben İbrâhîm en-Neha'î'nin yanındayken Talha b. Musarrif "قال لمن حوله ألا تستمعون" (*Firavun, etrafındakilere (alaycı bir ifade ile) "dinlemez misiniz?" dedi.*)⁹² ayetindeki "حوله" kelimesini lâmin nasbı ile okuyunca, İbrâhîm ona "Hâlâ çirkin bir şekilde okuyorsun. Bu kelime "حوله" şeklinde okunur." dedi. Ben de "Hayır, "حوله" doğru olandır." dedim. Sonra İbrâhîm, "Ey Talha, sen ne dersin?" diye sordu ve Talha da onun dediğini onayladı. Ben de "Siz hata yaptınız, bugün ben sizinle oturmayacağım." dedim."⁹³

Nakledilen bu metin, dilde hata yapma olgusunun ilk dönem âlimlerinden itibaren yaygın olduğunu göstermektedir. Birçok âlim bu durumu tartışmış ve bu konuda uyarılarda bulunmuştur.⁹⁴ Bununla beraber mütevâtir bir kıraate şâz veya âhâd kıraatin tercih edilmesi dinen caiz olmadığı gibi, bir başka mütevâtir kıraatin tercih edilmesi yahut herhangi bir kıraatin kusurlu bulunması da caiz değildir. Zira Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir ve her biri şâfî, kâfîdir.⁹⁵ "Ayrıca tüm bu kıraatler sahih olup Hz. Peygamber'den rivâyet edilmiştir ve hepsinin Arap dilinde makbul bir vec(c)hi vardır. Dolayısıyla bir kıraatin başka bir kıraate tercihi söz konusu değildir."⁹⁶

Süyûtî şöyle der: "Bazı ilk dönem nahiv âlimleri Âsım'ın, Hamza'nın ve İbn Âmir'in çok muhtemel olmayan kıraatlerde bulunmaları nedeniyle kusurlu olduklarını ve lahn yaptıklarını söyler. Ancak bu konuda nahiv âlimleri hatalıdır. Çünkü bu kıraat

⁹⁰ 'Udayme, Muhammed Abdulhâlık, *Dirâsât li 'Üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs), 1/19-91 (Birinci Bölüm). Zemahşerî'nin eleştirisini sayfa 15'te zikretmiştir.

⁹¹ İbrâhîm 14/22.

⁹² Şu'arâ' 26/25.

⁹³ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/75, 76.

⁹⁴ Bu âlimlerden yapılan nakiller için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/339; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/493, 536.

⁹⁵ Daha önce tahriri verilmiş bir hadîs-i şeriftir.

⁹⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahrû'l-Muhîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2001), 2/275.

âlimlerinin kıraatleri mütevâtir ve sahih olup kusurlu değildir. Bu kıraatlerin sübu(û)tu ise Arap dilinde caiz olduklarına delildir. İbn Mâlik'in de aralarında bulunduğu müteahhir âlimler, kıraat âlimlerini kusurlu bulanlara en güzel şekilde cevap vermişlerdir. Her ne kadar birçok âlim bazı kıraatleri Arap diline dayanarak reddetse de onlar, kıraatlerin Arap diline uygun olmaları nedeniyle caiz olduğu görüşünü tercih etmişlerdir.”⁹⁷

Ebû Hayyân da *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinde, kıraatleri kusurlu bulanlara⁹⁸ ve özellikle de Zemahşerî'ye⁹⁹ birçok yerde karşı çıkmıştır. Nitekim o şöyle der: “Kıraat âlimlerinin yanıldıklarını ve titiz davranmadıklarını, hatta ihfâ' ile idgâmı birbirinden ayırmadıklarını düşünmek uygun değildir.”¹⁰⁰

Bu konu kıraatin dilde veya nahivde delil olması veya kıraatin tek başına kusurlu olmasıyla sınırlı değildir. Kıraatler dinin bir parçası olduğundan, bazı âlimler kıraatleri kabul etmeyenlerin küfre düştüklerini ifade etmişlerdir.¹⁰¹ Ancak bunun çalışmanın konusuyla ilgisi yoktur.

Zemahşerî'nin iki kıraati kabul etmediği bilinir:

1- Hamza'nın Nisâ suresindeki “واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام” (*Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.*)¹⁰² ayetinde yer alan “الأرحام” kelimesini ism-i mecrûra atfedip mecrûr olarak okuduğu kıraat. Bu şekildeki kıraatte harf-i cer tekrar edilmediğinden mecrûra atıf, Basralı dil âlimlerince kabul edilmez.

⁹⁷ Süyûtî, *el-Iktirâh*, 69.

⁹⁸ Ebû Hayyân'ın kıraati zayıf bulma veya reddetme konusundaki itirazı için bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/298, 310, 365, 2/523, 4/300, 440, 495, 518, 5/247, 6/33, 117, 124, 238, 284, 7/158, 8/230.

⁹⁹ Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/175, 302, 2/225, 377.

¹⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2/377, 378. Ayrıca bkz. Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr* (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetü'd-Da' ve ve Usûlü'd-Dîn, 2005), 2/477.

¹⁰¹ Tîbî, *Fütûhu'l-Ğayb*, 2/126, 127. Ayrıca bkz. İbn 'Allân, *Dâ'î'l-Felâh*, 170; İbnü't-Tayyib, Muhammed el-Fâsî, *Feyzü Neşri'l-İnşirâh min Ravzi Tayyi'l-Iktirâh*, thk. Mahmûd Ficâl (Dubai: Dâru'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye ve İhyâ'i't-Türâs, 1. Baskı, 2002), 1/426. İbnü'l-Müneyyir bu konuya Zemahşerî'ye yazdığı haşiye olan *el-İntisâf*, 2/69'da; Ebû Hayyân ise *el-Bahru'l-Muhît*, 3/167'de işaret etmiştir.

¹⁰² Nisâ' 4/1. Bu ve sonraki ayet hakkında ileride detaylı açıklamalara yer verilecektir.

2- İbn Âmir'in En'âm suresi 137. ayeti “وَكذلكَ زَيْنَ لكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكائِهِمْ”¹⁰³ şeklinde okuyarak, muzâf ve muzâfun ileyhın arasında mamulünü alması şeklindeki kıraat. Bu, Basralı dil âlimlerine göre hoş bulunmayan bir zarurettir.

Zemahşerî'nin bu tavrının meşhur olmasında, İbnü'l-Müneyyir ve öğrencisi Ebû Hayyân'ın karşı çıkışlarının etkili olması muhtemeldir. Nitekim İbnü'l-Müneyyir şöyle der: “Musannif bu konuda tutarsız ve mantıksız davranmıştır. Ben bu düşünceden beriyim ve Allah'ın Kitabı'nı koruyan kıraat âlimlerini Zemahşerî'nin bu töhmetinden beri tutarım.”¹⁰⁴ Keza Ebû Hayyân da şöyle söylemiştir: “Arap olmayan, nahivde zayıf birinin, saf kan bir Arap'tan gelen ve benzeri Arapçada çokça bulunan mütevâtir kıraati reddetmesine şaşarım! Bu adamın, ümmetin içinden Allah'ın Kitabı'nı doğuya ve batıya yaymak üzere seçilen ve Müslümanlarca güvenilirliklerine, bilgilerine ve dindarlıklarına güvenildiği için nakillerine itibar edilen önde gelen kıraat âlimlerine karşı taşıdığı su-i zan şaşılacak şeydir.”¹⁰⁵

Tüm bunların yanı sıra Ebû Hayyân, kıraat reddi konusunda Zemahşerî'yi bir ölçüt haline getirmiştir. Nitekim İbn 'Atıyye'nin “Mânaya dönük iki vecih nedeniyle bu kıraat benim nezdimde makbul değildir.” şeklindeki ifadesini çirkin bir cüretkârlık addetmiş; bu ifadeyi onun gibi birine yakıştırmamış ve böyle bir şeyi ancak Zemahşerî gibi bir Mu'tezilî'nin söyleyebileceğine işaret etmiştir.¹⁰⁶

Yine Ebû Hayyân, Zemahşerî için “kıraat âlimlerine ve Kur'an'ın taşıyıcılarına karşı edepsizlik”, “kıraat âlimlerini hatalı gösterme”, “kıraat âlimlerini kusurlu bulma”, “kıraat âlimlerinin lahn yaptığını iddia etme” ve “kıraat âlimlerine cehalet nispet etme” gibi ifadeler kullanmıştır.¹⁰⁷ Ebû Hayyân'ın, Zemahşerî'ye karşı reddinde bir nebze sert olduğu söylenebilir. Bunun nedeni ise o dönemde bir kimse için “Zemahşerî'ye itiraz etti.” denmesinin cazip olmasıdır.¹⁰⁸

¹⁰³ En'âm 6/137.

¹⁰⁴ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, 2/69.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4/232.

¹⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 3/167.

¹⁰⁷ Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/175, 2/225, 377, 5/17, 218, 5/313, 314.

¹⁰⁸ Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 4/241.

2.4.1. Mütevâtir Kıraatlerin Eleştirilmesi

Zemahşerî'nin mütevâtir kıraatlerde kusur bulması tek tür bir tutum şeklinde olmamıştır. Bazen varsaydığı kusura bir işaretle bulunmakla yetinirken, bazen de varsaydığı kusuru açıkça söylediği görülmektedir. Üçüncü grup reddi mütevâtir kıraati okunuşu yönünden kusurlu bulması, dördüncüsü ise on kıraat âliminden birinin usûlüne yönelik eleştirileridir.

Daha önce de işaret edildiği üzere, kıraatleri eleştirme durumu Zemahşerî'den önce de birçok ilk dönem âliminde görülmektedir. Özellikle de Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf* eserinde görüşlerine başvurduğu Zeccâc'ın bu yönde eleştirileri vardır. Tüm bunlardan ötürü bu tezde de ilk dönemden itibaren kıraatleri eleştiren âlimlerin görüşlerinden bahsedilecek, bu fikrin tarihi gelişimi ve eleştirildiği noktaları ele alınacaktır.

2.4.1.1. Kıraatlerin kusurlarına işaret etmesi

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* eserinde bulunan bazı metinler, eseri okuyan kişi tarafından kıraat eleştirisi olarak algılanabilmektedir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

- 1- Bir mütevâtir kıraatin başka mütevâtir kıraate tercih edilmesi: Zemahşerî, kıraatleri birbirine tercih etme noktasında kıraatler arasında mütevâtir, âhâd veya şâz gibi bir ayırım yapmaz.¹⁰⁹ Örneğin “ولا يَأْمُرُكُمْ”¹¹⁰ ayetindeki nasbı, “ولا يَأْمُرُكُمْ” şeklinde ref üzere okumayı tercih etmiş ve şöyle demiştir: “Fiili öncesine atfetmeksizin merfû olarak okumak daha evlâdır/ tercih edilir. Abdullah b. Mes'ûd'un ‘ولن يَأْمُرُكُمْ’ şeklindeki kıraati de bunu destekler.”¹¹¹ Bu ifadeleriyle Zemahşerî, merfû kıraati tercih ederek Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatini delil göstermiştir ve iki kıraat de mütevâtirdir.
- 2- Şâz kıraati mütevâtir kıraate tercih etme: Bu ise bir öncekinden daha büyük bir hatadır. Çünkü şâz kıraat, daha önce de geçtiği üzere Kur'an'dan sayılmaz.¹¹²

¹⁰⁹ Mütevâtir kıraatin âhâd kıraate tercihi de bu kabilden olup bu konuda ihtilaf yoktur. Ancak Zemahşerî'nin bu şekildeki tercihinde kıraatin mütevâtir olmasının ve diğerinin şâz olmasının etkisi yoktur. O yalnızca fesahat, belâgat ve mânâyı merkeze alarak bir tercihte bulunur. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/168, 2/553.

¹¹⁰ Âl-i İmrân 3/80.

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/378. Nasb üzere olan kıraat İbn Âmir, Âsım, Hafs ve Hamza'nın kıraati olup, on kıraat âliminden geriye kalan âlimler ise ref ile okumuşlardır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 2/240; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 1/531.

¹¹² Bennâ', *İthâfu Fudela'i'l-Beşer*, 1/71.

Dolayısıyla şâz kıraatin mütevâtir olana tercihi, Kur'an olmayan bir ifadenin Kur'an'a tercihi demektir.

Zemahşerî “والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما” (... *hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.*)¹¹³ ayeti hakkında şöyle der: “İsâ b. Ömer bu ayetteki ‘السارق’ ve ‘السارقة’ kelimelerini mansub olarak okumuştur. Sîbeveyh de burada emir söz konusu olduğu için bu kıraati tercih etmiştir. Zira ‘زيدا فاضربه’ ifadesi, mânayı ifadede ‘زيدا فاضربه’ ifadesinden daha iyidir.”¹¹⁴

Sîbeveyh’in bu konudaki ifadesi şöyledir: “Kimileri ‘السارق والسارقة’ ve ‘الزانية والزاني’¹¹⁵ şeklinde okumuştur. Bu da sana daha önce bahsettiğim gibi Arapçada kuvvetli bir ifadedir. Ancak çoğunluk bu kelimeleri merfû olarak okumayı tercih etmişlerdir.”¹¹⁶

Sîbeveyh’in sözlerinden anlaşılan, onun bu kıraatleri birer kıraat olmaları hasebiyle değil, Arap dilindeki kıyas nedeniyle tercih ettiği ve kuvvetli buldumasıdır. Dolayısıyla onun bu şekildeki tercihi herhangi bir problem arz etmemektedir.

3- Bir kıraatten övgüyle bahsetmek ve onu “güzel” olmakla nitelemek: Örneğin Zemahşerî “سأورثكم”¹¹⁷ şeklindeki kıraatin güzel bir kıraat olduğunu söyleyerek, “وأورثنا القوم الذين كانوا يستضعفون” (*Hor görülüp ezilmekte olan o kavmi de ... mirasçı kıldık.*)¹¹⁸ ayetinin de bunu desteklediğini ifade etmiştir. Ardından Abdullah b. Abbas’ın ve Kasâme b. Züheyr’in “سأورثكم” şeklindeki kıraatinin şâz olduğunu söylemiştir.¹¹⁹ Ancak bir kıraatinin “güzel” olarak nitelenmesi, bir başka kıraatin bu sıfatı taşımadığını kesin olarak göstermez.

¹¹³ Mâide 5/38.

¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/631. Nasb üzere olan kıraat için bkz. Ferrâ’, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/306; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî’l-Kur’ân*, 38; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 2/268.

¹¹⁵ Bu ibare “الزانية والزاني فأجلنوا كل واحد منهما مائة جلدة” *Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun.* (Nûr 24/2) ayetinde geçer.

¹¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/144.

¹¹⁷ A’râf 7/145.

¹¹⁸ A’râf 7/137.

¹¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/158. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/295, 2/725, 611, 3/411. Kıraat için bkz. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî’l-Kur’ân*, 46; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 3/157. Kelimenin şeddeli veya şeddesiz okunuşuyla ilgili bir ihtilaf var olmakla beraber Zemahşerî’nin savunduğu kıraat, delil gösterdiği “أورثنا” ifadesinden ötürü şeddesiz kıraattir.

2.4.1.2. Zemahşerî'nin mütevâtir kıraatleri açık ifadelerle eleştirdiği yerler

Zemahşerî'nin kıraatlere yönelik eleştiri ifadeleri “kuvvetsiz”, “zayıf”, “garîb”, “sahih değil” şeklinde çeşitli olmuştur. Kullandığı en sert ifade ise şöyledir: “Bu kıraat öyle bir şeydir ki, zaruretlerin kabul edildiği şiirde bile olsa asla kabul edilmeyecek çirkin bir şey olurdu. O halde nesirde nasıl kabul edilsin? Daha da öte nazmının ve ifadesinin güzelliğiyle mucize olan Kur'an için nasıl makbul olsun?”

Bu başlıkta da Zemahşerî'nin ve kıraat eleştirisi söz konusu olduğunda ondan önceki ve sonraki âlimlerin görüşleri aktarılacaktır. Ardından Zemahşerî'yi bu nedenle eleştirenlere yer verilecektir. Tüm bu görüşler, ilk ikisi detaylı, sonrakiler daha muhtasar olacak şekilde ayetler üzerinden işlenecektir:

1- Hamza'nın “واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام” (*Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.*)¹²⁰ ayetindeki “الأرحام” kelimesini mecrur olarak okuması hakkında Zemahşerî şöyle der: “Zâhir lafzın muzmara atfı doğru değildir. Çünkü muttasıl olanın zamiri de ismi gibi muttasıldır ve câr ile mecrûr bir bütündür...”¹²¹ Sıkı bir şekilde birbirine bağlanan câr ve mecrûrdan mecrûra atfı da, bu nedenle tek bir kelimenin bir kısmına yapılan atfı gibi olmuştur. Bu da caiz değildir. Bu nedenle âmilin tekrar zikredilmesi gerekir. Söz konusu kıraat sahih olduğundan harf-i cerrin tekrarının takdir edildiği düşünülmüştür.”¹²² Zemahşerî *el-Mufasssal* kitabında ise, Hamza'nın bahsedilen şekilde okumasını bir başka kıraate nispetle daha zayıf bulmuştur.¹²³

¹²⁰ Nisâ' 4/1.

¹²¹ Zaruret olmaması durumunda Basralı dil âlimlerinin görüşü bu şekildedir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/382; Müberrid, Muhammed b. Yezîd, *el-Muktadab*, thk. Muhammed 'Abdülhâlık 'Udayme (Kahire: Lecnetü İhyâ'i't-Türâsi'l-İslâmî, 1994), 4/153; İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl, *el-Usûl fî'n-Nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Baskı, 1999), 2/119; Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *İ'râbu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, h. 1421), 1/431; Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf* (el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Baskı, 2003), 2/463.

¹²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/462. Hamza'ya ait olan bu kıraat yedi kıraatten biridir. Bkz. İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ et-Temîmî, *es-Seb'a fî'l-Kirâ'ât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Baskı, h. 1400), 226; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/247; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/501; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kirâ'ât*, 2/6.

¹²³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 126.

Zemahşerî'den önce Ahfeş, Ferrâ', Zeccâc, Ezherî, Fârisî ve Mekkî de bu yönde düşünmüş; İbn 'Atıyye de Zemahşerî'nin görüşünü benimsemiştir.¹²⁴ İbn Hâleveyh de bu görüşü kabul etmiş ve tevcih etmiştir. İki görüşü de naklettikten sonra "Kûfelilerin semâ'ına göre böyledir." demiştir.¹²⁵

İbn Cinnî, *el-Lüma'* eserinde belirttiği üzere mecrûr zamire atfı şiir dışında uygun bulmamaktadır. *el-Hasâis* kitabında ise bu kıraati, harf-i cerrin tekrarının takdiri ve câr ile mecrûrun öncesine atfı vechiyle zikretmiştir.¹²⁶ Öte yandan İbn Mâlik, bu kıraati mecrûr haldeki zamire harf-i cerrin tekrarı olmaksızın atfı yapmak için delil göstermiş; bu konuda Basralıların değil Kûfelilerin görüşünü benimsemiştir.¹²⁷ İbn Ya'îş ise İbn Cinnî'nin görüşünü zikrettikten sonra, bu ayetteki vâv harfinin kasev vâvı olabileceğini söylemiştir. Bu görüş söz konusu kıraati reddeden âlimlerce savunulmaktadır.¹²⁸ Ebû Hayyân ise *el-Bahru'l-Muhît* eserinde bu mesele üzerinden Zemahşerî'ye uzun uzadıya itirazda bulunmuştur.¹²⁹

2- Zemahşerî "قتل أولادهم شركائهم" (... **ortak koştukları, müşriklerden birçoğuna çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösterdi ki...**)¹³⁰ ayeti hakkında şöyle söyler: "İbn 'Âmir bu ayetteki 'القتل' kelimesini merfû, 'الأولاد' kelimesini mansub, 'الشركاء' kelimesini ise 'القتل' kelimesine muzâfun ileyh olarak mecrûr şeklinde okur ve muzâf ile muzâfun ileyhi zarf olmamasına rağmen ayırır. Bu, zaruretlerin kabul edildiği şiirde bile olsa asla kabul edilemeyecek çirkin bir şeydir. Nitekim 'رج القلوص أبي مزاده'¹³¹

¹²⁴ Bkz. Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/243; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/252; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abdurrahmân Şiblî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1988), 2/6; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Me'âni'l-Kırâ'ât*, (Suudi Arabistan: Merkezü'l-Buhûs fî Külliyyeti'l-Âdâb, Câmî'atu'l-Melik Su'ûd, 1. Baskı, 1991), 1/290; Fârisî, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdülğaffâr, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, thk. Bedruddîn Kahveci & Beşîr Cüveycânî (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1. Baskı, 1993), 3/121; Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-Seb'* (Dimaşk: Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1. Baskı, 1974), 1/375; İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2001), 5/2.

¹²⁵ İbn Hâleveyh, el-Huseyn b. Ahmed, *el-Hucce fî'l-Kırâ'âti's-Seb'*, thk. Abdülâl Sâlim Mükrim (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 4. Baskı, h. 1401), 119; İbn Zencele, Ebû Zûr'a 'Abdurrahmân b. Muhammed, *Hucetü'l-Kırâ'ât*, thk. Sa'îd el-Efgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Baskı), 190.

¹²⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/285; *el-Lüma' fî'l-Arabiyye*, thk. Semîh Ebû Muğlî (Amman: Dâru Mecdelâvî, 1988), 74.

¹²⁷ Bkz. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahmân es-Seyyid & Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: Dâru Hicr, 1. Baskı, 1990), 3/372, 375; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-Şâfiyye*, thk. Abdulmun'im Ahmed Herîdî (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ), 3/1246. İbn Mâlik bu konuda birçok örnek zikretmiş, Hamza'nın kıraatine de bunlar arasında yer vermiştir.

¹²⁸ İbn Ya'îş, Ya'îş b. Alî, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. Meşihatü'l-Ezher (Mısır: İdâretü't-Tıbbâ'ati'l-Müniriyye), 2/283.

¹²⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 3/165, 166, 167. Ayrıca bkz. 2/155; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 3/554.

¹³⁰ En'am 6/137.

¹³¹ Meczû Kâmil vezninden olan bu şiiri Ahfeş, söylenene nispet etmeksizin zikretmiştir. İfadede şahit olan, muzâf konumunda ve mastar formunda gelen "رج" kelimesiyle muzâfun ileyh konumundaki "أبي" kelimesinin,

şeklindeki şiir ifadesi de kabul edilmemiş ve çirkin bulunmuştur. O halde bu nesirde, daha da ötesi nazmı mucize olan Kur'an'da nasıl kabul edilebilir? İbn 'Âmir'i bu şekilde okumaya iten şey ise bir mushafta 'شركائهم' şeklinde bir yazılış görmüş olmasıdır. Ancak eğer 'الأولاد' kelimesini de -evlatların mallara ortak olması nedeniyle- mecrur okusaydı bu, mevcut kıraatinden çok daha iyi olurdu.”¹³²

Zemahşerî *el-Mufasssal* eserinde de şöyle der: “Fasl: Muzâf ve muzâfun ileyh, yalnızca şiirde ve zarf ile ayrılabilir. *el-Kitâb*'ın bazı nüshalarında bulunan 'فزعجتها بمزجة - زوج' (Mızrağın alt ucuyla yaraladım onu, tıpkı Ebû Mezâde'nin deveyi yarması gibi.) ifadesi ise Sîbeveyh'in sorumluluğunda değildir.”¹³³

Zemahşerî her ne kadar *el-Mufasssal* kitabında kıraat reddi gibi kötü bir durumdan kaçınmak için şiire dayanmış olsa da,¹³⁴ bu reddini *el-Keşşâf* eserinde açıkça dile getirmiş ve hatta bunu, “فلا تحسبن الله مخلف وعده رسله” ayetine ilişkin şâz bir kıraati reddetmesine dayanak kılmıştır.¹³⁵

Bu kıraati Zemahşerî'den önce Ferrâ', Sîrâfî, Nehhâs, Ezherî, İbn Hâleveyh, Fârisî, İbn Cinnî ve Mekkî de kabul etmemiş; İbn 'Atıyye ve Râzî de bu görüşte onlara uymuştur.¹³⁶

“القلوص” mastarının mefulü ile ayrılmasıdır. Müteahhir âlimler bunu caiz görmüştür. Es-Sîrâfî “Bu şiirde rivâyet ehlinin kabul etmediği bir ifade biçimi vardır.” demiştir. Bağdâdî de bu şiirin, sözüyle istişâd edilmeyen şehirli bir muhdes şaire ait olduğunu söylemiştir. Şâhidin geçtiği yerler için bkz. Es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdullah, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2008) 1/241; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/406; Enbârî, *el-İnsâf*, 2/349; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/189; Ebû Hayyân, *İrtişâfû'd-Darab*, thk. Recep Osmân Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1998), 5/2429; Nâzırû'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâ'id*, 7/3264, No. 3080; 'Aynî, *el-Mekâsîdu'n-Nahviyye*, 3/1372; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 4/415, No. 319.

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/70. İbn 'Âmir'in mefulü mebnî şekilde okuduğu kıraati şöyledir: “زين لكثير من المشركين” Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, 270; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, 4/231; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 5/161; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/197; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/32; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kirâ'ât*, 2/554.

¹³³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 110.

¹³⁴ İbnü'l-Hâcib, Osmân b. Ömer, *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufasssal*, thk. İbrâhîm Muhammed Abdullah (Dımaşk: Dâru Sa'uddîn li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 2005), 1/394.

¹³⁵ İbrâhîm 14/47. Bu kıraatten ileride bahsedilecektir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/566.

¹³⁶ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/357, 2/81; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/242; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 2/33; Ezherî, *Me'âni'l-Kirâ'ât*, 1/388; İbn Hâleveyh, *el-Hucce fî'l-Kirâ'âti's-Seb'a*, 151; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 3/411, 412. Fârisî'nin sözü Vâhidî, 'Alî b. Ahmed en-Neysâbü'rî, *et-Tefsîrû'l-Basît* (Suudi Arabistan: 'İmadetü Câmî'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1. Bası, h. 1430), 8/458; Vâhidî, 'Alî b. Ahmed en-Neysâbü'rî, *et-Tefsîrû'l-Vasît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1994), 2/372'de herhangi bir yorum olmaksızın geçer. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/407; Mekkî, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb'a*, 1/454; Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî), 13/159, 19/111.

Bu mesele hakkında Basralılar ve Kûfeliler arasında ihtilaf vardır. Basralılar şiirde muzâf ile muzâfun ileyh arasına zarf dışında bir kelime girmesini caiz görmezken, Kûfeliler bunu caiz görmüştür. Müteahhir âlimler de Kûfelilerin görüşünü kabul etmişlerdir.¹³⁷

Diğer taraftan Sa‘lebî, bu ayetin “قتل شركائهم أولادهم” şeklinde muzâfun ileyhın takdimi ile okunduğu kıraati aktarmıştır. Ebû Zür‘a ise, Kûfelilerin görüşünü benimseyerek muzâf ile muzâfun ileyhın arasına başka bir kelime girmesini caiz görmüştür.¹³⁸

İbnü’l-Müneyyir ise Zemahşerî’nin görüşünü sert bir dille reddettikten sonra, muzâf ile muzâfun ileyhın ayrılabilmesine delil olarak, bu ayetteki muzâfın mastar olmasını, dolayısıyla ayetteki izâfette hakiki izâfette olduğu cinsten sıkı bir ilişkinin bulunmamasını zikretmiştir. Ayrıca muzâf ile muzâfun ileyh arasına zarfın girebildiği de bilinmektedir. “Takdiri farklı olduğundan bu izâfetteki mastar, herhangi bir izâfetteki muzâf kadar muzâfun ileyhe bağlı değildir. Bu da onunla muzâfun ileyh arasına başka bir unsurun girmesini garip olmaktan çıkarır.” Ayrıca “bu türden izâfetlerde iki unsur arasında sıkı bir ilişki olmadığını gösteren bir diğer durum da, mecrur muzâfun ileyhe merfu ya da mansub bir kelimenin atfedilebiliyor olmasıdır.” Bu ifadeleri kullanan İbnü’l-Müneyyir, fikirlerini destekleyen semâî deliller de sunarak hem kıyas hem de semâ yoluyla görüşünü temellendirmiştir. Ardından da “Bizim hedefimiz kıraatleri Arapçanın kurallarına göre düzeltmek değil, Arapçanın kurallarını kıraatlere binaen tashih etmektir.” demiştir.¹³⁹

İbn Mâlik de, muzâfın mastar olması durumunda muzâfun ileyh ile arasına bu mastarın mefulünün girebileceğini söylemiştir.¹⁴⁰

¹³⁷ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/349; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, thk. Hasen Hindâvî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, Suudi Arabistan: Dâru Küñûzi İşbîliyye, 1. Baskı. İlk cildin basım tarihi 1998 olup devamı daha sonra basılmıştır.), 12/145-151.

¹³⁸ Bkz. Sa‘lebî, Ahmed b. İbrâhîm, *el-Keşfü ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Komisyon (Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 1. Baskı, 2015), 4/94; İbn Zencele, *Huccetü’l-Kirâ’ât*, 273.

¹³⁹ İbnü’l-Müneyyir, *el-İntisâf*, 2/69.

¹⁴⁰ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/276; *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 2/979. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 12/145, 151’de aynı yolu izlemiştir.

Zemahşerî'nin bu görüşüne en az hocası İbnü'l-Müneyyir kadar sert biçimde itiraz eden Ebû Hayyân da, buna yönelik delillerini ileri sürmüştür.¹⁴¹

3- Zemahşerî “ولا يحسبن الذين كفروا سبقوا إنهم لا يعجزون” (*İnkâra sapanlar sakın yakayı kurtardık sanmasınlar; çünkü ne yapsalar kurtulamayacaklardır.*)¹⁴² ayeti hakkında şöyle söyler: “Hamza bu ayetteki ‘يحسبن’ fiilini, kâfirlerden bahsettiği üzere yâ ile okumuştur. Bu ayette ‘سبقوا’ kelimesinden önce bir ‘أن’ harfi olduğu söylenmiştir. Bu da ‘ومن آياته يريكم البرق’ (*Yine O’nun kanıtlarındandır ki ... size şimşegi gösteriyor.*)¹⁴³ ayetinde olduğu gibidir. Böyle bir takdirin olduğunu söyleyenler İbn Mes’ûd’dan gelen ‘أنهم سبقوا’ kıraatini delil gösterirler. Yine ‘أنهم لا يعجزون’ ifadesindeki ‘لا’ harfinin sîla bildirdiği, ‘سبقوا’ ifadesinin ise hal olduğu ve ‘kurtulmuş olduklarını (sanmasınlar)’ mânasına geldiği de söylenmiştir. Bir diğer görüş ise, bu ayetteki mânanın ‘ولا يحسبنهم’ yani ‘O inkâra sapanları [kimse] kurtuldu sanmasın.’ şeklinde olduğu ve zamirin de, anlaşıldığı için hafzedildiği yönündedir. Kimileri de ‘ولا يحسبن قبيل’ (‘...O inkâra sapanların mü’minler grubu olduğunu zannetmesinler...’) şeklinde söylemiştir. Tüm bu görüşler muhtemeldir. Dolayısıyla Hamza’nın teferrüt ettiği bu kıraat pek açık görünmemektedir.¹⁴⁴

Bu ayetin kıraati hakkındaki görüşlerden ilk ikisini Ferrâ’ zikrederek bu kıraati şâz bulduğunu ve bu nedenle hoş karşılamadığını ifade etmiştir.¹⁴⁵ Öte yandan Zeccâc ve Ezherî, kıraati zayıf bulmalarına rağmen bu şekilde okumayı caiz görmüştür. Zeccâc, Ferrâ’nın görüşünü de nakletmiştir.¹⁴⁶ Nehhâs ise bu kıraati “ولا يحسبن من خلفهم الذين كفروا سبقوا” yani “Sonradan gelenler inkâra düşenleri kurtuldu sanmasınlar.” mânasına yormuştur. Bu ifadedeki zamirin ise öncesine döndüğünü söylemiş, ardından o da Ferrâ’nın görüşünü nakletmiştir.¹⁴⁷

¹⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 4/231, 233; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/263. Tîbî'nin itirazı için de bkz. Tîbî, *Fütûhu'l-Ğayb*, 6/260.

¹⁴² Enfâl 8/59.

¹⁴³ Rûm 30/24.

¹⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/231. İbn ‘Âmir, Hamza, Ebû Ca’fer ve ‘Âsım’dan rivâyetle Hafs bu ayeti “يحسبن” fiili ile okumuşlardır. İdrîs’in Halef’ten rivâyetle olan kıraati ise farklıdır. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb’a*, 307; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/277; Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i l-Beşer*, 2/81; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 3/314.

¹⁴⁵ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/414, 415, 416.

¹⁴⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 2/421, 422. Bu görüşün geçtiği yerler için bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-Basît*, 10/212; Ezherî, *Me’âni’l-Kırâ’ât*, 1/442.

¹⁴⁷ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/102, 103. Bu kıraatin vecihlerini Mekkî, *el-Keşf ‘an Vücûhi’l-Kırâ’âti’s-Seb’a*, 1/493’te zikrederek “ولا يحسبن الذين كفروا أنفسهم سبقوا” (İnkâra düşenler kendilerini kurtuldu sanmasınlar.) mânasını ilave etmiştir.

Ebû Alî bu kıraat için üç vecih saymıştır: “Birincisi, söz konusu fiilin failinin Hz. Peygamber kabul edilmesidir. İkinci vecihte, ilk meful gizli olur ve takdiri ‘ولا يحسن’ (İnkâra düşenler kendilerini kurtuldu sanmasınlar.) şeklindedir. Son vecih ise, bu ayette hazfedilmiş bir ‘أن’ takdir etmektir ki bu durumda mânası, ‘İnkâra düşenler kendilerini kurtulmuş sanmasınlar.’ şeklinde olur.”¹⁴⁸

4- Zemahşerî, ayette geçen “عسيتم”¹⁴⁹ kelimesi hakkında şöyle der: “Nâfi‘ bu ayette sîn harfini kesreli olarak okumuştur ve bu garîb bir kıraattir.”¹⁵⁰ Ferrâ’ ise bu kıraat hakkında “Bu doğru olsaydı fiilin kökü ‘عسي’ şeklinde olurdu. Ancak bu kıraatin nadir bir lehçe olması muhtemeldir.”¹⁵¹ demiştir. Nehhâs ise bu kıraati, İbnü’s-Sikkî’t’e nispet edilen “çirkin bir lehçe” yorumuyla beraber nakletmiştir.¹⁵² Âlimler bu kıraatin, özellikle de fiilin zamir ile kullanımında Hicâz ehlinin lehçesine uygun olduğunu ve tek başına geldiğinde kelimedeki sîn harfinin mutlaka fethalı olarak geldiğini tespit etmişlerdir. Nitekim Zemahşerî’nin bu kıraati “garîb” şeklinde nitelemesi de bunu kabul etmediği anlamına gelmeyip, yalnızca meşhur kıraate muhalif olduğunu göstermektedir.¹⁵³

5- Zemahşerî, ayette geçen “أصطفى”¹⁵⁴ kelimesinin “اصطفى” şeklindeki Ebû Ca’fer kıraati hakkında şunları söylemiştir: “Bu zayıf bir kıraattir. Çünkü bu kelimenin öncesinde de sonrasında da inkârî bir cümle yapısı vardır. Dolayısıyla bu kelimeyi sübut ifade eden haberi formda okumak, birbirini tanıyan iki kişinin arasına yabancı birini koymak gibidir.”¹⁵⁵

Ferrâ’ ise bu kıraati bir yerde soru mânasının kaybolması nedeniyle uygun bulmazken, başka bir yerde istifhâm edatının hazfinin caiz olması nedeniyle caiz görmüştür.¹⁵⁶ Zemahşerî’den önce Ezherî ve Zeccâc bu kıraatin zayıflığına işaret edenler

¹⁴⁸ Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 4/155. Ebû Hayyân da tüm ihtimalleri zikredip Zemahşerî’nin görüşüne yer vermiş ve ona itiraz etmiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4/505-506.

¹⁴⁹ Bakara 2/246; Muhammed 47/22.

¹⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/325. Nâfi, Bakara ve Muhammed sûrelerinde geçen bu ifadeyi Hasen’e nispet edilen bu kıraatle okumuştur. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, 186; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/230; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/477; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kirâ'ât*, 1/346, 9/24.

¹⁵¹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/62. Zeccâc da, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 5/13'te buna benzer ifadeler kullanmıştır.

¹⁵² Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 1/121. Ezherî de *Me'âni'l-Kirâ'ât*, 1/214'te bu kıraati hoş bulmamıştır.

¹⁵³ Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 2/349; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/209; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/343; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2/264.

¹⁵⁴ Sâffât 37/153.

¹⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/64; İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, 549; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/360; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/416.

¹⁵⁶ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/354, 394.

arasındadır.¹⁵⁷ Öte yandan Nehhâs, onlardan aldığı bu rivâyeti zayıf bulmuş ve kıraati de şâz saymıştır. Ardından bu kıraat için iki vecih zikretmiştir. Birincisi kelimenin haberî formunun, inkâr edenlerin söylediklerine bir açıklama mahiyetinde olduğu ve “ما لكم كيف تحكمون” ayetinin de bu nedenle öncesine matuf olmadığı yönündedir. İkinci vecih ise Ferrâ’nın görüşüdür.¹⁵⁸

Ebû Hayyân ise, Zemahşerî’nin bu kıraati zayıf bulmasını eleştirerek şöyle demiştir: “Bu kıraat ile kelime, iki tanıdık arasında bir yabancı gibi değildir. Bu kıraat ile inkârcıların ‘Allah’ın çocuk edindiği’ iddiası arasında uygunluk vardır. Nitekim “وإنهم لكاذبون” ifadesi ise, iki küfür sözü arasında bir ara söz olarak gelmiştir.”¹⁵⁹

2.4.1.3. Mütevâtir kıraatleri edâ yönüyle eleştirmesi

Zemahşerî yedi veya on mütevâtir kıraati birçok yerde eleştirmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

1- Zemahşerî, “أأنرتهم”¹⁶⁰ ifadesindeki ikinci elifin hemze olarak okunması hakkında şöyle der: “Bu, iki yönüyle hatalı ve Arapların dilinden uzak bir kıraattir: iki sâkin harfin peş peşe okunması ve tahfif yolundan sapılması. Çünkü harekeli ve kendinden önceki harf fethalı olan elifin tahfifi, varla yok arasında bir sesle çıkmasıdır.”¹⁶¹

Zemahşerî’nin bahsettiği bu kıraat Ezrak’ın Verş’ten, onun da Nâfi‘den naklettiği bir rivâyet olup, Nâfi‘in bu kelimeyi tıpkı Zemahşerî’nin dediği gibi tahfif ile okuduğu da nakledilir.¹⁶² Zemahşerî’den önce Zeccâc bu hataya dikkat çekmiştir.¹⁶³ Ebû Hayyân ise bu kıraati Kûfelilerin görüşüne uygun şekliyle nakletmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Bkz. Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 4/315; Ezherî, *Me’âni’l-Kırâ’ât*, 2/323.

¹⁵⁸ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/299.

¹⁵⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 7/361.

¹⁶⁰ Bakara 2/6.

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/48.

¹⁶² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/363; Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i’l-Beşer*, 1/178. Ebû Hayyân, Zemahşerî’nin itirazını zikrederek onu eleştirmiştir.

¹⁶³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 1/77, 78.

¹⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 1/175.

2- Zemahşerî¹⁶⁵ “الملائكة اسجدوا” ayetindeki “الملائكة” kelimesini Ebû Ca‘fer’in itbâ üzere merfu okuması¹⁶⁶ hakkında şöyle der: “Bir i‘rab harekesinin itbâ harekesine kurban edilmesi ancak zayıf lehçelerde caiz olur. Bu da tıpkı ‘الحمد لله’ şeklindeki kıraatte olduğu gibidir.”¹⁶⁷

Zeccâc, Nehhâs ve Fârisî, Zemahşerî’den önce bu eleştiride bulunanlardandır.¹⁶⁸ İbn Cinnî de bu kıraati uzun uzadıya eleştirmiştir. Bu eleştirisi özetle, söz konusu kıraatin, hemzeden önce sâkin ve sahih bir harf olması durumunda caiz olduğu yönündedir. Bu ayette ise hemzeden önceki harf harekelidir ve bu i‘râb harekesidir. Dolayısıyla bu harekenin hazfedilerek yerine zamme getirilmesinin hiçbir açıklaması yoktur. Çünkü itbâ harekesi için i‘râb harekesinin ortadan kaldırılması ancak zayıf lehçelerde söz konusudur.”¹⁶⁹ Ebû Hayyân ise, tüm bu görüşleri naklettikten sonra onları eleştirmiş ve bu kıraatin Ezd kabilesinin Şenûe kolunun lehçesine uygun olduğunu söylemiştir.¹⁷⁰

3- “وَأَرْبَا”¹⁷¹ ifadesinin “وَأَرْبَا” şeklindeki kıraati hakkında ise Zemahşerî şöyle der: “Bu kıraatte, ‘فَخَذَ’ kelimesinin ‘فَخَذَ’ olarak da okunabilmesine kıyas yapılmıştır, ancak bu hoş değildir. Çünkü düşmüş hemzeden nakledilen kesre, hemzeye delildir ve düşürülmesi, anlamı zora sokar.”¹⁷²

Zemahşerî’den önce Zeccâc, Nehhâs ve Ezherî bu kıraati eleştirmişlerdir.¹⁷³ İbn Hâleveyh ise kıraati iki vecihle nakletmiştir: Birincisi kelimedeki râ harfinin tıpkı “فَخَذَ” kelimesinde olduğu gibi sâkin olması, ikincisi ise râ harfinin sâkin kalması ve

¹⁶⁵ Bakara 2/34.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/210; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/387; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 1/79. Ebû Ca‘fer, ifadeyi geçtiği beş yerde de böyle okumuştur. (Bakara 2/34; A‘râf 7/11; İsrâ’ 17/61; Kehf 18/50; Tâhâ 20/116).

¹⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/127.

¹⁶⁸ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân ve İ‘râbuhû*, 1/111, 112; Nehhâs, *İ‘râbu'l-Kur‘ân*, 1/45; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 1/65.

¹⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/71. Ayrıca bkz. 1/240, 143; Enbârî, *el-İnsâf*, 2/610.

¹⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 1/302.

¹⁷¹ Bakara 2/128.

¹⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/188. Bu İbn Kesîr’in, Ya‘kub’un ve ihtilafı olmakla beraber Ebû Amr’ın kıraatidir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/222; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 1/194.

¹⁷³ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân ve İ‘râbuhû*, 1/209, 112; Nehhâs, *İ‘râbu'l-Kur‘ân*, 1/78, 247; Ezherî, *Me‘âni'l-Kırâ'ât*, 1/179. Ahfeş’in görüşü için bkz. Ahfeş, Ebû'l-Hasen el-Evsat, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Kur‘a (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1990), 1/157.

hemzenin harekesiyle beraber hazfedilmesidir.¹⁷⁴ Fârisî bu kıraatte, munfasıl olanın muttasıl olana benzetildiğini söylemiştir.¹⁷⁵

4- Zemahşerî, “فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ”¹⁷⁶ ayetinde râ harfinin sâkin kılınarak lâm harfine idğam edildiği Ebû ‘Amr kıraati hakkında şöyle der: “Burada râ harfini lâm harfine idğam eden kişi çok büyük ve çirkin bir hata yapmıştır.”¹⁷⁷ Yine *el-Mufasssal* kitabında da, râ harfinin idğamını hata olarak değerlendirir.¹⁷⁸

Zemahşerî’den önce Zeccâc, bu kıraatle okuyan âlimlerin hata yaptığını dile getirmiştir.¹⁷⁹ İbn Hâleveyh ise, Ebû ‘Amr’ın bu şekildeki kıraatine delil olarak “قُلْ رَّبِّ”¹⁸⁰ ve “بَلِّ رَانَ”¹⁸¹ ayetlerindeki idğamı örnek göstermiş ve bu durumdaki râ harfinin lâm harfine idğam edilebildiğini söylemiştir.¹⁸² Öte yandan İbn Cinnî ve Râzî bu kıraati zayıf bulmuşlardır.¹⁸³

İhtilafı bir mesele olan bu konuyu Sîrâfî ve İbn Ya’îş detaylı bir biçimde ele almışlardır. Ebû Hayyân da bu kıraati Kûfelilerin görüşüne binaen caiz bulmuştur.¹⁸⁴

5- Zemahşerî *el-Mufasssal* eserinde, “İzâfet yâ’sı her zaman fethalı olur. Bunun tek istisnası Nâfî’den gelen ‘مَحْيَايَ وَمَمَاتِي’¹⁸⁵ şeklindeki kıraattir ve bu garîb bir kıraattir.”¹⁸⁶ demiştir. Onun garîb ifadesi ile kastettiği, bu kıraatin meşhur olmadığı, kıyas ve

¹⁷⁴ İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi’l-Kırâ’âti’s-Seb’*, 78.

¹⁷⁵ Fârisî, *el-Hucce li’l-Kurrâ’i’s-Seb’a*, 2/84, 85. Bu görüşü ve Zemahşerî’nin sözünü, Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 1/561; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 2/118’de nakletmişlerdir. Ebû Hayyân bu kıraatin mütevâtir olduğunu, Zemahşerî’nin reddinin ise bir şey ifade etmediğini söylemiştir.

¹⁷⁶ Bakara 2/284. Bkz. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/237; Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i’l-Beşer*, 1/461; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kirâ’ât*, 1/431. Dürî’den de idğam ve ızhar ile iki rivâyet gelmiştir.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/330.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 428.

¹⁷⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 1/398.

¹⁸⁰ Mü’minûn 23/93’te ve başka ayetlerde geçer.

¹⁸¹ Mutaaffîfin 83/14.

¹⁸² İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi’l-Kırâ’âti’s-Seb’*, 80.

¹⁸³ Bkz. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati’l-İ’râb*, thk. Hasen Hindâvî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1. Baskı, 1985), 1/193. Zeccâc ve İbn Cinnî’nin görüşleri, Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-Basît*, 2/560’ta herhangi bir yorum olmaksızın geçer. İbn ‘Usfûr da “Mâ Edğamehu’l-Kurrâ’ ‘alâ Ğayri’l-Kıyas” adını verdiği müstakil bir başlıkta bu idğam konusunu ele almıştır. Bkz. İbn ‘Usfûr, *el-Mümti’u’l-Kebîr fi’t-Tasrîf*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1. Baskı, 1996), 455; Râzî, *Me’âtihi’l-Ğayb*, 7/105.

¹⁸⁴ Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/479; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 10/143; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 2/377, 378. Ayrıca bkz. Süyûtî, *Nevâhidü’l-Ebkâr*, 2/477.

¹⁸⁵ En’âm 6/162. Bunu Zemahşerî *el-Keşşâf* eserinde zikretmemiştir.

¹⁸⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 113. Bu, Ebû Ca’fer’in, Kalun’un ve Nâfî’den Verş’e, ondan da İsfahânî’ye gelen rivâyetteki kıraattir. Verş ise fethalı kıraati tercih etmesine karşın Nâfî’den sükûnlı kıraati nakleder. Nâfî’in, bu kıraatinden vazgeçerek fethalı okuduğu da söylenmiştir. Bkz. İbn Mucâhid, *es-Seb’a*, 275; Ezherî, *Me’âni’l-Kirâ’ât*, 1/398; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/172; Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i’l-Beşer*, 1/342, 2/40; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kirâ’ât*, 2/601.

kullanımın dışında kaldığıdır.¹⁸⁷ Bu kıraate ilişkin yorumunda Zemahşerî'nin, ilk dönem nahiv âlimlerinin bazı müfessirler tarafından da izlenen yönteminden ayrılmadığı görülmektedir. Nitekim ondan önce Zeccâc, Nehhâs ve Fârisî aynı görüşte olmuştur.¹⁸⁸ İbn Ya'îş ise bu kıraati, vaslın vakf yerine konması kabilinden değerlendirmiştir.¹⁸⁹ Diğer taraftan Ebû Hayyân, Arapçada fethalı kullanımın daha doğru olduğunu söylemiştir.¹⁹⁰

Tîbî de *el-Keşşâf* eserine yazdığı haşiyede, İbn'ül-Hâcibin, Nâfî'in ayette iki sakın harfin yanyana gelmesi sebebiyle ictimaü's-sâkineyn oluşmaması için söz konusu ayetteki elif-i işbâ'ı gerektiğinden fazla med ederek okuduğuna dair görüşünü nakletmiştir.¹⁹¹

Semîn el-Halebî ise şöyle demiştir: “Ben bu kıraatle okuyan kârinin, ‘مَمَاتِي’ kelimesindeki yâ harfini harekeli olarak okuyup da ‘مَحْيَايَ’ kelimesindeki yâ harfini sâkin okumasına şaşarım.”¹⁹² Nâfî'in bu kıraatten vazgeçtiği de rivâyet edilmektedir. Nitekim Ebû Şâme, ondan yâ'nın sükûnu ile olan kıraatin rivâyet edilmesini doğru bulmamıştır. İbnü'l-Cezerî ise, Nâfî'in bu kıraatten vazgeçtiğine dair rivâyeti detaylı açıklamalarla reddetmiştir.¹⁹³

6- “أُئِمَّةٌ”¹⁹⁴ kelimesindeki ikinci hemzenin tahfif ile yâ olarak okunması hakkında Zemahşerî şöyle der: “Bu, kıraat bile sayılmaz. Bunun kıraat sayılması caiz değildir. Böyle bir kıraatte bulunan kişi mutlaka hata etmiştir.”¹⁹⁵ Öte yandan bu tahfif ile olan kıraat Nâfî', Ebû 'Amr, İbn Kesîr, Ebû Ca'fer ile Rüveys'te ve Ravh'tan gelen bir rivâyette mevcuttur. Kıraat âlimlerinin çoğunluğuna göre ise bu hemzeyi varla yok

¹⁸⁷ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/43.

¹⁸⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 2/311; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 2/42; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 3/440-441. Ayrıca bkz. İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/342; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 8/562; İbn 'Atuyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 2/369; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 14/191.

¹⁸⁹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/34; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4/262. O da Fârisî'nin görüşünü nakleder.

¹⁹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4/262.

¹⁹¹ Tîbî, *Fütûhu'l-Ğayb*, 2/127. Süyûtî de bu görüşü *Nevâhidü'l-Ebkâr*, 1/343'te nakletmiştir. Bu şekildeki meddi, kıraat âlimleri de zikretmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/176; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/342.

¹⁹² Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-Mesûn*, 5/238-239.

¹⁹³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/176; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/342.

¹⁹⁴ Tevbe 9/12.

¹⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/251.

arası telaffuz etmek gerekir. İbnü'l-Cezerî de “Bazı âlimler ise bu hemzenin tam bir yâ harfi gibi okunması gerektiğini söyler.” demiştir.¹⁹⁶

Zemahşerî'den önce bu kıraati hatalı bulan kimseye rastlanmamıştır. Ancak Zemahşerî'nin, “أَنْذَرْتَهُمْ” ayetindeki ikinci hemzenin elif olarak okunmasını hatalı bulanlara dayanarak bu hemzenin yâ harfi gibi okunmasını hatalı bulmuş olması muhtemeldir. Zira bu iki örnek de, iki sâkin harfin yan yana gelmesi ve harfin dönüştürülmesi açısından aynı durumdadır. Öte yandan Ebû Hayyân ve İbnü'l-Cezerî, kıraat âlimlerinin bu kıraati nakletmiş olmasını onun sıhhatine delil olarak görmüşlerdir.¹⁹⁷

7- Zemahşerî “رُيَاكُ”¹⁹⁸ ifadesinin Ebû Ca'fer tarafından “رِيَاكُ” şeklinde okunduğu kıraat hakkında şöyle der: “Kisâ bu sözü ‘رُيَاكُ’ ve ‘رِيَاكُ’ olmak üzere iki farklı hareke ve idğam ile Araplardan duymuştur. Ancak bu zayıf bir kıraattir. Zira burada vâv harfi hemze takdirinde olduğundan ‘الْإِزَارُ’ kelimesini ‘اترز’ şeklinde, ‘الْأَجْرُ’ kelimesini ise ‘اتجر’ şeklinde idğam ile okumak doğru olmadığı gibi, söz konusu kıraatte de vâv harfi idğam edilemez.”¹⁹⁹

Ebû Ca'fer bu kıraatinde, önceki harfin harekesine göre hemzeyi tahfif ile okuma ve vâv, yâ veya elif harfine asıl harf gibi muamele etme yöntemini devam ettirmiştir.

Zeccâc, ‘رُيَاكُ’ ve ‘رِيَاكُ’ kıraatlerini zikretmiş ve bu iki idğamlı okuyuşun da doğru olmadığını söylemiştir.²⁰⁰ Ebû Hayyân ise, Kisâ'nın rivâyeti olması dolayısıyla bu kıraati kabul etmiştir.²⁰¹

8- “بِمَصْرَحِي”²⁰² ifadesinin Hamza tarafından “بِمَصْرَحِي” şeklinde okunuşunu Zemahşerî zayıf bulmuştur.²⁰³ Zemahşerî'den önce Ahfeş, Ferrâ', Zeccâc, Nehhâs ve

¹⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/378-379. Ayrıca bkz. Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/87; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 3/351.

¹⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 5/17; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/380.

¹⁹⁸ Yûsuf 12/5.

¹⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/444. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/390; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/140; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 4/188.

²⁰⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 3/92.

²⁰¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 2/372; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 2/683. Bakara suresi 283. ayetteki “أَوْتَمَنَ” kelimesi hakkında da buna benzer bir durum söz konusudur. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/329.

²⁰² İbrâhîm 14/22.

²⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/551; İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, 362; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/298-299; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/167; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 3/473.

Ezherî de bu görüşte olmuşlardır.²⁰⁴ Fârisî ise, Kutrub'dan “Bu kıraatin, izâfet yâ'sına bir yâ daha ekleyen Yerbû' oğullarının lehçesine göre olduğu” görüşünü nakletmiş ve bu görüşe kendisi de katılmıştır.²⁰⁵

9- Hamza'nın “اسْطَاعُوا”²⁰⁶ şeklindeki kıraati hakkında Zemahşerî şöyle der: “Bu şekilde idğamlı okuyan kişi, iki sâkin harfi bir araya getirerek kural dışına çıkmış olur.”²⁰⁷ İbn Mücâhid, Zeccâc, Nehhâs ve Fârisî de Zemahşerî'den önce bu yönde görüş bildirmişlerdir.²⁰⁸ İbn Hâleveyh ve Semîn el-Halebî ise, iki sâkin harfin bir araya geldiği kıraat rivâyetlerinden örnekler vermişlerdir.²⁰⁹

10- Zemahşerî, Kisâî'nin “يَخْسِفُ بِهِمْ”²¹⁰ ifadesini “يَخْسِفُ بِهِمْ” şeklinde fâ harfinin bâ harfine idğamı ile okuduğu kıraatin de kuvvetli olmadığını söylemiştir.²¹¹ *el-Mufasssal* kitabında ise bunu, yalnızca Kisâî'den gelen zayıf bir kıraat olarak nitelemiştir.²¹² Bu idğam, nahiv âlimleri nezdinde de zayıf ve şâz bulunmaktadır. Nitekim Sîrâfî de bu yönde ifadelerde bulunmuştur.²¹³

İbn Hâleveyh de bu idğamlı kıraatin delilini zikretmiş ve ardından bu delilin geçersizliğini ortaya koymuştur: “Kisâî'nin böyle okumasının sebebi bâ harfinin mahrecinin iki dudak arası, fâ harfinin mahrecinin ise alt dudağın iç kısmıyla boğazın üst çevresi olması ve dolayısıyla bu iki harfin iki yakın mahreçten çıkarılmasıdır.

²⁰⁴ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'an*, 2/407; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'an*, 2/75-76. Ahfeş'in görüşünü Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 19/88'de nakletmiş ve ardından şöyle demiştir: “Bazı nahiv âlimleri bu kıraat vechinin sıhhatini göstermek için çok çabalasalar da, çoğu nahiv âlimi bunun bir hata olduğunu söyler.” Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhû*, 3/159, 160; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, 2/231; Ezherî, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/62, 63.

²⁰⁵ Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 5/29, 30. Bir benzeri için bkz. Mekki, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'an*, 1/403; *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb'*, 2/26; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 12/456. Ayrıca bkz. İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 3/334; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/36; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/408, 409.

²⁰⁶ Kehf 18/97.

²⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/748. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/316; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/277; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kirâ'ât*, 5/310.

²⁰⁸ İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, 401; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhû*, 3/312; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, 2/308; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 5/178, 182. Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin sözünü nakledip herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 6/156; Mekki, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâ'âti's-Seb'*, 2/80. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/450.

²⁰⁹ İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*, 232, 233; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 7/550. Halebî'nin, “بورقكم” (Kehf 18/20) ifadesini “بورقكم” şeklindeki okuyuşla ilgili görüşü de ileride verilecektir. Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 7/463.

²¹⁰ Sebe' 34/9.

²¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/570; İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, 526; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/349; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/137, 2/382; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kirâ'ât*, 7/337.

²¹² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 430.

²¹³ Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/473, 480. Benzeri için bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 10/146. Ayrıca bkz. İbn 'Usfûr, *el-Mümti'*, 455.

Ancak fâ harfinin sahip olduğu yayılma sıfatı, idğam yapılma imkânını ortadan kaldırır.”²¹⁴

Fârisî de, idğam durumunda fâ harfinin tefeşşî sıfatını kaybettiğini, bu nedenle başka bir harfle idğam edilemeyeceğini söylemiştir.²¹⁵ Öte yandan Mekkî, bu kıraatin Kûfeli âlimlerce caiz bulunduğunu söylemiştir.²¹⁶ Ebû Hayyân da, Fârisî ile Zemahşerî’ye bu noktada itiraz etmiştir.²¹⁷

11- Zemahşerî, Kisâî’nin “أريت”²¹⁸ şeklinde hemzenin hazfîyle gerçekleşen kıraatinin doğru bir seçim olmadığını, zira hemzenin yalnızca muzari fiilde hazfedilebileceğini ve Araplardan “ريت” diye bir sözün gelmediğini söylemiştir.²¹⁹

Kisâî’nin kıraatinde hemze hazfî sık gerçekleşen bir durumdur.²²⁰ Zemahşerî de bunu Zeccâc yoluyla zikretmiştir.²²¹ Diğer taraftan ilk dönem âlimleri, “أريت” kelimesindeki hemzenin, kelimenin normal görmekten farklı olduğunun anlaşılması ve “söyle bana” gibi bir anlam taşıması nedeniyle hazfîni caiz görmüşlerdir.²²² Hatta Ferrâ’, Arapların sözlerindeki genel kullanımın da böyle olduğunu söylemiştir.²²³ Ezherî ise, farklı okunuş şekillerini zikrettikten sonra hepsinin sahih olduğunu ifade etmiştir.²²⁴ Bu okunuş hem nazım hem de nesirde yaygın olup birçok delili vardır.²²⁵ Fârisî ise bu kıraati, hemzenin tahfîfi değil hazif olarak görmüştür. Çünkü ideal bir tahfifte, varla yok arasında (بَيْنَ بَيْنَ) bir okuma olması gerekir.²²⁶

²¹⁴ İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-Kırâ'âti's-Seb'*, 292.

²¹⁵ Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 6/7, 8, 9. Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 18/320; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 4/407'de de kısaltılmış hali yer alır.

²¹⁶ Mekkî, *el-Keşf'an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-Seb'*, 1/156.

²¹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 7/251.

²¹⁸ Mâ'ûn 107/1.

²¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/803.

²²⁰ Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/398; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 1/206, 2/382; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 10/650.

²²¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 5/367.

²²² Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/107.

²²³ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/333. Bu görüşü Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4/129'da nakletmiştir.

²²⁴ Ezherî, *Me'âni'l-Kırâ'ât*, 1/353.

²²⁵ Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 4/616-618.

²²⁶ Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 3/306-308.

2.4.1.4. On kıraatteki usullerden birini reddetmesi

Zemahşerî on kıraatin usullerinden iki usulü inkâr etmiştir. Bu iki usul şunlardır:

1- Tek kelimedeki iki hemzenin de tam telaffuz edilmesi: Nahiv âlimleri, içerisinde iki hemze bulunan kelimelerde ikinci hemzenin tahfifle okunmasını vacip olarak görürken kimileri de ilk hemzenin tahfifle okunması gerektiğini kabul ederler. Bunun nedeni ise hemzenin ağır bir harf olması ve iki tane olduğunda bunun ağırlığı arttırması, dolayısıyla tahfifin gerekli olmasıdır.²²⁷ Bununla beraber İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî, Halef ve Ravh'tan, tam okudukları nakledilmektedir.²²⁸

Zemahşerî *el-Mufasssal* eserinde şöyle demiştir: “Bir kelimedeki iki hemze olduğunda, ikinci hemze daha hafif bir harfe dönüştürülür. ‘أدم’, ‘أيمة’, ‘أویدم’ gibi kelimelerde de bu yapılmıştır. Yine ‘جائي’ ve ‘خطايا’ kelimelerinde de aynı durum söz konusudur. Ebû Zeyd’in araplardan duyduğu ‘اللهم اغفر لي خطائني’ şeklinde hemzeleri tam okuduğu nakledilir. Ebû’s-Semh ve amcasının oğlu olan Reddâd’dan ve ayrıca Kûfelilerin kıraat âlimlerinden böyle hemzeli okuyuş gelmiştir.”²²⁹

Zemahşerî *el-Keşşâf* eserinde ise “أئمة” kelimesi için şöyle söyler: “Bu ifadedeki iki hemzenin tam olarak okunması meşhurdur. Ancak bu şekildeki okuyuş Basralılara göre makbul değildir.”²³⁰ Yine o, Sîbeveyh’ten iki hemzeyi de tam okumanın çirkin bir lehçe olduğu görüşünü nakletmiştir. İdğam babında ondan şu sözleri aktarmıştır: “İbn Ebî İshâk ve onunla beraber bazı insanların iki hemzeyi de tam olarak okuduğunu zannettiler. Oysa bu çirkin bir lehçedir.”²³¹ Sa‘lebî de bu şekildeki kıraatin Temîm lehçesine göre olduğunu söylemiştir.²³²

2- Dâd harfini Şîn harfine idğam etme: Zemahşerî *el-Mufasssal* kitabında şöyle der: “Dâd harfî ‘اقبض ضعفها’ ifadesinde olduğu gibi yalnızca kendisiyle idğam edilir. Ebû

²²⁷ Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4/285. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/443; Müberrid, *el-Muktadab*, 1/156; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 2/403; Fârisî, *el-Hucce li’l-Kurrâ’i’s-Seb’a*, 4/175-176; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/145.

²²⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/378; Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i’l-Beşer*, 2/87; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ’ât*, 3/351.

²²⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 366.

²³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/251 (Tevbe 9/12). Ayrıca bkz. Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/355.

²³¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 424. Sîbeveyh’in sözü için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/443.

²³² Sa‘lebî, *el-Keşfü ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur‘ân*, 5/16. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Darab*, 2/730; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/378-380.

Şu‘ayb es-Sûsî’nin Yezîdî’den naklettiği, Ebû ‘Amr’ın ‘لبعض شأنهم’²³³ ifadesinde dâd harfini şîn harfîyle idğam ettiği yönündeki rivâyet ise Ebû Şu‘ayb’ın hatasıdır.”²³⁴ Bu idğamın zayıf olduğunu Sîrâfî, İbn ‘Uşfûr, İbn Ya‘îş ve Ebû Hayyân da söylemiştir.²³⁵

2.4.2. Şâz ve Âhâd Kıraatleri Reddetmesi

Zemahşerî’nin bu kıraatleri reddetmesinin, mütevâtir kıraatleri reddetmesinden çok daha hafif olduğu bir gerçektir. Zira bu kıraatler, daha önce de belirtildiği üzere Kur’an’dan sayılmaz.²³⁶ Bu nedenle bu bölümde mütevâtir kıraatlerdeki gibi geniş açıklamalara gidilmeyecektir.

Zemahşerî’nin bu kıraatlere yönelik eleştirileri bazen açık bazense işaret şeklinde, üslubu ise bazen sert bazense yumuşak olmuştur. Aynı şekilde bir başka şâz kıraati tercih etmenin de diğer şâz kıraatin zayıflığına işaret şeklinde yorumlanması mümkündür. Sözelimi o *el-Keşşâf* eserinde şöyle demiştir: “Hasen el-Basrî’den ‘الحمد’ şeklinde bir kıraat gelmiştir. İbrâhîm b. Ebî ‘Able ise ‘الحمدُ لله’ şeklinde okumuştur. Yani her ikisi de itbâ yapmıştır. İtbâ ‘مغيرة’ ve ‘منحدر الجبل’ gibi tek kelime içerisinde gerçekleşmesine rağmen onları iki kelime arasında bunu yapmaya sevk eden şey ise, söz konusu iki kelimenin sık kullanılmasının, onların tek bir kelime gibi düşünülmesine yol açmasıdır. Bir nebze daha makbul olan kıraat ise İbrâhîm’in kıraatidir. Çünkü o, Hasen’in aksine binâ harekesini daha kuvvetli olan i‘râb harekesine tâbi kılmıştır.”²³⁷ Bu ifadelerinde Zemahşerî, bir kıraati kabul, diğerini ise reddetmemiştir. Yalnızca o, iki şâz kıraatin arasında kıyasa daha uygun olanı tercih etmiştir.

Zemahşerî birçok yerde şâz kıraatleri reddetmiş ve eleştirmiştir. Bu reddi veya eleştirisi birçok farklı şekilde gelmiştir ve hepsinin birbirinden farklı anlamı vardır.

²³³ Nûr 24/62. bkz. İbn Mucâhid, *es-Seb‘a*, 122’de “Bu kıraat sadece ondan geldi.” demiştir. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/293’te ise aynı kıraat Ebû Amr ed-Dânî’den nakledilmiştir. Ancak İbnü’l-Cezerî “Yazıda böyledir. Ancak edâ söz konusu olduğunda idğam ile okunmuştur.” der ve daha sonra bu rivâyeti nakledenleri zikreder. Ayrıca bkz. Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i l-Beşer*, 1/119; Hatîb, *Mu‘cemü l-Kırâ’ât*, 6/307.

²³⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 427.

²³⁵ Bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/480. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/466; İbn ‘Uşfûr, *el-Mümti*, 458; İbn Ya‘îş, *Şerhu l-Mufasssal*, 10/140. Semîn el-Halebî de bu tevcihi kendisinden nakletmiş, herhangi bir eleştiride bulunmamıştır. Bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürri l-Mesûn*, 8/445, 446; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-Muhît*, 1/557.

²³⁶ Bennâ’, *İthâfu Fudalâ’i l-Beşer*, 1/71.

²³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/10 (Fâtîha 1/1). Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu‘cemü l-Kırâ’ât*, 1/4.

Örneğin iki sâkin harfin bir araya gelmemesi gerektiği halde geldiği durumları “hiçbir açıklaması yoktur”, “zayıftır”, “düşüktür”, “caiz değildir”, “hoş bulunmaz” gibi ifadelerle eleştirmiştir.²³⁸

Bununla beraber bir kıraatin zayıflık, çirkinlik, veya kötülükle nitelendirilmesi bu kıraatin hatalı bulunduğu anlamına gelmez. Bunun mânası çoğunlukla, bahsedilen kıraattaki lehçenin yaygın, meşhur veya güçlü olmadığı, kendisine kıyas yapılamadığı şeklindedir. Zemahşerî’nin bu kıraatleri reddettiğini gösteren veya düşündüren kıraat nitelemeleri şu şekilde sıralanabilir:

1- Hatalı (خطأ وغلط)²³⁹: Zemahşerî, “أنلزمكموها”²⁴⁰ ifadesi hakkında şöyle der: “Ebû ‘Amr’ın bu ifadedeki mîm harfini sâkin olarak okuduğu nakledilir. Ancak görünen o ki Ebû ‘Amr bu harfin harekesini çok hafif bir şekilde okumuş ve râvi bunu sükûn sanmıştır. Nitekim bu kelime için sarîh bir sükûn, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh ve Basralı âlimlerin çoğunluğuna göre hatalıdır. Çünkü i‘râb harekesinin okunmaması, yalnızca şiir zarureti söz konusu olduğunda kabul edilir.”²⁴¹ Zeccâc da aynı görüştedir.²⁴²

2- Sahih değil (غير صحيحة)²⁴³: Zemahşerî şöyle der: “Âsım’ın ‘الذي آمن’²⁴⁴ şeklinde yâ harfini tâ harfine idğam ederek okuduğu ve bu kıraatinde, ‘يسر’ kelimesinin ifti‘âl bâbı olan ‘أسر’ kelimesine kıyas ettiği nakledilir. Ancak bu sahîh değildir. Çünkü ayetteki kelimeye yâ harfî, hemzeden dönüşmüştür ve bu nedenle hemze hükmündedir. ‘أترز’ kelimesi ise fasîh olmayıp halkın dilidir.”²⁴⁵

3- Caiz değil (غير جائز)²⁴⁶: Zemahşerî, “بوركم”²⁴⁷ kıraati hakkında şöyle söylemiştir: “İbn Muhaysın’ın bu kelimeye vâv harfini kesreli okuyup râ harfini de sükûn ile okuyarak idğam ettiği nakledilir. Ancak bu, olmaması gereken yerde iki sâkin harfin bir araya gelmesi sebebiyle caiz değildir.”²⁴⁸

²³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/452, 465, 710, 4/792.

²³⁹ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/476, 3/339.

²⁴⁰ Hûd 11/28.

²⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/390. Bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 4/36.

²⁴² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuhû*, 3/48.

²⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/300, 4/673.

²⁴⁴ “الذي آمن” (Bakara 2/283). Bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 1/427.

²⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/329; *el-Fâik*, 1/26; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhîl*, 2/372.

²⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/748.

²⁴⁷ Kehf 18/20.

²⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/710. Râzî de *Mefâtihu’l-Ğayb*, 21/446’da aynı görüşü benimsemiştir. Ayrıca bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, 7/463; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 5/177.

4- Düşük (مستزلة): Daha önce de işaret edildiği üzere bu ifade, hatalı anlamına gelmemektedir. Bu ifade kullanıldığında, kıraatte daha iyi, kıyasa ve kullanıma daha uygun olanın terk edildiği anlaşılır. Nitekim Zemahşerî, “أضطره”²⁴⁹ ifadenin okunuşu hakkında şöyle söylemiştir: “İbn Muhaysın bu ifadeyi ‘فاطره’ şeklinde dâd harfini tâ harfine idğam ederek tıpkı ‘اطع’ denmesi gibi okumuştur. Ancak bu, düşük bir lehçedir. Çünkü dâd harfi, yakın olan harflerin kendisine idğam edildiği, ancak kendisinin bu harflere idğam edilmediği ‘ض م ش ف ر’ harflerinden biridir.”²⁵⁰ Öte yandan Ebû Hayyân, Zemahşerî’nin eleştirisini kabul etmemiş ve bu kıraati caiz bulmuştur.²⁵¹

5- Zayıf (ضعيفة): Zayıf, kuvvetlinin zıddıdır. Bir kıraatin bu şekilde nitelendirilmesi ise, kendisine kıyas edilebilecek kadar kuvvetli olmadığı anlamına gelir. Sözelimi İbn Cinnî’nin, içerisinde birer hemze bulunan iki kelimedede ikisinin de tam okunması hakkında “Bu hatalı olmasa da bize göre zayıftır” demesi, ancak ikisi de aynı kelimedede bulunan hemzelerin tam okunması hakkında “Bu hatalıdır” demesi,²⁵² “zayıf” ibaresinin “hatalı” anlamına gelmediğini gösterir.

Öte yandan bu “zayıf” kelimesinin yalnızca mezkûr anlamıyla kalmadığı, bilakis “caiz değil”, “reddedilir” gibi mânalar kazandığı da ileride görülecektir.

Zemahşerî, “هؤلاء بناتي هن أطهر لكم”²⁵³ ayeti hakkında şöyle der: “İbn Mervân, bu ayeti ‘هن أطهر’ şeklinde nasb ile okumuştur. Sîbeveyh bu kıraati zayıf bulmuş ve İbn Mervân’ın hatalı olduğunu söylemiştir. Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ da, bu ifadeyi nasb ile okuyan kişinin hataya düştüğünü ifade etmiştir. Bunun nedeni, söz konusu kelimenin hal kabul edilerek nasb ile okunmasının, ‘هؤلاء’ kelimesine bir fiil mânası kazandırıyor olmasıdır.”²⁵⁴

Zemahşerî, iki sâkin harfin olmaması gereken yerde bir araya gelmesinin caiz olmadığını söylese de,²⁵⁵ “حاش لله”²⁵⁶ şeklinde şîn harfinin sâkin olduğu ve “حاشا”

²⁴⁹ Bakara 2/126.

²⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/186. Bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 1/192.

²⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 1/557.

²⁵² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/145.

²⁵³ Hûd 11/78.

²⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/414. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/397; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 5/247; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 4/110.

²⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/710.

²⁵⁶ Yûsuf 12/31.

kelimesindeki elif ile beraber şîn harfinin fethasının da düştüğü şeklindeki kıraati zayıf olarak nitelemiş ve şöyle demiştir: “Bu kıraat, olmaması gereken yerde iki sâkin harfin bir araya gelmesi nedeniyle zayıftır.”²⁵⁷

“مخلف وعده رسليه”²⁵⁸ şeklinde “الرسال” kelimesinin mecrur, “الوعد” kelimesinin ise mansub olduğu kıraati de zayıf olarak nitelemiş ve bunu “قتل أولادهم شركائهم”²⁵⁹ şeklinde okumaya benzetmiştir. Yani o, şâz kıraatin zayıflığını mütevâtirin zayıflığına kıyas etmiştir. Zemahşerî, bu konuda daha önce şöyle demiştir: “Muzâf ile muzâfun ileyhin arasına zarf dışında bir kelimenin girmesi, zaruretlerin kabul edildiği şiirde bile çirkin ve kabul edilemez bir şeydir. Öyleyse nesirde ve hatta nazmı ve üslubuyla mucize olan Kur’an’da nasıl kabul edilebilir?”²⁶⁰

Zemahşerî’nin bu kıraatle ilgili kullandığı “zayıf” nitelemesi, bunun kabul edilemeyeceğini gösterir. Nitekim ondan önce Zeccâc da aynı kıraatin şâz ve çirkin olduğunu söylemiştir.²⁶¹

6- Fasih değil (غير فصيحة): Zemahşerî, “فرغت”²⁶² kelimesinin okunuşu hakkında şöyle der: “Ebû’s-Simâl, bunu ‘فرغت’ şeklinde okumuştur, ancak bu fasih değildir.”²⁶³

7- Hoş bulunmaz (مستكرهه): Zemahşerî, “لترون”²⁶⁴ ifadesinin “لترون” şeklinde hemze ile okunmasının hoş olmadığını söylemiştir. Kendinden önceki harf zammeli olan vâv harfi, yaygın kıyas ile hemze sayıldığı halde bunun neden hoş karşılanmadığı sorulur ise, Zemahşerî de: “Bu, zammesi lâzım olan vâv harfî için geçerlidir. Buradaki vâvda ise zamme, iki sâkin harfin bir araya gelmesi durumundan ötürü arızidir.”²⁶⁵ demiştir. Yine o, buna benzer kıraatleri zayıf olmakla nitelemiştir.²⁶⁶

²⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/465. Bu, Hasen’in kıraati ve Kat’î’nin Nâfi’den rivâyetidir. Bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 4/244.

²⁵⁸ “فلا تحسن الله مخلف وعده رسليه” ... (İbrâhîm 14/47) ayetinde geçer.

²⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/566. (En’âm 6/137)

²⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/70.

²⁶¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 3/168. Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/107, 201, 4/45, *el-Mufassal*, 101.

²⁶² İnşirâh 94/7-8.

²⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/772. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 10/492.

²⁶⁴ Tekâsür 102/6.

²⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/792. Bu kıraat, Ebû ‘Amr’a nispet edilse de mütevâtir değildir. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 10/563.

²⁶⁶ Mü’minûn 33/93. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/201.

8- Bir vecih sayılmaz (ليس بالوجه)²⁶⁷: Zemahşerî şöyle der: “Nâfi‘in ‘يا بشراي’²⁶⁸ şeklinde son harfin sükûnu ile okuduğu bir kıraat gelmiştir. Ancak bu, iki sâkin harfin, olmaması gereken yerde bir araya gelmesinden dolayı bir vecih sayılmaz. Yalnızca vakfin kastedildiği yerde bu mümkün olabilir.”²⁶⁹

9- Garîb (غريبة)²⁷⁰: Bir kıraatin garîb olmakla nitelendirilmesi, onun çirkin veya düşük olarak nitelendirilmesi kadar büyük bir şey değildir. Çünkü garîb demek, bilinen ve alışlagelmiş olanın dışında demektir. Bu da garîb olanın tevcihini ve mânasının belirlenmesini gerektirir. Zemahşerî de bu yolu birçok defa kullanmıştır. Nitekim Ebü’s-Simâl’in “سَكِينَة”²⁷¹ şeklinde sîn harfinin fethalı, kef harfinin ise şeddeli olan okuyuşunu garîb bulmuştur.²⁷² Bu kıraatin garîbliği ise herhangi bir benzerinin olmamasından ileri gelmektedir.²⁷³

10- Müşkil (مشكلة)²⁷⁴: Bu şekildeki nitelemelerde de önceki bazı nitelemelerde olduğu gibi kıraatin reddi söz konusu değildir. Çünkü bir kıraatin müşkil olarak isimlendirilmesi, açıklamaya ihtiyaç duyması ve bu açıklamanın da kolay olmaması anlamına gelir.

Zemahşerî, mesela A‘meş’in “ولا يغوثا ويعوقا”²⁷⁵ şeklinde bu iki kelimeyi munsarif okumasını müşkil olarak değerlendirmiştir. Çünkü ona göre bu iki kelime Arapça da olsa yabancı da olsa gayri munsarif olmaları için bir sebep vardır. Bu iki kelimenin fiil vezninde olup marife olmaları yahut da yabancı dilden gelip marife olmaları, gayr-i munsarif olmalarıyla sonuçlanır. A‘meş’in bunları munsarif okuması ise, aynı ayette geçen “ودا”, “سواعا”, “نسرا” gibi diğer put isimlerinden yola çıkarak bunları eş tutmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu da tıpkı “وضحاها” kelimesinin, imâle ile

²⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/554.

²⁶⁸ Yûsuf 12/19.

²⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/452. Bu kıraati, Ebû Hayyân ve Semîn el-Halebî Nâfi‘e nispet etmiştir. Ancak kıraat mütevâtir değildir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhîr*, 5/291; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, 6/459; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ’ât*, 12/211.

²⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/287, 502, 3/111, 142, 242, 4/83, 208, 323.

²⁷¹ Bakara 2/248.

²⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/293. Bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ’ât*, 1/351.

²⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (س ك ن) maddesi, 13/214.

²⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/91.

²⁷⁵ Nûh 71/23.

okunan diğer kelimelerle²⁷⁶ yan yana bulunmasından dolayı imâle ile okunması gibidir.²⁷⁷

2.4.3. Kıraatleri Eleştirme Nedenleri

Birçok mütevâtir ve şâz kıraat yaygın kıyasa aykırı yahut meşhur kullanıma uygun olmayan şekilde gelmiştir. Nitekim tüm nahiv ve kıraat âlimleri de aynı derecede bilgili değillerdir ve görüşleri de bu nedenle çeşitlidir. Dolayısıyla bir Kûfeli âlime göre kıyasa uygun olan kıraat, Basralı bir âlime göre şâz olabilmektedir. Bu da onların usul farklılığından ileri gelir. Sözelimi Kûfeli bir âlim, Basralı âlimin kabul etmeyeceği bir kabileden rivâyet almış olabilir. Bunun yanı sıra birçok ilk dönem âliminin, çok sayıda Arap lehçesinden haberdar olmadığı da bilinmektedir. Zira bu dönem, dil malzemesinin toplandığı bir dönemdir ve divanlar bir araya getirilene kadar bu toplama işlemi tamamlanmamıştır. Tüm bunlar, özellikle de ilk dönem âlimlerinin bazı kıraatleri reddetmesine veya eleştirmesine sebep olmuştur. Zemahşerî'nin kıraatleri eleştirme nedenleri ise şöyle özetlenebilir:

2.4.3.1. Fesâhat ve kullanım:

Fesâhat ve kullanım, nahiv usulünde bir söz ile isitşât edilmesinin temel iki ölçütüdür. Öte yandan Zemahşerî bu iki ölçütü daha ileriye taşıyarak işi bu ikisiyle çelişen kıraatleri eleştirmeye varırmıştır.

Zemahşerî, “وَيَا قَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي”²⁷⁸ ayeti hakkında şöyle der: “İbn Kesîr, ‘يَجْرِمَنَّكُمْ’ fiilini yâ harfî zammeli şekilde okumuş²⁷⁹ ve bunda ‘أَجْرَمْتَهُ ذَنْبًا’ yani ‘Bir kişiyi bir günah işlemeye sevk etmek’ ifadesine dayanmıştır. Bu fiil, tek meful alan ‘جَرَمٌ’ fiilinden türemiştir. Bu da tıpkı ‘أَكْسَبَهُ الْمَالُ’ ifadesindeki fiilin, ‘كَسَبَ الْمَالُ’ ifadesindeki fiilden türemesi gibidir. Yine ‘أَكْسَبْتَهُ إِيَّاهُ’ ve ‘كَسَبْتَهُ مَالًا’ ifadeleri arasında bir fark olmadığı gibi, ‘أَجْرَمْتَهُ ذَنْبًا’ ve ‘أَجْرَمْتَهُ إِيَّاهُ’ ifadeleri de mâna açısından birdir. Dolayısıyla

²⁷⁶ Şems 91/1. İmâle, Hamza, Kisâî ve Halef tarafından mütevâtir olarak gelen bir kıraattir. Bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 10/451.

²⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/619. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 10/106.

²⁷⁸ Hûd 11/89.

²⁷⁹ Bu kıraat mütevâtir olmayıp, İbnü’l-Cezerî tarafından da zikredilmemiştir. Bkz. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/290. Bu kıraat, İbnü’l-Vessâb, A‘meş ve Ya‘kûb’un kıraatidir. Abdullatîf el-Hatîb, Zemahşerî'nin bu kıraati İbn Kesîr'e nispeti hakkında “kalem sapması” ifadesini kullanmıştır. Bkz. Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 4/125.

mâna bakımından iki kıraat arasında da bir fark yoktur. Bununla beraber tıpkı ‘كسبته’ ifadesinin, ‘أكسبته’ ifadesinden daha fasih olması gibi, ayet için de meşhur olan kıraat daha fasihtir. Burada fesahat ile kastedilen ise, Arapçalarına güvenilen Arapların dilinde daha yaygın olan, daha çok kullandıkları şeydir.”²⁸⁰

Bu alıntıdan çıkarabileceğimiz birkaç sonuç vardır:

- 1- On kıraat âliminden birine nispet edilen bir kıraat mütevâtir zannedilse de bu her zaman böyle değildir.
- 2- Zemahşerî iki kıraati mâna bakımından bir tutarak, mütevâtir olanı fesahati nedeniyle tercih etmiştir.
- 3- Tercihindeki ölçütünün fesahat olduğunu, fesahat ile kastettiğinin ise fasih insanların dilindeki yaygınlık olduğunu ifade etmiştir. Zemahşerî’nin kıraat eleştirisinde anahtar konumda bulunan bu ifadelerinden yola çıkarak, onun kıraatler için sergilediği ret, tercih ve kabul gibi tavırlarında iki ölçütü olduğu söylenebilir:
 - a. Kullanım çokluğu.
 - b. Arapçalarına güvenilen Arapların dilinde geçmesi.

Bununla beraber onun, kıyasa ve kullanım çokluğuna uymayan kıraatleri Kur’an ve kıraatlere daha uygun lafızlarla nitelemesi daha doğru olacaktır. Örneğin “منسأته”²⁸¹ kelimesinin okunuşu hakkındaki sözlerinde buna riayet ettiği görülmektedir: “Bu kelime, mîm harfi fethalı, hemze ise tahfifle hem hazfedilerek hem de değiştirilerek okunmuştur. Bu iki kıraat de kıyasa uygun değildir. Ancak hemzeyi varla yok arasında okumak ideal tahfiftir.”²⁸²

Ebû Hayyân da kıraatlerin tâbi olunması gereken birer sünnet olduğunu ifade etmiş ve fesahat açısından farklı derecelerinin olduğunu söylemiştir. Bunu ise Allah Teala’nın Kur’an’ın okunmasını kolaylaştırması olarak görmüştür.²⁸³ Dolayısıyla fasih olanın

²⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/421, 422.

²⁸¹ Sebe’ 34/14.

²⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/573. Kıraat nispet edilmemiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 7/257; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 7/348.

²⁸³ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 7/251.

reddedilmemesi; ancak kıyasın daha fasih olana yapılması, fesahat açısından daha zayıf olanın ise kıyasa konu edilmese de olduğu gibi kabul edilmesi gerekir.

2.4.3.2. Kıyasa muhalefet ve benzerinin bulunmaması

Kıyasa muhalefet ve dilde benzerinin bulunmaması hususları, semâ malzemesinin yaygın kullanıma muhalefeti durumunda bu malzemeye şâz hükmü verilmesine sebep olarak görülmüştür. Ancak Zemahşerî bu iki hususu hem şâz hem de mütevâtir kıraatleri eleştirme sebebi olarak kullanmıştır.

Zemahşerî'nin bu sebeple dile getirdiği eleştirilerinden biri şöyledir: “(بَغْنَةً)²⁸⁴ kelimesi, (بَغْنَةً) şeklinde yani (جَرْبَةً) kelimesinin vezni ile okunmuştur. Ancak bu, kaynaklarda bir benzeri bulunmayan garîb bir kullanımdır.”²⁸⁵

Âlimler Zemahşerî'nin, kendi kıyasına uygun olmadığına kıraatleri reddetme yöntemini kavramışlardır. Nitekim Sadeddîn et-Teftâzânî, Ebû 'Amr'ın kıraatindeki râ harfini lâm harfine idğam etme ile ilgili Zemahşerî'nin yaklaşımı konusunda şunları söyler: “Bu kıraati reddetmesi, Zemahşerî'nin, yedi kıraatten birinde Arapça dil kurallarına uymayan kıraati eleştirme alışkanlığıyla uygunluk arz eder. Nitekim Araplara göre râ harfinin lâm harfine idğamı daha önce yapılmamış bir şey olduğundan, râ harfî ancak ve ancak râ harfine idğam edilir.”²⁸⁶

İbnü'l-Müneyyir ise şöyle der: “Kelime mansub okunur... Zemahşerî'yi bu vehme götüren şey ise, nahiv kıyaslarına gereğinden fazla önem vererek işi, bunlara uymayanı reddetmeye kadar vardırmasıdır.”²⁸⁷ Yani Zemahşerî kıyasa, meşhur kullanıma ve en fasih olana uymayan kıraati reddetme veya eleştirme yoluna gitmiştir.

²⁸⁴ Muhammed 47/18.

²⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/323. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 1/19.

²⁸⁶ Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr*, 2/478.

²⁸⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, 2/69.

2.4.3.3. Kıraatlerin kıyasa ve en fasih olana uygun, kuvvetli bir veche hamlinin zorunlu olması

Zemahşerî birden fazla yerde, şâz veya zayıf bir kıraat vechinin caiz olsa da tahricinin uygun olmadığını dile getirmiştir. Ona göre, bir kıraatin Sîbeveyh ve benzerleri nezdinde makbul olan kıyasa hamledilmesi zorunludur. Bu da daha önce işaret edildiği üzere onun kıraat reddinde önemli bir sebebi teşkil eder.²⁸⁸

Örneğin “ثم بعثناهم لنعلم أي الحزبين أحصى لما لبثوا أمدا”²⁸⁹ ayeti hakkında şöyle söyler: “Bu ayetteki ‘أحصى’ kelimesi mazi fiildir. Bunun ism-i tafdil sîgasında kabul edilmesi ise doğru bir vecih değildir. Çünkü sülâsî mücerret olmayan bir fiilin ism-i tafdil sîgasına girmesi kıyasa uygun değildir. Kur’an söz konusu olmadığına dahi şâz bir şeye kıyas doğru değilse Kur’an hakkında bu nasıl mümkün olabilir?”²⁹⁰

Tüm bunlardan ötürü Zemahşerî’nin, kimi kıraat âlimlerinin bazı kıraatlerle yaptıkları tevcihlerden bahsederek bu tevcihlerin kuvvetli bir kıyasa dayanmaması nedeniyle onları eleştirdiği görülmektedir.

Misal “ويعلم الذين يجادلون في آياتنا ما لهم من محيص”²⁹¹ ayetindeki “يعلم” kelimesinin mansub olma sebebinin açıklanması sadedinde o, hazfedilmiş bir ta‘lile atıftan bahsetmiştir. Ardından, Zeccâc’ın bu fiilin şarttan sonra muzmar kabul edilen bir “أن” edatıyla nasbedildiği görüşünü zayıf bularak buna karşı çıkmıştır. Sonra da “meşhur bir kıraatin, sözün sınırları ve herhangi bir vechine uymayan zayıf bir görüşe hamledilmesinin caiz olmadığını” söylemiştir.²⁹²

2.4.3.4. Kıraatin bir şiir zarureti gibi görülmesi

Bunun örneği, daha önce de zikredildiği üzere “أنزل مكموها”²⁹³ ifadesindeki mîm harfinin i‘rab harekesinin kaldırılarak harfin sâkin okunmasının Basralılara göre bir zaruret

²⁸⁸ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/705. Ayrıca bkz. 2/551.

²⁸⁹ Kehf 18/12.

²⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/705.

²⁹¹ Şûrâ 42/35.

²⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/227, 228. Benzeri için bkz. 3/362, 293.

²⁹³ Hûd 11/28. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/390.

olması ve bu nedenle bunu her ne kadar başkaları caiz görse de nesir söz konusu olduğunda bu ifadeye kıyas yapılamamasıdır.

Aynı şekilde “مطلعون”²⁹⁴ ifadesinde de kastedilen “مطلعون إياي” şeklindedir ve ayette muttasıl olan, munfasıl yerine konmuştur. Bu da zayıf bir vecih olup yalnızca şiirde gerçekleşebilir.²⁹⁵

2.4.3.5. Kûfelilerin görüşünü nakletmeksizin Basralıların görüşüne itimat etmesi

Bu durumun en net örneği, Hamza’nın Nisâ’ suresindeki bir ayette, İbn ‘Âmir’in ise En‘âm suresindeki bir ayette olan kıraatidir. Ebû Hayyân, “Arapların dili Basralıların naklettikleriyle sınırlı değildir. Kıraatler de Basralıların kabul edip naklettiklerinden ibaret sayılamaz. Bilakis Kûfeli kıraat âlimleri Basralı kıraat âlimleriyle neredeyse eşittir.”²⁹⁶ demiştir.

Yine o şöyle der: “Bizi ne Basralı nahiv âlimlerinin ne de onlara muhalif olanların görüşü sınırsız bir şekilde bağlar. Basralıların nakletmediği ancak Kûfelilerin nakliyle günümüze gelen birçok hüküm vardır. Aynı şekilde Kûfelilerden gelmeyip yalnızca Basralılar yoluyla bildiğimiz çok sayıda hüküm vardır. Bunu bilmek yalnızca Arap dilinin ilmini bilenler için mümkündür. Oturup da hoca olmadan kitaplardan türlü türlü ilim okuyanlar da bunu bilemez.”²⁹⁷

2.4.3.6. Eleştiride Zemahşerî’nin kendinden öncekilere tâbi olması

Zemahşerî’nin kıraatlerde eleştiriyle yaklaştığı hemen her ifade, daha önce başkaları tarafından da eleştirilmiştir. Onun yalnızca bir eleştirisi, ondan önceki âlimlerden birinde bulunamamıştır. Bu da “أئمة”²⁹⁸ kelimesindeki ikinci hemzenin yâ harfine dönüştürüldüğü kıraattir. Öte yandan Zemahşerî bu eleştirilerinde, her ne kadar açıkça

²⁹⁴ Sâffât 37/54. Bu kıraatin zayıf olduğu hususunda Basralılarla Kûfeliler arasında ittifak vardır. Bu kıraat, İbn Cinnî’nin dediğine göre Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ ve İbn Muhaysin’dan yanlış şekilde gelmiştir. Bkz. Ferrâ’, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/385; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuhû*, 4/305; Ezherî, *Me‘âni’l-Kırâ‘ât*, 2/319; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/220; Hatîb, *Mu‘cemü’l-Kırâ‘ât*, 8/30.

²⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/45.

²⁹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 2/378.

²⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 3/167.

²⁹⁸ Tevbe 9/12. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/251.

söylemese de kendinden öncekilere tâbi olan ve onları taklit eden bir konumdadır. Yine de bu, onun eleştirilerini meşru kılmaz.

Zemahşerî kimi zaman, kendinden önceki bir âlimin sözünü harfîyen almıştır. Bu şekildeki nakilleri büyük çoğunlukla Zeccâc ve Fârisî'den olmuştur.

Âlimlerin kıraatlere yönelik eleştirilerinin izi sürüldüğünde, bu eleştirilerin büyük oranda onların Arapların meşhur lehçelerine hâkim olmamalarından ileri geldiği görülmektedir. Kıyas vechini tam olarak görememeleri de bu eleştirilerinde önemli bir sebep olmuştur. Nitekim bu eleştirilere karşılık olarak bir lehçe açıklandığında yahut kıyas ortaya konulduğunda, eleştirilen kıraatte bir problem olmadığı ortaya çıkmakta; Zemahşerî'den sonra onun eleştirdiğine muhalif olan kıraatin benimsendiği ve desteklendiği görülmektedir.

Bu meyanda İbn Hâleveyh ve Fârisî, kıraat eleştirilerini en çok tashih edenlerdendir. Bununla beraber Zemahşerî, Zeccâc ve benzeri âlimlere tâbi olarak eleştiri yolunu tercih etmiştir.

İlk dönem âlimlerinde kıraat eleştirileri, sonraki dönemdeki âlimlerden daha yaygın olmuştur. Onların kıraat âlimlerinin yaşadığı döneme yakın olmaları ve âlimler arasındaki rekabetin buna neden olması muhtemeldir.

2.4.4. Kıraat Tâbi Olunması Gereken Bir Sünnet Midir Yoksa Bir Seçim ve Tercih Mi?

Zemahşerî birden fazla yerde, mushaftaki yazının tâbi olunması gereken bir sünnet olduğunu, buna muhalefetin ya da değiştirme teşebbüsünün caiz olmadığını söylemiştir. Yine ona göre, bu yazı bizim kurallarımıza muhalif olduğunda Hz. Osman'ın yazmış olduğu mushafa tâbi olunması gerekir.²⁹⁹

Hem ilk dönemdeki hem de sonraki âlimler, kıraatin tâbi olunması gereken bir sünnet olduğunu, bu konuda râvinin herhangi bir tasarruf hakkı olmadığını, bu kıraatlere bir

²⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/27, 444, 590, 3/265, 4/222.

ekleme ya da çıkarma yapmanın, Arapçanın vecihlerine uygun olsa ve hatta kıyasa daha uygun, daha yaygın olsa da caiz olmadığını savunmuşlar; ancak rivâyeti incelemenin de mutlaka gerekli olduğunu söylemişlerdir.

Bu tavır kıraat, tefsir ve nahiv âlimlerinin hemen hepsinde görülmektedir.³⁰⁰ Sözgelimi Sîbeveyh, Sîrâfî, Zeccâc, Ezherî, İbn Hâleveyh, Fârisî ve İbn Cinnî bu yönde hükümler vermişlerdir.³⁰¹ Tüm bu âlimler de, Zemahşerî'nin hem *el-Keşşâf* hem de *el-Mufasssal* eserleri için birer kaynak olmuştur. Öte yandan görüldüğü kadarıyla Zemahşerî, bu isimler hakkında yalnızca birtakım işaretler vermekle yetinmiştir. Örneğin “تبيان” kelimesinin ilk harfinin kesreli olmasının örneği olarak “تلقاء” kelimesini zikretmiş, Zeccâc'ın Kur'an dışında bu kelimenin ilk harfini fethalı okumayı caiz bulduğunu aktarmıştır.³⁰² Bu alıntıdan anlaşıldığına göre bahsedilen okuyuş, Kur'an söz konusu olduğunda caiz değildir ve bunun nedeni de kıraatlerin rivâyet vasıtasıyla sâbit olmasıdır.

Bunun bir diğer örneği ise şöyledir: “Ayette ‘وَلَمْ تَقْصُ’ ve ‘وَأَنْتَ’ ifadelerinin kullanılması lafza hamletmekten kaynaklıdır. Çünkü ayette kullanılan ‘كَلْتَا’ kelimesi, müfret bir lafızdır. Yine de ‘أَنْتَا’ dense de mânen caiz olacaktır.”³⁰³ Bu ifadesinde Zemahşerî'nin “mânen” kelimesini kullanması, Kur'an söz konusu olduğunda bunun caiz olmayacağı, çünkü rivâyetin esas olduğu izlenimini vermektedir.

Zemahşerî'nin, aslı mübtedâ ve haber olan iki öge arasına giren fasl zamiri hakkında söylediklerini de buna yormak mümkündür: “Arapların çoğu, bu zamiri mübtedâ kılarak sonraki ifadeleri onun üzerine bina eder. Öte yandan Ru'be'nin “أَظُنُّ زَيْدًا هُوَ خَيْرٌ”

³⁰⁰ Bkz. Dâni, Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd, *Câmi'u'l-Beyân fi'l-Kırâ'ati's-Seb'* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmi'atü's-Şârika, 1. Baskı, 2007), 2/860; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 7/251.

³⁰¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/144, 148; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/499; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 1/482, 2/12, 93, 147, 172, 182, 321, 422; Ezherî, *Me'âni'l-Kırâ'ât*, 1/122; İbn Hâleveyh, Huseyn b. Ahmed, *İ'râbu Selâsîne Sûre* (Kahire: Matba'atü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1941), 24, 54; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 1/40; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/292.

³⁰² Bu kelime “وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ” (Nahl 16/89) ayetinde geçer. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/628.

³⁰³ Bu kelime “كَلْتَا الْجَنَّتَيْنِ أَنتَ أَكْلَهُمَا وَلَمْ تَظْلَمْ مِنْهُ شَيْئًا” (Kehf 18/33) ayetinde geçer. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/721.

” dediği nakledilir. Yine ”وما ظلمناهم ولكن كانوا هم الظالمون“³⁰⁴ şeklinde bir kıraat de vardır. ”أنا أقل“³⁰⁵ kıraati de böyledir.³⁰⁶

”ما هذا بشر“³⁰⁷ ayeti hakkında da Zemahşerî, ”Temîm kabilesinden kendi lehçelerine göre ”بشر“ şeklinde merfû olarak okuyanlar da vardır.”³⁰⁸ demiştir. Burada kastettiği topluluk, rivâyetleri bilinmeyen kimselerdir. Onun *el-Mufasssal* eserindeki şu sözleri de bu yargıyı destekler niteliktedir: ”Temîmoğulları ’ما’ olumsuzluk edatından sonraki kelimeyi ibtidâen merfû kılarak ”ما هذا بشر“ şeklinde okumuşlardır. Ancak bu ifadenin mushafta nasıl yazıldığına bakmak gerekir.”³⁰⁹ Bununla beraber Zemahşerî’nin, kıyas ve dirâyeti Kur’an rivâyetinde aktif olarak kullandığı bilinmektedir.

Sözgelimi o, ”إن الله لا يستحي أن يضرب مثلا ما بعوضة فما فوقها“³¹⁰ ayetindeki ”بعوضة“ kelimesinin merfû okunduğu kıraati tevcih edip doğru karşıladığında şöyle demiştir: ”Bu kıraat, Ru’be b. el-’Accâc’a nispet edilir. O da Araplar arasında fesahati ile bilinen biridir ve kendisinden bu ayetin kıraatiyle ilgili yalnızca bu rivâyet vardır. Bu rivâyet de onun fesahatiyle uygunluk arz eder.”³¹¹

Buna benzer bir diğer ifadesi de şöyledir: ”Bu kıraat güzel ve fasihtir. Nitekim ’Amr b. ’Ubeyd de en fasih ve en doğru insanlardandı.”³¹² Görünen o ki, Zemahşerî’ye göre râvinin fesahat ve belâgati kıraatin kabulünde bir hakem konumundadır.

Yine Zemahşerî ”وعزني“³¹³ kelimesinin kıraati hakkında şöyle der: ”Ebû Hayve bunu tahfif gayesiyle ”وعزني“ şeklinde okumuştur. Ancak bu garîb bir tahfiftir. Onun bu kıraatında ”ظَلْتُ“ ve ”مَسْتُ“ kelimelerine kıyas yapması muhtemeldir.”³¹⁴ Bu ifadelerinden, Zemahşerî’ye göre bir kıraatin dirayet ve kıyasa dayanmasının normal

³⁰⁴ Zuhurf 43/76. Mütevâtir olan ise ”الظالمين“ şeklindeki mansub kıraattir. İbn Mes’ûd ve Ebû Zeyd en-Nahvî ise ref’ ile okumuştur. Bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 8/400.

³⁰⁵ Bu kelime ”إن ترن أنا أقل منك مالا وولدا“ (Kehf 18/39) ayetinde geçer. Bu kıraat, ’İsâ b. Ömer’e aittir. Bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 5/217.

³⁰⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 132.

³⁰⁷ Yûsuf 12/31.

³⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/466. İbn Mes’ûd, Ebû’l-Mütevekkil, Ebû Nüheyk, İkrime, ve Muâz el-Kârî ise ref’ ile okumuştur. Bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 4/248.

³⁰⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 97-98.

³¹⁰ Bakara 2/26. Ayrıca bkz. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî’l-Kur’ân*, 4; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/64.

³¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/114, 115.

³¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/725.

³¹³ Sâd 38/23.

³¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/83. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 8/94.

olduğu anlaşılmaktadır. Bu alıntıda Zemahşerî bahsedilen görüşüne bir işaretle yetinmiş olsa da, buna dair açık ifadeleri de bulunmaktadır. Sözgelimi o şöyle der: “Bu tür rivâyetlerin sebebi râvilerin zaptının düşük olması, zaptın düşük olmasının sebebi ise dirâyet eksikliğidir. Bu gibi rivâyetlerin zaptını ancak nahiv âlimleri yapabilir.”³¹⁵ Bu ifadelerinden onun, râvileri lahn yapmakla suçladığı anlaşılır.

Zemahşerî’yi kıraat rivâyetlerinde dirayeti öne çıkarma gibi bir şeyle itham etmek kolay kolay cüret edilecek bir şey olmamakla beraber, İbnü’l-Müneyyir’in de bundan sert bir dille bahsettiği görülür: “Musannif, bu konuda tutarsız ve mantıksız davranmıştır. Ben bu düşünceden beriyim ve Allah’ın Kitabı’nı koruyan kıraat âlimlerini Zemahşerî’nin bu töhmetinden beri tutarım. O, yedi vechin önderi olan kıraat âlimlerinin her birinin nakil veya semâ yoluyla değil kendi içtihadı ile bir kıraat seçtiklerini zannetmiştir. O yüzden de İbn ‘Âmir’in bu kıraatini hatalı bulmuş ve ‘شركائهم’ kelimesinde³¹⁶ yâ harfinin sâbit olduğu ve buradan yola çıkarak kelimenin mecrûr olduğu görüşüyle onun varsaydığı hatasını açıklamaya koyulmuştur. Ona göre, ‘أولادهم’ kelimesi ise kıyas yoluyla mansub olmuştur. Nitekim master iki kelimeye birden muzâf olamayacağı için ikinci kelime nasbedilmelidir.

Musannif şöyle demiştir: “İbn ‘Âmir nasbı terk ederek izâfet ile mecrur kılmakla hata etmiştir. Ancak bu onun, değil mucize kelimada herhangi bir nesirde ve hatta şiirde bile ayıp sayılan muzâf ile muzâfun ileyi ayırma hatasının yanında basit kalır.”

Görüldüğü üzere tüm bunlar Zemahşerî’nin, İbn ‘Âmir’in kendi içtihadına göre bir kıraat ortaya koyduğunu zannetmesinden ileri gelir. Bu nedenle o, İbn ‘Âmir’in yaptığı yanlış düzeltme ve fasih olanı belirtme ihtiyacı duymuştur.

Bu görüşleriyle Zemahşerî tehlikeli ve münker bir iş yapmıştır. Yedi kıraatin ayrıntılı vecihlerinin mütevatir olmadığını zannetmesi ufak bir hatadan fazlasıdır. Çünkü söz konusu bu kıraat âlimi bahsettiği vechi bir nakle dayanarak söylemiştir. Zemahşerî ise

³¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/330.

³¹⁶ {قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ} En‘âm 6/137. Tahricine daha önce yer verilmiştir.

bunda tevatürün gerekli olmadığını iddia etmiş, bahsettiği kıraatin içtihatla sâbit olabileceğini ve nakle dayanmak zorunda olmadığını düşünmüştür.”³¹⁷

2.4.4.1. Zemahşerî'nin râvileri hatalı bulması

Zemahşerî'nin kıraat eleştirilerinde dayandığı bir diğer husus da, râvilerin hatalı olabilmesidir. Özellikle de Arapçayı en iyi bilen insanlardan biri olan Ebû 'Amr b. el-'Alâ gibi kendisine kıraat nispet edilen kişinin fasih ve Arapçayı iyi bilen, Zemahşerî'nin güvendiği biri olması durumunda o; kıraatin zayıflığını zaptında bir eksikliğe bağlamaktadır. Zapttaki eksiklik ise, râvinin nahiv bilgisindeki zayıflığına dayanır. Bu nedenle Zemahşerî'nin, sözgeli “فيغفر لمن”³¹⁸ ifadesinde râ harfinin lâm harfine idğamında râviyi hatalı bulduğu görülmektedir.

Yine Ebû 'Amr'dan rivâyet edilen “بَعَثَ”³¹⁹ kıraati de garîb bulunan ve bir benzeri kaynaklarda yer almayan bir kıraattir. Ancak bunun Ebû 'Amr gibi birinden nakledilmiş olması nedeniyle Zemahşerî, bu kıraati eleştirmek için râvilerden başka bir yol bulamamıştır: “Benim korktuğum, bunun Ebû 'Amr'dan nakleden râvinin bir hatasından kaynaklanması ve doğrusunun Hasen'in de okuduğu gibi ‘بَعَثَ’ şeklinde olmasıdır.”³²⁰

Zemahşerî, “أَنْزَلَ مَكْمُوهَا”³²¹ kelimesinin yine Ebû 'Amr'dan gelen mîm harfinin sükunu ile olan kıraatinde de benzer şekilde yorumda bulunmuştur.³²²

Diğer taraftan onun râviyi hatalı bulması için kıraatin Ebû 'Amr'dan gelmiş olması şart değildir. Nitekim “لَا تَضَارَّ”³²³ ifadesinin okunuşu hakkında şöyle demiştir: “A'rec'den geldiğine göre bu ifade ‘لَا تَضَارُّ’ şeklinde râ harfî şeddesiz ve sükûn ile okunup fiilin aslı da ‘ضَار يَضِيرُ’ şeklindedir. Bu fiil üzerinden o, Ebû Ca'fer gibi söz

³¹⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, 2/69.

³¹⁸ Bakara 2/284. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/330. Ebû Hayyân ona rivâyet ve akıl yürütme ile iki yönden cevap vermiştir. Bkz. *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/377, 378. Ayrıca bkz. Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr*, 2/477.

³¹⁹ Muhammed 47/18.

³²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/323. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 1/19.

³²¹ Hûd 11/28.

³²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/390. Bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 4/36. Daha önce de geçtiği üzere Zemahşerî, bu hatalı bulma görüşünde Zeccâc'a dayanır. Bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 3/48.

³²³ Bakara 2/233.

konusu ifadede vakf yapmayı istemiş olabilir. Yahut da zammeli okumak istemesine rağmen râvinin bunu sükûn sanmış olması da muhtemeldir.”³²⁴

Aynı şekilde “لبعض شأنهم”³²⁵ ifadesinin dâd harfinin şîn harfine idğamı ile okunduğu Ebû ‘Amr rivâyetinde râviyi hatalı bulma hususunda İbn Ya‘îş, Zemahşerî’ye tâbi olmuş ve şöyle demiştir: “Aslında Ebû ‘Amr harekeyi gizli bir şekilde okumuştur, ancak râvi bunu idğam sanmıştır.”³²⁶ Fahreddin Râzî de râ harfinin lâm harfine idğamı konusunda aynı yolu izlemiştir.³²⁷ Dolayısıyla kıraatleri eleştirenler için bunun, benimsenmiş bir yöntem olduğunu söylemek mümkündür:

Zemahşerî’nin kıraatlere bakış açısı aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- 1- Zemahşerî, Kur’an ve kıraatlerden nahiv alanında çokça delil getirmiş, birçok nahiv hükmünü bunlarla ispatlamış veya desteklemiştir. Kıraatleri tevcih etmiş, tefsir için kullanmış, bir kıraati diğer kıraatlerle güçlendirmiştir.
- 2- Zemahşerî, mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleri birbirinden ayırmamış; çoğu zaman kıraatleri bir kimseye nispet etmeden zikretmiştir.
- 3- Zemahşerî, Mushaflardan tevsik ettikleri dışında kıraatleri tevsik etmemiştir.
- 4- Hem mütevatir hem de şâz kıraatleri eleştirmiştir. Hamza’nın Nisâ’ suresindeki kıraati ile İbn ‘Âmir’in En‘am suresindeki kıraatinde olduğu gibi, bazı zamanlar bu eleştirilerinde haksız olmuştur.
- 5- Kıraatler için tevatürün edâyı kapsamadığı görüşünü kabul edersek, Zemahşerî’nin edâya ilişkin eleştirilerinin çok büyük bir problem olmadığı söylenebilir. Daha da ötesi Ebû Şâme’nin mütevatir hakkında “kıraat âlimlerinin hiçbirinin ihtilaf etmediği kıraat” görüşü kabul edilirse, Zemahşerî’nin ihtilaflı kıraatlere yaptığı eleştirilerin mütevatir olmayan kıraatlere yönelik olduğu anlaşılır.
- 6- İki hemzenin bir araya gelmesi ve Nâfi‘den gelen “محيي” kelimesinin sükunlu kıraatinin zayıf bulunması hususunda nahiv âlimleri Zemahşerî’yi desteklemişlerdir.
- 7- Her ne kadar Ebû Hayyân, Zemahşerî’ye her türlü kıraat eleştirisinden ötürü karşı çıksa da şâz kıraate olan eleştiri, mütevatir kıraate olan eleştiri gibi değildir.

³²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/280. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 2/225.

³²⁵ Nûr 24/62.

³²⁶ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 10/140. Semîn el-Halebî de bu görüşü ondan naklederek herhangi bir eleştiride bulunmamıştır. Bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 8/445, 446.

³²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 7/105.

8- Şâz kıraate yönelik eleştiri Kur'an'la ilgili yapılmış sayılmaz.

9- Zemahşerî'nin kıraat eleştirisinde kullandığı ibarelerin birçoğu bunları hatalı bulduğu değil, kendisine kıyas yapılamayacak şâz kıraatler olarak gördüğü anlamına gelir.

10- Zemahşerî'nin kıraatleri kabul ve redde belirlediği ölçütler fesahat, kıyasa uygunluk ve yaygın kullanımdır. Bu ölçütler onun kıraat eleştirisinde önemli bir yer tutmaktadır.

11- Zemahşerî'nin kıraat eleştirilerinde, onun Basralı nahiv âlimlerine tam itimat ederek kendinden öncekilere tâbi olması da etkilidir.

12- Zemahşerî kıraat eleştirilerinde birçok kıraatin içtihat ve kıyasa dayandığını, tâbi olunması gereken bir sünnet olmadığını iddia etmiş ve birçok yerde râvilerin hataya düştüğünü söylemiştir.

Son olarak Zemahşerî'nin kıyas ve yaygın kullanıma muhalif olsa da kıraatleri kabul etmesi; birçok kıraatte, şiirde ve Arapların sözlerinde olduğu gibi şâz olarak görmesi ve kendisine kıyas yapılamayacağını söylemesi gerekirdi. Nitekim Râzî şöyle demiştir: “Bilinmeyen bir râvinin yine bilinmeyen birinden naklettiği bir şiirle dil kuralı belirlemeyi caiz görüyorsak, bu dil kuralının Kur'an'la ispat edilmesi evladır. Ama ben nahiv âlimlerinin, Kur'an'da geçen lafızları kabul noktasında tereddüt ettiklerini ve buna rağmen meçhul birinden gelen bir beyitle kural ispat edince mutlu olduklarını görüyorum. Onların bu hallerine şaşır kalıyorum. Bu söyleyeni meçhul beyti nasıl bir kuralın sıhhatine delil kabul ediyorlarsa, Kur'an'da geçen ibareleri daha öncelikli olarak kabul etmeleri gerekirdi.”³²⁸ Yine Râzî şöyle der: “Gariptir ki o nahiv âlimleri, söyleyeni kim olduğu bilinmeyen bu iki beyitle kural tespit etmeyi hoş karşılarlarken, Hamza ve Mücâhid gibi Kur'an ilminde ilk dönemin en büyük âlimlerinden olan iki kişinin kıraatini delil kabul etmeye yanaşmıyorlar.”³²⁹

³²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 9/401.

³²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 9/480. Ayrıca bkz. ‘Udayme, *Dirâsât li Üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/27; Şehrî, ‘Abdurrahmân b. Mu‘âda, *eş-Şâhidü's-Şi'ri fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Ehemmiyyetühû ve Eseruhû ve Menâhicü'l-Müfessirin fî'l-İstişâd bihi* (Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc li'n-Neşr ve't-Tevzî'), 1. Baskı, h. 1431), 46.

3. İKİNCİ BÖLÜM: SEMÂ'IN İKİNCİ TÜRÜ HADÎS-İ ŞERİFLER

3.1. Hadîs-i Şerifin Tanımı

Hadîs kelimesi, sözlükte eskinin zıddı olarak yeni mânasına gelir ve ism-i fail mânasında bir sıfat-ı müşebbehedir. Bu anlamıyla, konuşulan söz veya haber anlamına gelir. Ayrıca bir mastar ismi olarak konuşmak anlamında da kullanılır.³³⁰

Terim olarak ise hadîs, hadîs âlimlerine göre “Hz. Peygamber’e isnat edilen söz, fiil, takrir ve dış görünüşüne veya ahlakına dair niteliklerin tümü” olarak tanımlanır. Kimileri buna ilaveten, sahâbeden veya tâbiînden birine nispet edilen sözlere de hadîs demiştir.³³¹

Hadis çeşitlerinden bazıları şunlardır:

- 1- Merfû Hadis: Yalnızca Hz. Peygamber’e nispet edilen sözlere denir. Bazı âlimler bu hadîs türünü “haber” olarak da isimlendirmiştir.
- 2- Mevkuf Hadis: Sahâbeden birine isnat edilen ve senedi Hz. Peygamber’e ulaşmamış olan sözdür. Kimi âlimler bunu “eser” olarak isimlendirmiştir.
- 3- Maktu Hadis: Tâbiînden nakledilen söze denir. Kimi âlimler mevkuf ve maktu hadise “eser” ortak ismini vermişlerdir.

Hadis kelimesinin ilk zikredilen tanımına, görüldüğü üzere mevkuf ve maktu hadis girmemektedir. Bununla beraber bu iki çeşit de muhaddislerin çoğunluğuna göre hadistir. Hadis, sünnet, haber ve eser kelimeleri bu bağlamda eş anlamlı kabul edilir. Nitekim mevkuf ve maktu hadislerin de hadis metinlerini içeren kitaplarda yer aldığı görülür.³³²

³³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ح د ث) maddesi, 2/131, 133; Enîs, İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye), (ح د ث) maddesi, 1/160.

³³¹ Molla el-Herevî el-Kârî 'Alî b. Sultân, *Şerhu Nuhbeti'l-Fikr fî'l-Mustalahât Ehli'l-Eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm & Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam), 153; Nüreddîn 'İtr, *Menhecü'n-Nakd fî 'Ulûmi'l-Hadîs* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 3. Baskı, 1997), 27.

³³² Celâluddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâriyâbî (Riyâd: Dâru'l-Kevser, 2. Baskı, h. 1415), 1/202, 203; Molla el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fikr*, 153; 'İtr, *Menhecü'n-Nakd*, 29.

3.2. Nahiv Âlimlerine Göre Nahivde Hadisle İstişhât

Bu konu ilk dönem nahiv âlimleri tarafından ele alınmamış olup, ilk olarak Endülüslü âlimler ve özellikle de İbn Hazm bu konuyu hareketlendirmiştir. Öyle ki İbn Hazm'ın³³³; her ne kadar teorik olarak bu konuyu incelemeseler de Süheylî, İbn Harûf, İbn Mâlik gibi âlimlerin hadislerle pratik anlamda istişhâd etmelerinde etkili olması muhtemeldir. Daha sonra İbnü's-Sâîğ, İbn Harûf'u eleştirmiş, daha sonra öğrencisi Ebû Hayyân da İbn Mâlik'i tenkit etmiştir.³³⁴ İbn Mâlik ve Ebû Hayyân'ın doğuya intikal etmesiyle bu konu da doğuya taşınmış, Süyûtî ve başka âlimler de bu konudan bahseder hale gelmişlerdir.³³⁵ Yine bu konu hakkında uzun araştırmalar yazılmıştır. Bu nedenle konu hakkındaki görüşlere kısaca yer verilecektir:

Bu konunun en temel problemi, Hz. Peygamber'in tüm Araplar arasındaki en fasih kişi olmasıdır.³³⁶ Bu durum, Hz. Peygamber'in sözünün delil olma noktasında Kur'an'dan sonra ikinci sırada gelmesi gerektiği fikrini akıllara getirir. Öte yandan ilk dönem nahiv âlimlerinin hadislerle çok az istişhâd ettikleri görülmektedir. Bu noktadan hareketle İbnü's-Sâîğ, hadislerle çok fazla istişhâd ederek ilk dönem âlimlere muhalif bir yöntem benimseyen İbn Harûf'a dikkat çekmiş; bunun teberrük maksadıyla ise bir problem arz etmediğini, ancak kuralların tespiti ve önceki âlimleri eleştirme amacıyla ise doğru olmadığını söylemiştir.

3.2.1. Hadisle istişhâd konusunda nahiv âlimlerinin yöntemleri

Bağdâdî, nahivde hadislerle istişhâd konusunda nahiv âlimlerini üç gruba ayırmıştır³³⁷:

1- Nahivde hadislerle istişhâdî mutlak olarak caiz görenler: Bu grubun ilk temsilcisi Süheylî, ondan sonra da İbn Harûf'tur. Ancak bu ekolün bayrağını taşıyan kişi İbn Mâlik'tir. Radî el-Estarâbâdî, İbn Hişâm, İbn Akîl, Demâmînî ve bu yöntemi en çok

³³³ Bkz. Ebû Muhammed b. Hazm, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî), 3/107; *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde), 4/36.

³³⁴ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 8/358, 9/118, 10/54. Endülüslü âlimler, hadislerle istişhâd yolunda devam etmişlerdir. Bkz. İbnü't-Tayyib, *el-Feyz*, 1/454.

³³⁵ Bkz. Süyûtî, *el-İktirâh*, 74; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/9; İbnü't-Tayyib el-Fâsî, *Şerhu Kifâyeti'l-Mütehaqqiz*, thk. 'Alî Huseyn el-Bevvâb (Riyâd: Dâru'l-'Ulûm, 1. Baskı, 1983), 96; *el-Feyz*, 1/446-525.

³³⁶ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 41; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/209.

³³⁷ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/9-15.

savunan İbnü't-Tayyib el-Fâsî de aynı yolda devam etmişlerdir. Günümüzde de Sa'îd el-Efgânî ve öğrencileri Kabâve ile Ficâl de bu görüştedir.³³⁸

2- Hadislerle istişhâdı uygun görmeyenler: Bu yöntem İbnü's-Sâîğ ile Ebû Hayyân'a nispet edilir. Ebû Hayyân bu yöntemi ilk nahiv âlimlerine nispet etmiştir.³³⁹

3- Orta yolu tutanlar: Lafzı Hz. Peygamber'e ait olduğu bilinen nebevî risaleler, dualar, zikirler, nebevî meseller ve kısa olan hadisler gibi lafzen rivâyet edildiği zannedilen hadislerle istişhâdı kabul etmişlerdir. Şâtıbî ve Süyûtî'nin, daha sonra da Bağdâdî'nin bu yöntemi izlediği bilinir. Günümüzde ise Kahire'deki komisyonun da görüşünü kabul ettiği Huseyn el-Hadr ve Hadîce el-Hadîsî bunu kabul eder.³⁴⁰

Bağdâdî'den sonra gelen âlimlerin çoğu da bu taksime uymuştur.³⁴¹ Kimileri ise âlimleri, caiz görenler ve görmeyenler olarak ikiye ayırarak, orta yolu tutanları caiz görenler arasına katmıştır.³⁴²

3.2.1.1.1. Caiz görmeyenlerin delilleri ve caiz görenlerin bunlara itirazı³⁴³

Hadisle istişhâdı kabul etmeyenler bu görüşlerini destekleyecek bazı deliller ileri sürmüşlerdir. Bunu caiz görenler ise bu delillere itiraz etmişlerdir. Söz konusu deliller ve itirazlar, bu konuya ayrılan çalışmalarda detaylı bir biçimde açıklandığı için biz, bunları özet bir biçimde ele alacağız:

³³⁸ Demâmîni ve Bulkîni, *el-İstidlâl bi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyyeti's-Serîfe 'alâ İsbâtî'l-Kavâ'idî'n-Nahviyye: Mükâtebe beyne Bedruddîn ed-Demâmîni ve Sirâcuddîn el-Bulkîni*, thk. Dr. Riyâd b. Hasen el-Havvâm (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1998), 26, 29; İbnü't-Tayyib, *el-Feyz*, 1/446; Bedruddîn ed-Demâmîni, *Ta'likü'l-Ferâid*, thk. Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Mefeddî (yy., 1981), 4/241; Efgânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, 46, 48; Kabâve, *Târîhu'l-Ihticâci'n-Nahvî bi'l-Hadîsi's-Serîf* (Halep: Dâru'l-Mültekâ, 1. Baskı, 2004), 227, 260, 271.

³³⁹ İbnü's-Sâîğ, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâci*, thk. Yahyâ 'Alvân Hassûn el-Beldâvî (Kahire: Câmi'atü'l-Ezher/ El-Ezher Üniversitesi, Doktora Tezi, 1986), 2/1121; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 16/152.

³⁴⁰ Ebû İshâk eş-Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-Sâfiye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*, thk. 'Abdurrahmân el-'Useymîn vd. (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1. Baskı, 2007), 3/401-405; Süyûtî, *el-Iktirâh*, 74; Muhammed el-Hadr Huseyn, *Dirâsât fî'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Târîhihâ* (Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, Mektebetü Dâri'l-Feth, 2. Baskı, 1960), 177; Hadîce el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve Usûlü'n-Nahv fî Kitâbi Sibeveyh* (Kuveyt: Matbûâtü Câmi'ati'l-Kuveyt, 1974), 68; *Mevkifu'n-Nühât mine'l-Ihticâc bi'l-Hadîsi's-Serîf* (Irak: Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, Menşûrât Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1981), 421, 427.

³⁴¹ Ahmed b. Muhammed el-Fakîh ez-Zehrâvî, *Mevkifu'l-Muhaddisîn mine'l-Ihticâc en-Nühât bi'l-Hadîsi'n-Nebevî* (Mısır: Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-'Arabiyye, Külliyyetü'l-'Ulûm, Câmi'atü'l-Münyâ), 2869.

³⁴² Fakîh ez-Zehrâvî, *Mevkifu'l-Muhaddisîn mine'l-Ihticâc en-Nühât bi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, 2873.

³⁴³ Muhammed el-Hadr, *Dirâsât fî'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Târîhihâ*, 168-177; Efgânî, *Fî Usûli'n-Nahv*, 47-55; Hadîce el-Hadîsî, *Mevkifu'n-Nühât mine'l-Ihticâc bi'l-Hadîsi's-Serîf*, 19-29; Mahmûd Ficâl, *es-Seyrû'l-Hasîs ilâ'l-İstişhâd bi'l-Hadîs fî'n-Nahvî'l-'Arabî* (Riyâd: Advâ'u's-Selef, 1997), 47-118.

1- Mâna ile rivâyetin caiz olması, bu delillerden ilkidir. Nitekim tek bir olay hakkındaki aynı hadisin çok sayıda farklı lafızla rivâyet edildiği olmuştur. Bu da hadis rivâyetinde hataların çoğalmasına neden olmuştur.

Caiz görenler bu iddiaya, Hz. Peygamber'in bir sözü iki veya üç defa tekrar ettiğini ve dolayısıyla farklı lafızlarla gelen rivâyetleri Hz. Peygamber'in söylemiş olmasının muhtemel olması ile itiraz etmişlerdir.³⁴⁴ Aynı şekilde mâna rivâyetinin de hadislerin tedvininden önce başladığını, mâna ile rivâyetle bulunan râvinin de Arapçayı iyi bilme şartı bulunduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla bu şekilde rivâyetle bulunan râvi bazen bir kelimeyi başka bir kelimeyle değiştirse de, kendisi de dili delil kabul edilen fasih bir Arap olduğundan yahut da fasih bir Arap'tan nakilde bulunduğundan, rivâyet delil kabul edilmelidir.³⁴⁵

Hadis rivâyetlerinde hataların çok olduğu iddiası ise doğru değildir, kabul edilemez. Zira elimizde bulunan rivâyetlerin tümü Arapların diline uygundur. Yaygın kullanıma uymayanlar da bir lehçeye bir yönden uymaktadır.³⁴⁶

2- İlk dönem nahiv âlimlerinin hadislerle istişhâd etmemesi de, bunu caiz görmeyenlerin ikinci delilidir. Caiz görenler ise ilk dönem âlimlerinin istişhâd etmemesini, onların bunu uygun görmediği şeklinde yorumlamanın doğru olmadığını söylemişlerdir. Diğer taraftan ilk dönem âlimlerinin bazı hadislerle istişhâd etmiş olması da, bunu caiz gördüklerini kanıtlar niteliktedir.³⁴⁷ Aynı şekilde dil kitaplarının hadislerle dolu olması ve bu nahvin de dil ile yakından ilişkili olması (Dil nahvin bacasıdır), hadislerle istişhâdın caiz olduğu yargısını destekler. Nitekim İbnü's-Sâîğ ve Ebû Hayyân da kitaplarında hadîs-i şeriflerle istişhâd etmişlerdir.³⁴⁸

³⁴⁴ İbnü't-Tayyîb, *el-Feyz*, 1/462.

³⁴⁵ İbnü't-Tayyîb, *el-Feyz*, 1/457.

³⁴⁶ İbnü't-Tayyîb, *el-Feyz*, 1/476.

³⁴⁷ Hadîce el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve Usûlü'n-Nahv fî Kitâbi Sibeveyh*, 69; *Mevkûfu'n-Nühât mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf*, 42-189.

³⁴⁸ İbnü't-Tayyîb, *el-Feyz*, 1/452; Hadîce el-Hadîsî, *Mevkûfu'n-Nühât mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf*, 317-365; *Ebû Hayyân en-Nahvî* (Bağdat: Menşûrât Mektebeti'n-Nahda, 1. Baskı, 1966), 436; Yahyâ 'Alvân Hassûn el-Beldâvî, *Fihrisü Şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*, 1150'de İbnü's-Sâîğ'in nahiv kurallarını ispatta kullandığı 11 hadisi zikretmiştir. Cem'ân b. Benyûs b. Recâ es-Seyâlî, *İ'tirâdât İbni's-Sâîğ en-Nahviyye fî Şerhi'l-Cümel 'alâ İbn 'Uşûr* (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ/ Umm Al Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 53; Ahmed Muhammed el-Cündî, *Mevkûfu Ebî Hayyân el-Endelüsî mine'l-İstişhâd bi'l-Hadîs* (Suudi Arabistan: Mecelletü't-Türâsî'n-Nebevî, 2: 3, 2018), 194; Fakîh ez-Zehrâvî, *Mevkûfu'l-Muhaddisîn mine'l-İhticâc en-Nühât bi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, 2875.

Bazı araştırmacılara göre nahiv âlimlerinin hadisle istiṣhâd konusundaki bu üçlü taksimnin sebebi, Bağdâdî'nin İbnü's-Sâiğ, Ebû Hayyân ve Şâtıbî'den mânen naklettiği ve yanlış anladığı metinlerdir. Nitekim bu âlimler nahiv âlimlerinin çizgisinden ayrılmamış ve hadisle istiṣhâdı caiz görmüşler, ancak hadisin lafzen sâbit olması hususuna önem vermişler ve lafzen sâbit olan hadisle istiṣhâd etmişlerdir. Bu şekilde lafzı sâbit olan hadisler de çok az olduğu için, ilk dönem nahiv âlimleri hadislerle az istiṣhâd etmişlerdir. Öte yandan İbn Mâlik, Hz. Peygamber'e ulaşmayan hadisleri lafzen sâbit olmasa da kural tespiti için kullanmıştır.³⁴⁹

İlk dönem âlimler için de bu yöntemin doğru olduğu düşünülür. Nitekim yazarı hadis olduğunu açıkça ifade etmese de, hadisle istiṣhâd edilmeyen bir nahiv kitabı neredeyse yoktur. Bu nedenle de Süyûtî şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'in kendisinden lafzen rivâyet edildiği bilinen hadisi delil kabul edilir. Ancak bu oldukça az olup, yalnızca kısa hadislerde nadir olarak söz konusudur. Hadislerin çoğu mânen rivâyet edilmiştir ve bunları Arap olmayanlarla müvelled râviler tedvin döneminden önce nakletmişlerdir. Onlar bu hadisleri kendi tabirleriyle nakletmişler, lafızları arttırıp azaltmışlardır. Kimi kelimeyi olduğu yerden önce, kimi kelimeyi ise sonra söylemişler ve bazı lafızları değiştirmişlerdir. Bu nedenle aynı olay hakkındaki tek bir hadisin birçok farklı vecihle ve çeşitli ibarelerle rivâyet edildiği görülür. Dolayısıyla İbn Mâlik'in, hadislerde geçen lafızları nahiv kurallarını ispat için kullanması eleştirilir.”³⁵⁰

Lafzen sâbit olan hadislerin azlığı ve mâna rivâyeti, hadisle istiṣhâdı caiz görenler arasında tartışmalara yol açmıştır. Müteahhir dönem âlimleri arasında da Şâtıbî, tıpkı ilk dönem âlimleri gibi, hadisle istiṣhâdı mutlak olarak kabul etmemiş ancak tamamen de terk etmemiştir.³⁵¹

³⁴⁹ Ahmed Mezâl Ġâzî eş-Şemî, *Mevkıfu Ebî İshâk eş-Şâtıbî mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf 'ala İsbâtî'l-Kavâ'idî'n-Nahviyye ve's-Sarfıyye* (Kahire: Mecelletü Külliyyeti'l-'Ulûm, Câmî'atü'l-Kahire, Özel Sayı); Fakîh ez-Zehrâvî, *Mevkıfu'l-Muhaddisîn mine'l-İhticâc en-Nühât bi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, 2875.

³⁵⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 74.

³⁵¹ Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 3/401.

3.3. Zemahşerî'ye Göre Hadisle İstişhâd

Fâdıl es-Sâmerrâî, Zemahşerî'yi, dilde ve nahivde bazen râvilere hata nispet etse de hadisle istişhâd eden ilk âlimlerden biri olarak saymıştır.³⁵² Sâmerrâî bu hususta, çoğu dil konularında olan örnekler zikretmiştir. Öte yandan dil konularında hadisle istişhâd ihtilaflı bir konu olmayıp, asıl ihtilaf nahivdeki istişhâd hakkındadır.

Hadîce el-Hadîsî ise, Sâmerrâî'nin hükmünü -İbn Cinnî'yi daha önce hadisle istişhad edenlerden saymasına rağmen- Zemahşeriyi hadisle istişhad edenlerin ilki saymasını -problemli görmüştür. Fakat o, İbn Cinnî'yi hadisle istişhâdında yeni bir nahiv hükmü ortaya koymaması ya da kural tespit etmemesi nedeniyle hadisle istişhâd edenler arasında saymamıştır.³⁵³ Yine Ebû'l-Berekât el-Enbârî de hadisle istişhâd edenlerden biridir. Ebû Alî el-Fârisî de ondan önce hadisle istişhâd etmiş biridir.³⁵⁴

Yukarıda adı geçen dört isim incelendiğinde, hiçbirinin, yaptığı istişhâd ile yeni bir kural ortaya koymadığı ya da var olan kuralı çığnemediği görülmektedir. Buna rağmen İbn Cinnî'nin hadisle istişhâdı kabul etmediğini, Fârisî'nin, Zemahşerî'nin ve Enbârî'nin kabul ettiğini söylemek nasıl mümkün olabilir? Hadîce el-Hadîsî de, Sâmerrâî'nin, Zemahşerî ve İbnü'l-Enbârî hakkında yazarken İbn Cinnî hakkında yazmış olduklarını unuttuğunu, ihticâcın mânası hakkındaki fikri değişince bu konudaki hükmünün de değiştiğini söylemiştir.³⁵⁵

Zemahşerî bir dil, nahiv, tefsir, belâgat ve aruz âlimidir. Dolayısıyla bir ilim hakkındaki teliflerinin diğer ilimlere etki etmesi kaçınılmazdır. Nitekim o, *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs* adlı eserini h. 516 yılında tamamlamış, *el-Mufasssal* kitabına ise h. 513'te başlamış ve 515'te bitirmiştir. *el-Fâik* gibi alanında yetkin bir eserin de bir yılda tamamlanmış olması beklenemez. Dolayısıyla Zemahşerî'nin, bu iki kitabı aynı anda

³⁵² Fâdıl es-Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî* (Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, Dâru'n-Nezîr, 1971), 181. Sâmerrâî, Zemahşerî'yi nahivde hadisle ilk istişhâd eden âlimlerden sayma hususunda Abdullah Refide, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr* (Libya: ed-Dâru'l-Cumhûriyye li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1990), 1/725'teki ifadelerle uymuş görünmektedir.

³⁵³ Fâdıl es-Sâmerrâî, *İbn Cinnî en-Nahvî* (Bağdat: Dâru'n-Nezîr, 1969), 134-135.

³⁵⁴ Fâdıl es-Sâmerrâî, *Ebû'l-Berekât b. el-Enbârî ve Dirâsâtuhü'n-Nahviyye* (Bağdat: Dâru'r-Risâle, 1975), 234-236; Hadîce el-Hadîsî, *Mevkûfu'n-Nühât mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf*, 41.

³⁵⁵ Hadîce el-Hadîsî, *Mevkûfu'n-Nühât mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf*, 42.

telif etmiş olması muhtemeldir. *el-Mufasssal* kitabında istişhâd ettiği hadislerin de birçoğu bu nedenle *el-Fâik* eserinde geçmektedir.³⁵⁶

Diğer taraftan Zemahşerî *el-Fâik* eserinde râvileri yanılma, hata, unutma, tahrif gibi şeylerle eleştirmektedir. Sözelimi o şöyle der: “Sözü nakleden kişilerin hata yapmaması kesin değildir. Çünkü bu kimseler Arap dilinin ilminde yenidir ve bir sözü aktarırken onu tam olarak korumak, dilde beceri sahibi olmakla sıkı bir ilişki içindedir.”³⁵⁷ *el-Fâik* kitabı her ne kadar delâlet, mâna ve dil hakkında olsa da, Zemahşerî’nin, yaygın ve meşhur olana, kıyasa aykırı olan rivâyet zann ifade eder ve hata ihtimali taşır fikrini yansıtmaktadır. Nitekim bu fikir de Kur’an kıraatlerini yer yer reddeden biri için tuhaf değildir.

Diğer taraftan Zemahşerî, “ومن يرغب عن ملة إبراهيم إلا من سفه نفسه”³⁵⁸ ayeti hakkında şöyle demiştir: “Ayetteki ‘سفه نفسه’ ifadesi, nefsi kötüye kullanmak, basitleştirmek anlamına gelir. Sefeh kelimesinin anlamı hafiflik, gevşekliktir. Keza ‘زمام سفیه’ gevşek yular anlamına gelir. Bu ayette ‘نفس’ kelimesinin mansub olması, temyiz olmasına bağlanmıştır. Bu da tıpkı ‘غبن رأيه وألم رأسه’³⁵⁹ ifadelerinde olduğu gibidir. Temyizin şâz olarak marife gelmesinin örneği bu olabilir... Bu ifadenin mânası ‘سفه في نفسه’ olarak harf-i cerrin hazfî şeklinde de takdir edilmiştir. ‘زيد ظني مقيم’ (Zeyd zannımca ikamet halindedir.) ifadesi de bunun gibidir. Ancak ilk vecih daha kuvvetlidir.³⁶⁰ Hadisteki ‘الكبر أن تسفه الحق وتغض الناس’ (*Kibir, hakkı reddetmek ve insanları küçümsemektir.*) ifadesi de buna delil olarak yeter.”³⁶¹

³⁵⁶ Zemahşerî, *el-Fâik*, 4/132; İbn Hallikân, el-‘Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/169.

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Fâik*, (و غ ر) maddesi, 4/73. Ayrıca bkz. (ث ر ب) maddesi, 1/150 ve (ج د د) maddesi, 1/197, (ع ر) maddesi, 2/416. Ayrıca bkz. Reşîd Abdurrahmân el-‘Abidî, *ez-Zemahşerî el-Lugavî ve Kitâbuhû el-Fâik* (Bağdat: Menşûratü'l-Mecma‘i'l-‘İlmî, 2001), 69.

³⁵⁸ Bakara 2/130.

³⁵⁹ Bu ifadenin tam hali “زيد غبن رأيه ووجع بطنه وخسر نفسه وألم رأسه” (Zeyd’in görüşü yanlış oldu, karnı acıdı, nefsinin kaybetti, başı ağrıdı.) şeklindedir. Temyizin marife olarak gelmesi Kûfelilerin görüşüne uygun olup, Basralılar nezdinde bu kullanım şâzdır. İfadede geçen “غبن” kelimesi, görüşün zayıflığı demektir. Bkz. Ahfeş, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/157; Es-Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2/79; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/309; Nâzîrî'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâ'id*, 5/2385.

³⁶⁰ İlk vecih, ayetteki “نفس” kelimesinin mefulün bih olmasıdır.

³⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/189-190. Hadisi İbn Hacer zikretmiş ve İbn Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Câbir, Ebû Hureyre, İbn Mes‘ûd, Ebû Reyhâne, Sâbit b. Kays, Sevdâ b. ‘Amr, Huseyn b. Ali, İbn Abbas ve Ukbe tarafından rivâyet edildiğini söylemiştir. Yine Bezzâr, Taberânî ve *el-Edebü'l-Müfred* eserinde Buhârî bu hadisi nakletmişlerdir. Ahmed b. Hanbel *ez-Zühed* kitabında, ‘Abd b. Humeyd ise *Müsned*’inde bu hadisi aktarmıştır. Keza İbn Hibbân, Hâkim, İshâk, Ebû Ya‘lâ, Dârimî ve *Sünen*’indeki el-Câmi‘ bölümünde Ebû Müslim bu hadisi rivâyet etmişlerdir. Bkz. Dipnottaki bir önceki kaynak.

Zemahşerî'nin "Hadisteki ... ifadesi delil olarak yeter." cümlesi, onun hadisle istişhâdı kabul ettiğinin sarîh bir göstergesidir. Onun, *el-Mufasssal* eserinde yirmi adet hadis ve eser naklettiği görülmektedir. Hadisle istişhâdı ise, örneklendirme veya hadisin mânasını ortaya çıkarma amacıyla olmuştur. Bazen de bir kuralın veya yeni bir hükmün tespiti için hadisleri zikretmiştir.

3.3.1. Zemahşerî'nin İstişhât Ettiği Hadisler

Bu başlıkta, Zemahşerî'nin nahiv konularında istişhâd ettiği hadisler genel olarak verilecektir. Hadis zikredildikten sonra, Zemahşerî'nin görüşü, hadisin geçtiği yer, hadis hakkında âlimlerin bir hükmü varsa bu hüküm, hadisin içerisindeki nahiv şâhidi ve nahiv âlimlerinden bu hadisle istişhâd edenler verilecektir.

- 1- Zeyd b. Sâbit'in Hz. Ömer'e söylediği "هؤلاء المحمدون بالباب" (O Muhammedler kapıdadır.) sözünü Zemahşerî, çoğul özel ismin başına "ال" takısının gelebilmesinin delili olarak zikretmiştir. Mevkuf hadis olan bu ifade hadis kitaplarında geçmemektedir. Bu sözü yalnızca Abdülkahir el-Cürcânî'nin naklettiğine göre Merzûbânî söylemiş, Ebû Hayyân da muhtasar biçimde bu sözle istişhâd etmiştir.³⁶²
- 2- İbn Abbâs'ın "بالياء والنصر إلا جلستم" (...) sözü.
- 3- Hz. Ömer'in "عزمت عليك لما ضربت كاتبك سوطاً" (Kâtibine bir kamçı vurmazsan senin hakkında bir karara varacağım.) sözü ki, buradaki "لما ضربت" ifadesi "إلا ضربت" mânasındadır.

Zemahşerî bu iki hadisle, fiil cümlesinin müstesnâ ve mansub ismin mahallinde gelebileceği hususunda istişhâd etmiştir. Öte yandan bu iki hadis de mevkuf olup, hadis kitaplarında yer almaz. İlkinin Ebû Hayyân et-Tevhîdî zikretmiş, İbn Ya'îş de ondan nakletmiştir. İbnü'l-Esîr el-Mecd bu hadisle istişhâd etmiş, Ebû Hayyân da ondan nakletmiştir. İkinci hadisi ise İbn Ya'îş, Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye, kâtibinin 'عن أبو' yazması nedeniyle söylediği bir söz olarak aktarmıştır.³⁶³

³⁶² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 40; Abdülkahir el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1992), 13; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrîşâfî'd-Darab*, 2/969.

³⁶³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 90; *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, thk. Behîce Bâkır el-Huseynî (Bağdat: Dâru Es'ad, 1973), 125. Bu ikinci kaynaktan Zemahşerî, iki şâhit olmaksızın meseleyi zikretmiştir. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Baskı, 1988), 2/25; Zemahşerî, *Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1. Baskı, h. 1412), 2/26, 416; İbn

4- “أَحَدٌ أَحَدٌ” sözü, vâv harfinin hemzeye -yaygın olmasa da yani şâz da olsa- dönüşebileceğinin delil olarak gösterilmiştir. Bu ifade, Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan gelen şu merfû rivâyette geçer: “Bir gün ben parmaklarımla dua ederken Hz. Peygamber beni gördü ve işaret parmağımı göstererek ‘*Tek parmağınla dua et.*’ dedi.” Bu sahih hadisi Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve Hâkim, Sa’d b. Ebî Vakkâs ve Ebû Hureyre’den nakletmişlerdir. Ahmed b. Hanbel ise Enes b. Mâlik’ten nakletmiştir. Tüm bu rivâyetlerde “أَحَدٌ” lafzı yer alır.³⁶⁴ Bu istişhâd her ne kadar nahivden çok dile yakınsa da, kendisine kıyas yapılamayan şâz bir kullanımı göstermesi bakımından bir çeşit hüküm ispatı konumundadır.

5- Hz. Peygamber’in “اللهم مَتَّعْنَا بِأَسْمَاعِنَا وَأَبْصَارِنَا وَأَبْدَانِنَا مَا أَحْيَيْتَنَا، وَاجْعَلْهُ الْوَارِثَ مِنَّا” (*Allah’ım, bizi yaşattığın müddetçe kulaklarımızdan, gözlerimizden, bedenlerimizden faydalandır. Ölümümüze dek bunları devamlı eyle.*) sözü hakkında Zemahşerî şöyle demiştir: “Mastarın muzmar kılınmasının bir örneği ‘عبد الله أظنه منطلق’ sözünde ‘و’ zamirini zanna ilîştirmektedir. ‘وَاجْعَلْهُ الْوَارِثَ مِنَّا’ sözü de bana göre bu yönde açıklanabilir.”³⁶⁵

Bu sözün mânası, “اجْعَلْهُ” kelimesindeki zamirin kulaklara, gözlere ve bedenlere döndüğü şeklindedir. Yani ifade, “Tüm bunları devamlı eyle.” mânasına gelir. Böylece zamir birinci meful, “الوارث” ise ikinci meful olur. Bu dua, uzuvların ölüme dek selamet içinde kalması için yapılan bir duadır. Böylece uzuvlar adeta insanın vârisi gibi olur. Bir diğer ihtimal de zamirin, muzmar bir “جَعَلَ” fiiline dönmesidir. Bu durumda ifade “اجْعَلْ جَعَلَ الْوَارِثَ مِنَّا” şeklinde takdir edilir ve cümledeki iki meful de “الوارث” ile “مِنَّا” kelimeleri olur. Mânası ise, vâris olan çocukların uzuvları için selamet duası şekline dönüşür.³⁶⁶

Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/95; İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’ fî ‘İlmi’l-‘Arabîyye*, thk. Fethî Ahmed Aliyyuddîn (Mekke: Câmi’atü Ümmü’l-Kurâ, 1. Baskı, h. 1420), 1/238; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 8/306; *İrtişâfî’ d-Darab*, 3/1531. İkinci hadis için bkz. İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/95.

³⁶⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 380; *el-Fâik*, 1/26 (ح ١) maddesi; İbnü’l-Esîr, *Câmi’u’l-Usûl*, 4/149, No. 2111, 2112; Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr*, 1/183, No. 226, 227.

³⁶⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 60.

³⁶⁶ Hattâbî, Ebû Süleymân, *Garîbü’l-Hadis*, thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Ğarbâvî (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, Ürdün: Dâru Ammâr, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1989), 1/437; *el-İzâh fî Şerhi’l-Mufasssal*, 1/220.

Görünen o ki Zemahşerî bu hadisi, istişhâd için değil bir kuralı örneklendirmek için zikretmiştir. Bu dua, Tirmizî ve Hâkim tarafından İbn Ömer'den merfû olarak aktarılmıştır.³⁶⁷

6- Hz. Peygamber'in "ألا أخبركم بأحبكم إليّ وأقربكم مني مجالس يوم القيامة؟ أحاسنكم أخلاقاً الموطؤون" أكنافاً الذين يألّفون ويؤلّفون. ألا أخبركم بأبغضكم إليّ وأبعدكم مني مجالس يوم القيامة؟ أساؤنكم أخلاقاً الثرثارون المتقيّهون" (*İçinizden bana en sevgili ve kıyâmet gününde bana en yakın olanınız, ahlâkı en güzel olan, ülfet sahibi olup insanların arasını yapanlarınızdır. Bana göre en sevimsiz ve kıyâmet günü benden uzak olanınız ise ahlâkı en kötü olan, geveze ve kibirli olanlarınızdır.*)³⁶⁸ sözünde, "أفعل" tafdîl sîgasının karşılaştırma için olduğunda ikil veya tekil olamamasına delil vardır. Nitekim Hz. Peygamber "أحبكم", "أقربكم", "أبغضكم" ve "أبعدكم" ifadelerini kullanmıştır. Mutlak bir vasıf için kullanıldığında ise bu sîganın ikil, çoğul veya müennes gelmesi mümkündür. Bu da yine hadisteki "أحاسنكم" ve "أساؤنكم" kelimelerinde olduğu gibidir. Merfû ve hasen mertebesinde olan bu hadisi Tirmizî, Câbir b. Abdullah'tan, Zemahşerî'nin zikrettiğine yakın bir şekilde nakletmiştir. Aralarındaki lafız farklılığı ise şâhidin olduğu yerde değildir. Yine hadisin bir kısmı *Sahîh*'te de geçmektedir.³⁶⁹

7- Talha b. 'Ubeydullah'ın "فضعوا اللج على ققي" (Kılıcı kafama koydular.)³⁷⁰ sözündeki "اللج" kelimesi, Tayy kabilesinin lehçesinde kılıç mânasına gelir. Bu sözün anlamı ise onun, Hz. Ali'ye zorla biat ettirildiğidir. Sözdeki şâhit ise, elif harfinin, tesniye için olmadığına yâ harfine dönüştürülmesi ve Hüzeyl kabilesinin lehçesine göre mütekellim yâ'sına idğam edilmesidir.³⁷¹ Bu, dil kaynaklarında Tayy kabilesine nispet edildiği gibi Zemahşerî de *el-Fâik* ve *Esâsü'l-Belâğa* eserlerinde aynı kabileye nispet

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, 4/279, No. 2276; Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, 2/133, No. 1505.

³⁶⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 104. Ayrıca bkz. Ebü'l-Beka el-Ukberî, *İ'râbu'l-Hadîsi'n-Nebevî*, thk. Abdulîlâh Nebhân (Dimaşk: Matbû'atü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşk, 2. Baskı, 1986), 156; Celâluddîn es-Süyûtî, *'Ukûdu'z-Zeberced fi'l-râbi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, thk. Süleymân el-Kudât (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1994), 2/281; Mahmûd Ficâl, *el-Hadîsü'n-Nebevî fi'n-Nahvi'l-Arabî* (Riyâd: Advâ'u's-Selef, 2. Baskı, 1997), 253; Yâsir et-Tarîkî, *el-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Mesâili'n-Nahviyye* (Riyâd: Dâru'l-Künûzi İşbîliyye, 1. Baskı, 2012), 2/778.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, 4/6, No. 1978; Heysemî, Ebü'l-Huseyn Nûreddîn, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), 8/21. *Câmi'u'l-Usûl* kitabında "الثرثارون" kelimesi, gereğinden fazla ve kendini zorlayarak konuşanlar olarak açıklanmıştır. "المتقيّهون" ise bir şeyin dolması mânasındaki "فهي" fiilinden türemiştir ve sözü geniş tutmak anlamına gelir. "المتشددون" kelimesi de, fasih görünmek ve telaffuzlarını iyi göstermek için ağzını doldurarak konuşan kişi demektir.

³⁷⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 113.

³⁷¹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/39; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/76'da şöyle demiştir: "Bu, Hüzeyl kabilesi ve diğer kabilelerde yaygın olan bir lehçedir." İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/177'de de herhangi bir kabileye nispet etmeksizin yer vermiştir. Ayrıca bkz. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 2/1004; *Şerhu't-Teshîl*, 3/283; Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, thk. Abdulazîz Rebâh & Ahmed Dekkâk (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Baskı, 1973), 2/212.

etmiştir. İbn Sellâm da, Talha b. ‘Ubeydullah’ın eşinin Tayy kabilesinden olduğunu söylemiştir.³⁷² İsa b. Ömer ise bu kullanımı Kureyş kabilesine nispet etmiştir.³⁷³

Bu rivâyet mevkuf olup, hadis eserlerinden yalnızca Na‘îm b. Hammâd ile İbn Ebî Şeybe’de geçmektedir. Onlar da bu sözü “قفاي” kelimesiyle rivâyet ettikleri için şâhit ortadan kalkmaktadır.³⁷⁴ Yalnızca İbn Sellâm bu rivâyeti “قفاي” kelimesiyle rivâyet etmiş, dil âlimleri de sözlüklerde ondan naklen bu ifadeye yer vermişlerdir.

8- Ebû Züeyb’in “ قَدِمْتُ الْمَدِينَةَ وَأَهْلُهَا ضَجِيجٌ بِالْبَكَاءِ كَضَجِيجِ الْحَبِيجِ أَهْلُوا بِالْإِحْرَامِ، فَقُلْتُ: مَهْ؟ فَقِيلَ: ”هَلْكَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ. (Medine’ye vardığımda, adeta hacılara ihrama girmeyi duyurma zamanında yüksek sesle nida edilmesi gibi yüksek sesle ağladıklarını gördüm. Ne olduğunu sorduğumda, Hz. Peygamber’in vefat ettiğini söylediler.)³⁷⁵ sözü: İbn Mende ve İbn ‘Asâkir’in naklettiği bu söz mevkuf bir hadistir.³⁷⁶

Hadisteki şâhit ise, “ما” istifhâm edatındaki elifin Zemahşerî’ye göre “ه” harfine dönüştürülebileceğidir. Nitekim o şöyle der: “Bu edattaki elif harfi hafzedilebilir veya

³⁷² Ebû ‘Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, *Ğarîbû’l-Hadîs*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarabad: Matba‘atü Dâireti’l-Me‘ârifî’l-Osmâniyye, 1. Baskı, 1964); İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, thk. Remzî Münîr Baalbekî (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâ’în, 1. Baskı, 1987), (ج ج ج) maddesi, 1/91. Bu son kaynakta, bahsedilen sahâbînin Zübeyr b. el-Avvâm olduğu yazar. Ancak bu kitap şifâhen nakledildiği için bunun hata olması muhtemeldir. Ayrıca bkz. Ebû Bekr İbnü’l-Enbârî, *ez-Zâhir fî Me‘âni Kelimâti’n-Nâs*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, 1992), 1/287; Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü’l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer (Kahire: Müessesetü Dâri’s-Şa‘b li’s-Sahâfe ve’t-Tibâ’a ve’n-Neşri 2003), 3/18; Ebû Mansûr el-Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, thk. Muhammed ‘İvad Mer‘ab (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-‘Arabî, 1. Baskı, 2001), (ل ج ج) maddesi, 10/264; Zemahşerî, *el-Fâik*, (ن ش د) maddesi, 3/431; *Esâsü’l-Belâğa*, (ج ج ج) maddesi, 2/159; İbnü’l-Esir, *Mecduddîn Ebû’s-Sa‘âdât el-Mübârek, en-Nihâye fî Ğarîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, thk. Tâhir ez-Zâvî & Mahmûd et-Tanâcî (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘İlmiyye, 1979), (ج ج ج) maddesi, 4/234; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (ج ج ج) maddesi, 2/354.

³⁷³ Eşmûnî, Nüreddîn, *Şerhu’l-Eşmûnî ‘alâ Elfîyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, 1998), 2/19; es-Sabbân Muhammed b. Alî, *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Eşmûnî li Elfîyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, 1997), 2/455.

³⁷⁴ Nu‘aym b. Hamâd, *Kitâbü’l-Fiten*, thk. Semîr Emîn ez-Züheyrî (Kahire: Mektebetü’t-Tevhîd, 1. Baskı, 1991), 1/159, No. 408; İbn Ebî Şeybe, *Musannef İbn Ebî Şeybe el-Kitâbü’l-Musannef fî’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru’t-Tâc, 1. Baskı, 1989), 6/192, No. 30599.

³⁷⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 141. Ayrıca bkz. Süyûtî, *‘Ukûdu’z-Zeberced*, 3/282.

³⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, thk. Âdil Abdulmevcûd & Alî Mu‘avvid (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2. Baskı, 2003), 6/99, No. 5872’de bu görüşü İbn İshâk’a nispet etmişse de, onun *es-Sîre*’sinde bu rivâyete rastlanmamıştır. Ayrıca bkz. el-Müttakî el-Hindî, ‘Alâuddîn Alî, *Kenzü’l-‘Ummâl fî Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef‘âl*, thk. Bekrî Hayâtî & Safvetü’s-Sakâ (Dımaşk: Müessesetü’r-Risâle, 5. Baskı, 1981), 7/265, No. 18830. Süheylî bu rivâyetin uzun halini, zayıf olduğunu gösteren “روي” sığası ile nakletmiştir. İbn Ya‘îş de bunu İbn Yesâr’dan rivâyet etmiştir. Bkz. Süheylî, Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân, *er-Ravdu’l-Ünûf fî Şerhi’s-Sîreti’n-Nebeviyye*, thk. Abdurrahmân el-Vekîl (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 1990), 7/592; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/7; Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebîb*, 1/30. Ebû Züeyb, Hüzeyl kabilesinden bir şair olan Huveylid b. Hâlid’dir. Cahiliye ve İslam döneminde yaşamış, ancak Hz. Peygamber’i görmemiştir.

başka bir harfe dönüşebilir. Başka bir harfe dönüştürülmesinin delili, Ebû Züeyb'in şu hadisinde olduğu gibidir...³⁷⁷

Zemahşerî'nin bu sözü, zahiri itibarıyla bir harfin dönüştürülmesinin kıyasa göre olduğu anlamına gelir. Öte yandan o, bir başka yerde "He harfî şu sözde ... elif harfinden dönüşmüştür: 'إن لم تروها فمه' (Onun susuzluğunu gidermeyeceksen ne yapayım?)³⁷⁸" Onun buradaki sözü ise, bir harfin bir başka harfe dönüşmesinin tek örneğinin bu beyit olduğu ve bunun da şâz olduğu izlenimini verir. Bu recezi İbn Cinnî, Kutrub'dan, söyleyeni bilinmeyen bir söz olarak nakletmiştir:

قد وردت من أمكنه

من ههنا ومن هنه

إن لم تروها فمه

"O farklı yerlerden gelmiştir,

Oradan ve buradan.

Susuzluğunu gidermeyeceksen ne yapayım?"³⁷⁹

İbn Cinnî, buradaki "فه" sözündeki he harfiyle ilgili iki tevilin muhtemel olduğunu söylemiştir: "Birincisi, burada kastedilenin "فما" olduğu ve recezin de "Oradan ve buradan gelen develere su içermeyeceksem ne yapayım? Onu da yapamayacaksam ne işe yararım?" mânasına geldiğidir. Burada istifhâm mânası taşıyan "ما" edatının fiili mahzuf kabul edilir. İkinci teville göre ise "إن لم أروها فمه" sözü "Ona su

³⁷⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 141.

³⁷⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 388. Zemahşerî dışında herkes bu ifadeyi "أروها" şeklinde nakletmiştir.

³⁷⁹ Recez bahriyle söylenen bu beyitte deve, birkaç yönden nitelenmektedir. Beyitteki "ههنا" kelimesi "هنا" mânasındadır. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-I'râb*, 1/163-164; *el-Muhteseb*, 1/277; *el-Munsif*, 2/156. Bu recezi zikreden herkes İbn Cinnî'den naklen zikretmiş ve sözünü de aktarmıştır. Bkz. el-Kaysî Ebû 'Alî el-Hasen b. Abdullah, *İzâhu Şevâhidi'l-İzâh*, thk. Muhammed b. Hamûd ed-Da'cânî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1987), 2/583; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/406-407; Ebû Hayyân, *İrtişâfü'd-Darab*, 1/332; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib me'a Şerhi Şevâhidihi li 'Abdilkadir el-Bağdâdî*, thk. Muhammed Nûru'l-Hasen & Muhammed ez-Zefzâf & Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975), 3/224; İbn 'Akîl Bahâuddîn, *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1. Baskı, h. 1400-1405), 4/237; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ما), 15/472; Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 2/876; Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi Şerhi's-Şâfiye*, 479, No. 231; Zebidî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ما), 40/508.

veremeyeceksem bırak beni, benden kimseye fayda gelmez.” anlamındadır. Bana göre birinci açıklama daha güçlüdür.”³⁸⁰

Bu recez, söyleyeninin belli olmamasının yanı sıra tevile açıktır. Bir delilde ihtimaller söz konusu olduğunda ise, onunla istiṣhâd geçersiz olur. Dolayısıyla yalnızca Ebû Züeyb’in hadisiyle istiṣhâdın geçerliliği kalır. Belki de bu nedenle Zemahşerî, bu ikinci delille yalnızca ilk yerde istiṣhâd etmiştir.

İbn Ya‘îş de, bu sözcükteki “و” harfinin elif harfinden dönüştürülebildiği hususunda Zemahşerî’yle aynı şekilde düşünmüş ve bunu kullanım sıklığıyla gerekçelendirmiştir. Buna delil olarak ise aynı recezi zikretmiş; ancak bu ifadenin şâz olduğuna işaret etmemiştir. İbn Ya‘îş’in ifadeleri şu şekildedir: “Bil ki bu kelimenin sık ve çeşitli bağlamlarda kullanılması, akılla idrak edilemeyecek bağlamlarda ve akılla anlaşılamayacak kişilerin sıfatı olarak gelebilmesi, belki de bu kelimenin kullanımında bir genişleme meydana gelmesine ve kelimedeki bulunan elif harfinin bazen hazfedilip bazen de farklı bir harfe dönüşmesine neden olmuştur.

Başka bir harfe dönüşmesi, bu kelimenin istifhâm edatı olarak kullanıldığı yerlerde olur. Örneğin “مه” ifadesi “ما الأمر؟” anlamında kullanılır ve dolayısıyla elif harfi he harfine dönüşmüştür. Bunun nedeni, iki harfin de aynı mahreçten olup gizli okunması, yalnızca elifin daha belirgin olmasıdır. Bir recezde şöyle geçer:

قد وردت من أمكنه

من ههنا ومن ههنا

إن لم تروها فمه

‘O farklı yerlerden gelmiştir,

Oradan ve buradan.

³⁸⁰ İbn Cinnî, *Sırru Sinâ‘ati’l-İ‘râb*, 1/164.

Susuzluğunu gidermeyeceksen ne yapayım?’

Bu sözdeki “فمه” ifadesi, “Ne yapayım?” veya “Benim gücüm nedir ki?” gibi bir mânaya gelir. Ebû Züeyb’in Medine’ye ulaştığında söylediği sözünde de aynı ifade “Ne oluyor?” gibi bir anlamdadır. Burada da elif harfi he harfine dönüşmüştür. Haber ise, bağlamın kendisine delâlet etmesi dolayısıyla hazfedilmiştir.”³⁸¹

Bu gibi bir ifadede İbn Mâlik, elif harfinin hazfedildiğini ve he harfinin de sözün sonu olduğunu gösteren bir harf olduğunu söylemiştir. Ona göre burada “ما”, kendisinden önce harf-i cer gelmiş bir “ما” sayılmıştır ve örneği azdır. İbn Mâlik “Allah Teala’nın akrabalık bağı için söylediği ‘...مه’ sözü³⁸² de buna benzer. Bana göre buradaki ‘مه’ kelimesinin aslı, elifi hazfedilerek kendisinden sonra durulduğu için sonuna he harfi getirilen bir ‘ما’ istifhâm edatıdır.³⁸³ Yaygın olan ise, bu harfin elifinin yalnızca kendisinden önce harf-i cer geldiği durumlarda hazfedilmesidir. Kendinden önce harf-i cer bulunmamasına rağmen bu şekilde geldiği bir diğer ifade de, Ebû Züeyb’den gelen ‘قدمت المدينة وأهلها ضجيج بالبكاء كضجيج الحجاج أهلوا بالإحرام، فقلت: مه؟ فقيل: هلك رسول الله .□’ (Medine’ye vardığımda, adeta hacılara ihrama girmeyi duyurma zamanında yüksek sesle nida edilmesi gibi yüksek sesle ağladıklarını gördüm. Ne olduğunu sorduğumda, Hz. Peygamber’in vefat ettiğini söylediler.) sözüdür. Yine bir benzeri de Haccâc’ın, Leylâ el-Ahyeliyye’ye söylediği ve kısa zaman sonra da öldüğü ‘ثم مه؟’ sözüdür.³⁸⁴

Kisâi de, Kinâne kabilesinden bazı kimselerin ‘معندك؟’ (Yanında ne var?) ve ‘مصنعت؟’ (Ne yaptın?) ifadelerini kullandığını, yani mecrûr olmayan ‘ما’ edatındaki elif harfini

³⁸¹ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/406-407. İbnü’l-Hâcib de *el-Mufasssal* şerhinde ona muhalefet etmemiştir. Bkz. İbnü’l-Hâcib, *el-İzâh fî Şerhi’l-Mufasssal*, 1/467.

³⁸² Ebû Hureyre’den merfû olarak şöyle rivâyet edilir: “Allah tüm mahlukatı yarattıktan sonra akrabalık bağı kalkıp Rahmân’ın izarına yapıştı. Rahmân ona, “Bırak.” deyince o, “Burası, akrabalık bağı kesmekten sakınıp sana sığınanların makamıdır.” dedi. Rahmân ona, “Seninle bağı koruyanlarla bağı korusam ve seni kesenlerle de bağı kessem razı olur musun?” dedi. O da buna razı olacağını söyledi. Rahmân da “İstediğin olacak.” dedi. Bkz. Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1. Baskı, h. 1419), 12/87, No. 4830.

³⁸³ ‘Aynî, bu hadisteki “مه” lafzının nahiv âlimlerine göre “Bırak” anlamında bir isim-fiil olduğunu, İbn Mâlik’in ise nahiv âlimlerinin genelinden farklı düşündüğünü söylemiştir. Bkz. Bedreddîn el-‘Aynî, *‘Umdetü’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî), 19/173.

³⁸⁴ Ebû ‘Alî el-Kâfî, *el-Emâlî* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 2. Baskı, 1926), 1/88.

hazfettiklerini ancak bu kelimedenden hemen sonra durulmadığı için sonuna he harfi eklemediklerini söylemiştir.

‘مَعْنَدُكَ’ (Yanında ne var?) ve ‘مَصْنَعْتُ؟’ (Ne yaptın?) ifadelerinde mîm harfiyle yetinilmiş olması, Ebû Züeyb’in ve Haccâc’ın sözlerindeki he harfinin sükût işlevi taşıdığına delildir. Yani bu harf, Zemahşerî’nin düşündüğü gibi elif harfinin yerine gelmemiştir. Çünkü kelime, devamında bir ifade olduğunda mecrûr ‘ما’ edatı gibi olurken, kendisinden sonra durulduğunda ‘مه’ şeklinde gelmiştir. He harfi elifin yerine gelmiş olsaydı, yukarıdaki ifadelerin ‘مه عندك’ ve ‘مه صنعت’ şeklinde gelmesi gerekirdi.³⁸⁵

İbnü’l-Hâcib de İbn Mâlik’le aynı görüşü benimseyerek “مه” kelimesindeki he harfinin sükût işlevi taşıdığını; ancak bunun az ve şâz bir kullanım olduğunu söylemiştir.³⁸⁶ Öte yandan Radî el-Estarâbâdî, kendisinden gelen ilk metinde Ebû Züeyb’in hadisiyle istişhâd ederek he harfinin sükût işlevli olduğunu söylemiş, ikinci metinde ise yukarıdaki recezi vererek oradaki “مه” harfinde bulunan he harfinin elif harfinden dönüştüğünü ifade etmiştir. Nitekim o şöyle der:

“Kendisinden sonra durulmanın murat edildiği ve mecrûr olmayan ‘مه’ kelimesinin kullanımı oldukça azdır. Mecrûr olarak gelmesi ise çok nadirdir. Dolayısıyla ‘ما’ edatının sonundaki elifin hazfedilip he harfiyle durulmasını, bu edat mecrûr olmadığına da kimi âlimler caiz görmüştür. Bu da tıpkı Ebû Züeyb’den gelen ‘قَدِمْتُ الْمَدِينَةَ وَلَأَهْلَهَا ضَجِيجٌ بِالْبَكَاءِ كَضَجِيجِ الْحَجِيجِ أَهْلُوا بِالْإِحْرَامِ، فَقُلْتُ: مَهْ؟ فَقِيلَ: هَلْكَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ. (Medine’ye vardığımda, adeta hacılara ihrama girmeyi duyurma zamanında yüksek sesle nida edilmesi gibi yüksek sesle ağladıklarını gördüm. Ne olduğunu sorduğumda, Hz. Peygamber’in vefat ettiğini söylediler.) sözü gibidir. Çünkü bu edatın sonundaki elif harfi hazfedildiğinde harf, vakf veya cezm nedeniyle sonu hazfedilen ve ‘رَهْ’, ‘اغْرَهْ’, ‘ليرمه’ gibi bir fiile benzer ve elifin hazfedilmesiyle onun sonuna sükût ifade eden he harfi bitişir. Burada mecrûr olmayan soru edatının sahip olduğu elif üzerine durulması yani kelimenin mecrûr olmayan ‘ما’ edatı olarak bırakılması daha iyidir.

³⁸⁵ İbn Mâlik, *Şevâhidü’l-Tavzîh ve’t-Tashîh li Müşkilâtî’l-Câmi’i’s-Sahîh*, thk. Tâhâ Muhsin (Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Baskı, 2. Baskı, h. 1415), 271.

³⁸⁶ Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 2/294, 3/222. Ayrıca bkz. Rükneddîn el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, thk. Abdulkaksûd Muhammed Abdulkaksûd (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1. Baskı, 2004), 2/873; Ebû Hayyân, *İrtisâfü’l-Darab*, 1/332, 333.

Diğer taraftan Zemahşerî, bu kelimedeki he harfinin elif harfinden dönüştüğü görüşündedir. Bu edat mecrûr olduğunda ‘مه’ olarak gelmesi ise daha makbuldür. Böyle bir durumda he harfi, hazfedilen elif harfinin yerini tutar.”³⁸⁷

Bu metinde bahsedilen kelimedeki he harfinin caiz olduğu ve şâz olmadığı ifade edilmektedir. Yine Radî el-Estarâbâdî şöyle demiştir: “Arapların ‘مه’ sözü için evla olan, kelimedeki he harfinin elifin yerine gelmiş olmasıdır. Bu da tıpkı,

قد وردت من أمكنه

من ههنا ومن هنه

‘O farklı yerlerden gelmiştir,

Oradan ve buradan.’ sözünde olduğu gibidir.

Bu sözün, tıpkı ‘إلام’ ve ‘فيم’ sözlerinde mecrûr olan ‘ما’ istifhâm edatının sonundaki elifin hazfedilmesi gibi mecrûr olmayan ‘ما’ istifhâm edatının sonundaki elif harfinin hazfedilmesi gibi olduğu da söylenebilir. Daha sonra bu kelime, ‘زُه’ ve ‘قِه’ sözlerindeki gibi sükût ifade etmek için he harfiyle desteklenmiştir.”³⁸⁸

Özetle Zemahşerî, Ebû Züeyb’in sözünden yola çıkarak “ما” edatındaki elif harfinin, kendinden önce harf-i cer veya muzâf olmamasına rağmen he harfine dönüşmesi kuralını ispat etmiştir.

9- Hz. Peygamber’in “إِذَا ذَكَرَ الصَّالِحُونَ فَحِيهًا بِعَمْرٍ” (*Sâlihler zikredileceği zaman ilk olarak Ömer zikredilir.*)³⁸⁹ sözü: Hz. Ömer’in faziletleri hakkında zikredilen bu söz, Hz. Ali, Hz. Aişe ve Abdullah b. Mes‘ûd’dan gelen mevkuf bir hadistir. Hadisi Ahmed b. Hanbel, Taberânî, İbn ‘Asâkir ve İbn Ebî Şeybe nakletmiştir. İsnadı hasendir.”³⁹⁰

³⁸⁷ Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 2/295-296.

³⁸⁸ Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 3/224.

³⁸⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 147; *el-Fâik*, 1/342’de “İbn Mes‘ûd’dan nakledilmiştir. Bkz. Ficâl, *el-Hadîsü'n-Nebevi fî'n-Nahvi'l-'Arabî*, 150, 269.

³⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, thk. Şu‘ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 2001), 42/72, No. 25152; İbn Ebî Şeybe, *Musannef İbn Ebî Şeybe*, 6/354, No. 31975; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, 9/67, 78, No. 14427, 14469; Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 12/588, No. 35829, 35830.

Hadiste şâhit olarak kullanılan husus, “حَيْهَلَا” kelimesinin “ب” harf-i cerri ile gelmesidir. Bu kelime emir ifade eden bir isim-fiildir ve “حي” ile “هَلَا” olmak üzere iki kelimedenden meydana gelir. Mânası ise “Ondan başla, onu önce zikret.” şeklindedir. Hem nahiv hem de dil âlimleri, bu kullanımla istişhâd etmişlerdir.³⁹¹

10- Zeyd b. Sâbit’in “أَمَّا بَادِيْ بِدْءٍ فَإِنِّيْ أَحْمَدُ اللَّهَ” (Her şeyin başında Allah’a hamd ederim.”³⁹² sözü: Bu sözde geçen “بادي بدء” ifadesi, bir şeyle başlamak anlamına gelir. Zemahşerî bu sözü, “بادي بدا” sözünün asıl itibarıyla hemzeli olarak kullanıldığına delil göstermiştir. Ancak hemzeli kullanımı gösteren başka bir delile rastlanmamıştır. Hemzeli kullanımın asıl olması nedeniyle bunu delillendirmek ihtiyacı duyulmamış da olabilir.³⁹³

Bu söze hadis kitaplarında da rastlanmamıştır.³⁹⁴ Her ne kadar Süyûtî, ‘Ukûdu’z-Zeberced adlı eserinde bu sözün Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde geçtiğini söylemiş olsa da, hadis mezkûr kaynakta bulunamamıştır. Süyûtî bu sözü, Vâhidî’nin kendisiyle istişhâd ettiği bir söz olarak zikretmiştir.

11- Hz. Peygamber’in “مِثْلُ الْمَنَافِقِ كَالشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْغَنَمَيْنِ” (*Münâfık, iki sürü arasında gidip gelen şaşırması koyun gibidir.*)³⁹⁵ sözü: Ahmed b. Hanbel’in, Müslim’in ve

³⁹¹ Bkz. Ferâhidî, Halîl b. Ahmed, *el-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî & İbrâhîm es-Sâmerrâî (Bağdat: Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-İlâm, Dâr ve Mektebetü Hilâl, 1. Baskı, 1986), 3/5; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 1/472; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/54; İbn ‘Akîl, *el-Müsâ‘id*, 2/645; Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye fi Şerhi’l-Hulâsati’l-Kâfiye*, thk. Abdurrahmân el-‘Useymîn vd. (Mekke: Ma‘hedü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve İhyâ’i’t-Türâsi’l-İslâmî bi Câmi‘ati Ümmü’l-Kurâ, 1. Baskı, 2007), 1/69; Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 3/100; Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 3/303.

³⁹² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 165; Süyûtî, ‘Ukûdu’z-Zeberced, 1/366. Zemahşerî, *el-Fâik*, (ب د ا) maddesinde şöyle gelmiştir: “بَدَاءُ الْأَمْرِ” sözü bir işin başı, başlangıcı demektir. Örneğin “أَمَّا بَادِيْ بِدْءٍ فَإِنِّيْ أَحْمَدُ اللَّهَ” sözü “Her şeyden önce Allah’a hamd ederim.” demektir.

³⁹³ Bkz. Cevherî, Ebû Nasr İsmâ‘îl, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 4. Baskı, 1987), (ب د ا) maddesi, 6/2279; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/122; Ebû Hayyân, *İrtisâfû’d-Darab*, 3/1612; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (ب د ا) maddesi, 1/27. Bu son kaynakta şöyle geçer: “Lahyânî, ‘بادي بدء’, ‘بادي بداء’, ‘بادي بدو’, ‘بَدَاءُ بَدْءٍ’, ‘بَدَا بَدْءٍ’, ‘بَدَا بَدْءٍ’, ‘بَدَا بَدْءٍ’ sözlerinin hepsinin ‘her şeyin başında, her şeyden önce’ mânasına geldiğini söyler.” Fîruzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya‘kûb, *el-Kâmusu’l-Muhîr* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 8. Baskı, 2005), (ب د ا) maddesi, 1262; İbn ‘Akîl, *el-Müsâ‘id ‘alâ Teshili’l-Fevâid*, 2/103; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (ب د ا), 37/147.

³⁹⁴ Bu hadisi, bazı müfesssirlere nispetini vermeksizin “بادي الرأي” (Hûd 11/27) ayeti bağlamında zikretmişlerdir. Bkz. Fârisî, *el-Hucce li’l-Kurrâ’i’s-Seb‘a*, 4/318. Fârisî şöyle der: “Bu tipki ‘أَمَّا بَادِيْ بِدْءٍ فَإِنِّيْ أَحْمَدُ اللَّهَ’ (Her şeyin başında Allah’a hamd ederim.) denmesi gibidir.” Vâhidî, *el-Basîr*, 11/395; İbn ‘Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, 3/163’ta bu sözünü Araplara nispet ederek şöyle der: “Araplar ‘أَمَّا بَادِيْ بِدْءٍ فَإِنِّيْ أَحْمَدُ اللَّهَ’ (Her şeyden önce, Allah’a hamd ederim.) derler.”

³⁹⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 173; *el-Fâik*, 2/24; Süyûtî, ‘Ukûdu’z-Zeberced, 2/14; Ficâl, *el-Hadîsü’n-Nebevî fi’n-Nahvi’l-‘Arabî*, 66; Tarîkî, *el-İstişhâd bi’l-Hadis fi’l-Mesâilü’n-Nahviyye*, 1/230. Bu rivâyet, Hatîb el-Bağdâdî’nin “lafzen hadis rivâyeti” örneği olarak zikrettiği bir rivâyettir. Nitekim bunu ‘Ubeyd b. Umeyr “مِثْلُ الْمَنَافِقِ كَالشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْغَنَمَيْنِ” lafzıyla rivâyet edince İbn Ömer “Allah Resulü adına yalan söylemeyin. O bu sözü ‘مِثْلُ الْمَنَافِقِ كَالشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْغَنَمَيْنِ’ lafzıyla söyledi.” demiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *el-Kifâye fi’l-İlmi’r-Rivâye*, thk. Ebû ‘Abdillâh es-Suverkî & İbrâhîm Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye), 173.

Nesâî'nin İbn Ömer'den merfû olarak naklettiği bu rivâyet sahihtir. Hadiste geçen “عائرة” kelimesi, “tereddütlü, karar veremeyen” anlamına gelir.³⁹⁶

Hadiste şâhit olan husus, koyun sürüsü anlamında bir çoğul isim olan “غنم” kelimesinin ikil hale getirilerek iki grubu ifade etmesinin caiz olmasıdır. Zemahşerî'den sonra İbnü'l-Esîr ve İbn Mâlik de bu hadisle istişhâd etmiştir.³⁹⁷

12- Hz. Peygamber'in “ليس في الخضراوات صدقة” (*Sebzelerde zekât yoktur.*)³⁹⁸ sözü: Bu hadis zayıf olmakla beraber, Muaz b. Cebel, Talha b. Ubeydullah, Hz. Ali, Muhammed b. Abdullah b. Cahş, Enes b. Mâlik ve Hz. Âişe'den nakledilmiştir. Hadisi Tirmizî, Hâkim, Taberânî, Dârekutnî ve Bezzâr farklı lafızlarla aktarmışlarsa da, hepsinde “الخضراوات” kelimesi bulunmaktadır.³⁹⁹

Hadiste geçen “الخضراوات” kelimesiyle meyvelerin ya da bakliyatların kastedildiği de söylenmiştir. Sıfat olarak “فعلاء” veznindeki kelime “فَعْلٌ” şeklinde çoğul yapıldığından, hadiste geçen bu kelime de kıyasa uygun olursa “خُضِرٌ” şeklinde çoğul yapılmalıdır. Ancak bu hadiste bitkinin sıfatı olarak değil isim olarak geçtiğinden, elif ve tâ harfleriyle çoğul yapılmıştır. Hadisteki şâhit de budur.

Zemahşerî'den hem önce hem de sonra nahiv ve dil âlimleri bu hadisle istişhâd etmişlerdir.⁴⁰⁰

13- Hz. Peygamber'in “ليس من امبر امصيام في امسفر” (*Yolculukta oruç takvadan sayılmaz.*)⁴⁰¹ sözü: Bu hadiste şâhit olan husus, ta'rîf lâminin Yemen ve Tayy

³⁹⁶ İbn Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, 9/99, No. 5079; İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, 11/571, No. 9188; Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 1/169, No. 852.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Bedî*, 2/74; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/105; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 2/64; Nâzırü'l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf, *Temhîdül-Kavâ'id bi Şerhi Teshîli'l-Fevâid*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Terceme, 1. Baskı, 2007), 1/405.

³⁹⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 182; *el-Fâik* (خ ض ر) maddesi, 1/380; Süyûtî, *'Ukûdu'z-Zeberced*, 1/203; Tarîkî, *el-İstişhâd bi'l-Hadîs fi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, 1/99.

³⁹⁹ Bkz. Zeyla'î, Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, thk. Muhammed 'Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1997), 2/386; İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. Ali, *el-Telhîsü'l-Habîr fi Tahrîci Ehâdisi'r-Râfi'i el-Kebîr*, thk. Hasen b. Abbâs (Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1. Baskı, 1995), 2/321.

⁴⁰⁰ Müberrid, *el-Muktadab*, 2/217; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4/385; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa* (خ ض ر) maddesi, 7/50; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye* (خ ض ر) maddesi, 2/41; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/61; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (خ ض ر) maddesi, 4/294; Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-Münîr fi Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye) (خ ض ر) maddesi, 172; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs* (خ ض ر) maddesi, 11/180.

⁴⁰¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 333, 385; *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye*, 115; *Havâşî'l-Mufasssal fi San'ati'l-İ'râb*, thk. Bahâuddîn Abdurrahmân (Şebketü Aluka, 2016), 7/183; Süyûtî, *'Ukûdu'z-Zeberced*, 1/263'te “ال” takısı ile, 2/212 ve 3/183'te ise “ام” ile gelmiştir. Ayrıca bkz. Ficâl, *el-Hadîsü'n-Nebvî fi'n-Nahvi'l-Arabî*, 147.

lehçesinde mîm harfine dönüştürülmesidir. Bu hadis Kureyş lehçesine göre “ليس من البر الصيام في السفر” şeklindedir. Zemahşerî bu hadis bağlamında şöyle der: “Tayy kabilesinin lehçesinde lâm harfi yerine mîm harfi gelir. Bunun bir örneği de Nemir b. Tevleb’in Hz. Peygamber’den aktardığı ‘ليس من امبر امصيام في امسفر’ sözüdür. Nemir b. Tevleb’in Hz. Peygamber’den aktardığı tek hadisin bu olduğu söylenir.” Hadisin Nemir b. Tevleb’den rivâyeti ile onun bundan başka rivâyeti olmadığı sözü, İbn Cinnî’nin *Sırru Sinâ’ati l-Îrâb* kitabından alıntıdır. Zemahşerî’nin yanı sıra Mutarrizî, Murâdî, İbn Hişâm ve Şâtıbî de bu sözleri ondan nakletmiştir.⁴⁰²

Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî de *Tahrîcû Ehâdîsi Şerhi’r-Radî ‘alâ l-Kâfiye*’de şöyle demiştir: “Musannifin ‘Bu hadisi Nemir b. Tevleb rivâyet etti.’ sözü İbn Ya’îş ve Sehâvî tarafından da *el-Mufasssal* şerhlerinde böyle geçer. Yine *el-Basît* eserinin sahibi de böyle demiştir. Ayrıca İbn Ya’îş, Nemir’in Hz. Peygamber’den sadece bu hadisi rivâyet ettiğini eklemiştir.

Tüm bu isimler, aslı olmayan bir şeyin peşinden gitmişlerdir. Öncelikle Nemir b. Tevleb’in sahâbî olup olmadığı ihtilaflıdır. İkinci olarak bu hadis, Nemir b. Tevleb’in rivâyeti olarak bilinmez. Onun sahâbî olduğunu söyleyenlerin ona nispet ettikleri hadis farklıdır. Sehâvî, *Şerhu’l-Mufasssal*’da bu hadis hakkında şöyle der: ‘Hz. Peygamber’in, lehçesi böyle olanlarla bu şekilde konuşmuş olması muhtemeldir. Ancak aynı şekilde bunu rivâyet eden râvinin de yalnızca bu lehçeyle konuşabiliyor olması ihtimal dahilindedir. Yoksa Hz. Peygamber’in lâm harfini mîm harfine devamlı olarak dönüştürdüğü söylenemez.’⁴⁰³

Bu hadis, dil ve nahiv âlimlerinin yaygın bir şekilde kullandıkları bir hadistir.⁴⁰⁴ Öte yandan sahih hadis kaynaklarındaki meşhur rivâyet elif ve lâm harifiyle olup, Câbir b.

⁴⁰² Bkz. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati l-Îrâb*, 1/423; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 385; *el-Muhâcât bi l-Mesâili’n-Nahviyye*, 115; Mutarrizî, Nâsiruddîn b. Abdisseyid, *el-Muğrib fî Tertîbi l-Mu’rib* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî l-‘Arabî, 543); Murâdî, Hasen b. Kâsım, *el-Cenâ’d-Dânî fî Hurûfi l-Me’ânî*, thk. Fahreddin Kabâve & Muhammed Nedîm Fâdıl (Beyrut: Dâru’l-Kütübî l-‘İlmiyye, 1. Baskı, 1992), 140; İbn Hişâm, Cemâluddîn ‘Abdullah b. Yûsuf, *Muğni l-Lebib ‘an Kütübî l-E’ârib*, thk. Mâzin el-Mübârek & Muhammed Ali Hamdullah (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 6. Baskı, 1985), 71; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 9/278; Ficâl, *el-Hadisü’n-Nebevî fi’n-Nahvi l-Arabî*, 147.

⁴⁰³ Ficâl, *el-Hadisü’n-Nebevî fi’n-Nahvi l-Arabî*, 147’de Dâru’l-Kütübî l-Mısriyye’deki 1512 nolu ve müellif nüshası olan “*Tahrîcû Ehâdîsi Şerhi’r-Radî ‘ale l-Kâfiye*” yazmasından nakletmiştir. Ayrıca bkz. ‘Alemüddîn es-Sehâvî, ‘Alî b. Muhammed, *el-Mufaddal Şerhu’l-Mufasssal (Kısmu’l-Hurûf)*, thk. Yûsuf el-Haşekî (Ummân: Vizâretü’s-Sekâfe, 2002), 368, 383.

⁴⁰⁴ Bkz. Ebû ‘Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Ğaribü l-Hadis*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarabad: Matba’atü Dâri’l-Me’ârifî l-Osmâniyye, 1. Baskı, 1964), 4/194; Ezherî, *Tehzîbü l-Luğa*, 15/448; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 3/42, 303; *el-Bedî’*, 2/533; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 9/17, 20, 10/33, 34; İbn ‘Usfûr, *el-Mümti’*, 261;

Abdullah'tan gelmektedir ve bu yönüyle herhangi bir şâhit barındırmaz.⁴⁰⁵ Harfin değişmiş olduğu rivâyet ise Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, Hatîb el-Bağdâdî tarafından Ka'b b. Âsım el-Eş'arî'den nakledilir ve isnadı da sahihtir. Ka'b b. Âsım'ın mensup olduğu Eş'arî kabilesi de, lâm harfini mîm harfine dönüştürmektedir.⁴⁰⁶

14- Abdullah b. Zübeyr b. el-Avvâm'ın “إِنْ وراكِهَا”⁴⁰⁷ sözü: Bu meşhur bir haber olup edebiyat kitaplarında geçmektedir. Anlatıldığına göre bir bedevi Zübeyr b. el-Avvâm'a gelerek ondan mal ister, o da geri çevirir. Bedevi “لَعَنَ اللَّهُ نَاقَةَ حَمَلْتَنِي إِلَيْكَ” (Allah, beni sana getiren deveye lânet etsin.) deyince, Zübeyr de “إِنْ وَصَاحِبَهَا” (Amin, onun sahibine de lânet etsin.) demiştir.⁴⁰⁸

Bu ifadedeki şâhit, “إِنْ” kelimesinin “evet” mânasında kullanılmasıdır. Ancak bu ifade hadis kitaplarında geçmez.

15- “لَا فَتَى إِلَّا عَلِيٌّ، وَلَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْفَقَّارِ” (Ali'den başka genç, Zülfikar'dan başka da kılıç yoktur.)⁴⁰⁹ sözü: Zemahşerî, bu sözü bir hadis olarak değil, “لَا”nın haberinin hazfedilmesine bir örnek temsil etmesi için zikretmiştir. Sözde geçen Zülfikar, Münebbih b. el-Haccâc'ın iken Hz. Peygamber'in Bedir günü kendisinden aldığı bir

İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 1/164; Rükneddîn el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/129, 2/866; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 7. Baskı, 1954), 114; Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 134; Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 1/56.

⁴⁰⁵ Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'de geçer. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, 6/395, No. 4579.

⁴⁰⁶ Bkz. Şâfiî, Ebû 'Abdullâh Muhammed, *Müsnedü's-Şâfiî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 157; İbn Hanbel, *Müsned*, 39/84, No. 23679'da Câbir ve Ka'b'dan gelen iki rivâyeti de zikrederler. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi'l-İlmi'r-Rivâye*, 183; Zeylâ'î, *Nasbu'r-Râye*, 2/461; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, 3/161, No. 4926.

⁴⁰⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 303; *Esâsü'l-Belâğa*, (ن ن) maddesi, 1/37. Burada Zübeyr b. el-Avvâm'a gelen kişinin adının Fudâle b. Şerîk olduğu geçer. Diğer nüshada ise (Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922), 1/23'te bu kişinin İbnü'z-Zübeyr el-Esedî olduğu yazar.

⁴⁰⁸ Buradaki bedevinin isminin ne olduğu tartışmalıdır. Câhız, İbn Hâleveyh, Tevhîdî, Murâdî, İbn Hişâm ve Şâtıbî ismini vermemiştir. Kadî Muâfi, İbnü'l-Esîr, İbn Manzûr ise adının Fudâle b. Şerîk el-Esedî el-Kûfî olduğunu söylemişlerdir. Öte yandan Husrî el-Kayravânî, Fîruzâbâdî ve Zebîdî de adını Abdullah b. ez-Zübeyr el-Esedî el-Kûfî olarak vermişlerdir. İbn Ya'îş ise “O Abdullah b. ez-Zübeyr b. Fudâle b. Şerîk el-Esedî el-Kûfî'dir” demiştir. Bkz. Câhız, ‘Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselâm Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. Baskı, 1988), 2/179; İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-Kirâ'ati's-Seb'*, 243; Muâfi, Zekerîyyâ b. Yahyâ, *el-Celisü's-Sâlihü'l-Kâfi ve'l-Enîsü'n-Nâsihu's-Şâfi*, thk. Abdulkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2005), 379; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, 6/126; Husrî el-Kayravânî, İbrâhîm b. Ali, *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 4. Baskı), 2/520; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, (ن ن) maddesi, 13/31; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 398; Ebû Hayyân, *et-Tezvil ve't-Tekmil*, 5/129; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 57; Fîruzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, (ب ز) maddesi, 398; Nâzîrî'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 3/1360; Şâtıbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 5/175; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 4/61; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ب ز) maddesi, 11/403.

⁴⁰⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 55; Ficâl, *es-Seyrû'l-Hâsîs*, 231; Tarîkî, *el-İstişâd bi'l-Hadis fi'l-Mesâili'n-Nahviyye*, 1/431. Ayrıca bkz. İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh*, 1/184; Molla el-Kârî, Alî b. Sultân el-Herevî, *el-Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ahbârî'l-Mevzû'a el-Ma'rûf bi'l-Mevzû'ati'l-Kubrâ*, thk. Muhammed es-Sabbâğ (Beyrut: Dâru'l-Emâne/Müessesetü'r-Risâle), *el-Esrâr*, 384, No. 995. Müttakî el-Hindî de *Kenzü'l-'Ummâl*, 5/717, No. 14242'de zikretmiştir. İbn 'Asâkir de buna uzun bir hadis içerisinde yer vermiştir.

kılıçtır. Yukarıda geçen söz son derece zayıf bir hadis olup, uydurma olduğu da söylenmiştir.

16- Hz. Ömer'den gelen “لولا علي لهلك عمر” (Ali olmasa Ömer helak olurdu.)⁴¹⁰ sözü: Bu sözdeki şâhit, “لولا” kelimesinin mübtedâdan önce gelmesidir. Bu sözü Hz. Ömer, zina itirafında bulunan bir kadının recmine hüküm verdiğinde Hz. Ali'nin kadının karnındaki çocuğun ölmemesi için onu engellemesi üzerine söylemiştir. Alemüddîn es-Sehâvî bu olaydan sonra sözün bir darbimesel haline geldiğini söylemiştir.⁴¹¹

Zemahşerî, bu sözü birine nispet etmeksizin örnek olarak zikretmiştir. Muhibuddîn et-Taberî ise, bu sözü Ebû Hazm b. Ebi'l-Esved'e nispetle aktarmış ve Ukaylî ile İbnü's-Simân'ın da naklettiklerini söylemiştir.⁴¹²

17- Anlatıldığına göre Hz. Ömer bir topluluğa bir şey hakkında sormuş, onlar da “نَعَمْ” diye cevap vermişlerdir. Hz. Ömer ise “إِن النِّعَمَ الْإِلْبَ” (Na‘am devedir.) demiştir. Bunun üzerine onlar “نَعَمْ” şeklinde düzeltmişlerdir.⁴¹³

Buradaki şâhit, evet anlamındaki “نَعَمْ” kelimesinin “نعم” şeklinde okunmasıdır. İbn Ya‘îş şöyle demiştir: “Bu kelimenin fethalı ve kesreli olarak okunuşunun ikisi de fasih birer kullanımdır. Ancak fethalı okunuş Araplarca daha yaygındır. Kesreli okunuş ise Hz. Peygamber'den ve sahâbeden gelen sözlerde yer almaktadır. Hz. Ömer, Hz. Ali, Zübeyr b. el-‘Avvâm ve İbn Mes‘ûd da bunlardandır.”⁴¹⁴

Alemüddîn es-Sehâvî de Hz. Ömer'in bu sözünü, Selem et-Temîmî kanalıyla Ebû Osmân el-Hindî'den nakletmiştir.⁴¹⁵ Ancak bu söze hadis eserlerinde rastlanmamıştır.

18- Ömer b. Abdulazîz'in, kendisiyle akraba olduğunu söyleyip kendisine yaklaşan Kureyşliye “فَإِنْ ذَلِكَ” (Öyledir.) demiş, ondan bir şey isteyince de “لَعَلَّ ذَلِكَ” (Olur.)

⁴¹⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 322.

⁴¹¹ Alemüddîn es-Sehâvî, *el-Mufaddal fî Şerhi'l-Mufasssal*, 304.

⁴¹² Muhibuddîn et-Taberî, Ahmed b. Abdullah, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkıbı'l-'Aşera* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı), 3/161. Mutarrizî de *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*, 537'de bu sözü örnek olarak kullanmıştır.

⁴¹³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 316.

⁴¹⁴ İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 8/125.

⁴¹⁵ Alemüddîn es-Sehâvî, *el-Mufaddal fî Şerhi'l-Mufasssal*, 265.

demıştır. Bu sözlerinden ilki “Dediğin şey doğrudur.” anlamındayken, ikincisi “İnşallah istediğini alacaksın.” demektir.⁴¹⁶

Bu sözdeki şâhit, “إن”nin haberinin hazfedilebilmesidir. İbn Ya‘îş bunun hakkında şöyle der: “Burada zarf olmasa bile ‘إن’nin haberinin hazfedilmesi sakıncalı olmamıştır. Çünkü bağlam bu habere delâlet etmektedir. Bu da tıpkı herhangi bir cümlede bağlamın kendisine delâlet etmesi durumunda haberin hazfedilmesi gibidir. Sözelimi ‘من القائم’ (Kalkan kim?) sorusuna ‘زيد’ (Zeyd.) şeklinde cevap verilmesi mümkündür. Ancak yukarıdaki örnekte hazfedilen ögeyi zarf olarak takdir etmek daha iyidir. Böylece ‘إن لك ذاك’ (Akrabalık iddian doğrudur.) ve ‘لعل لك ذاك’ (İnşallah istediğin gerçekleşir.) mânaları hâsıl olmuş olur. Bu iki ifadede mâna bir olsa da, lafız cihetiyle kıyasa uygun olan kullanım böyledir.⁴¹⁷

Zemahşerî, *el-Fâik* eserinde bu kullanımla istişhâd etmiştir: “Muhacirler Hz. Peygamber’e, ‘Ensâr bizden üstündür. Onlar bizi kabul edip bize iyilik gösterdiler.’ demiş, Hz. Peygamber de ‘**Bu üstünlüğü onlara hak görmüyor musunuz?**’ diye sorunca, onlar ‘Evet.’ demişlerdir. Hz. Peygamber de ‘فإن ذاك’ (**Bu onların hakkıdır.**) demiştir. Bu ifadedeki ‘ذاك’ kelimesi, ‘إن’nin haberi olan ‘تعرفون’ fiilinin mastarına işaret eder ve ‘إن’nin haberi de hazfedilmiştir. Yani bu ifadenin mânası, ‘Sizin bunu bilmeniz, sizden istenen ve sizin de hak ettiğiniz şeydir. Sizin onların iyiliğini ve yardımını bilmeniz, bunun hakkını da idrak etmeniz sizden istenir. Bunu yaparsanız, yapmanız gerekeni yerine getirmiş olursunuz.’ şeklindedir.” Bu sözlerinin ardından da Zemahşerî, Ömer b. Abdulazîz’in sözünü zikretmiş; böylece bir hadise başka bir mevkuf hadisi delil göstermiştir.

İbn Sellâm ve Câhız da bu iki hadisle istişhâd etmiştir. Ancak bu sözlere hadis kitaplarında rastlanmamıştır.⁴¹⁸ Şelevbîn, *Şerhu’l-Mufasssal*’da Ömer b. Abdulazîz’in sözüne yaptığı yorum esnasında muhacirlerle ilgili bu hadisle istişhâd etmiş ve şöyle

⁴¹⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 53; *el-Fâik*, 1/62.

⁴¹⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/104.

⁴¹⁸ İbn Sellâm, *Ğarîbü’l-Hadîs*, 2/270, 272; Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, 2/278. Ayrıca bkz. İbn Sellâm, Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *el-Emsâl*, thk. Abdulmecîd Kutâmiş (Dımaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1. Baskı, 1980), 138.

demiştir: “Bu hazif, fasih sözde meydana gelebilen türden bir haziftir. Böylece muhatap üzerinde daha etkili olunur. Nitekim ... hadisinde de böyle olmuştur.”⁴¹⁹

19- Hz. Peygamber’in “أنا أفصح العرب بيد أني من قريش” (*Arapların en fasihi olmaman yanı sıra ben Kureyş’tenim.*) hadisinin “ميد أني من قريش” şeklinde gelen rivâyeti⁴²⁰: Bu rivâyet ile Zemahşerî, kelimenin ilk harfinin iki farklı seçenекle gelebileceği ve bunun da dil-sarf ibdâli olduğu hususu için istişhâd etmiştir. Örneğin “قابعة” ve “كابعة” kelimeleri ile “وشاح” ve “إشاح” kelimeleri de bu kabildendir.

Bu hadis, edebiyat, dil ve nahiv âlimleri arasında yaygın ve meşhurdur. Hz. Peygamber’in fesahatine ve harf değişimine delil olarak getirilmesinin yanı sıra “بيد” kelimesinin “غير” anlamında kullanması konusunda da bu hadisle istişhâd edilmiştir.⁴²¹

Öte yandan hadis, hadis âlimlerince kabul görmemiştir. Sözelimi Süyûtî şöyle der: “Garîb ile iştilal edenler bu hadisi zikretmişlerdir. Ancak bu hadisi nakleden ya da isnadını veren muteber kimse yoktur.” Süyûtî’nin garîb ile iştilal edenlerden kastı ise, İbn Kuteybe ve İbn Sellâm gibi garîbü’l-hadîs ilmiyle uğraşanlardır.⁴²²

20- Hz. Peygamber’in “إذا أتاكم كريمة قوم فأكرموه” (*Size bir kavmin asil bir üyesi geldiğinde ona ikramda bulunun.*) hadisi⁴²³: Zemahşerî bu hadisle, müennesin müzekker hükmünde olabileceği hususunda istişhâd etmiştir. Bu hadisteki “كريمة”

⁴¹⁹ Ebû Ali eş-Şevbîn, *Şerhu’l-Mufasssal*, thk. Hammâd b. Muhammed es-Simâli (Mekke: Câmi’atü Ümmü’l-Kurâ/ Umm Al Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1982), 1/85.

⁴²⁰ Zemahşerî, *el-Muhâcât*, 84; *el-Fâik*, (ب ي د) maddesi, 1/141; *Rebî’u’l-Ebrâr*, 5/201; Süyûtî, *‘Ukûdu’z-Zeberced*, 3/278; Tarîkî, *el-İstişhâd bi’l-Hadîs fi’l-Mesâilî’n-Nahviyye*, 1/644.

⁴²¹ İbn Sellâm, *Garîbü’l-Hadîs*, 1/140; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Me’ârif*, thk. Serrût ‘Ukkâşe (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 2. Baskı, 1992), 1/132; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luğa*, 2/1019; Ezherî, *Tehzibü’l-Luğa*, 14/145; Cevherî, *es-Sihâh*, (م ي د) maddesi, 5/541; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 41; Husrî el-Kayravânî, *Zehrü’l-Âdâb*, 1/59; Hafâcî, Abdullah b. Muhammed b. Sa’îd b. Sinân, *Sırru’l-Fesâha* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1982), 59; Beğavî, el-Huseyn b. Mes’ûd, *Şerhu’s-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût & Muhammed Zühayr eş-Şâvîs (Dimaşk, Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 2. Baskı, 1983), 4/202; Kâdî İyâd, İyâd b. Mûsâ, *Meşâriku’l-Envâr ‘alâ Sihâhi’l-Âsâr* (Tunus: el-Mektebetü’l-Atîka, Kahire: Dâru’t-Türâs, 1978), 1/57, 106; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, (ب ي د) maddesi, 1/171; *el-Bedî’*, 1/220; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/314; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (م ي د) maddesi, 3/413; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 155; Nâzîru’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâ’id*, 5/2225; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/209; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, (ب ي د) maddesi, 7/454; Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 2/227.

⁴²² Bkz. İbnü’l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ömer b. Ali, *el-Bedrü’l-Münîr fi Tahrîci’l-Ehâdis ve’l-Âsâri’l-Vâkı’a fi’ş-Şerhi’l-Kebîr*, thk. Mustafa Ebû’l-Ğayt vd. (Riyâd: Dâru’l-Hicre li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. Baskı, 2004), 8/281; İbn Hacer, *el-Telhîsü’l-Habîr*, 4/11; Molla el-Kârî, *el-Esrârü’l-Merfû’a*, 117.

⁴²³ Zemahşerî, *el-Muhâcât*, 109; *Esâsü’l-belâğa*, (ك ر م) maddesi, 2/131; *el-Fâik*, (ن ب د) maddesi, 3/400. Bu son kaynakta Zemahşerî, hadisin iki farklı rivâyetini de zikretmiştir.

kelimesinin sonunda yer alan ة harfî, tıpkı “علامة” ve “فهامة” kelimelerinde olduğu gibi mübalağa için gelmiştir. Nahiv ve dil âlimleri de bu hadisteki “كريمة” kelimesiyle istiṣhâd etmişlerdir. Nitekim Müberrid de, bu hadisi fasih Arapların bu şekilde rivâyet ettiğini söylemiştir.⁴²⁴

Merfû olan bu hadisi sahâbeden bir grup rivâyet etmiş, birçok muhaddis de hadisi nakletmiştir. Ancak bu zikredilenlerin hepsi “كريم” lafzını kullanmıştır ve bu haliyle hadiste söz konusu mesele için bir delil bulunmamaktadır.⁴²⁵

21- Hz. Peygamber’in “إنا -معشر الأنبياء- لا نورث” (*Biz peygamberler miras bırakmayız.*) hadisi⁴²⁶: Zemahşerî bu hadisi, tahsis edilen kelimenin marife olduğuna örnek göstermiş ve şöyle demiştir: “Eğer bize, medih nedeniyle mansup olan kelimenin marife olması gerektiği söylenip ‘الحمد لله الحميد’ ve ‘إنا -معشر الأنبياء- لا نورث’ sözleri delil gösterilirse, bunun marife ya da nekre olabileceğini söyleriz.”

Ahmed b. Hanbel ve Nesâî, bu hadisi Ebû Hureyre’den merfû olarak nakletmişlerdir. Hadisin aslı ise Hz. Âişe’den gelen “لا نورث ما تركنا صدقة” lafzıyla olup, bu haliyle söz konusu meseleye şâhit teşkil etmez.⁴²⁷

22- “عسى الغوير أبوسا” (Bazen kötülük umulmadık yerden gelir.) sözü⁴²⁸: Bu söz yaygın bir darbimeseldir. Burada geçen “غوير” kelimesi, mağara (غار) kelimesinin ism-i tasgîridir. “أبوس” ise zorluk, kötülük mânasındaki “بأس” kelimesinin çoğuludur. Bu söz, birini itham etme ya da bir kötülüğün meydana gelmesi gibi durumlarda kullanılır.

⁴²⁴ Müberrid, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 3. baskı, 1997), 1/154. Ayrıca bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, (ك ر م) maddesi, 10/135; Hattâbî, *Ğarîbû'l-Hadîs*, 1/268; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, (ك ر م) maddesi, 4/167; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ك ر م) maddesi, 12/513; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ك ر م) maddesi, 33/349.

⁴²⁵ İbn Mâce, Bezzâr, İbn Huzeyme, Beyhakî, İbn Adî, Hâkim, Taberânî, İbn Asâkir ve başka diğer âlimler, bu hadisi Ebû Hureyre, İbn Abbâs, Câbir, Muâz b. Cebel, Cerîr ve İbn Ömer'den nakletmişlerdir. Çokça rivâyet edilmiş olması nedeniyle Süyûtî bu hadisin sahih olduğuna hükmetmiş olabilir. Ancak İbnü'l-Cevzî bu hadisin uydurma olduğunu söylemiştir. Hâfız el-İrâkî ile İbn Hacer ise, uydurma değil zayıf olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. İrâkî, İbnü's-Sübki ve Zebîdî, *Tahrîcû Ehâdisi İhyâ'i Ulûmi'd-Dîn*, Der. Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd (Riyâd: Dâru'l-Âsime li'n-Neşr, 1. Baskı, 1987), 2/599, No. 656; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, 8/15, No. 12619; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî, *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*, thk. Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd (Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, Dâru'l-Ğays, 1. Baskı, 2000), 12/214, No. 2838; Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 9/153, No. 25484; Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, 1/241, No. 345.

⁴²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/344; *Nuketü'l-A'râb fi Ğarîbi'l-İ'râb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fütûh Şerîf (Kahire: Dâru'l-Me'ârif), 109; Süyûtî, *Ukûdu'z-Zeberced*, 1/111.

⁴²⁷ İbnü'l-Mülâkkin, *el-Bedrü'l-Münîr*, 7/314; İbn Hacer, *Tahrîcû Ehâdisi'l-Keşşâf*, 1/344.

⁴²⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 270-271; *el-Fâik*, (غ و ر) maddesi, 3/79; *el-Mustaksâ fi Emsâli'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1987), 2/161, No. 546; Tarîkî, *el-İstiṣhâd bi'l-Hadîs fi'l-Mesâili'n-Nahviyye*, 1/455.

Zebbâ' ve Ömer b. el-Hattâb bu darbimeseli kullanmışlardır. Buhârî de bu sözü Hz. Ömer'e isnat ederek ve muallak olarak zikretmiştir. İmam Mâlik, Beyhakî ve Abdurrezzâk da hadisi nakletmişlerdir.⁴²⁹

Bu sözdeki şâhit, “عسى” kelimesinin “كان” gibi kabul edilerek haberinin müfret gelmesidir, ancak bu şâz bir kullanımdır. Öte yandan bu, nahiv ve dil âlimlerinin yaygın bir şekilde kullandığı şâhitlerdendir.⁴³⁰

Zemahşerî'nin hadisle istişhâd konusundaki tavrı şu şekilde özetlenebilir:

- 1- Zemahşerî, hadiste istişhâd ettiği yeri zikretmekte, “ألا أخبركم بأقربكم...” hadisinde olduğu gibi hadisin tamamını zikrettiği örnekler ise azınlıkta yer almaktadır.
- 2- Bazen hadisi edebiyat, dil, garîbü'l-hadîs gibi esas hadis kaynaklarından başka kitaplardan nakletmiştir. Sözgelimi “بالإيواء والنصر إلا جلستم” hadisini edebiyat kitaplarından, “فوضعو اللج على قفي” hadisi ile Ömer b. Abdulazîz'in akrabalık iddia eden bedeviye verdiği “فإن ذلك” şeklindeki cevabı ve bir şey talep ettikten sonra kendisine söylediği “لعل ذلك” sözlerini garîbü'l-hadîs kitaplarından nakletmiştir. Keza “أنا أفصح العرب بيد أني من قريش” sözü de esasen edebiyat ve dil kitaplarında yaygın olan bir sözdür. Yine Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm'ın “إن وراكبها” sözüyle, Hz. Ömer'in bir kavme bir şey sorması üzerine onların söylediği “نعم” sözüne karşılık Hz. Ömer'in “إنما” diyerek onları düzeltmesi ve onların da “نعم” demesine ilişkin rivâyet de hadis kitaplarında bulunamamıştır.
- 3- Zemahşerî, hadisin kaynağını ve tahririni belirtmemektedir.
- 4- Hadisin sıhhat derecesine değinmemektedir.
- 5- Bazen hadisin râvisini zikrederken bazen zikretmemektedir. Örneğin “ليس من امبر” hadisini Nemir b. Tevleb'in rivâyet ettiğini söylemiştir. Mevkuf hadisleri ise çoğunlukla râvisine isnat etmiştir. Ömer b. Abdulazîz, Talha ve İbn Ömer'in sözlerini nakletmesi buna örnektir.

⁴²⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, 10/747, No. 8412; İbn Hacer, *el-Telhisü'l-Habîr*, 3/167, No. 1382; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, 4/170, No. 6857; Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 15/201, No. 40569.

⁴³⁰ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/51, 159, 3/158; İbn Sellâm, *Ġarîbü'l-Hadîs*, 3/320; Müberrid, *el-Muktadab*, 3/70, 72; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 2/207; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, 2/783; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luġa*, 8/161; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/99; Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdullah, *Cemheretü'l-Emsâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr), 2/50, No. 1209; Kâdî İyâd, *Meşâriku'l-Envâr 'alâ Sîhâhi'l-Âsâr*, (Ġ ve ر) maddesi, 3/394; *el-Bedî'*, 1/484; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 7/119; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 1/449; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Ġ ve ر) maddesi, 5/38; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 463; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 4/343; İbn Hişâm, *Muġni'l-Lebîb*, 203; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (Ġ ve ر) maddesi, 13/279-280.

6- Bazen bir hadisi, onun hadis olduğunu söylemeksizin örnek göstermektedir. Bunun nedeni ise, çoğunlukla bahsettiği meselenin meşhur ve yaygın olmasıdır. Böyle durumlarda o, “şöyle derler”, “söyledikleri şu söz gibi” ve benzeri ibareler kullanmaktadır. Örneğin Hz. Ömer’in “لولا علي لهلك عمر” sözü ile “لا فتى إلا علي ولا سيف” şeklindeki rivâyette böyle bir yol izlemiştir.

7- Zemahşerî, hadisin hükmüne bakmaksızın hadisle istişhâd etmektedir. Dolayısıyla onun, “ليس في الخضر اوات صدقة” gibi zayıf hadis, hasen-sahih hadis ve hatta “عزمت عليك لما ضرت كاتبك سوطا” gibi hiç bilinmeyen bir hadisle istişhâd ettiği görülmektedir.

8- Bazen de Zemahşerî, “أحد” kelimesinde olduğu gibi bir kullanımın şâz olduğunu hadisten delil göstererek tespit etmektedir.

9- Bir hadisin mânasını ortaya çıkarmak için de hadisle istişhâd etmiştir. Örneğin “واجعله الوارث منا” hadisinde böyle yapmıştır.

10- Kendisinden önce harf-i cer veya muzâf bulunmayan “ما” edatındaki elif harfinin he harfine dönüşmesi hükmünde olan bir nahiv hükmünü hadisla ortaya koyduğu da olmuştur.

11- Zemahşerî’nin istişhâd ettiği hadislerin çoğunluğu, daha önceki nahiv ve dil âlimlerinin de istişhâdına konu olmuştur. Bazılarında ise Zemahşerî, ilk kez istişhâd eden kişidir. Örneğin Zeyd b. Sâbit’in “أما بادئ بدء فإني أحمد الله” sözüyle ve “مثل المنافق” hadisiyle ilk istişhâd eden kişi Zemahşerî’dir.

12- Bazen Zemahşerî, bir hadiste râvilerin ihtilaf noktası olan ifadeyi şâhit olarak göstermiştir. Örneğin “إذا أتاكم كريمة قوم فأكرموه” hadisini râviler “كريمة” kelimesiyle rivâyet etmemesine karşın o, bizzat bu kelimeyle istişhâd etmiştir.

4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SEMÂ'IN ÜÇÜNCÜ TÜRÜ NAZİM VE NESİR OLARAK ARAPLARIN SÖZLERİ

Zemahşerî şâhitler konusunda, güvenilir olan ilk dönem nahiv âlimlerinden nakledilenler ile *Esasü'l-Belağa* ve *el-Fâik* adlı eserlerinde birçok şiirini naklettiği Zürrumme gibi Emevî dönemi şairlerinin şiir divanlarına itimat etmiştir. Çünkü kendisinden önce yaşadığı istişhâd etme zamanı geçmiştir. Kendisinden önceki nahiv âlimlerinde olduğu gibi onlarla birebir görüşmesi ve onlardan nakil yapması mümkün değildir.⁴³¹

4.1. Sözleri Delil Kabul Edilen Kimselerin Özellikleri

4.1.1. Sözleriyle İstişhâd Edilen Kimsede Aranan Kriterler

Dili makbul sayılan ve bununla istişhâd edilen kişinin birkaç özelliği vardır. Bu özellikler: Fesahat, kişinin yaşadığı mekân ve zamandır. Bu özellikler ayrıntılı şekilde aşağıda açıklanacaktır.

4.1.1.1. Sözleriyle istişhâd edilen kişinin fesahat özelliği

İbn Cinnî, bedevilerden nakledildiği gibi şehir sakinlerinden nakil yapılmaması gerektiğine dair bir bölüm yazmıştır. Nakil yapma veya reddetme kriterini fesahat olarak belirlemiştir. Zira fesahat, diğer özelliklerin üzerine inşa edildiği bir direk gibidir. Şayet kendisinden rivâyet edilen veya konuşan kişi fasih ise ve fesahatiyle biliniyorsa, onun sözü delil olarak alınabilir. Eğer bu özelliğe sahip değilse, onun sözü delil olarak kullanılmaz. Hz. Peygamber'in döneminde de durum böyledir. Nakledildiğine göre Hz. Peygamber döneminde bir adam lahn yapmış, Hz. Peygamber **“Kardeşinize doğrusunu gösterin, o hata etti.”** demiştir.⁴³² Yine Hz. Ali döneminde

⁴³¹ Zemahşerî'de mânaya ve lafızların delâletine ilişkin bazı semâî deliller yer almaktadır. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, (هـ ل) maddesi, 1/38, (ب ث ن) maddesi, 1/45; (ب د د) maddesi, 1/50; (ج د ي) maddesi, 1/127; (ج ر ل) maddesi, 1/134; (ج ن ج) maddesi, 1/389; (ع ك ش) maddesi, 1/672. Bunlardan biri de “نصر” fiilinin “من” harf-i cerriyle geçişli olmasıdır. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/128. Belâğî meseleler için örneğine bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/738.

⁴³² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/246; Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 1/611, No. 2809.

bir adam Kur'an-ı Kerim okurken lahn yapmış, bu durum Hz. Ali'yi nahiv ilmini kurmaya yöneltmiştir.⁴³³

Bu nedenle Süyûtî “Arapçalarına güvenilen fasih kişilerden nakledilenler hüccet kabul edilir.” demiştir.⁴³⁴

4.1.1.2. Ebû Nasr Fârâbî'ye göre mekân kriteri

Ebû Hayyân, filozof Muallim-i Sani Ebû Nasr Fârâbî'nin *el-Elfaz ve'l-Hurûf* adlı ilk kitabından/kitabının ilk bölümünden bir metin nakletmiştir. Sonra bu metin, Süyûtî'nin ondan naklettiği şekilde meşhur olmuştur. Bazı araştırmacılar, bu metnin (Fârâbî'ye) nispetinde ve sıhhatinde tereddüt etmiştir.⁴³⁵

Ebû Hayyân'ın kitaplarını inceleyen biri, onun nakil konusunda ne kadar dikkatli olduğunu anlar. Fârâbî'nin kitabı, *el-Hurûf* ismiyle basılmıştır. Kitaptaki metin özet bir haldedir, Ebû Hayyân'ın metnindeki tafsilat burada yoktur. Ayrıca metin kitabın baş kısmında bulunmamaktadır.

Bu metinde geçtiğine göre; dil, ancak âdetleri hataya yer vermeyecek şekilde yerleşmiş ve başka dilleri konuşanlarla bir arada yaşamayan kişilerden öğrenilir. Bu sıfatlara sahip oldukları ve başka dilleri konuşan insanlarla bir arada yaşamaktan sakındıkları için dili bedevilerden öğrenmek en güzeldir.

Basra ve Kûfe âlimleri Arapçayı Kays, Esed, Tayy ve ardından Huzeyl kabilelerinden öğrenmeye çalışmıştır. Habeşliler, Hintliler, İranlılar, Süryaniler, Şam ve Mısır ehliyle bir arada yaşayanlardan dile dair malzeme nakletmemişlerdir.⁴³⁶

⁴³³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/5-10; Süyûtî, *el-Iktirâh*, 112, *el-Müzahir*, 2/397.

⁴³⁴ Süyûtî, *el-Iktirâh*, 90.

⁴³⁵ Bkz. Âtîf Fadl Muhammed Halîl, “el-İhticâcû'l-Luğavî beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk” (Cezayir: *Mecelletü'l-Luğatî'l-'Arabiyye*, Güz, 2007: 18) 11-21.

⁴³⁶ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2. Baskı, 1990), 145-147.

4.1.1.2.1. Ebû Hayyân'ın metni

Ebû Hayyân'ın metni, kendilerinden dille ilgili delil alınabilecek ve alınamayacak kabilelerin isimlerini ve bu kabilelerden her birinden hangi sebeple dil öğrenilemeyeceğini açıklamıştır.

4.1.1.2.1.1. Dilleri makbûl olan kabileler (Bunların dereceleri vardır):

- 1- Kureyş: Fesahat açısından Arapların en üstünüdür.
- 2- Kays, Temîm ve Esed.
- 3- Huzeyl, Tayy ve Kinane kabilesinin bir kısmı.

4.1.1.2.1.2. Dilleri makbûl olmayan kabileler kabileler şunlardır:

- 1- Şehirde yaşayan birinden kesinlikle dil öğrenilmez.
- 2- Lahm, Cüzam, Kuzâ'a, Ğassan, İyad, Tağlib, Nemir, Yemen, Bekr, Abdulkays, Umman'ın Ezd kabilesi, Beni Hanife, Yemame sakinleri, Sakif, Taif ve Hicaz'ın şehir hayatı yaşayan halkından dil öğrenilmez.⁴³⁷

Söz konusu iki metin incelendiğinde aralarındaki fark birkaç noktada ortaya çıkmaktadır:

- 1- Ebû Hayyân, Kureyş'i kendilerinden dil öğrenilebilecek kabileler listesinde zikrederken, Fârâbî yalnızca Kays, Esed, Tayy ve ardından Huzeyl kabilesini zikretmiştir.
- 2- Ebû Hayyân, Kays ve Esed kabilelerine ek olarak Temîm kabilesini de zikretmiştir.
- 3- Ebû Hayyân, Tayy kabilesini; Kays, Temîm ve Esed kabilesinden sonra Huzeyl kabilesiyle birlikte zikretmiştir ve "Tayy kabilesinin bir kısmı" diyerek sınırlandırmıştır.
- 4- Ebû Hayyân, Huzeyl ve "Tayy'ın bir kısmı" ifadesine Kinane kabilesinin bir kısmını da eklemiştir.

⁴³⁷ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tezkiretü'n-Nühât*, thk. Afîf Abdurrahmân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1986), 574; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/211; *el-İktirâh*, 90.

5- Ebû Hayyân, kendilerinden dil öğrenilemeyecek kabilelerin isimlerini zikretmiş ve bu kabilelerin her birinden hangi sebeple dil öğrenilemeyeceğini açıklamıştır.

Metnin aslı konusunda ise iki ihtimal vardır:

- 1- Ebû Hayyân'ın naklettiği metin matbu metinden farklıdır. Ya *el-Hurûf* kitabının yazmasında bir eksik vardır ve metin kitabın baş kısmından düşmüştür/eksilmiştir. Yahut *el-Elfaz ve 'l-Hurûf* kitabı, matbu kitaptan farklı başka bir kitaptır.
- 2- Ebû Hayyân metin üzerinde değişiklikler yapmış, metni düzeltmiş ve açıklamalar yapmıştır.

Ancak nahiv âlimlerinin bu kriterleri belirlemelerinin sınırı nedir? Bunlar pratikte de uygulanan kriterler midir yoksa sadece teorik kriterler midir?

Cevap: Nahiv âlimleri bu kriterleri kesin bir şekilde belirlememiştir. Aksine, Farabî ya da Ebû Hayyân'ın belirlediği kriterleri çok defa aşmışlardır.⁴³⁸

4.1.1.3. Zaman kriteri: Şairlerin tabakatı

Nahiv ilminde “şairleriyle istişhâd edilen” ve “istişhâdı kabul edilmeyen” şeklinde şairleri tabakalara ayırmak, âlimler arasında yaygınlaşmıştır. Şairler dört tabakadır:

- 1- Câhiliyyûn (Cahiliye dönemi şairleri): İmruülkays, Tarafe, Züheyr ve Muallaka şairleri gibi, İslâm'ın gelişine şahitlik etmeyenlerdir.
- 2- Muhadramûn (Câhiliye zamanında ve İslâm döneminde yaşadığı halde, Hz. Peygamber'i, Müslüman olarak göremeyen kimseler): Hasan ve Lebîd gibi.
- 3- İslâmiyyûn (İlk dönem İslâm şairleri): Cerîr, Ferezdak, Ahtal gibi.
- 4- Müvelledûn (muhtesûn): Ebû Temmâm, Buhturî ve Mütenebbî gibi müteahhir dönemi şairleri.

⁴³⁸ Bkz. Abdulilâh Nebhân, *İbn Ya 'iş en-Nahvî* (Dimaşk: Menşûrât İttihâdü'l-Küttâbi'l-'Arab, 1. Baskı, 1997), 416-419; Halîl, “*el-İhticâcû'l-Luğavî beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*”, 21-33; İdrîs Harmûş, “*Mekâniyyetü Lehcâti'l-İhticâc 'inde'n-Nühât*” (*Mecelletü'l-Âdâb bi Külliyyeti'l-Âdâb Kısmu'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Câmî'atü Mentouri Konstantin-Cezayir, 2008: 9), 272-288; Muhammed Hasen Cebel, *el-İhticâc bi'ş-Şi'r fî'l-Luğa beyne'l-Vâkı' ve Delâletühû* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî), 77, 105-110.

Âlimler, ilk üç tabakayla ihticac edilebileceğinde genel olarak ittifak etmiştir. Son tabakada ise ihtilaf etmişlerdir.⁴³⁹

“Şiir, İmruülkays’la başlamış, İbrahim b. Hereme ile sona ermiştir. Şiirleriyle ihticac edilmeyen müteahhir dönemi şairlerinin ilki Beşşar b. Bürd’dür” demişlerdir.⁴⁴⁰

4.1.1.4. Şiirleriyle istişhâd edilmesi konusunda ihtilaf edilen şairler:

Nahiv âlimlerinin şiirleriyle istişhâd ettiği, ancak bazı âlimlerin bu istişhâdları kabul etmediği bazı şairler vardır. Bu şairlerin isimlerinin listesi şu şekildedir. Şairlerin adları şu sırayla zikredilecektir: Şair; Şiiriyle İstişhâdı Reddeden Âlim; Sebebi.

1. Ebû Dûâd el-İyâdî; Asmaî; Lafızlarının Necid kabilesine uygun olmaması.⁴⁴¹
2. ‘Adî b. Zeyd el-‘İbâdî; İbn Sellâm el-Cumahî; Hîre’ye yerleştiği için dilinin yumuşaması, konuşmasının gevşemesi, birçok şeyle itham edilmesi.⁴⁴²
3. Ümeyye b. Ebi’s-Salt; Arap dili âlimlerinden naklen İbn Kuteybe.; Arapçada bilinmeyen münker ifadeler kullanması.⁴⁴³
4. Zürrumme; Asmaî.⁴⁴⁴
5. İbn Kays er-Rukayyât; Asmaî; Yerleşik hayat nedeniyle dilinin bozulması.⁴⁴⁵
6. et-Tırmâmâh b. Hakîm; Asmaî; Müvelled olup nahvi sonradan öğrenmiştir.⁴⁴⁶
7. el-Kümeýt el-Esedî; Asmaî; Müvelled olması. Kûfe ehlinde olan bu şair, ‘ilmü’l-ğarîb/ (Arapçadaki garib kelimelerle ilgili) öğrendikten sonra şiir rivâyet

⁴³⁹ Ebû ‘Alî el-Hasen b. Reşîk el-Kayravânî, *el-‘Umde fî Mehâsini’s-Şi’r ve Âdâbihi*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 5. Baskı, 1981), 1/131; Süyûtî, *Nevâhidü’l-Ebkâr*, 1/455; *el-Iktirâh*, 122; *Şerhu ‘Ukûdi’l-Cemân* - Abdurrahmân el-Ömerî el-Mürşidî’nin ‘*Ukûdu’l-Cumân* şerhi ile birlikte (Kahire: Matba’atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, 1955), 43; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 1/5; Cebel, *el-İhticâc bi’s-Şi’r fî’l-Luğa*, 80.

⁴⁴⁰ İbn Reşîk, *el-‘Umde*, 1/90; Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/484; *el-Iktirâh*, 122; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 1/8.

⁴⁴¹ Merzubânî, *el-Müvâşşah*, 88; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 9/591.

⁴⁴² İbn Sellâm, Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli’s-Şu‘arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru’l-Medenî), 1/140; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *eş-Şi’r ve’s-Şu‘arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 1982), 1/225.

⁴⁴³ İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu‘arâ*, 1/461.

⁴⁴⁴ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 4/200. Ayrıca bkz. Merzubânî, Ebû ‘Ubeydullah Muhammed b. ‘İmrân, *el-Müvâşşah fî Meâhizi’l-‘Ulemâ’ ‘alâ’s-Şu‘arâ*, thk. Muhammed Alî el-Bicâvî (Kahire: Nehdatü Mısır li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’), 248. Ancak Asmaî, *Fuhûletü’s-Şu‘arâ*’sında Zürrumme’nin hüccet olduğunu söylemiştir. Bkz. Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Karîb, *Fuhûletü’s-Şu‘arâ*, thk. C. Torrey (Dâru’l-Kitâbi’l-Cedid, 2. Baskı, 1980), 20.

⁴⁴⁵ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fî’n-Nahv*, 3/439; Merzubânî, *el-Müvâşşah*, 241.

⁴⁴⁶ Asmaî, *Fuhûletü’s-Şu‘arâ*, 20; Merzubânî, *el-Müvâşşah*, 267.

etmiştir. Aynı zamanda öğretmendir. Dolayısıyla bedevi ehli gibi olması mümkün değildir. Ayrıca nahvi de sonradan öğrenmiştir.⁴⁴⁷

8. Cerîr ve Ferezdak gibi İslâmi dönem şairleri.; Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ; Müvelled olmaları ve şiirin Zürrumme ile, recezin ise Ru’be b. el-‘Accâc ile son bulmuş olması.⁴⁴⁸

4.1.2. Sözleriyle İstişâh Edilen Kişi Konusunda Zemahşerî’nin Görüşü

Zemahşerî, dil öğrenme konusunda fasih kişilere itimat edilmesi gerektiğini, farklı yerlerde tekrar etmiştir. Ayrıca bu kişilerin sözlerinin Arapların çoğunluğunun sözleriyle uyumlu olması ve şâz olmaması gerektiğini yinelemiştir.

“وَيَا قَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي” (*Ey kavmim, bana karşı muhalefetiniz sizi günah işlemeye sürüklemesin*)⁴⁴⁹ ayetiyle ilgili şöyle demiştir: “İbn-i Kesir, bu ayeti ye harfini dammeleyerek okumuştur.⁴⁵⁰ Kime bir günah işletirsen, ona suç işletmiş yani günah almasına sebep olmuş olursun. Bu fiil, bir meful alabilen “جرم” fiilinden (günah işlemek) türetilmiştir. “كسب المال” (Mal kazandı) cümlesindeki “كسب” fiilinin “أكسبه” (Ona mal kazandırdı) şeklinde türetilmesi de buna örnektir. Yine “كسبته مالا” cümlelerindeki “كسبته” ve “أكسبته” fiilleri “Ona mal kazandırdı” anlamına gelmektedir. Aynı şekilde “Ona suç işlettin” anlamına gelen “جرمته ذنباً” ve “أجرمته ذنباً” cümlelerinin arasında bir fark yoktur. Bu iki kıraat eşittir, aralarında anlam açısından bir farklılık yoktur. Ancak meşhur olan kıraat, “كسبته مالا” cümlesinin “أكسبته مالا” cümlesinden daha fasih olması gibi lafız açısından diğer kıraatten daha fasihtir. Fesahatten kasıt, bahsi geçen ifadenin, Arapçalarına güvenilen fasih Arapların sözlerinde geçmesi ve çokça kullanılıyor olmasıdır.⁴⁵¹

Görüldüğü gibi Zemahşerî, kabul kriterinin fesahat olduğunu açıklamıştır. Fesahatle iki şey kastedildiğini belirtmiştir:

⁴⁴⁷ Asmaî, *Fuhûletü’ş-Şu‘arâ*, 20; İbnü’s-Sikkî, Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk, *Islâhu’l-Mantık*, thk. Muhammed Mer‘ab (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1. Baskı, 2002), 144, 166; Merzubânî, *el-Müvâşşah*, 248.

⁴⁴⁸ İbn Reşîk, *el-‘Umde*, 1/89-90; Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/488. Bağdâdî şöyle der: “Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ, Abdullah b. Ebi İshâk, el-Hasen el-Basrî ve Abdullah b. Şibrime; Ferezdak, el-Kümeit, Zürrumme ve onların gibileri dilde hatalı buluyorlardı.” Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 1/6.

⁴⁴⁹ Hûd 11/89.

⁴⁵⁰ Daha önce tahrîci verilmiştir.

⁴⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/421, 422.

A- Kullanım çokluğu

B- Arapçalarına güvenilen fasih Araplar tarafından kullanılması

Başka bir yerde şöyle demiştir: “(قرق) kelimesinin kıyafet anlamına geldiğinin, Arapçalarına güvenilen insanlardan duyulduğuna yahut fesahatiyle bilinenlerinden sözlerinde bu şekilde geçtiğine şahit olmadım. Bu kullanım, müteahhir dönemindekilerin sözlerinde geçmektedir.”⁴⁵²

“Bu, müteahhir dönemindekilerin sözlerinde geçmektedir” ifadesi, müteahhir dönemindekilerin sözleriyle istiḥād edilemeyeceğine açıkça işaret etmektedir.

Dili kendi isteğine göre anlayan kişiyi tarif ederken şöyle demiştir: “Kendi isteğine göre yeni bir kural ortaya çıkarmaktadır. Ne Arapçalarına güvenilen Araplar bu kuralı bilmektedir, ne de kendilerinden dil öğrendikleri, kabul ve nakil konusunda titiz davranan ve dikkatli olan güvenilir âlimler bu kuralı bilmektedir.”⁴⁵³

Şunları şart koştur:

- 1- Dille ilgili malzemenin, sahîh Arapça konuşan Araplardan gelmesi. Bunu “Arapçalarına güvenilen” sözüyle ifade etmektedir.
- 2- Muhakkik âlimlerin bu dil malzemesini nakletmesi.

“شتان” (Ne kadar fark var) ifadesinin kullanımı hakkında şöyle demiştir: “Fasihler, “شتان ما زيد وعمرو” (Zeyd ve Amr arasında ne kadar fark var) ve “شتان زيد وعمرو” (Zeyd ve Amr ne kadar farklı) ifadelerinde ittifak etmiştir.”⁴⁵⁴

“Sîbeveyh, fasîh bir topluluktan “مَنْ ابْنُكَ” (senin oğlundan) ifadesini fetha ile nakletmiştir” demiştir.⁴⁵⁵

⁴⁵² Zemahşerî, *el-Fâik*, (ق ر ق) maddesi, 3/176.

⁴⁵³ Zemahşerî, *el-Fâik*, (ل ث ق) maddesi, 3/303.

⁴⁵⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 153.

⁴⁵⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 375. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/155; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/23.

“Fasih Arapların sözlerine göre, dal harfinden önce yer alan sakın sad harfini ze harfine dönüştürmek caizdir” demiştir.⁴⁵⁶

“كِبْهَة” ve “جِبْهَة” kelimelerinde olduğu gibi, cim ve kef harflerinin mahreçleri arasında cim harfinin kef harfine çevrilmesini tarif ederken şöyle demiştir: “Bu, Sîbeveyh’in “Makbul değildir” dediği yedi kullanımdan biridir. Arapçaları makbul olanların çok kullandığı bir şey değildir.”⁴⁵⁷

Dil malzemesi ancak Arapçası makbul sayılan kişiden nakledilir. Bu kişi ise fasihtir. Zemahşerî *el-Mufasssal*’da bu durumu uygun bulmayarak harfin bu şekilde okunduğunu zikretmiştir.⁴⁵⁸

Amr b. Ubeyd hakkında, “O insanların en fasihi ve daima doğru yolu öğütleyenidir.” demiştir.⁴⁵⁹

Bir kıraatini zikrettikten sonra Ru’be’yi överek şöyle demiştir: “O, çöl hayatını tüm yönleriyle yaşamış Araplar arasındaki en tecrübeli insandır. O, fesahatiyle meşhurdur. Onu Hasan’a benzetirlerdi. Onun yalnızca bu vecihle bu kıraati tercih ettiğini düşünüyorum. Zaten bu vecih onun fesahatine uygundur.”⁴⁶⁰

Bir Arap çöl hayatına ne kadar çok dalarsa ve yerleşik hayattan uzaklaşırsa o kadar çok fasih olur. Bu, Basra nahiv âlimlerinin Kûfe nahiv âlimlerine karşı iftihar ettikleri bir durumdur. Zira onlar dili, kertenkele avlayan ve çöl tavşanı yiyen çöl ehlinden öğrenmişlerdir. Kûfe âlimleri ise kebab yiyen, katık satan, dilleri bozulmuş çarşı pazar ehlinden ve şehir sakinlerinden dil öğrenmişlerdir.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 391. Ayrıca bkz. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati’l-İ’râb*, 1/196; İbn ‘Usfûr, *el-Mümti*, 274; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 10/52; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (ص د ر) maddesi, 4/448.

⁴⁵⁷ Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/245. Bu ibare Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ından alıntıdır. İbn Düreyd ise bunun Yemen ehlinin lehçesi olduğunu söylemiştir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/432; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luğa*, 1/42; İbnü’l-Esîr, *el-Bedî*, 2/609; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 10/127; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 3/257; Rükneddîn el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 2/922.

⁴⁵⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 420.

⁴⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/725.

⁴⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/115-115.

⁴⁶¹ Bkz. Süyûtî, *el-Iktirâh*, 423.

4.1.1. Zemahşerî'nin İstişât Ettiği Şairler, Kabileler ve Lehçeler:

Şairlerin adları şu sırayla zikredilecektir: Kabile⁴⁶², Kabilenin Kolu veya Lehçesi, Şair⁴⁶³, Dönem, Mekân ve Şairin Vasfı,*el-Mufasssal*'da Geçtiği Yer.

Mevcut olmadıkları için bazılarından bahsetmeyeceğiz.

1. Ezdü's-Serât, Ezdü's-Serât'tan bir adam, Tihâme ve Yemen arası, 369.
2. Mudar kabilesinden Adnânî Esed b. Huzeyme, Esed lehçesi, Necid ve Tayy civarı, Tayy'dan önce Hicaz'daki Ece' ve Sülmâ, sonra Tayy yakınları, sonra h. 19'dan itibaren Irak ve Kûfe, en son da Hille ve civarında yaşamıştır, 152, 325, 370.
3. Esed, Abdullah b. ez-Zübeyr el-Esedî, İslâmî-Emevî Dönem (ö. h. 75) Kûfeli. Hicviyle meşhur, Korku veren bir dili vardı, 94.
4. Esed, el-Cümayh el-Esedî: Münkız b. et-Tammâh b. Kays b. Tarîf b. 'Amr, Câhiliye Dönemi (ö. -hicretten önce- 53) Süvari şair olup Ceble gününde, Hz. Peygamber'in doğduğu yıl vefat etmiştir. *el-Mufaddaliyyât* kitabında geçen bir kasidesi vardır, 294.
5. Esed, Fek'as, el-Mürrâr b. Sa'îd b. Hâlid b. Nadle el-Fek'asî, Emevî Dönem, Bedevi ehlinden olup çok şiiri vardır. Ancak birçoğu kaybolmuştur, 124.
6. Esed, Fek'as, Manzûr b. Habbe (Habbe annesidir.): Manzûr b. Mersed b. Ferve b. Nevfel b. Nadle b. el-Eşter b. Cahvân b. Fek'as⁴⁶⁴, İslâmî Dönem⁴⁶⁵, İyi bir recez şairidir, 389.
7. Esed, el-Kümeit b. Zeyd b. Huneys Ebü'l-Müstehil, Emevî Dönem (h. 60-126) Kûfelidir. Cesur bir süvari hatiptir. Hâşimîlerin şairidir. Mudar kabilesini Kahtânîlere karşı taassup derecesinde savunur. Arap edebiyatı, lehçeler, ahhâr ve ensâb ilmine

⁴⁶² Kabileler hakkında verilen bilgilerde, Ömer Rîdâ Kehhâle, *Mu'cemü Kabâilî'l-'Arab el-Kadîme ve'l-Hadîse* adlı esere dayanılmıştır. Bu kaynağa ihtisar gayesiyle her defasında işaret edilmemiştir. Bunun dışında bir kaynak kullanıldığında ise işaret edilmiştir.

⁴⁶³ Şairlerle ilgili bilgilerde Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* ve çoğunlukla bu kaynaktan nakilde bulunan Kâmil Süleymân el-Cebûrî, *Mu'cemü's-Şu'arâ mine'l-'Asri'l-Câhili hattâ sene 2002*, kitaplarına dayanılmıştır. Bu ikinci kaynağın giriş kısmında, ilk kaynağı temel aldığı geçmektedir. Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ından nakilde bulunan diğer kaynaklar da; Yahyâ Murâd, *Mu'cemü's-Şu'arâ'l-'Arab* ve Sabâh 'Alî es-Süleymân, *Mu'cemü Şu'arâ'l-'Arab hattâ 'Usûri'l-İhticâc* kitaplarıdır. Bu kaynaklar dışında bir kaynak kullanıldığında işaret edilmiştir.

⁴⁶⁴ Âmidî, Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Bîşr, *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif fi Esmâ'i's-Şu'arâ* ve *Künâhüm ve Elkâbühüm ve Ensâbühüm ve Ba'zu Şi'rîhim*, thk. Fritz Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1. Baskı, 1991), 131.

⁴⁶⁵ Merzubânî, Muhammed b. 'Imrân Ebî 'Ubeydullah, *Mu'cemü's-Şu'arâ*, thk. Fritz Krenkow (Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 2. Baskı, 1982), 374.

vakıftır. İlmine güvenilir. Ebû 'İkrime ed-Dabbî onunla ilgili "Kümeýt'in şiiri olmasa dilin bir tercümanı olmazdı." demiştir, 86, 106, 162, 179, 224, 261.

8. Esed, el-Muğallis b. Lakît b. Habîb b. Hâlid b. Nadle b. el-Eşter b. Cahvân, Câhiliye Dönemi⁴⁶⁶, Cömert, iyi huylu, soylu biridir⁴⁶⁷, 130

9. Esed, Mudarris b. Rebe'î b. Lakît, Câhiliye⁴⁶⁸ veya İslamî dönem. Merzubânî onun Ferezdak ile bir hikâyesinin olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁹, İyi benzetmeler ve kurgu yapan bir şairdir. *el-Hamâse*'de bir şiiri geçer, 315.

10. Esed, Bişr b. Ebî Hâzim 'Amr b. 'Avf el-Esedî, Ebû Nevfel, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 22) Necidli fahl, cesur bir şairdir, 217, 301.

11. Esed, 'Abîd b. el-Ebras Ebû Ziyâd, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 25) İmruülkays'ın muasırı olup uzun bir ömür yaşamıştır. en-Nu'mân b. el-Münzir tarafından öldürülmüştür, Necid ve Hîre'de yaşamıştır. Zeki ve hikmet sahibi bir şairdir. Muallakası vardır, 64, 164, 416.

12. Ezd'e bağlı Kahtânî Evs b. Hârise (Medine'de) Dabî'a, el-Ahvas Abdullah b. Muhammed el-Ensârî, Emevî dönem (ö. h. 105) Medine, Şam, Dehlek (Yemen ile Habeşistan arasında bir ada) ve Dımaşk'ta bulunmuştur, 58, 152.

13. Evs, Kays b. el-Hatîm Ebû Yezîd, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 2) İslam'a yetişmiş ancak Müslüman olmakta ağırdan almıştır. Müslüman olmadan öldürülmüştür, Medine (o dönemde Yesrib)'de bulunmuştur. Evs kabilesinin reislerinden biri, süvari bir şairdir, 372.

14. Adnânî İyâd b. Nizâr (Irak, Arap yarımadası, Şam, Antakya, Halep, Ankara ve Yunan ülkesinin bir bölümü) Ebû Düâd el-İyâdî Cârîye b. el-Haccâc b. Hazzâk, Câhiliye dönemi (hicretten önce 146-79) Hîre'de yaşamıştır. İyi at tasviri yapan şairlerden biridir. İyi at tasviri yapmasının nedeni ise en-Nu'mân b. el-Münzir'in atının üzerinde olmasıdır. *el-Asmaiyyât*'ta geçen bir şiiri vardır, 111, 112, 292.

15. Kahtânî Necîle (anneleri) Bu kabile Enmâr b. Erâş b. Kehlân oğullarıdır. (Yemen ve Hicâz bölgelerinin ekâbiri iken Tebâle'ye gitmişler, Mekke'nin fetih gününde Irak, Şam gibi farklı yerlere dağılmışlardır. Kendi yaşadıkları bölgede onlardan çok az kimse kalmıştır, Kasr. Bu kişi Mâlik b. 'Abkar b. Enmâr'dır, Cerîr b. Abdullah el-Kasrî el-Becelî, Sadru'l-İslâm, Sahâbîdir, 409.

⁴⁶⁶ Merzubânî, *Mu'cemü's-Şu'arâ*, 391.

⁴⁶⁷ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 5/303.

⁴⁶⁸ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 5/22.

⁴⁶⁹ Merzubânî, *Mu'cemü's-Şu'arâ*, 390.

16. Bekr b. Vâil, Bekr lehçesi, Yemâme'den Bahreyn'e, oradan da Seyfü Kâzime'ye, oradan tekrar Bahreyn'e göçmüşlerdir. Sonra da Sevâdü'l-İrâk bölgesinin civarına ve ardından Ebelle'ye ve Heyt'e gitmişlerdir, 341, 434.
17. Bekr b. Vâil, Ebü'n-Necm el-'İclî: el-Fadl b. Kudâme, Emevî dönemi (ö. h. 130) Emevî döneminde öne çıkmış, Abdulmelik b. Mervân ile oğlu Hişâm'ın meclislerine katılmış bir şairdir, Büyük recez şairlerindendir. En iyi şiir okuyan insanlardan biridir. Ebû 'Amr b. el-'Alâ onun hakkında "Sevâdü'l-Kûfe'ye yerleşmişti. Tasvirde 'Accâc'dan daha iyiydi." demiştir, 38, 51, 66, 149, 173, 335, 352, 390.
18. Bekr b. Vâil, Kays b. Sa'lebe, el-A'lâ Ebû Basîr: Meymûn b. Kays, Câhiliye dönemi (ö. h. 7) Uzun ömür yaşamış, İslâm'a yetişmiş, ancak Müslüman olmamıştır, Arapların ve Farsların hükümdarlarının huzuruna çokça çıkmıştır. Yoğun şiir söyler. Muallakası vardır. İbn Kuteybe onun hakkında "Hükümdarların ve özellikle de Fars hükümdarlarının huzuruna çıkardı. Bu nedenle şiirinde Farsça kelimeler çoktur." demiştir.⁴⁷⁰ Riyâd şehrinin yakınında yer alan Yemâme'deki Menfûha köyünde vefat etmiştir. Evi ve kabri buradadır, 53, 108, 109, 152, 153, 161, 291, 302, 357, 358, 408.
19. Bekr b. Vâil, Yeşkur, el-Hâris b. Hillize, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 54) Muallakasını Hîre hükümdarı 'Amr b. Hind'in huzurunda irticalen söylemiştir, Irak çölleri. Muallaka sahibi, bu muallakasında Arapların haberleri ve olaylarından birçok örnek geçer, 258
20. Bekr b. Vâil, Tarafe b. el-'Abd, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 60) Hükümdar 'Amr b. Hind ile buluşmuş, onun nedimlerinden olmuştur, Bahreyn, Necid ve Hîre'de yaşamıştır. Muallaka sahibidir. Haddi aşmayan hicivler söylemiştir. Şiirinde hikmet vardır, 89, 223, 273.
21. Bekr b. Vâil, Cahder b. Dubay'a Ebû Meknef, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 115) İslâm'dan yaklaşık yüz yıl önce yapılan Besûs harbindeki Tihlâku'l-Lemem günü öldürülmüştür, Cesur bir süvari şairdir, 159.
22. Bekr b. Vâil, Sa'd b. Mâlik, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 95) Besûs harbinde öldürülmüştür, Bağdâdî onun hakkında, "Onun, Benî Kays b. Sa'lebe'nin kitabında iyi şiirleri vardır." demiştir.⁴⁷¹ Tebrîzî de onun, Tarafe b. el-'Abd'ın dedesi olduğunu, oğlunun ise Murakkîş el-Ekber olduğunu söylemiştir, 56.

⁴⁷⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ*, 1/258.

⁴⁷¹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/474.

23. Bekr b. Vâil, el-Murakkış el-Ekber: ‘Avf veya ‘Amr, Câhiliye dönemi (ö. - hicretten önce- 72) el-Hâris b. Ebî Şemr el-Ğassânî onu kâtip olarak almıştır, Yemen, Irak ve Şam’da yaşamıştır. Aşık ve cesur bir şairdir. Kitabeti iyidir. Birinci tabakadandır. Şiirinin çoğu kaybolmuştur. Murakkış el-Asğar’ın amcasıdır, 50.
24. Bekr b. Vâil, ‘Amr b. Kumei’e b. Züreyh b. Sa’d b. Mâlik, Câhiliye dönemi (- hicretten önce- 179-85) İmruülkays’ın babası Hucr ile arkadaşlık etmiştir, Hîre’de yaşamıştır. İlk dönem şairlerindendir. İmruülkays ile beraber Kayzer’e yolculuğa çıkmış ancak yolda ölmüştür, 209
25. Bekr b. Vâil, Nehâr b. Teyse’a b. Ebî ‘Atbân, İslâmî dönem (ö. h. 83) Kuteybe b. Müslim’i hicvetmiştir, Horasan’da yaşamıştır. Horasan’da Bekr kabilesinin şairidir. Hiciv şairidir. Çoğu şiiri iyidir. Babası da Bekr b. Vâil’in şairlerinden biridir, 94.
26. Bekr b. Vâil, el-Ağleb el-‘İclî: el-Ağleb b. ‘Amr b. ‘Ubeyde b. Hârise, Muhadramûndandır (v.70./ö.21) Uzun bir ömür yaşamıştır. Cahiliye ve İslâmî dönemde yaşamış, Sa’d b. Ebî Vakkas’la beraber savaşa çıkmış, Kûfe’ye yerleşmiştir. Nihâvend olayında şehit olmuştur, Recez şairidir. Uzun recez söyleyen ilk kişidir. Âmidî onun en iyi, en düzgün, en doğru mânaları olan recez şairi olduğunu söylemiştir, 63.
27. Bekr b. Vâil, Yeşkur, ‘Albâ’ b. Erkam b. ‘Avf, Nu‘mân b. el-Münzir’in muasırı Câhiliye dönem şairidir, *el-Asmaiyyât*’ta şiiri geçer, 305, 387.
28. Bekr b. Vâil, Şeybân, ‘Imrân b. Hıttân es-Sedûsî eş-Şeybânî el-Vâilî, Ebû Simâk, İslâmî dönem (ö. h. 84) Sahâbeden bazılarını görmüş ve onlardan rivâyette bulunmuştur, Basra’da, Şerât’ta, Şam’da, Ummân’da ve Ezz Ummân’da bulunmuştur. Hâricîlerin şairlerindendir. Çok ve iyi şiir söyleyen bir hatiptir. İlim ve hadis ehlidir. Ömrünün sonlarında Hâricîlerle isyana katılmıştır, 134.
29. Bekr b. Vâil, Mâzin b. Şeybân, Mâzin’den bir adam, Umman, 318.
30. Adnânî Rebî’a kabilesinden Tağlib b. Vâil (Fırat adasının Sincâr ve Nusaybîn tarafları, Rebî’a diyarı olarak da bilinir.) Ebû’l-Lihâm et-Tağlibî: Hureys b. el-Lihâm ‘Amr b. el-Hâris, Câhiliye döneminin sonlarında yaşamıştır. Abdullah b. ‘Amr b. Külsûm’u methetmiştir, Süvari şair, 252.
31. Tağlib, el-Ahtal Ğayyâs b. Ğavs b. es-Salt b. Târîka b. ‘Amr, Ebû Mâlik, Emevî dönem (19-90) Emevîler döneminde meşhur olmuş, hanedanı övmüştür, Hîre civarında, Şam, Dimaşk ve Arap yarımadasında yaşamıştır. Lafızları keskin, Hristiyan bir şairdir. Kasidelerinin girişi güzeldir. Döneminin en iyileri oldukları hususunda

ittifak bulunan üç şairden (Cerîr, Ferezdak ve Ahtal) biridir. Nakîzaları meşhurdur, 39, 139, 254, 275.

32. Tağlib, el-Katâmî ya da el-Kutâmî ‘Umeyr b. Şüeyym Ebû Sa‘îd, Emevî dönen (ö. h. 130) Irak’ta yaşamıştır. Fahl ve gazel şairidir. Irak’taki Tağlib kabilesinin Hıristiyanlarından iken İslam’a girmiştir. İbn Sellâm onu, İslâmî dönem şairlerinin ikinci tabakasında saymış ve İbn Sellâm : “Ahtal her ne kadar daha az anılsa da şiiri ondan daha kuvvetlidir.” demiştir, 167, 265.

33. Tağlib, el-Mühehlil b. Rebî‘a ‘Adî b. Rebî‘a Ebû Leylâ, Câhiliye dönemi (ö. - hicretten önce- 94) Necid’de yaşamıştır. Câhiliye dönemindeki kahramanlardan ve dili en fasih olanlardandır. Şair İmruülkays’ın dayısıdır, 379.

34. Temîm b. Mürr b. Edd b. Tâbiha b. İlyâs b. Mudar, Adnânî, Temîm lehçesi, 55 94, 97, 109, 143, 147, 152, 161, 178, 211, 303, 325, 336, 341, 352, 369, 433.

35. Temîm, Benî Hanzala lehçesi, Benî Hanzala b. Mâlik b. Zeydû Menât b. Temîm, 393.

36. Temîm, el-‘Anber ya da Bel‘anber b. ‘Amr (Basra) ,Tarîf b. Temîm el-‘Anberî, Ebû ‘Amr, Câhiliye dönemi, Az şiiri olan bir süvari şairdir. *el-Asmaiyyât*’ta şiiri geçer, 251, 428.

37. Temîm, Tuhayya (anneleri) Mâlik b. Hanzala, Cendel el-Tuhevî, Emevî dönem (ö. h. 90 Vefat tarihi *el-Mufasssal*’ın muhakkikinin belirttiğine göredir.) Recez şairidir, 405.

38. Temîm, Tuhayya, Şu‘be b. Kumeyr, Muhadramûndandır⁴⁷², 76, 173

39. Temîm, Tuhayya, Ebû’l-Ğûl et-Tuhevî: ‘İlbâ’ b. Cevşen, İslâmî-Emevî dönem, 230.

40. Temîm, ‘Adî b. Zeyd b. Hammâd b. Zeyd el-‘İbâdî, Câhiliye dönemi, Hîre, Medâin’de yaşamış ve Şâm ile Konstantiniyye’yi ziyaret etmiştir. Arapça ve Farsçayı iyi bilmektedir. Kısra ile Araplar arasında tercüman olmuştur. Zeki ve fasih bir şairdir, 267, 402.

41. Temîm, Sa‘d b. Zeydû Menât’tan Rübey‘ Mürre b. Mihkân es-Sa‘dî Ebû’l-Adyâf, Emevî dönem (ö. h. 70) Abdulmelik b. Mervân ile Mus‘ab b. ez-Zübeyr arasındaki Cufre olayına şahit olmuştur, Az şiir söylemiş bir şairdir. Rübey‘in reisidir.

⁴⁷² Âmidî, *el-Mü’telif ve’l-Muhtelif*, 183.

Ferezdak ile arasında hicivler olmuştur. Mus‘ab b. ez-Zübeyr’in korumaları tarafından öldürülmüştür, 215.

42. Temîm, ‘Alkame el-Fahl: ‘Alkame b. ‘Abde, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 20) İmruülkays’ın muasırı olup, aralarında geçen bazı olayların kaydı vardır, Birinci tabakadan bir şairdir, 218, 400, 432.

43. Temîm, Enfü’n-Nâka oğullarından, el-Muhabbel es-Sa‘dî: Rebî‘ b. Mâlik b. Rebî‘a b. ‘Avf es-Sa‘dî, Ebû Yezîd, Muhadramûndandır (ö. h. 12) Uzun yaşamıştır, Basra’da yaşamış fahl bir şairdir. Cumahî onun çok ve iyi şiirleri olduğunu söylemiştir, 85, 187.

44. Temîm, Zeydû Menât, Humeyd b. Mâlik el-Erkat, Haccâc’ın muasırı Emevî bir şairdir⁴⁷³, 129, 136, 152, 226.

45. Temîm, Nehşel ve Dârim, el-Eşheb b. Remîle (annesi) el-Eşheb b. Sevr b. Ebî Hârise b. Abdu’l-Medân, İslâmî dönem (ö. h. 86) Câhiliye döneminde doğmuş ve sonradan Müslüman olmuştur. Ancak Hz. Peygamber’le bir araya gelmemiştir. el-Velîd b. Abdulmelik’in huzuruna çıkmıştır, Necid, 140.

46. Temîm, Hakîm b. Ma‘ye, ‘Accâc’ın muasırı, İslâmî dönem şairidir, İslâmî recez şairi, 406.

47. Temîm, Sa‘d, el-Adbat b. Kuray‘ b. ‘Avf b. Ka‘b, Eski Câhiliye şairi, 339.

48. Temîm, el-‘Anber, Kurayt b. Üneyf el-‘Anberî, İslâmî dönem⁴⁷⁴, 47.

49. Temîm, Sa‘d, el-Kulâh b. Hazn el-Menkırî es-Sa‘dî⁴⁷⁵, İslâmî dönem, İyi ancak az şiiri olan İslâmî dönem şairidir⁴⁷⁶, 222.

50. Temîm, Zeydû Menât’tan Dârim, Miskîn ed-Dârimî: Rebî‘a b. Âmir b. Üneyf b. Şürayh, Emevî dönem (ö. h. 89) Muaviye ile birlikte bazı rivâyetleri vardır. Oğlu Yezîd ve Ziyâd b. Ebîhi ile bir araya gelmiştir, Irak. Temîm’in soylularından cesur bir şairdir, 76.

51. Temîm, Dârim, Lukayt b. Zürâre b. ‘Ads ed-Dârimî, Ebû Nehşel, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 53) Kavminin soylularından süvari şairdir. Mecûsîdir. Necid’de, Şa‘bu Ceble gününde öldürülmüştür. Bu gün Temîm ile Âmir b. Sa‘sa‘a arasında geçmiştir, 153.

⁴⁷³ Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 5/395.

⁴⁷⁴ Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, 1/3.

⁴⁷⁵ Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 7/327.

⁴⁷⁶ Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, 1/427.

52. Temîm, Nehşel b. Dârim, Beşâme b. Hazn en-Nehşeli⁴⁷⁷, İslâmî dönem, Hatîb et-Tebrîzî, nesep kitaplarında onun biyografisinin bulunmadığını ancak zahir itibarıyla İslâmî dönem şairi olduğunu söylemiştir⁴⁷⁸, 230.
53. Temîm, Yerbû' b. Hanzala b. Mâlik b. Zeydû Menât, Mütemmim b. Nüveyre b. Hamza b. Şeddâd Ebû Nehşel, Muhadramûndandır, Necid ve Medine'de yaşamıştır. Fahl bir şair olup kavmi içinde saygın bir konuma sahiptir. Kardeşi Mâlik'in ölümüne çok üzülmüş ve ona bir mersiye söylemiştir, 307.
54. Temîm, Yerbû', Cerîr b. Atıyye b. Huzeyfe el-Hatfî b. Bedr el-Kelbî, Ebû Hazre, Emevî dönem (28-110) Yemâme'de doğup ölümüne kadar burada kalmıştır. Döneminin en iyi şairidir. Şiirinde en çok gazel söyleyen insanlardandır. Ferezdak ve Ahtal ile aralarındaki nakîzalarla ünlenmiştir, 43, 73, 65, 77, 95, 136, 187, 273, 293, 300, 322, 336, 370, 409.
55. Temîm, Yerbû', Suhaym b. Vesîl b. 'Amr er-Riyâhî, Muhadram (h.ö 40-h.s. 60) Uzun yaşamıştır, Soylu bir şair olup iyi anılmıştır. Ziyâd b. Ebîhi ile birlikte olayları anlatılır. Ferezdak'ın babası Ğâlib b. Sa'sa'a ile arasında müfâhare geçmiştir, 121, 175.
56. Temîm, Sa'd, Ru'be b. Abdullah el-'Accâc b. Ru'be, Ebû'l-Cehhâf ya da Ebû Muhammed, Muhadramü'd-devleteyn bir şairdir. (ö. h. 145) Basra ve çöllerinde yaşamıştır. Fasih bir recez şairidir. Dil âlimleri ondan rivâyet almıştır. Ru'be öldüğünde, Halîl b. Ahmed "Şiiri, dili ve fesahati gömdük." demiştir, 34, 40, 131, 134, 218, 221, 271, 305, 337, 356, 380, 385.
57. Temîm, Sa'd, el-'Accâc Abdullah b. Ru'be b. Lebîd b. Sahr, Ebû's-Şa'sâ', Muhadramûndandır (ö. h. 90) Câhiliye döneminde doğmuş ve bu dönemde şiir söylemiştir. Sonra İslam'a girmiş, el-Velîd b. Abdulmelik dönemine kadar yaşamıştır, İyi bir recez şairidir. Recezi ref'eden ilk kişidir. Recez şairi meşhur Ru'be'nin babasıdır, 53, 67, 78, 155, 161, 164, 223, 229, 233, 280, 294, 306, 319, 391.
58. Temîm, Dârim, el-Ferezdak Hemmâm b. Ğâlib b. Sa'sa'a Ebû Firâs, Emevî dönem (h. 38-110) Uzun yaşamış bir şair olup, Emevî halifelerini övmüştür, Basra ve Şam'da yaşamıştır. Dilde çok büyük etkisi olan bir şairdir. Kavmi içinde soylu bir yere sahiptir. Züheyr b. Ebî Sûlmâ'ya benzetilir ve ikisi de birinci tabaka şairlerdendir. Züheyr Câhiliye, Ferezdak ise İslâmî dönemdendir. Basra çölünde vefat etmiştir, 37, 80, 109, 159, 168, 169, 100, 229, 295, 297, 364.

⁴⁷⁷ Âmidî, *el-Mû'telif ve'l-Muhtelif*, 80.

⁴⁷⁸ Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, 1/25.

59. Temîm, Kinâne b. Mâzin, Katarî b. el-Fücâe: Ce‘ûne b. Mâzin b. Yezîd, Ebû Nü‘âme, İslâmî dönem (ö. h. 78) Katar’da yaşamıştır. Hâricîlerin şairlerinden, süvarilerinden, hatiplerinden ve halifelerindendir. Fasih bir Arap efendisidir, 434.
60. Temîm, Nehşel ve Dârim, el-Esved Ya‘fer Ebû Nehşel, A‘şâ Benî Nehşel, Câhiliye dönemi (ö. -hicretten önce- 23) Nu‘mân b. el-Münzir’in nedimidir, Irak’ta yaşamıştır. Temîm’in efendilerinden bir şairdir. Irak ehliindendir. Fasih ve iyi bir şairdir, 39.
61. Temîm, Evs b. Hacer et-Temîmî, Ebû Şürayh, Câhiliye dönemi (hicretten önce 95-2) Çok yolculuk yapmıştır. ‘Amr b. Hind’in yanında Hîre’de uzun süre ikamet etmiştir. Câhiliye’de Temîm’in şairidir. Temîm tarafından diğer tüm Arap şairlerine üstün tutulmuştur, 61, 101.
62. Temîm b. Abdümenât, Mudar’ın Tâbiha kolundan Adnânî kabilesi, Ömer b. Lece’, Emevî dönem (ö. h. 105) Onunla Cerîr arasında müfâhareler ve muârazalar geçmiştir, 226.
63. Sakîf: Adnânî Kays b. ‘Allân’dan (Tâif) Kusayy b. Münebbih b. Hevâzin, Ebû Mihcen es-Sekafî: ‘Amr b. Habîb, Muhadram (ö. h. 30) Hicri 9 yılında Müslüman olmuş ve birkaç hadis rivâyet etmiştir, Tâif, Medine, Kızıldeniz’deki Bâdı‘ adası, Kadisiyye ve Azerbaycan’da yaşamıştır. Câhiliye ve İslâm dönemindeki kahraman, soylu şairlerden biridir. Hz. Ömer tarafından denizdeki adaya sürgün edilmiş, ancak buradan kaçarak Kâdisiyye’de Sa‘d b. Ebî Vakkâs’a katılmıştır. Azerbaycan’da ya da Cürcân’da vefat etmiştir, 101.
64. Sakîf, Ümeyye b. Ebi’s-Salt, Câhiliye dönemi (ö. h. 5) İslâm’a yetişmiş, ancak Müslüman olmamıştır, Tâif, Şam ve Bahreyn’de yaşamıştır. Hakîm bir şairdir. İslâm’dan önce, Dimaşk’a gelmiştir. Eski kitapları görmüş biridir. İslâm’ın ortaya çıktığı zamanda Bahreyn’de sekiz yıl kalmış, ardından Tâif’e dönmüştür. Sonra Mekke’ye gelmiş ve Kur’an’dan bazı ayetler duymuş, ancak İslâm’a girme konusunda ağırdan almış ve en sonunda Müslüman olmadan Tâif’te ölmüştür. Hakkında birçok rivâyet vardır. Şiiri birinci tabakadan sayılır, 141, 218, 272; *el-Keşşâf*, 1/99, 2/704, 3/176.
65. Sakîf, Yezîd b. Ümmü’l-Hakem. Zemahşerî ondan bu adla bahsetmiş olsa da, muhakkik onu düzelterek ismi “Yezîd b. el-Hakem es-Sekafî” olarak tashih etmiştir, Emevî dönem (ö. h. 105) Tâif, Basra ve Kevretü Fâris’te yaşamıştır. Tabakası yüksek

bir şairdir. Emeviler döneminin önde gelen isimlerindendir. Soylu, izzetinefis sahibi, hakîm şairlerdendir. *el-Hamâse*’de geçen bir şiiri vardır, 134.

66. Kahtânî Himyer b. Sebe’ b. Yeşceb b. Ya’rub b. Kahtân. (Yemen, Zimyâr ve Hîre’deki Himyer’in bir kısmında yaşamışlardır.) Yezîd b. Müferriğ b. Rebî’a el-Himyerî, İslâmî dönem (ö. h. 69) Basra’da yaşamıştır. Arapça ve Farsça bilmektedir, 144.

67. Kahtânî Has’am b. Enmâr. (Yemen’deki Serât, Şeyy ve Bârik dağlarında yaşamışlardır.) Enes el-Eklübî: Enes b. Medreke, Ebû Süfyân⁴⁷⁹, Muhadram (ö. h. 35) Uzun yaşamıştır. İslâm’a yetişmiş ve Müslüman olmuştur, Yemen ve Kûfe’de yaşamıştır. Süvari şairdir. Câhiliye döneminde kabilesinin efendisi ve süvarisidir, 106.

68. Ezd’den Kahtânî Huzâ’a (Mekke’nin Merru’z-Zahrân bölgesinde ve o bölge boyunca yer alan Ebvâ dağı civarında yaşamışlardır.) Küseyyir ‘Azze: Küseyyir b. Abdurrahmân b. el-Esved b. Müleyh, Emevî dönem (h. 40-105) Medine ve Mısır’da yaşamıştır. Meşhur aşık şairdir, 31, 33, 382.

69. Huzâme⁴⁸⁰, Huzâme oğullarından Abdolvâsi’ b. Üsâme el-Huzâmî⁴⁸¹, Biyografisine ulaşılamamıştır, 267.

70. Hicâz ehlinin lehçesi: Mekke, Medine, Tâif ve köyleri⁴⁸², 54, 55, 97, 98, 142, 146, 152, 161, 211, 353.

71. Kahtânî Ezd’den el-Hazrec b. Hârise (Medine) Ka’b b. Mâlik, İslâmî dönem (ö. h. 50) Sahâbîdir. Sadru’l-İslâm dönemi şairidir, Medine’de yaşamıştır. Hz. Peygamber’in şairlerinden olup, çoğu savaşına katılmıştır, 149, 328.

72. Hazrec, Hassân b. Sâbit, Ebû’l-Velîd, Muhadramûndandır (ö. h. 54) Câhiliye döneminde 60, İslâmî dönemde de 60 yıl yaşamıştır, Medine’de yaşamıştır. Hz. Peygamber’in şairidir. Câhiliye döneminde Ğassânîlerin ve Hîre’nin hükümdarlarını övmüştür. Medine’de vefat etmiştir, 101, 255, 364, 111, 265.

73. Hazrec, Abdurrahmân b. Hassân b. Sâbit, İslâmî dönem (h. 6-104) Medine’de yaşamış ve burada vefat etmiştir. Babasının zamanında şiirle meşhur olmuştur, 101, 365.

⁴⁷⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/73; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 3/366.

⁴⁸⁰ Âmidî’de “el-Husayn b. el-Hammâm b. Rebî’a b. Mesân b. Huzâme b. Vâil b. Sehm b. Mürre b. ‘Avf b. Sa’d b. Zübyân” olarak geçer. Ancak doğrusu Belâzûrî’deki “Husayn b. el-Hummâm b. Rebî’a b. Mûsâb b. Hizâm b. Vâile” ve İbn Hazm’daki “Huzâme b. Levzân b. Sa’lebe b. ‘Adî b. Fezâre oğullarından” ifadeleri daha isabetlidir. Bkz. Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşraf*, 13/132; İbn Hazm, Muhammed Alî b. Ahmed, *Cemheretü Ensâbi’l-Arab* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1983), 1/256; Âmidî, *el-Mü’telif ve’l-Muhtelif*, 114.

⁴⁸¹ İsmi, Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, 2/269’da nisbesi ile gelmiştir.

⁴⁸² Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, (ج ح ز) maddesi, 15/95.

74. Hazrec, Abdullah b. Revâha, Ebû Muhammed, Muhadramûndandır (ö. h. 8) Sahâbîdir, Medine’de yaşamıştır. Kabîle lideri ve recez şairlerindendir. Câhiliye döneminde okuma yazması vardı. Mute savaşında şehit olmuştur, 65.
75. Adnânî Kays b. ‘Aylân’ın Gatafan kolunun Zübyân b. Bağîd kabilesi. (Hicâz, Ece’ ve Sülmâ arasında Medine’denin iki tarafında) Mâzin, eş-Şemmâh b. Dırâr b. Harmele b. Sinân, Muhadramûndandır (ö. h. 22) Câhiliye ve İslâm döneminde yaşamış, Kâdisiyye’ye katılmıştır, Şiir metnine bağlı bir şairdir. Kendiliğinden en iyi recez söyleyen kişidir. Lebîd ve Nâbiğa ile aynı tabakadandır. Mûkân gazvesinde vefat etmiştir, 108, 226, 313.
76. Zübyân, en-Nâbiğa ez-Zübyânî: Ziyâd b. Muâviye ez-Zübyânî el-Gatafânî el-Mudarî, Ebû Ümâme, Câhiliye dönemi (ö. -h.ö- 18) Uzun yaşamıştır. Nu‘mân b. el-Münzir’i övmüştür, Hicâz, Hîre ve Şam’da yaşamıştır. İlk tabaka şairlerindendir. Ukaz panayırında onun için kırmızı deriden bir çadır kuruluyor, burada şairlere hükümler veriyordu, 106, 121, 226, 287, 297, 389, 313, 333.
77. Zübyân, Sa‘lebe b. Zübyân, Abdullah b. el-Haccâc, Emevîlerin Abdulmelik b. Mervân dönemi, 176.
78. Zübyân, Mürre, İbn Meyyâde (annesi) er-Rammâh b. Ebred b. Sevbân, Ebû Şürahbîl yahut Ebû Harmele, Muhadramü’-d-devleteyn bir şairdir. (ö. h. 149) Emevilerden el-Velîd b. Yezîd ile Abdulvâhid b. Süleymân’ı, Hâşimîlerden de el-Mansûr ile Ca‘fer b. Süleymân’ı övmüştür, İnce ve hicivci bir şairdir. Kötülüğe yatkındır. İnsanları hicvetmeye ve şairlere sövmeye yatkındır. Bazı âlimlere göre Câhiliye ve İslâm döneminde Gatafân kabilesinin en iyi şairidir ve kavmi için Nâbiğa’dan daha faydalıdır, 89, 145.
79. Zübyân, Fezâre lehçesi, Necid ve Vâdilkurâ’da yaşamıştır, 353.
80. Zübyân, Fezâre, ‘Uveyf el-Kavâfi: ‘Avf b. Muâviye b. ‘Ukbe b. Huzeyfe b. Bedr, Emevî dönem (ö. h. 100) Ümeyyeoğullarından el-Velîd, Süleymân ve Ömer’i övmüştür, Kûfe ve Şam’da yaşamıştır. Kavminin soyluları Kûfe’dedir. *el-Hamâse*’nin şairlerindendir, 155.
81. Zübyân, Fezâre, er-Rebî‘ b. Dab‘ el-Füzârî, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 7) İslâm’a yetişip Müslüman olduğu da söylenir, Câhiliye dönemi hatiplerinden süvari şairdir, 210.

82. Adnânî Kays b. ‘Aylân’dan Süleyym b. Mansûr, Süleyym lehçesi, Hayber yakınındaki üst Necid’de, Süleyym ve Nâreyn mahallelerinde, Vâdilkurâ’da, Teymâ’da, h. 109’dan sonra da Mısır ve Afrika’da yaşamıştır, 261.
83. Süleyym, Ziyâd b. Vâsıl, Câhiliye dönemi⁴⁸³, 114.
84. Süleyym, Müerric es-Sülemî, Emevî dönemi⁴⁸⁴, 114.
85. Süleyym, el-‘Abbâs b. Mirdâs, Ebû’l-Heysem, Muhadramûndandır (ö. h. 18) İslâm’a yetişmiş ve Mekke’nin fethinden kısa bir süre önce Müslüman olmuştur, Basra çöllerinde yaşamıştır. Süvari şairdir. Kavmi içinde efendidir. Annesi şair Hansâ’dır. Has bedavidir. Mekke’de veya Medine’de yaşamamıştır. Basra’yı çokça ziyaret etmiştir. Dimaşk’a yerleştiği de söylenir, 102, 231.
86. Adnânî Dabbe b. Edd b. İlyâs b. Mudar (Temîm kabilesinin civarında kardeşleridir. Necid’in kuzey Tihâm tarafına düşer. Ardından İslâmî dönemde Nu‘mânîye yönünde Irak’a taşınmışlardır.) Ğuveyye b. Sülemî b. Rebî‘a b. Âmir b. Sa‘lebe ed-Dabbî⁴⁸⁵, Câhiliye dönemi, 361.
87. Kahtânî Kehlân’dan Tayy b. Üded, Tayy lehçesi, Yemen ve Hicâz’daki Ece’ Sülma ve Necid isimli Tayy dağlarında yaşamışlardır, 354, 372, 385, 387, 388.
88. Tayy, Hâtem et-Tâî, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 46) Necid’de yaşamıştır. Şam’ı ziyaret etmiş ve Gassanlı Hucr’un kızı Mâviye ile evlenmiştir. Meşhur, soylu, cömert bir şairdir, 54, 281.
89. Tayy, Tayy kabilesinden bir adam, 38.
90. Tayy, Zeydû’l-Hayl b. Mühelhil, Câhiliye dönemi, muhadram (ö. h. 9) İslâm’a yetişmiş, Hz. Peygamber’in huzuruna çıkmış ve bundan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. İyi bir şair, usta bir hatiptir. Cömerttir. Ka‘b b. Züheyr ile hiciv atışmaları vardır. Medine’de yedi gün kalmıştır, 135, 218, 326.
91. Tayy, Âmir b. Cüveyn, Uzun yaşamış bir câhiliye şairidir. Nu‘mân b. el-Münzir zamanında yaşamıştır, Hîre’ye çokça gidip gelmiştir. Şair, hatip, becerikli bir süvaridir. Buraya gelen İmruülkays’a yardım etmiştir, 188.
92. Tayy, Abdulesved b. Âmir b. Cüveyn, Câhiliye dönemi⁴⁸⁶, 387.

⁴⁸³ Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 4/478.

⁴⁸⁴ Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebîb*, 7/30.

⁴⁸⁵ Merzubânî, *Mu‘cemü’s-Şu‘arâ*, 327; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 11/408. Bu son kaynakta bazılarının bu kelimeyi “عوينة” şeklinde telaffuz ettiği de geçer.

⁴⁸⁶ Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi Şerhi’s-Şâfiye*, 4/475.

93. Tayy, Ârık Kays b. Cerve, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 50) Tayy'daki iki dağdan biri olan, Necid'in kuzeydoğusundaki Ece' dağında yaşamışlardır.) *el-Hamâse*'de şiiri bulunan şairlerdendir, 138.
94. Tayy, Ebû Zübeyd et-Tâî: Harmele b. el-Münzir b. Ma'dîkerb, Câhiliyede uzunca yaşamış bir Muhadramûndandır (ö. h. 40) İslâm'a yetişmiş ve Müslüman olmuştur, Hicâz ile Tayy'ın dağları olarak bilinen Ece' ve Sûlmâ dağlarında yaşamıştır. Dedesi en-Nu'mân b. Hayye b. Sa'ne'dir. Kısra'dan önce Hîre hükümdarlığı yapmıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali'ye mersiye söylemiştir. Hz. Ali ve Muaviye'den yüz çevirerek Rakka'ya çekilmiş, burada vefat etmiştir, 226, 299, 434.
95. Tayy, Nebhân, Harîs b. 'Annâb b. Matar, Emevî dönem (ö. h. 80) Yağmacı şairlerdendir, 105.
96. Tayy, el-A'recû'l-Mu'annâ: 'Adî b. 'Amr b. Süveyd b. Reyyân et-Tâî, Muhadramûndandır, Şiiri çoktur. *el-Hamâse* şairlerindendir, 158.
97. Tayy, Bûlân b. 'Amr b. el-Ğavs b. Tayy, Büceyr b. Ğanme, Câhiliye dönemi⁴⁸⁷, Az şiir söyleyen bir şairdir, 333.
98. Adnânî Kays b. 'Aylân'dan Âmir b. Sa'sa'a. (Bahreyn, Irak adası, Musul ve Kûfe) Danne b. Nümeyr, Cîrânü'l-'Avd: Âmir b. el-Hâris, Ebû Ğabâb en-Nümeyrî⁴⁸⁸, İslâmî dönem (ö. h. 68) , 362.
99. Âmir b. Sa'sa'a, 'Ukayl b. Ka'b lehçesi, 370.
100. Âmir b. Sa'sa'a, 'Ukayl b. Ka'b, Müzâhim b. el-Hâris el-'Ukaylî, Emevî dönem (ö. h. 120) Bedevi gazel şairi olup, cesurlardandır. Ferezdak ve Zürumme ona şâhit olmuşlardır, 293, 428.
101. Âmir b. Sa'sa'a, Kuşeyr, es-Simme b. Abdullah el-Kuşeyrî, Emevî (ö. h. 95) Irak çölleri ve Şam'da yaşamış, Deylem'de savaşmıştır. Taberistan'da vefat etmiştir. Bedevi gazel şairidir. Aşıklardandır, 175
102. Âmir b. Sa'sa'a, 'Aclânoğulları, İbn Mukbil: Temîm b. Übeyy b. Mukbil Ebû Ka'b, Muhadramûndandır (ö. h. 37) Uzun yaşamış, Câhiliye ve İslâm'a yetişmiş ve Müslüman olmuştur, 204, 201, 355
103. Âmir b. Sa'sa'a, Hilâl b. Âmir b. Sa'sa'a. (Mekke tarafında Hicâz ve Necid'de, Tâîf civarında burası ile Ğazvân dağı arasında yaşamışlar ve Şam'da ikamet etmişlerdir.) Humeyd b. Sevr b. Hazen Ebû'l-Müsennâ, Muhadramûndandır (ö. h.

⁴⁸⁷ 'Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 1/429.

⁴⁸⁸ İbn Nâsiruddîn ed-Dımaşkî, *Tavzîhu'l-Müştebih*, 6/150; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 10/18.

30) Huneyn gazvesine müşriklerin safında katılmıştır. Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmıştır. Hz. Osman'ın hilafetinde vefat etmiştir. Abdulmelik b. Mervân zamanına kadar yaşadığı da söylenir, Hicaz'da yaşamıştır. İslâmî dönem şairlerinin dördüncü tabakasında yer alır. Asmaî onun hakkında şöyle der: "İslâmî dönemdeki fasih Arap şairleri dört kişidir: Râî'l-İbil en-Nümeyrî, Temîm b. Mukbil el-'Aclânî, İbn Ahmer el-Bâhilî ve Kays b. 'Aylân'dan Humeyd b. Sevr el-Hilâlî." 233.

104. Âmir b. Sa'sa'a, Ca'de b. Ka'b, en-Nâbiğa el-Ca'dî: Kays b. Abdullah b. 'Udes, Ebû Leylâ, Muhadramûndandır (h.ö. 54 - h. 50) Zehebî, onun hicri 70 yılına kadar yaşadığını söyler. Uzun yaşamış bir sahâbîdir. Sıffîn vakasına şahit olmuştur, Necid, Hicâz, Basra, Kûfe ve Isfahan'da bulunmuştur. Câhiliye döneminde diyar diyar gezerek yöneticileri övmüştür.⁴⁸⁹ İyi bir şairdir. Câhiliye döneminde meşhur olmuş, otuz yaşından sonra şiirde öne çıkmıştır. Isfahan'da vefat etmiştir, 148.

105. Âmir b. Sa'sa'a, Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî, Ebû 'Ukayl, Muhadramûndandır (ö. h. 41) İslâm'a yetişmiş ve Müslüman olmuştur. Uzun yaşamış bir sahâbîdir, Necid'in üst bölgelerinde, sonra da Kûfe'de yaşamıştır. Soylu bir süvari şairdir. Müslüman olduktan sonra yalnızca bir beyit söylemiştir. Muallakası vardır, 86, 107, 145, 167, 221, 331.

106. Âmir b. Sa'sa'a, Mecnûnu Leylâ: Kays b. el-Mülevvâh el-Âmirî, Emevî (ö. h. 68) Necid, Şam ve Hicâz'da yaşamıştır. Gazel şairidir. Leylâ'ya aşiktir. Onun aşkıdan diyar diyar gezmiştir, 361.

107. Âmir b. Sa'sa'a, Cebbâr b. Sülmâ b. Mâlik⁴⁹⁰, Câhiliye dönemi, 107.

108. Âmir b. Sa'sa'a, Servân b. Fezâre b. Abduyeğûs b. Züheyr. Lakabı es-Satem'dir, Muhadramûndandır . Sahâbî ve Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmış biridir⁴⁹¹, 265.

109. Âmir b. Sa'sa'a, Nümeyr b. Âmir b. Sa'sa'a (Arapların üç önemli bölgesinden biri olan Necid'de) er-Râî en-Nümeyrî: 'Ubeyd b. Husayn, Ebû Cendel, Emevî. Muhdes şair olarak nitelenmiştir. (ö. h. 90) Muhdes fahl şairlerdendir. Kavminin ileri gelenlerindendir. Develeri çok vafettiği için "Râî" (çoban) lakabını almıştır.

⁴⁸⁹ Şemseddîn ez-Zehebî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Komisyon, ed. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, 1985), 3/177.

⁴⁹⁰ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 4/335.

⁴⁹¹ Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 32/493.

NümeYROğulları saygın bir kabileydi. Râî'l-İbil'in Basra çöllerinden olduğu da söylenmiştir. Ashâbu'l-Melhamât'tan Cerîr ve Ferezdak ile muasırdır, 34, 290.

110. Âmir b. Sa'sa'a, Âmir b. et-Tufeyl b. Mâlik b. Ca'fer, Ebû 'Alî, Câhiliye dönemi (h.ö. 70-h. 11) Yaşlılığında İslâm'a yetişmiş, Mekke'nin fethinden sonra Medine'de Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmış ancak Müslüman olmamıştır, Necid'de yaşamıştır. İyi bir süvari ve efendidir, 404.

111. Âmir b. Sa'sa'a, Kuşeyr b. Ka'b, Yezîd b. Seleme b. Semre, İbnü't-Tasriyye (annesi) Ebû'l-Küşûh, Emevî (ö. h. 126) Tabîî fasih bir şairdir. Ümeyyeoğullarında önemli bir yere sahiptir. Kavminin ileri gelenlerindendir. Yemâme civarında öldürülmüştür, 389.

112. Âmir b. Sa'sa'a, Kilâb b. Rebî'a, Câmî' b. 'Amr b. Mürhiye el-Kilâbî⁴⁹², İslâmî dönem. Sa'îd b. el-Müseyyeb'in muasırdır, Hicaz şairlerindendir, 367.

113. Âmir b. Sa'sa'a, Kilâb b. Rebî'a (Medine tarafındaki Hamâ Dariyye, Hama'-Rebze, Fedek ve el-'Avâlî) Kilâboğullarından 'Avf b. el-Ahvas Âmirî, Câhiliye dönemi. Ficar savaşı günleri, Necid ve ardından Tâif taraflarında yaşamıştır, 151.

114. Âmir b. Sa'sa'a, Kilâb: Nüfeyl b. 'Amr b. Kilâb, Yezîd b. 'Amr b. Huveylid (es-Sa'ik) b. Nüfeyl b. 'Amr, Câhiliye dönemi, Necid'de yaşamıştır. Süvaridir. *el-Asmaiyyât*'ta şiiri vardır, 109, 156.

115. Âmir b. Sa'sa'a, Hafâce b. 'Amr b. 'Ukayl b. Ka'b b. Rebî'a. (Medine'nin güneydoğusu, sonra Arap yarımadası ve Şâm, Fırat vadisi ve Irak çölleri) el-Hâris b. el-Hazrec el-Hafâcî⁴⁹³, 156.

116. Adnânî Rebî'a'dan Abdulkays b. Efsâ. (Bahreyn) Ziyâd el-A'cem b. Süleymân veya Süleym, Ebû Ümâme el-'Abdî, Abdulkaysoğullarının azatlı kölesi, Emevî (ö. h. 100) İsfahan ve Horasan'da yaşamıştır. Horasan'daki fahl Arap şairlerden biridir. Dilinde ucme vardır⁴⁹⁴, 352

117. Abdulkays, el-Müsakkab el-'Abdî: Âiz b. Mihsan b. Sa'lebe, Câhiliye dönemi (h.ö. 71-36) Amr b. Hind ve Nu'mân b. Münzir'i övmüştür, Bahreyn'de yaşamıştır. Şiirinde hikmet ve incelik bulunan bir şairdir, 172.

⁴⁹² Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi Şerhi's-Şâfiye*, 4/349.

⁴⁹³ Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 12/379. Hafâce, annelerinin ismidir. Birçok çocuğu vardır, Kûfe civarına yerleşmişlerdir. Bkz. Sem'ânî, 'Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî vd. (Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 2. Baskı, 1980), 5/150. Atalarının Hafâce b. 'Amr b. 'Ukayl olması da muhtemeldir. İsmi Muâviye, lakabının Hafâce olduğu da söylenmiştir. Bkz. 'Izzeddîn b. el-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem el-Cezerî, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1980), 1/455.

⁴⁹⁴ Asmaî, onun hakkında "Hüccettir. Dilde hata yaptığını kimse söylememiştir." der. Asmaî, *Fuhûletü's-Şu'arâ*, 16.

118. Adnânî Kays b. ‘Aylân’dan Gatafân’a bağlı ‘Abs b. Bağîd. (Necid) el-Hutay’e: Cervel b. Evs b. Mâlik el-‘Absî, Ebû Müleyke, Muhadramûndandır (ö. h. 45), Necid ve Medine’de yaşamıştır, 254, 408.
119. ‘Abs, Kays b. Züheyr b. Cüzeyme b. Revâha, Câhiliye dönemi. (ö. h. 10) Necid, Irak ve Umman’da yaşamıştır. Zeki ve fahl bir süvari şairdir. İsabetli görüşleriyle bilinir. Dâhis ve Ğabrâ’da bulunmuştur, 41.
120. ‘Abs, ‘Antere b. Şeddâd, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 22) Dâhis ve Ğabrâ savaşında bulunmuştur. Uzun bir ömür yaşamıştır. el-Esedü’r-Rahîs tarafından öldürülmüştür, Necid’de yaşamıştır. Muallakası vardır. En meşhur Arap süvarilerindendir. Câhiliye dönemindeki birinci tabaka şairlerindendir, 79.
121. Mudar b. Nizâr’dan ‘Adî b. ‘Abdümenât b. Edd b. Tâbiha b. İlyâs⁴⁹⁵, Zürrumme Ğaylân b. ‘Ukbe b. Nüheys b. Mes‘ûd, Emevî (h. 77-117) Basra çölleri, Basra ve Yemâme’de yaşamıştır. Döneminin ikinci tabaka şairlerindendir. Isfahan’da vefat etmiştir. Çölde vefat ettiği de söylenir, 51, 63, 71, 74, 107, 110, 207, 229, 267, 273, 274, 325, 361.
122. Kahtânî ‘Uzre b. Kuzâ’a. (Yemen’de yaşamışlardır, tutkun aşklarıyla bilinirler.) Cemîlü Büseyne: Cemîl b. Abdullah b. Ma‘mer el-‘Uzrî, Ebû ‘Amr, Emevî (ö. h. 82) Hicâz’daki Vâdilkurâ, Şam ve Mısır’da yaşamıştır. Mısır’da vefat etmiştir. İnce bir şair olup kavminin kızlarından Büseyne’ye olan aşkıyla meşhurdur. Şiirinin çoğu nesib, gazel ve fahr türündedir, 251, 307, 388.
123. ‘Uzre, ‘Urve b. Hizâm ed-Dannî, Sadru’l-İslâm (ö. h. 30) Vâdilkurâ’da yaşamıştır. Aşık Arap şairlerdendir. Amcasının kızı ‘Afrâ’yı sevmiş ancak evlenememiştir. Ona olan aşkından ölmüştür, 252, 340.
124. Adnânî Mudar’ın Tâbiha kolundan ‘Avf b. Vâil b. Kays b. ‘Abdümenât, en-Nemir b. Tevleb, Muhadramûndandır (ö. h. 14) İslâm’a yaşlıyken yetişmiş ve Müslüman olmuştur, Necid’de yaşamış, sonra Yemâme ile Hicr arasına yerleşmişlerdir, 36, 73, 103.
125. ‘Aylân, ‘Aylân’dan bir adam, 160.
126. Bilinmeyen, Ebû Hikâk, Biyografisine ulaşamamıştır, 432.
127. Bilinmeyen, Kassâm b. Revâha, Câhiliye dönemi⁴⁹⁶, 324.
128. Bilinmeyen, Sâlim b. Kahtân’ın karısı, Biyografisine ulaşamamıştır, 268.

⁴⁹⁵ Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşraf*, 11/285.

⁴⁹⁶ Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 9/344.

129. Bilinmeyen, Halîfe b. Berâz, Câhiliye dönemi⁴⁹⁷, 268.
130. Adnânî Kinâne'den Kureyş, Mervân b. el-Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye, Ebû 'Abdûlmelik, İslâmî dönem (h. 2-65) Emevî halifesi, Mekke, Tâif, Medine, Basra ve Şam'da yaşamıştır, 377.
131. Kureyş, Mahzûm, Ömer b. Ebî Rebî'a, Ebû'l-Hattâb, Emevî (h. 23-93) Mekke ve Dehlek adasında yaşamıştır. Döneminin en ince şairidir. Cerîr ve Ferezdak ile aynı tabakadandır. Kureyş'in en iyi şairidir, 46, 126, 131, 134, 261, 326.
132. Kureyş, 'Adî, Âtike bt. Zeyd b. 'Amr b. Nüfeyl, İslâmî dönem (ö. h. 40) İyi bir sahâbiyye şairidir. Medine'ye hicret eden kadınlardandır, Mekke ve Medine'de yaşamıştır. Abdullah b. Ebî Bekr es-Siddîk ile, sonra Ömer b. el-Hattâb ile ve sonra Zübeyr b. el-'Avvâm ile evlenmiştir, 302.
133. Kureyş, 'Abdümenâf, 'Abdurrahmân b. el-Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye, Ebû Mutarrif, Emevî (ö. h. 61) Medine'de yaşamıştır. Orta halli bir şair olup yaşadığı dönemde meşhurdur. Şiiri bütünlük açısından sağlamdır, 211.
134. Kureyş, Fehr, İbrâhîm b. Hereme Ebû İshâk, Muhadramû'd-devleteyn bir şairidir. (h. 80-176) Halifeleri övmüştür, Arap yarımadasının doğusunda, Medine, Dimaşk ve Bağdat'ta yaşamıştır. Temîm kabilesinde yetişmiştir. Onunla ve muasırı olan beş şairle şiir devri kapanmıştır. Asmaî, onu diğerlerine tercih etmiş ve şöyle demiştir: "Fahl şairlerden onu geri koyan husus, yaşadığı dönemin geç olmasıdır." 361.
135. Kureyş, Sehm, 'Amr b. el-Âs b. Vâil, Muhadramûndandır (h.ö. 50-h. 43) Sahâbîdir, Mekke, Medine, Şam'ın Rum sınırı, Mısır ve Umman'da yaşamıştır. Zeki ve büyük bir liderdir, 283.
136. Kureyş, Sehm, Abdullah b. ez-Ziba'râ, Muhadramûndandır (ö. h. 15) Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur, Mekke'de yaşamıştır. Fetih sırasında Nocrân'a kaçmış, sonra Mekke'ye geri dönmüştür. Câhiliye döneminde Kureyş'in şairidir, 103.
137. Kureyş, Kusayy b. Kilâb, Câhiliye dönemi. Hz. Peygamber'in beşinci atasıdır, Mekke'de yaşamıştır. Kinâne'nin reisidir, 377.
138. Kureyş, Hâşim, Ebû Tâlib: 'Abdümenâf b. Abdulmuttalib b. Hâşim, Câhiliye dönemi (h. ö. 85-3) Mekke'de yaşamıştır. Kavminin efendisidir. Kahraman, fasih ve yetenekli bir hatiptir, 222, 334.

⁴⁹⁷ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 9/245.

139. Kureyş, Âmir b. Lüeyy, 'Ubeydullah b. Kays er-Rukayyât, Emevî dönemi (ö. 85) Medine, Kûfe, Rakka ve Şam'da yaşamıştır. Emeviler döneminde Kureyş'in şairidir, Kuzâ'a. Adnânî mi yoksa Kahtânî mi oldukları hususunda tartışma vardır. (Necrân, Hicaz, Şam bölgelerinde yaşamışlardır. Şam ve Hicaz arasıyla Irak'a; Eyle, Kerek dağları, Şam sınırlarına kadar olan bölge onlara aittir. Rumlar tarafından yönetimde kullanılmışlardır. Hristiyanlık onların arasında yaygındı.) Sa'dü Hüzeym'den Âmir b. Sa'lebe, Hüdbe b. Haşrem b. Kürz, İslâmî dönem (ö. h. 50), Hicaz çöllerinde yaşayan halktandır. (Tebük ve Medine arasında) İrticâlen şiir söyleyen fasih bir şair ve râvîdir. Mervân b. Ebî Hafsa onun, hapse girip çıkana kadar olan sürede en iyi şair olduğunu söylemiştir, 270.

140. Adnânî Mudar'dan Kays 'Aylân, Kays lehçesi, Yemâme, 303, 353.

141. Kays 'Aylân, Ğanîoğulları, Ka'b b. Sa'd el-Ğanevî, Câhiliye dönemi. İslâmî dönemde yaşadığı da söylenmiştir. (ö. h.ö. 5) Medine yakınlarındaki Darıyye bölgesinde yaşamıştır. İkinci tabakadan iyi bir şairdir. Dil âlimleri tarafından hüccet görülür. Asmaî, onu mersiye şairleri arasında saymış ve onun gibisinin olmadığını söylemiştir. Şiirinde darbimesellerden çokça ıktibas yaptığı için Ka'bü'l-Emsâl olarak bilinir, 250.

142. Kays b. 'Aylân, 'Advân b. 'Amr. (Tâif, Necid ve Tihâme'de yaşamıştır.), Zü'l-Esba' el-'Advânî: Harsân b. el-Hâris b. Muhris b. Sa'lebe, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 21) Eski şairlerdendir. Uzun yaşamıştır. Öyle ki 170 yaşına kadar yaşadığı söylenir, Süvari ve hikmet sahibi bir şairdir. Araplar arasında çok olayları olan biridir. Hikmet, nasihat ve övgüyle dolu şiirleri vardır, 129.

143. Kays 'Aylân, Bâhile (anneleri) Benû Sa'd Menât b. Mâlik b. A'sar, ismi Münebbih b. Sa'd b. Kays b. 'Aylân'dır, 'Amr b. Ahmer b. el-'Umerred b. 'Âmir, Ebü'l-Hattâb, Muhadramûndandır . Yaklaşık 90 yıl yaşamıştır. İslâm'a yetişmiş, Müslüman olmuş ve râşid halifelerle Emevî halifeleri övmüştür. Yezîd b. Muâviye'yi ise hicvetmiştir. Abdulmelik b. Mervân zamanına yetişmiş, onu ve onun Medine valisi Yahyâ b. el-Hakem b. el-Âs'ı 75 yılında övmüştür, Necid, Şam ve Rum diyarında yaşamıştır. Hâlid b. el-Velîd ile fetihlere ve Rumlarla olan savaşılar katılmıştır, 165, 251, 266, 398.

144. Kays 'Aylân, Fehmoğulları lehçesi, 36.

145. Kays ‘Aylân, Fehm, Teabbata Şerran: Sâbit b. Câbir b. Süfyân, Ebû Züheyr, el-Fehmî, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 85) Tihâme’de yaşamıştır. Yağmacı, ancak yetenekli ve fahl bir şairdir. Hüzeyl diyarında öldürülmüştür, 246, 270.
146. Kays ‘Aylân, Ğanîoğulları, et-Tufeyl el-Ğanevî: Tufeyl b. ‘Avf b. Ka‘b, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 13) Nâbiğa el-Ca‘dî ve Züheyr b. Ebî Sül mâ’nın muasıdır. Herim b. Sinân’ın öldürülmesinden sonra vefat etmiştir, Fahl ve cesur bir şairdir. Araplar arasında atı en iyi tasvir eden kişidir. Muâviye onun hakkında “Bana Tufeyl’i bırakın, diğer şairler hakkında ise ne dersiniz deyin.” demiştir, 45.
147. Kahtânî Kuzâ‘a’dan Kelb b. Vebere, Kelb lehçesi, Devmetü’l-Cendel, Tebük, Şam civarı, Konstantiniye Körfezi’nde yaşamışlardır. Başta Hristiyan iken sonradan Müslüman olmuşlardır, 391.
148. Kelb, Âmir el-Ecdâr b. Kinâne⁴⁹⁸, ‘Amr b. el-‘Addâ’. Bu isimle meşhur olmasına rağmen doğru adı “‘Amr b. ‘Urve b. el-Ğaddâ”dır⁴⁹⁹, Muâviye döneminde yaşamış İslâmî dönem şairidir⁵⁰⁰, 173.
149. Adnânî Kinâne, Kinâne lehçesi, Mekke ve civarında yaşamışlardır, 315.
150. Kinâne, Di‘l b. Bekr b. ‘Abdümenât b. Kinâne. (Cenne’de -Mekke’den birkaç mil uzaklıkta bulunan bir belde- yaşamışlardır. Buranın özellikle Tufeyl’in yanındaki Tihâme’de bulunan bir dağın adı olduğu da söylenmiştir. Onların dağlarından biri de Tihâme’deki Serû‘a’dır, Ebû’l-Esved ed-Düelî: Zâlim b. ‘Amr, İslâmî dönem (h.ö. 1-h. 69) Basra’ya yerleşmiş ve buranın emirliğine getirilmiştir. Burada vefat etmiştir. Tâbiîndendir. Nahiv ilminin kurucusudur. Fakîh, âlim, emir, şair, süvari ve hazırcevap biridir. Çoğunluğun görüşüne göre mushafa noktaları koyan ilk kişidir, 73, 337.
151. Kahtânî Kehlân’dan Kinde (Yemen, Hadramevt, Hicâz ve Necid’de yaşamışlardır.) İmruülkays b. Hucr b. el-Hâris. Dayısı el-Mühehlil’dir, Câhiliye dönemi (h.ö. 130-80) Necid ve Hadramevt’te yaşamış, Şam ve Rum diyarını ziyaret etmiştir. En meşhur Arap şairlerindendir. Muallaka sahibidir, 46, 83, 87, 249, 261, 268, 333, 362, 386.

⁴⁹⁸ Bkz. İbnü’s-Sâib el-Kelbî, Ebû’l-Münzir Hişâm b. Muhammed, *Nesebü Ma‘d ve’l-Yemeni’l-Kebîr*, thk. Nâcî Hasen (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, Mektebetü’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 1. Baskı, 1988), 2/630. “الغداة” kelimesini ‘ayn değil ğayn harfiyle zikretmiştir.

⁴⁹⁹ Bkz. Merzubânî, *Mu‘cemü’ş-Şu‘arâ*, 238; İbnü Nâsirüddîn ed-Dimaşkî, Muhammed b. Abdullah el-Kaysî, *Tavzihu’l-Müştebih fi Zabtî Esmâi’r-Rivât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*, thk. Muhammed Nu‘aym el-‘Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, 1993), 6/197; İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Alî, *Tabsîru’l-Müntebih bi Tahrîri’l-Müştebih*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘İlmiyye), 3/934. Bunu Zebidî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 9/274’te önce “‘Amr b. el-‘Addâ el-Ecdârî”, sonra da “el-Kelbî” olarak zikretmiştir.

⁵⁰⁰ Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 7/581, 585.

152. Lahm, Münâzere, en-Nu‘mân b. el-Münzir: en-Nu‘mân es-Sâlis b. el-Münzir er-Râbi‘, Ebû Kâbüs, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. yaklaşık 15) Hîre’de yaşamıştır. Câhiliye dönemindeki en meşhur Hîre hükümdarıdır, 91, 92.
153. Lahm, Münâzere, ‘Amr b. Hind: ‘Amr b. el-Münzir es-Sâlis b. İmruülkays b. en-Nu‘mân b. el-Esved, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. yaklaşık 45) 15 yıl boyunca hükümdarlık yapmıştır. ‘Amr b. Kulsûm tarafından öldürülmüştür, Hîre’de yaşamıştır. Rumlarla, Gassânîlerle ve Yemâme ehliyle çok olayları vardır, 339.
154. Nesebi ihtilaflı biri: Yeşkurî⁵⁰¹, Bekr b. Vâil oğullarından. Dârimî et-Temîmî⁵⁰², el-Husayn b. el-Ka‘ka‘a b. Ma‘bed b. Zürâre⁵⁰³, Muhadramûndandır . Kâdisiyye günü öldürülmüştür⁵⁰⁴, Şairdir, 411.
155. Kahtânî Kehlân’dan Mezhic b. Üded. (Yemen’de sonra da Hîre’de yaşamışlardır.) Mezhic’den bir adam, 96.
156. Mezhic, Bilhâris b. Ka‘b b. ‘Amr lehçesi, Yemen’de yaşamışlardır, 136 (Nispet etmeden geçer. *el-Keşşâf*, 3/72’de ise nispet eder. Mezhic, Murâd, ‘Amr b. Kî‘âs, Câhiliye dönemi, 93.
157. Mezhic, Cu‘fî b. Sa‘d el-‘Aşîra (Yemen’de yaşamışlardır.) Abdullah ya da ‘Ubeydullah b. el-Hurr b. ‘Amr el-Cu‘fî, İslâmi dönem (ö. h. 68) Hz. Osman’ın ashâbındandır, Medine, Şam, Irak (Kûfe ve Tekrît)’ta yaşamıştır, 255.
158. Mezhic, Zübeyd b. Sa‘b, ‘Amr b. Ma‘dîkerb ez-Zebîdî, Muhadramûndandır (h.ö. 75-h. 21) Heyetler yılında Müslüman olmuştur. Yermük ve Kâdisiyye’ye katılmıştır, Yemen, Medine, Şam ve Irak’ta yaşamıştır. Kabiliyetli ve cesur bir süvaridir. Reyy yakınlarında vefat etmiştir, 89, 151, 218, 256, 265.
159. Mezhic, el-Hâris b. Ka‘b b. Abdullah b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezd (Necrân’da yaşamışlardır.) Abdüyeğûs b. Salâe el-Hârisî. Abdüyeğûs b. el-Hâris olduğu da söylenir, Câhiliye dönemi (ö. h.ö. 43) İkinci Küllâb gününde kavminin komutanıdır, Yemânlı süvari, cesur, kavminin efendisi olan bir şairdir. Câhiliye ve İslam döneminde şiir konusunda köklü bir aileden gelir, 61, 410, 413.
160. Kays b. ‘Aylân’dan Mürre b. Sa‘sa‘a, Selûl (anneleri) bt. Zehl b. Şeybân b. Sa‘lebe, Abdullah b. Hemmâm b. Nebîşe b. Riyâh es-Selûlî, İslâmi dönem (ö. h. 100)

⁵⁰¹ Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 4/570.

⁵⁰² Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 12/42.

⁵⁰³ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 11/170.

⁵⁰⁴ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 12/42.

Muâviye dönemine yetişmiş, Süleymân b. Abdulmelik ve sonrasına kadar yaşamıştır, Şiirinin güzelliğinden ötürü kendisine “عطار” denmektedir, 328.

161. Adnânî Rebî‘a b. Nizâr, Mürre b. ‘İbâd b. Dabî‘a b. Kays b. Sa‘lebe⁵⁰⁵, Gassân b. Va‘le b. Mürre b. ‘İbâd⁵⁰⁶, Muhadramûndandır . Hz. Peygamber’in huzuruna çıkmıştır⁵⁰⁷, 143.

162. Adnânî Tâbiha b. İlyâs b. Mudar’ın oğullarından Müzeyne (anneleri) (Medine ve Vâdilkurâ’da yaşamışlardır.) Mâzin, Züheyr b. Ebî Sûlmâ Rebî‘a b. Rebâh, Câhiliye dönemi. (ö. h.ö. 13) Medine’nin civarında ve Necid’deki Haciz’de yaşamıştır. Meşhur hikmet şairidir. Muallakası vardır, 168, 327, 354, 431.

163. Müzeyne, Mâzin, Ka‘b b. Züheyr b. Ebî Sûlmâ, Ebû’l-Mudarrab, Muhadramûndandır . (ö. h. 26) Necid’de yaşamıştır. Yüksek seviyeden bir şairdir. Asıl kaside-i bürdenin sahibidir. Tüm üyeleri şair olan bir aileden gelir: Babası, erkek kardeşi Büceyr, oğlu ‘Ukbe ve torunu el-‘Avvâm, 113.

164. Kahtânî Kuzâ‘a’dan Nehd b. Zeyd, Abdullah b. Keysebe (annesi) Muhadramûndandır . Hz. Ömer döneminde yaşamış bir recez şairidir⁵⁰⁸, Yemen ve Medine’de yaşamıştır, 124.

165. Adnânî Hüzeyl b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar, Hüzeyl lehçesi, Serevât’ta yaşamışlardır. Tâif’teki Gazvân dağına bitişik yaşamışlardır. Yaşadıkları yerin yakınında Necid yönünde ve Mekke ile Medine arasındaki Tihâme’de suları vardır. İslâm’dan sonra dağılmışlardır, 112, 178.

166. Hüzeyl, Ebû Bekr el-Hüzelî: Âmir b. el-Huleys, Câhiliye dönemi. İslâm’a yetiştigi de söylenir. Hz. Peygamber’le arasında geçen bir rivâyet vardır, Fahl şairdir. *el-Hamâse*’de şiiri vardır, 223.

167. Hüzeyl, el-Müntehal el-Hüzelî: Mâlik b. ‘Amr, Ebû Üseyle, Câhiliye dönemi⁵⁰⁹, Hüzeyl’in öne çıkan şairlerindendir, 120.

168. Hüzeyl, Ebû Züeyb el-Hüzelî: Huveylid b. Hâlid, Muhadramûndandır . (ö. h. 28) Sadru’l-İslâm dönemi şairidir. Hz. Peygamber’in vefat ettiği gece huzuruna çıkmış ve O’nu görmüştür. Defninde de bulunmuştur. Hz. Osman dönemine kadar yaşamıştır, Medine’de yaşamış ve fetihlere katılmıştır. Mısır’da vefat etmiştir. Fahl bir şairdir.

⁵⁰⁵ Belâzurî, *Ensâbü’l-Eşraf*, 12/16.

⁵⁰⁶ Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, 1/200.

⁵⁰⁷ ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 1/400.

⁵⁰⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/75; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 5/156.

⁵⁰⁹ Sâmi Mekî el-‘Ânî, *Mu‘cemü Elkâbi’ş-Şu‘arâ’* (Dubai: Mektebetü’l-Felâh, 1. Baskı, 1982), 198.

Câhiliye ve İslâm dönemlerinde yaşamıştır. Bağdâdî onun, tartışmasız bir şekilde Hüzeyl'in en iyi şairi olduğunu söylemiştir, 35, 120, 113, 359.

169. Hüzeyl, Üsâme el-Hüzelî: Üsâme b. el-Hâris, Câhiliye dönemi. Muhadramûndandır . Hüzeyloğullarından bir sahâbîdir (*el-Mufasssal*'ın muhakkikinin ifadelerine göre.) Şiirle meşhur bir aileden gelen bir şairdir, 78.

170. Hüzeyl, Ebû Hırâş el-Hüzelî: Huveylid b. Mürre, Muhadramûndandır (ö. h. 15) Yaşlıyken Müslüman olmuş ve Hz. Ömer dönemine kadar yaşamıştır. Onunla bazı rivâyetleri vardır, Şair ve yetenekli, meşhur bir süvaridir. Koşu ile meşhurdur. At yarışlarına katılıyordu, 133.

171. Hüzeyl, Ebû Cündüb el-Hüzelî el-Meşûm: Sahâbî (*el-Mufasssal*'ın muhakkikine göre) Ebû Hırâş el-Hüzelî'nin kardeşidir, 401.

172. Hüzeyl, Hüzeyl kabilesinden biri, 178.

173. Hüzeyl, 'Amr b. el-Hâris (Mekke'ye yarım gece uzaklıktaki Nu'mân vadisinde yaşamışlardır.)⁵¹⁰ Ümeyye b. Ebî Âiz el-'Amrî, İslâmî dönem (ö. h. 75) Câhiliye döneminde ve İslâm'dan sonra yaşamış, Emevileri övmüştür, Yemâme çölünde ve Mısır'da yaşamıştır, 68.

174. Kahtânî Kehlân'dan Hemedân (Yemen, İslâm'dan sonra ise Kûfe ve Mısır'da yaşamışlardır.) A'sâ Hemedân: 'Abdurrahmân b. 'Abdullah b. el-Hâris b. Nazzâm b. Ceşm el-Hemedânî, Emevi (ö. h. 83) Kûfe, Deylem diyarı ve Sicistan'da yaşamıştır. Yemânîlerin şairi ve süvarisidir. Fakîhlerden ve kıraat âlimlerinden ders almıştır, 115.

175. Adnânî Hevâzin b. Kays b. 'Aylân, Cüşm b. Muâviye b. Bekr (Tâif yakınlarında yaşamışlardır.)Düreyd b. es-Simme el-Cüşmî el-Bekrî, Hevâzin'den, Câhiliye dönemi (ö. h. 8) Uzun yaşamıştır. İslâm'a yetişmiş ancak Müslüman olmamıştır. Huneyn'de öldürülmüştür, Tâif yakınlarında yaşamıştır. Cesur bir süvari şairdir, 318.

176. Yemen, Yemen'den bir adam, 390.

⁵¹⁰ Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/293.

4.1.2. Müvelledûn

4.1.2.1. Müvelledin tanımı

Müvelled kelimesi, sözlükte sonradan icat edilip ortaya konan şey anlamına gelmektedir.⁵¹¹ Tehânevî'ye göre müvelledûn “Arap coğrafyasında veya başka yerlerde doğmuş ve yetişmiş Arap olmayan (Arab-ı müsta’ribe/mütearribe) insanlar topluluğudur. Arap olmayanlarla bir arada yaşayan Araplar ve bedevi topluluklar da müvelledûndur.”⁵¹² Tehânevî, fesahate ek olarak mekânı da bir kriter olarak kabul etmiştir.

Müvelledûn şairleri yeni şairlerdir. Zira onlar, İslam’ın geldiği dönemde doğan mütekaddim dönemi şairlerinden sonra doğmuştur. Bu, mecazi bir isimlendirmedir⁵¹³ ve zaman kriteri üzerine bina edilmiştir.

İbn Allân’a göre, Arap dilinin değişmesi ve bozulmasından sonra gelenler müvelledûndur.⁵¹⁴ O da zaman ve fesahat kriterini esas almıştır.

İbnü’t-Tayyib, müvelled ve muhdes kavramlarının aynı mânaya geldiğini söylemiştir. Ancak bazı âlimlerin bu iki kavramı birbirinden ayırdığını nakletmiştir. Ebû Temmâm gibi muhdesun şairler, Beşşâr b. Bürd gibi müvelledûn şairlerden sonra gelmektedir. İbnü’t-Tayyib, onlara üçüncü bir grup daha eklemiştir. Onlar, Hicaz ve Irak şairleri gibi muhdesûn şairlerden sonra gelenlerdir.⁵¹⁵ Onun kriteri de zamandır.

Buradan anlaşıldığına göre, onların belirlediği kriterler şu üç şeydir: Fesahat, mekân ve zaman. Ancak bunlardan en önemli olanı zaman kriteridir. Zira Cahiliye devrinde yetişmiş birinin fasih olmaması yahut müvelled veya muhdes olması mümkün değildir.

Bu nedenle İbn Reşik bu kriteri esas almış ve şöyle demiştir: “Her kadim şair, kendinden öncekilere nispetle zamanının muhdesidir.” Öyle ki Ebû Amr b. el-Alâ’,

⁵¹¹ Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (و ل و) maddesi, 9/328. *el-Mu‘cemü’l-Vasît*, (و ل و) maddesi, 2/ 1056.

⁵¹² Tehânevî, *Keşşâfü Istilâhâtî’l-Fünûn ve’l-‘Ulûm*, (المولد), 2/1671.

⁵¹³ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, (و ل و) maddesi, 2/354; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 1/6; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (و ل و) maddesi, 9/328.

⁵¹⁴ İbn ‘Allân, *Dâ‘î’l-Felâh*, 180, 244.

⁵¹⁵ İbnü’t-Tayyib, *Feyzü Neşri’l-İnşirâh*, 1/611; *Şerhu Kifâyeti’l-Mütehaflz*, 101.

Cahiliye dönemindekilere ve muhadramûna kıyasla Ferazdak ve Cerîr'i müvelledûndan saymıştır.⁵¹⁶

Asmaî'ye göre müvelled, İslam döneminde doğan kişidir. Ona göre Cemîl b. Ma'mer Cahiliye döneminde doğmuştur. Ahvas ise müvelleddir. İhtiyarlığına kadar Kuba'da yaşamıştır.⁵¹⁷ Buradan hareketle Asmaî, Amr b. Ebû Rebîa, Fedâle b. Şerik el-Esedî, Abdullah b. Zübeyr el-Esedî, İbnu'r- Rukayyât ve Yezîd b. Müferrağ'ı müvelledûndan saymıştır. Bununla birlikte, sonuncusu hariç bu şairlerin şiirlerini hüccet olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Yezîd b. Müferrağ'la ilgili bir şey söylememiştir. Asmaî, Kümmeyt ve et-Tırmâmâh'ı da müvelledûndan saydığı daha önce geçmiştir. Bu nedenle ikisinin şiiri hüccet sayılmamaktadır. Asmaî'ye göre Zürrumme'nin şiiri hüccettir. Çünkü o bedavidir.⁵¹⁸

Şiirin İbrahim b. Hereme ile sona erdiği, daha önce geçmiştir. İbrahim b. Hereme, hicri 80'de doğmuş, 176'da vefat etmiş Kureyşli bir Arap'tır. Şiirleriyle ihticac edilmeyen müvelledûn şairlerinin ilki Beşşâr b. Bürd'dür. Çünkü o Arap değildir ve İbn Hereme'den (hicri 95-167) önce vefat etmiştir.⁵¹⁹ Buradan da anlaşılacağı gibi zaman kriteri tek başına yeterli değildir.

4.1.2.2. Müvelledûn şiiriyle istişhâd etme konusunda nahiv âlimlerinin görüşü

İbnü'l-Enbârî, müvelledûn kelamının, nahivde istişhâd edilen Arap kelamından olmadığını ifade etmiştir.⁵²⁰ Süyûtî, Arapçada müvelledûn ve muhdêsûnun şiirleriyle istişhâd edilemeyeceğine dair nahiv âlimlerinin ittifak ettiğini nakletmiştir.⁵²¹ Bağdâdî'ye göre doğru olan, bu kişilerin şiirleriyle istişhâd edilmemesidir.⁵²² Şüphesiz onların şiirleriyle istişhâd edilmemesinin sebebi, Arap olmayanlarla bir arada yaşamaya başladıktan sonra âdetlerinin değişmesi, dillerinin bozulması veya onların bir kısmının Arap olmamasıdır.⁵²³

⁵¹⁶ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/90; Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/488; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/6.

⁵¹⁷ Asmaî, *Fuhûletü's-Şu'arâ*, 20.

⁵¹⁸ Asmaî, *Fuhûletü's-Şu'arâ*, 16, 17, 20.

⁵¹⁹ Önceki eser. Ayrıca bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/50, 2/52.

⁵²⁰ Enbârî, *Lüma'u'l-Edille*, 81; Süyûtî, *el-Ikturâh*, 122.

⁵²¹ Süyûtî, *el-Ikturâh*, 120.

⁵²² Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/6.

⁵²³ Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr*, 1/456.

Kûfe nahiv âlimleri -Ferrâ' da onlardandır-, müvelled olması sebebiyle bir şâhitle istiṣhâdı kabul etmemişlerdir.⁵²⁴

Bununla birlikte bazıları, müvelledûna ait birkaç beyitle istiṣhâd etmiştir. Sîbeveyh, “Benî Sehl’den müvelled bir adamın” beytini delil olarak getirmiştir. Fârisî, *el-Îzâh* adlı nahiv kitabında Ebû Temmâm’ın bir şiiriyle istiṣhâd etmiştir. Cürcânî, şerhinde, onun müvelledûn şiiriyle istiṣhâd edenlerden olmadığını, bu şairi tanıtmak amaçlı zikretmiş olabileceğini ve bunun sonradan kitaba dahil olduğunu ileri sürmüştür. Ebû Hayyân buna itiraz etmiştir. Ebû Temmâm’ın , dilde yaptığı hataları insanlar tarafından tespit edilmiş bir müvelled olduğunu ifade etmiştir. Fârisî de *Kitabu’ş-Şi’r li-Kadayâ el-Maneviyye* adlı kitabında Beşşâr, Ebû Nüvâs, Yezîdî, Ebû Temmâm ve Abdüssamed b. Muazzel’in şiirleriyle istiṣhâd etmiştir.⁵²⁵

Ayrıca İbn Cinnî de “*Sırru Sina’ati’l-Î’râb*” adlı eserinde Ebû Temmâm’ın şiiriyle istiṣhâd etmiştir.⁵²⁶ İbnü’ş-Şecerî (h 542- 450) - Zemahşerî’nin muasırı olup- Mervân b. Ebî Hafsa, Ebû Temmâm, Buhterî, Ebû’t-Tayyib, eş-Şerîf er-Radî, İbn Nübâte, Di’bil el-Huzâi ve İbnü’l-Mu’ttez gibi müvelledûnun şiirleriyle istiṣhâd etmiştir.⁵²⁷

Ancak İbn Cinnî meânî ilminde onların şiirleriyle istiṣhâd edildiğini ifade etmiştir.⁵²⁸

4.1.2.3. Müvelledûn şiiriyle istiṣhâd etme konusunda Zemahşerî’nin görüşü:

Zemahşerî’nin, müvelled şairin şiirini kabul etmediğini gösteren birçok metin vardır. Müvelled kelimini “Arapların dilinin aslından değildir” ifadesiyle tarif etmiştir.⁵²⁹

⁵²⁴ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 11/257.

⁵²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/24; Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-Îzâh*, thk. Kâzım Bahr Mercân (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 2. Baskı, 1996), 118; *Kitâbü’ş-Şi’r Şerhu’l-Ebyâti’l-Müşkileti’l-Î’râb*, thk. Mahmûd et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1. Baskı, 1988), muhakkikin mukaddimesi, 73; Cürcânî, Abdülkâhir, *el-Muktesid Şerhu’l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahr Mercân (Irak: Dâru’r-Reşîd, Menşûrât Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-Î’lâm, 1982), 412; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhîr*, 1/229; Cevdet Mebrûk Muhammed, *İşkâliyyetü’ş-Şâhidî’ş-Şi’rî el-Cehl bi’n-Nisbe ve Te’addüdi’r-Rivâyât* (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1. Baskı, 2007), 41.

⁵²⁶ İbn Cinnî, *Sırru Sina’ati’l-Î’râb*, 2/631.

⁵²⁷ İbnü’ş-Şecerî, Hibetüllah b. Alî, *Emâli İbni’ş-Şecerî*, thk. Mahmûd et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, Matba’atü’l-Medenî, 1. Baskı, 1992), 102; Abdulmun’im Ahmed et-Tekritî, İbnü’ş-Şecerî ve Menhecühû fi’n-Nahv (Bağdat: Matba’atü Câmî’ati Bağdâd), 227; Cevdet Mebrûk, *İşkâliyyetü’ş-Şâhidî’n-Nahvî*, 39. Cebel de, muhdes şairlerden bir ya da iki beyitle nahiv meselelerinde istiṣhâd eden birkaç nahiv âlimi saymıştır. Bunlar; Sîbeveyh, Müberrid, İbnü’s-Serrâc, Ebû Bekr İbnü’l-Enbârî, Zeccâcî, İbn Cinnî, İbnü’l-Hâcib, İbn Mâlik, Radî el-Estarâbâdî, Ebû Hayyân, İbn Hişâm, İbn ‘Akîl, Demâmînî, Eşmûnî, Şeyh Hâlid el-Ezherî, Süyûtî ve Emîn eş-Şinkîti’dir. Bkz. Cebel, *el-İhticâc bi’ş-Şi’r fi’l-Luğa*, 206-213.

⁵²⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/24-25; Cürcânî, *el-Muktesid*, 412.

⁵²⁹ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, (ع ل و ج) maddesi, 2/354.

“كيف” kelimesinden fiil türetmek konusunda “Bu, Arapların dillerine ait bir şey değildir. Bilakis sonradan ortaya çıkmış bir şeydir. “كيف” kelimesine elif ve lam eklemeleri gibi kötü bir kullanıma benzemektedir.” der.⁵³⁰ “Kıyafet anlamında kullanılan “قفر” kelimesi, müvelledûnun sözlerindendir. Zira bu ne Arapçalarının düzgünlüğüne güvenilen kimselerden duyulmuş, ne de fesahatiyle meşhur kimselerin sözlerinde geçmiştir” demiştir. Ardından Ebû Nüvâs’tan bir şahit getirerek, bunun sonradan ortaya çıkan bir kullanım olduğunu göstermiştir.⁵³¹

Ancak Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ta geçen meşhur bir ifadesi, bu şüpheyi sona erdirmekte ve onun Ebû Temmâm’ın şiiriyle istişhâd ettiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu ifade, onun Ebû Temmâm’ın sözlerini öncekilerden yaptığı nakiller mesabesinde saydığını göstermektedir. Bu bağlamda şöyle demiştir: “O, şiiri dilde delil kabul edilmeyen bir muhdes ise de, Arap dili âlimlerinden biridir. Dolayısıyla onun sözleri, öncekilerden yaptığı nakiller olarak kabul edilmelidir. Âlimlerin “Hamaset beyti buna delildir” sözünü bilmiyor musun? Rivâyeti güvenilir ve dile vâkîf olduğu için, âlimler bu kanaate varmıştır.”⁵³²

Zemahşerî, müvelledûn şiiriyle istişhâd etme tutumunu,veya edip etmeme meselesini dilin önde gelen isimleri, dil âlimleri ve onların râvileri ile sınırlandırmış gibi gözükmektedir.⁵³³ Zira ona göre, söylediklerini Araplardan duymamış olsalar bile bu kimselerin rivâyetlerine güvenilir.⁵³⁴

El-Zemahşerî, bu konuda kendisinden önce gelen bir takım nahivciler yapmasaydı, müvelledûn şiiriyle istişhâd ettiğini açıkça beyan etmezdi. Ancak Zemahşerî’nin müvelledûn şiiriyle istişhâdı kabul görmemiştir.

Nitekim Ebû Hayyân, onun müvelledûn şiiriyle istişhâd etmesine itiraz etmiş ve Ebû Temmam’la ilgili “İnsanların şiirindeki hataları derlediği bir müvelledin kelamıyla

⁵³⁰ Zemahşerî, *A ‘cebü’l-‘Aceb Şerhu Lâmiyeti’l-‘Arab* (Mısır: 3. Baskı, h. 1324), 14.

⁵³¹ Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/176.

⁵³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/87. Ayrıca bkz. Süyûtî, *el-Iktirâh*, 120; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 1/6-8.

⁵³³ Bkz. Süyûtî, *el-Iktirâh*, 120.

⁵³⁴ Bkz. Tîbî, *Fütûhu’l-Ğayb*, 2/280; Süyûtî, *Nevâhidü’l-Ebkâr*, 1/458.

nasıl istiṣhâd eder? Üstelik şiiirlerinde bulunan lahne göre insanları sınıflandırmıştır.” demiştir.⁵³⁵

Hadîce el-Hadîsî, Ebû Hayyân'ın, Zemahşerî ve Fârisî'ye rağmen Şerîf el-Mûsevî, İbnü'l-Mu'tez, Mütenebbî gibi müvelledûndan şiiir zikrettiğini ifade etmiştir.⁵³⁶

Süyûtî, Zemahşerî'ye şu vecihlerle cevap vermiştir:

- 1- Zemahşerî'nin müvelledûn/Ebî Temmâm şiiiriyle istiṣhâd edilir- sözü bütün müvelledûnun şiiiriyle istiṣhâd edilmesine kapı aralamaktadır.
- 2- Ebû Temmâm, Buhterî ve Mütenebbî gibi müvelledûndan olanlar, nahiv âlimleri tarafından eleştirilen hatalar yapmışlardır.
- 3- İnsan konuşmasına dikkat etmeyebilir, ancak eğer adil bir kimseyse naklettiği şey konusunda dikkatsiz davranmaz. Şayet “Bunu Ebû Temmâm'la sınırlandırmamıştır” ifadesi doğruysa, Harîrî gibi dil bilen ve adaletli olan kişilerin kelamıyla istiṣhâd etmek caiz olurdu.
- 4- Ebû Temmâm'ın sözünün içtihatla ortaya çıkması ihtimali konusunda hata etmiştir. Onun şiiirleri, delil olamaz.
- 5- Rivâyet; zapt ve adalet üzerine inşa edilmiştir. Kelam ise; dirayet, kural ve kaideleri bilmek üzerine inşa edilmiştir. İlkine vakıf olmak, ikincisine vakıf olmayı gerektirmemektedir.⁵³⁷

Süyûtî de nahiv kitaplarında müvelledûndan şiiirler zikretmiştir.⁵³⁸

Ayrıca Zemahşerî, müvelledûn şiiiriyle istiṣhâd konusunda, kendisiyle istiṣhâd edilen kimsenin dilde önde gelen biri olmasını şart koşmamıştır. O, Ebû'l-Atâhiye, Ebû Firâs el-Hamdânî ve Rebîatü'r-Rakkiy'nin şiiirleriyle istiṣhâd etmiştir.⁵³⁹ Ancak onlardan hiçbirisi dilde önde gelen biri, dil âlimi veya râvi değildir.

⁵³⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîṭ*, 1/229.

⁵³⁶ Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, 442-446.

⁵³⁷ Bkz. Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr*, 1/458; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/7-8.

⁵³⁸ Bkz. 'İsâm 'İyd Fehmî Ebû Ğarîbe, *Usûlü'n-Nahv 'inde's-Süyûtî beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1. Baskı, 2006), 108.

⁵³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/525, 4/287; *el-Mufasssal*, 153.

Ayrıca dilcilerden veya nahiv âlimlerinden hiçbiri, Hatîb et-Tebrîzî'nin *Ebû Temmâm Divanı* şerhi hariç, Zemahşerî'nin istişhâd ettiği Ebû Temmâm, Ebû'l-Atâhiye ve Ebû Firâs'la istişhâd etmemiştir.⁵⁴⁰

Ebû Hayyân ve talebesi Semîn el-Halebî, Ebû'l-Atâhiye'nin şiirini nakletmiştir ve bununla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır.⁵⁴¹

Ebû Hayyân, Ebû Firâs'ın şiiri konusunda, onun istişhâd edilemeyen bir müvelled olduğunu ve sözlerinde hüccet olmadığını ifade etmiştir. Semîn, onun bu şiiri bilgi vermek için zikrettiğini ve onun müvelledûn şiiriyle istişhâd konusundaki görüşünü Ebû Temmâm'ın şiirini kullanırken açıkladığını belirtmiştir. Dolayısıyla onunla istişhâd etmesinden dolayı kınanamaz. İbn Hişâm, şahit konusunda Ebû Firâs'ın hatalarını bulmuştur. Şihâb el-Hafâcî ise Ebû Firâs'ı, sözleri öncekilerden yaptığı nakiller olarak kabul edilen fasih kimselerden saymış ve onun şahidinin bilgi vermek için zikredildiğini söylemiştir.⁵⁴²

Asmaî, müvelled olması sebebiyle Rebâtü'r-Rukiyye'nin şahidini kabul etmemiştir. Müberred, İbnü's-Sikkât, İbn Kuteybe, Cevherî, Kaysî ve İbn Yaîş de onu takip etmiştir. Ebû Saîd es-Sîrâfî kıyas maksadıyla bu şahide yer vermiş, Fârisî ve Zemahşerî de onu takip etmiştir.⁵⁴³

⁵⁴⁰ Zemahşerî "أظلم" fiilinin müteaddi oluşuyla ilgili Ebû Temmâm'ın şu sözünü delil göstermiştir: "هما أظلما حالياً..." Hatîb et-Tebrîzî de bunu *Şerhu Dîvânî Ebî Temmâm*'da zikretmiş ve "أظلم fiilini burada müteaddi kılmıştır, ancak bu yaygın kullanılan bir şey değildir. Öte yandan kıyasa göre caizdir. Nitekim 'ظلم الليل' diyen biri kıyasa göre 'أظلم' mânasını ifade etmiş olur." demiştir. Bu ifadeler, Zemahşerî'nin şu ifadelerine yakındır: "أظلم fiilinin ظلم الليل ifadesinden hareketle müteaddi olması da muhtemeldir." Dolayısıyla Zemahşerî, bu istişhâdını çağdaşı Hatîb et-Tebrîzî'den almış olabilir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/87; Hatîb et-Tebrîzî, *Dîvânü Ebî Temmâm bi Şerhi'l-Hatîb et-Tebrîzî*, thk. Muhammed Abduh 'Azâm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 5. Baskı), 1/150.

⁵⁴¹ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/287; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 8/45; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 9/643.

⁵⁴² Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/525; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 3/293; İbn Hişâm, Abdullah b. Yûsuf, *Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*, thk. Abdulğânî ed-Dakr (Suriye: eş-Şeriketü'l-Müttehide li't-Tevzî'), 29-30; *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 32; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 3/225; Şihâb el-Hafâcî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü's-Şihâbi'l-Hafâcî 'alâ'l-Beydâvî 'Inâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râdî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî* (Beyrut: Dâru Sâdır), 3/149.

⁵⁴³ Bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 153; İbnü's-Sikkât, *Islâhu'l-Mantuk*, 202; Müberred, *el-Kâmil*, 2/164; İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâli (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1982), 404; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/255; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1/102-103; Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilü'l-'Askeriyyât fî'n-Nahvi'l-'Arabî*, thk. Ali Câbir el-Mansûrî (Ammân-Ürdün: ed-Dâru'l-İlmiyyetü'd-Devliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2002), 69, 70; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/69; Kaysî, *İzâhu Şevâhidi'l-İzâh*, 1/198; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 8/3876; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 6/275, No. 464.

Ebû Alî el-Fârisî, “Asmaî bu şairin fesahatini eleştirmiş, “Ebû Amr bu beyti uygun bulduğu ve onunla istişhâd ettiği için zikretmiştir” sözüyle ihticac edilemeyeceği görüşünü benimsemiştir. Asmaî, Zürrumme ve Kümmeyt gibi kendileriyle istişhâd edilen diğer şairleri de eleştirmiştir.” demiştir.⁵⁴⁴

Zemahşerî, Rebîa'nın şiiriyle dilde istişhâd etmiştir.⁵⁴⁵

Sonuç olarak şu kriterlere ulaşmaktayız:

- 1- Yaşadığı yere ve zamana dikkat etmekle birlikte, kelamıyla istişhâd edilecek kimsede aranan asıl kriter fesahattir.
- 2- İstişhâd edilebilen ve edilemeyen şairler tasnifinde kabileleri esas almak mümkün değildir. Örneğin Kuzâ'a kabilesinin çoğu Arap olmayan kimselerle karışmışken, Hudbe b. Haşram fasih çöl sakinlerinden biridir.
- 3- Ayrıca kabilenin yerini esas almak da mümkün değildir. Zira kabile, genişliği Ankara ve Yunanistan'a ulaşan İyâd kabilesi gibi büyük ve birçok yere yayılmış olabilir. Bazı kabileler Arap coğrafyasında yer alırken, bazıları başka bölgelere yerleşmiştir. Bu nedenle şairlerin yerleşim yeri tam olarak bilinemez. Şairler, Ziyâd el-A'cem, Ebû Mihcen es-Sekafî, Abdullah İbnü'l-Hur ve Zübeyd b. Sa'd gibi, özellikle İslam fetihlerinden sonra kabilelerinin bölgesinin dışında ikamet ediyor olabilir.
- 4- Zemahşerî'nin, şiirleriyle istişhâd ettiği şair sayısı 163'tür. Onlardan 7'sini, isimlerini zikretmeksizin kabilelerine ve yaşadıkları yerlere nispet etmiştir.
- 5- Câhiliyyûn, muhadramûn, İslâmiyyûn, Emevî ve Abbâsî devleti muhadramûn şairlerinin şiirleriyle istişhâd etmiştir.

Dönem	Cahiliye	Muhadram	İslâmî	Emevî	Emevî- Abbâsî	Dönemi Bilinmeyen
-------	----------	----------	--------	-------	------------------	----------------------

⁵⁴⁴ Fârisî, *el-Mesâilü'l-Askeriyyât*, 69, 70.

⁵⁴⁵ Bkz. Zemahşerî, *el-Fâik*, 2/373; Cebel, *el-İhticâc bi's-Şi'r fi'l-Luğa*, 205.

İstişhât	61	30	26	31	3	12
Ettiği						
Şair						
Sayısı						

6- Zaman açısından en son istişhâd ettiği şair İbrahim b. Hereme'dir.⁵⁴⁶

7- İstişhât konusundaki zaman ölçütü kesin olarak belli değildir. Zira bazı âlimlerin, şiiirleriyle istişhâd edilmesini kabul etmediği Ebî Duâd el-İyâdî gibi Cahiliye şairleri vardır. Yine âlimlerin, şiiirleriyle istişhâd kabul ettiği İbn Meyyâde gibi Emevî ve Abbâsî devleti muhadramûn şairleri vardır.

8- Araplarla bir arada yaşama durumu dikkate alınmaz. Örneğin Zemahşerî, el-A'sâ'nın şiiiriyle çokça istişhâd etmiştir. el-A'sâ sık sık İran'ı ziyaret etmiş ve şiiirinde birçok Farsça kelimeye yer vermiştir.

9- Ziyâd el-A'cem'in şiiiriyle istişhâd etmiştir. Ziyâd, Isfahan'da doğup büyümüş, daha sonra Horasan'da yaşamaya devam etmiştir. Ayrıca Arapça konuşurken hatalar yapan biridir. Nehâr b. Tevsia da Horasan şairlerindendir.

10- A'sâ Hemdân'ın şiiiriyle istişhâd etmiştir. A'sâ, Deylem'e savaşa gitmiş, Sicistan'da da savaşmıştır. Bunlar Arap coğrafyası dışında yer alan bölgelerdendir. Deylem'e savaşmaya gitmiş ve Taberistan'da vefat etmiş olan Sımme b. Abdullah el-Kuşeyrî'nin şiiirleriyle de istişhâd etmiştir.

11- Ebû Mihcen es-Sekafî, İran topraklarının fethine katılmış ve orada vefat etmiştir. Zemahşerî, onun şiiiriyle istişhâd etmiştir.

12- Adî b. Zeyd'in şiiiriyle istişhâd etmiştir. Adî, Hîre'de yetişmiş ve Sâsânîler'in başkenti Medâin'de yaşamış Farsça konuşabilen biridir. Arapça ve Farsça bilen Yezîd b. Müferrağ b. Rebîatü'l-Himyerî'nin şiiiriyle de istişhâd etmiştir.

13- Abdu'l-Vasi' b. Üsâme el-Hizâmî ve İmra'etü Sâlim b. Kahtân gibi, şiiirleriyle istişhâd ettiği şairlerden bazılarının biyografilerine ulaşamadık. Mudarris b. Ribî b. Lakî el-Esedî gibi bazı şairlerin yaşadığı dönem konusunda da ihtilaf edilmiştir.

⁵⁴⁶ Dil meselelerinde, Yemâmeli olan ve Basra'nın çölünde yaşayan 'Imâre b. Akîl el-Yerbû'î et-Temîmî'nin şiiiriyle istişhâd etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 1/555, 678, 2/258.

14- Kassâm b. Revâha ve Halîfe b. Berâz örneklerinde olduğu gibi, şairin yaşadığı dönem bilinmekle birlikte kabilesi bilinemeyebilir. Bağdâdî, onların Cahiliye dönemi şairleri olduğunu zikretmiştir. Bu iki şairin biyografileri ve kabileleri bilinmemektedir. Hâris b. Hazrec el-Hafâcî örneğinde olduğu gibi, şairin kabilesi bilinmekle birlikte yaşadığı dönem bilinemeyebilir. Zebîdî onu Hafâce kabilesine nispet etmiştir. Ebû Hikâk ve İmra'etü Sâlim b. Kahtân örneklerinde olduğu gibi şairin biyografisi bilinemeyebilir.

15- Haklarında ihtilaf edilmiş şairlerin şiirleriyle istişhâd etmiştir: Ebî Duâd el-İyâdî, Adî b. Zeyd el-İbâdî, Ümeyye b. Ebi's-Salt, Zürrumme, İbn Kays er-Rukayyât, Kümmeyt ve bazı İslam şairleri bu şairlerdendir. Tırimmâh bu şairlerden değildir. Çünkü dille ilgili konularda onun şiirleriyle çokça istişhâd etmişken, nahivle ilgili meselelerde istişhâd etmemiştir.⁵⁴⁷

16- Taif, Medine ve Mekke gibi Hicaz'ın şehirlerinde yaşayanlarla istişhâd etmiştir. Ebû Hayyân'ın, Arap olmayanlarla bir arada yaşamaları, onlarla komşu olmaları veya bedevi olmamaları ya da sınır bölgelerinde yaşamalarından dolayı istişhâd edilemeyeceğini belirttiği Kûfe, Yemâme, Yemen, Umman Ezdîleri gibi diğer şehirlerde yaşayanlarla da istişhâd etmiştir. Lahm, Kuzâ'a, İyâd, Tağlib, Bekr, Abdülkays ve Sekîf gibi kabilelerin şiir ve sözleriyle de istişhâd etmiştir. Zemahşerî, Ebû Hayyân'ın metninde belirttiği şartlara uymamaktadır.

17- Çokça istişhâd ettiği şairler ve lehçelerin isimlerinin listesi:

Şair veya Lehçe	Şiiriyle İstişhâd Etme Sayısı
el-‘Accâc	14
Cerîr	14

⁵⁴⁷ Örneğin bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/149, 315, 499; *Esâsü'l-belâğa*, 1/23, 35, 47; *el-Fâik*, 1/27, 58, 157. *el-Mufasssal*'da ise kime ait olduğu ihtilaflı olan ve Tırimmâh'a isnat edilen bir beyitle istişhâd etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 37.

el-A‘şâ	13
---------	----

Zürrumme	13
----------	----

Ru‘be	12
-------	----

Ferezdak	11
----------	----

Hicâz lehçesi	11
---------------	----

İmruülkays	10
------------	----

Nâbiğa	8
--------	---

Ebü’n-Necm el-‘İclî	8
---------------------	---

Ömer b. Ebî Rebî‘a	6
--------------------	---

Lebîd	6
-------	---

el-Kümeýt b. Zeyd	6
-------------------	---

‘Amr b. Ma‘dîkerb	5
-------------------	---

Hassân b. Sâbit	5
Züheyr b. Ebî Sülmâ	4
Ebû Züeyb el-Hüzeli	4
2Humeyd b. Mâlik el-Erkat	4
Temîm lehçesi	17
Tayy lehçesi	5

18- Çokça nakil yaptığı kabilelerin listesi:

Kabile	Ondan Nakil Yaptığı Yerlerin Sayısı
Temîm	103
Kays ‘Aylân (Hevâzin 1, Mürre b. Sa’sa’a 1, ‘Abs 4, Sakîf 5, Süleyim 6, Zübyân 17, Âmir b. Sa’sa’a 29 ve diğer kabileler)	74

Bekr b. Vâil 34

Âmir b. Sa‘sa‘a 29

Esed 20

Tayy 20

Kinâne (16’sı Kureyş) 19

Zübyân 17

Kureyş 16

Hüzeyl 13

‘Adî b. Abdümenât (Sadece Zürrumme) 13

Ezd (8’i Hazrec, 3’ü Evs) 11

Mezhic 11

Kinde (Sadece İmruülkays) 10

Tağlib 8

Kuzâ'a (5'i 'Uzre, Kelb ve Nehd) 8

19- Bir şairden veya kabileden çokça nakil yapmak, bu dilbilgisi kuralının o kabilenin tamamıyla veya şairin tüm şiirleriyle alakalı olduğu anlamına gelmez. Temîm kabilesinde olduğu gibi kabileden birçok şair bulunabilir. Örneğin Cerîr, Ferazdak, Ru'be ve Accâc, Temîm kabilesindendir. Adî b. Abd Menât örneğinde olduğu gibi kabileden yalnızca bir şairle istişhâd edilebilir. Zemahşerî, fasih ve meşhur Arapçanın ölçülerinden çıktığı zaman o kabilenin dilini ayrı tutmuş ve bu dil meşhur olmuştur.

20- Zemahşerî'nin nakilde bulunduğu esas kabileler, Adnânî ve Kahtânî olmak üzere iki kısımdır:

1. Adnânîlerin üç kolu vardır:

A. Mudar b. Nizâr'ın soyundan gelen Adnânîlere mensup kabileler: Esed, Kays, Hüzeyl, Adîyy b. Abd-i Menât, Müzeyne, Temîm, Dabbe (Bir defa istişhadda bulunmuştur), Teym b. Abd-i Menât ve Avf b. Vâil.

B. Adnânîlere mensup İyâd b. Nizâr kabilesi.

C. Adnânîlere mensup Rebîa b. Nizâr kabileleri: Bekr, Tağlib ve Abdülkays.

2. Yemenli Kahtânî kabileleri: Ezd (Evs, Hazrec ve Huzâa), Himyer, Enmâr (Becîle ve Has'am), Tay, Kuzâ'a, Kinde, Lahm, Mezhic ve Hemdân.

21- Sözlerini naklettiğini açıkladığı kabileler: Temîm (17), Tay (5), Kays, Hüzeyl, Bekr ve Esed (Bu kabilelerin her birinden iki defa), Benû Fehm, Benû Hanzala b. Mâlik, Süleym, Kinâne, Kelb, Fezâre ve Ukayl (bir defa).

22- Mekân kriterine binaen, Hicaz ve Yemen'in şiir ve sözleriyle istişhâd etmiştir.

23- Nahiv âlimleri, müvelledûn şiiriyle istişhâd etmeyi teorik olarak kabul etmemiştir. Onlardan bazıları, birkaç yerde bu şiirlerle istişhâd etmiştir.

24- Zemahşerî'den önce de müvelledûn şiiriyle istişhâd edilmiştir.

25- Zemahşerî, müvelledûn şiiriyle istişhâd etmeyi onaylamış, bunu önde gelen dil âlimleri ve râvileri ile sınırlandırmıştır. Ancak pratik olarak bu sınırlandırmayı uygulamamıştır.

26- Zemahşerî, nahivde dört müvelled şairin şiiriyle istişhâd etmiştir. Onlar: Ebû Temmâm, Ebû'l-Atâhiye, Ebû Firâs el-Hamdânî ve Rebîâtü'r-Rukiy'dir.

4.2. Mesmu'un Özelliği

Mesmu, nahiv kaidelerini ispat etmek için istişhâd edilen nazım ve nesir dil malzemesidir. Bazı araştırmalarda nazım ve nesir birbirine girmiş olmakla birlikte bu araştırmada her ikisi de ayrı ayrı ele alınmıştır.

4.2.1. Nesir

Nesir, fasihlerden duyulan ve nakledilen şiir dışındaki Arap kelimadır. Böylece Hz. Peygamber'in, sahabenin ve tabiinin sözlerinden oluşan hadîs-i şerifler de nesrin kapsamına girmektedir. Gelecek bölümde hadis konusu ayrıca ele alınmıştır.

Arapların atasözleri ve deyişleri de nesrin içine girmektedir.

Zemahşerî, Arap atasözleri ve deyişleriyle istişhâd etmiştir. Sadece *el-Mufasssal*'da 341 tane atasözü ve deyişe cümle olarak yer vermiştir. Nakledilen kelime⁵⁴⁸ ve terkipler⁵⁴⁹ ise bu cümlelerden çok daha fazladır. Uydurma örnekler de böyledir. Ne zaman bir vecize zikretse, bunu bir örnekle birlikte sunmaktadır. “Şöyle söylemen gibidir”, “Şöyle dersin” veya “Şöyle dediğinde” gibi ifadelerle bunları açıklamaktadır. Zemahşerî'ye göre nesir nahiv şâhitlerinin müstakil olarak kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

El-Mufasssal'daki nesir şâhit sayısını Elfiyye şerhi kitaplarındaki nesir şâhit sayısı ile kıyasladığımızda, *el-Mufasssal*'ın hacminin bu kitaplardan çok daha küçük olmasına rağmen büyük bir sayıyla karşılaşıyoruz. Elfiyye şerhlerinde geçen atasözü ve deyişlerden oluşan nesir şâhit sayıları aşağıdaki gibidir:⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Örneğin bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 154-156.

⁵⁴⁹ Örneğin bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 157, 162, 198.

⁵⁵⁰ Mahmûd Necîb, *Şürûhu'l-Elfiyye ve Menâhicühâ ve'l-Hulâfü'n-Nahvî fihâ* (Suriye: Câmi'atü Haleb, Halep Üniversitesi/, Doktora Tezi, 1999), 178; Fehd b. Muhammed Âbid, *eş-Şevâhidü'n-Nesriyye 'inde's-Şâtibi fî'l-Mekâsidi's-Şâfiye* (Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-Kaysam/ Kassim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 291.

İbnü'n-Nâzım'da (151), bunun 35 tanesi atasözüdür.

İbnü'l-Cezerî'nün *Kâşifü'l-hasâsa* adlı eserinde (52), bunun 11 tanesi atasözüdür.

el-Murâdî'nin *Tavzîhu'l-makâsîd* adlı eserinde (139), bunun 22 tanesi atasözüdür.

İbn Hişâm'ın *Evdahu'l-mesâlik* adlı eserinde (117), bunun 21 tanesi atasözüdür.

İbn Akil'de (84), bunun 9 tanesi atasözüdür.

Mekkûdî'de (48), bunun 9 tanesi atasözüdür.

Üşmûnî'de (196), bunun 27 tanesi atasözüdür.

Süyûtî'nin *el-Behcetü'l-merziyye* adlı eserinde (54), bunun 12 tanesi atasözüdür.

4.2.1.1. Araplardan nakledilen ve duyulan sözler

Bunlar, fasih Arapların sözlerinde, diyaloglarında ve günlük hayatlarında kullandıkları sözlerdir. Bu sözler onlardan rivâyet edilmiştir. Yahut ilk dönem nahiv âlimleri tarafından duyulmuş ve kaydedilmiştir.

Zemahşerî, “Demişlerdir ki”, “Şu sözleri”, “Şöyle nakledilmiştir”, “Bazı Araplardan duyulmuştur ki”, “Bazı Araplardan şöyle nakledilmiştir”, “Falan kimse Araplardan rivâyet etmiştir ki” ifadeleri ve benzerleriyle genellikle bu sözlere işaret etmektedir.

4.2.1.1.1. Zemahşerî'nin Arapların sözleriyle istişhâd etmesinin özellikleri

Zemahşerî'nin Arapların sözleriyle istişhâdının en önemli özellikleri şunlardır:

4.2.1.1.1.1. Şâz ifadelerin tevcihi

Bu ifade, genel kabule aykırı olan deyişler için kullanılmaktadır. Arapça olduğu için bu deyişlerin tevcihe/açıklamaya ihtiyacı vardır. Kasem konusunda şöyle demiştir: “مَنْ رَبِّي إِنَّكَ لَأَشْرُ” (Rabbime yemin olsun, sen aslının “مَنْ رَبِّي” olduğu söylenmiştir.

kibirlisin) ifadesi buna örnektir. İfade çok sık kullanıldığından ötürü nun harfi hazfedilmiştir. Yine bu ifadenin aslının “أَيْمُنْ” (Yemin ederim) olduğu söylenmiştir. Bu nedenle ötreyle “مَنْ رَبِّي” demişlerdir. Bazıları ise bu ifadedeki mim harfinin, mahreç yakınlığı nedeniyle vav harfi yerine kullanıldığı görüşünü benimsemiştir.”⁵⁵¹

4.2.1.1.2. Kimin söylediğini, kabileyi veya râviyi belirtmeksizin Araplardan deyişler rivâyet etmektedir

Zemahşerî şöyle demiştir: “رويد” (Yavaş!) ifadesinde dört vecih vardır: Bu vecihlerden birine göre bu ifade, bir fiilin ismi olduğundan mebnidir. Bazı Araplardan şöyle rivâyet edilmiştir: “والله لو أردت الدراهم لأعطيتك رويد ما الشعر” (Vallahi dirhem isteseydin ağır ağır verirdim.)⁵⁵² Buna ek olarak ifade sıfat olarak kullanıldığında murabdır. Şöyle söylemen gibi: “ساروا سيرا رويدا” (Yavaş bir yürüyüşle yürüyün), “ضعه” (Onu yavaş bir şekilde koy). Bir şeyle ilgilenen bir adama “رويد” (Yavaş), yani “علاجاً رويدا” (Yavaş bir şekilde yap) demen de buna örnektir. İfade hal olarak da kullanılabilir. “ساروا رويدا” (Yavaşça yürüyün) demen buna örnektir. “إرواد” (Yavaş yürümek) mânasında muzaf mastar olarak da kullanılabilir. “رويد زيد” (Zeyd’in yavaş yürümesi) demen buna örnektir. Bazı Araplardan “رويد نفسه” (Yavaş ol) ifadesi duyulmuştur. “ضرب الرقاب” (Boyunlarını vurun) ayetindeki fiil yerine kullanılan mastar buna örnektir.”⁵⁵³

⁵⁵¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 292. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/229; Müberrid, *el-Muktdab*, 2/331; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/17; Ebû Alî el-Fârisî, *el-Mesâilü'l-Basriyyât*, thk. Muhammed eş-Şâtîr (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1. Baskı, 1985), 2/897; İbn Cinnî, *el-Munsif*, 1/61; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/3; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 8/35; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ي م ن) maddesi, 13/462; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 11/357; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 6/3087; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ي م ن) maddesi, 36/307.

⁵⁵² Buradaki “رويد” zaîttir. Sîbeveyh bunun ardından şöyle demiştir: “Burada kastedilen ‘أَرُوذُ الشعر’ mânasındadır. Bu da tıpkı ‘لو أردت الدراهم لأعطيتك فدغ الشعر’ denmesi gibidir. Öyleyse ‘رويد’ kelimesinin fiil mahallinde olduğu anlaşılır.” Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/243. Ayrıca bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/145; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/40; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ر و د) maddesi, 3/189; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 5/2299; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 8/3853.

⁵⁵³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 146. Onun buradaki sözü, Sîbeveyh'in görüşünün bir özeti gibidir. Ayetin devamı “فإذا ضرب الرقاب لقتنم الذين كفروا فضررب الرقاب” (Muhammed 47/4) şeklindedir. Ayetteki “ضرب” kelimesi, emir fiil yerine gelen bir mastardır. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/245; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, 1/143; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 5/2300; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 8/3855; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 5/508.

“كان” kelimesindeki ziyade konusunda şöyle demiştir: “Fatıma binti Hurşub, bu kelimeyi Benî Abs kabilesinden duyup ortaya çıkarmıştır. Onlardan başka bunu kullanan yoktu.”⁵⁵⁴

4.2.1.1.1.3. Zaman zaman râvîyi zikretmektedir.⁵⁵⁵

Zemahşerî çoğunlukla bir sözün râvîsini zikretmese de zaman zaman zikrettiği görülmektedir. Örneğin o şöyle demiştir: “Asmaî, kendisine “هَلُمَّ” (haydi gel) diyen bir adama “Hayır, doğrusu “أَهْلُمَّ” ifadesidir” dediğini nakletmiştir.”⁵⁵⁶

Şöyle demiştir: “Ebû Amr eş-Şeybânî, bazı Araplardan “اللهم اغفر لي ولمن سمع، حاشا” (Allah’ım, şeytan ve İbn Asbağ hariç beni ve bunu duyanı bağışla.) ifadesini nasbla nakletmiştir.”⁵⁵⁷ Burada ilk sözün râvîsinin Asmaî, ikinci sözün râvîsinin ise Ebû ‘Amr eş-Şeybânî olduğunu söylemiştir.

4.2.1.1.1.4. Zaman zaman sözü söyleyenine nispet etmektedir:

Zemahşerî çoğunlukla bir sözü söyleyenine nispet etmemektedir. Bununla beraber bazı yerlerde nispet ettiği görülmektedir. Örneğin bir yerde zikrettiği sözü ‘Amr b. Ma’dikerb’e nispet etmiş ve “أَفْعَلْ” mazi kalıbındaki ziyade konusunda şöyle demiştir: “Bu kalıp, bir şeyin bir sıfat üzerine olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. “Onu övgüye lâyık buluyorum” anlamına gelen “أَحْمَدُهُ” ifadesi buna örnektir. Yine “Bu arazinin bitkilerini canlı buldum” anlamına gelen “وَأَحْيَيْتُ الْأَرْضَ” ifadesi buna örnektir. Amr b. Ma’dikerib, Mücâşi es-Sülemi’ye söylediği bir sözde “لله دَرْكُم يَا بَنِي سُلَيْمٍ، قَاتِلُنَاكُمْ”

⁵⁵⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 265. Burada geçen “كَمَلَة” kelimesi “كامل” kelimesinin çoğuludur ve “حَفْذَة” kelimesiyle aynı vezindedir. Bahsedilen kişiler Rebî’, ‘Imâre ve Enes’tir; her biri bir kabilenin babasıdır. Bu sözdeki şahit ise “كان”nin zâit olarak gelmesidir. Bkz. Müberrid, *el-Muktadab*, 4/116; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 7/100; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 1/70; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve’t-Tekmil*, 4/213; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 2/350.

⁵⁵⁵ Bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 61, 162.

⁵⁵⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 147. İbn Ya’îş, bu kullanımın şâz olduğunu söylemiştir. Bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1/105; Fârisî, *el-Hucce li’l-Kurrâ’i’s-Seb’a*, 6/299; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/233; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/43; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 3/1390; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 12/619; Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Darab*, 5/2306; *et-Tezyil ve’t-Tekmil*, 1/79; Nâzırî’l-Ceyş, *Temhîdü’l-Kavâ’id*, 8/4838.

⁵⁵⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 295. Ayrıca bkz. 61. Bunu İbnü’s-Serrâc’ın yanı sıra İbn Cinnî de Ebû Osmân el-Mâzinî’den, o da Ebû Zeyd’den ve o da bir bedviden nakletmiştir. İbn Ya’îş de Ebû ‘Amr eş-Şeybânî ve başka birinden nakletmiştir. Rivâyetin lafzı “حاشا الشيطان وأبا الأصبع” şeklindedir. Öte yandan Zemahşerî ve ona tâbi olan İbn Ya’îş ile Ebû’l-Fidâ’ “ابن الأصبع” lafzıyla rivâyet etmişlerdir. Bu sözdeki şahit “حاشا” kelimesinin fiil olarak gelmesidir ki bu, ifadeyi harf sayan Basralı âlimlerin çoğunun görüşüne muhaliftir. Bkz. İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 1/288; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/342; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/85; Ebû’l-Fidâ’ ‘İmâduddîn İsmâîl b. Alî el-Melikü’l-Müeyyed (Hamâ hakimi), *el-Kennâş fi Fenneyi’n-Nahv ve’s-Sarf*, thk. Riyâd b. Hasen el-Havvâm (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2000), 1/199; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve’t-Tekmil*, 8/314; Nâzırî’l-Ceyş, *Temhîdü’l-Kavâ’id*, 5/2204; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 3/412.

”فَمَا أَجَبْنَاكُمْ، وَسَلَّأْنَاكُمْ فَمَا أَبْخَلْنَاكُمْ، وَهَاجَيْنَاكُمْ فَمَا أَفْحَمْنَاكُمْ (Helal olsun size Benî Süleym! Sizinle savaştık ve sizin korkak olmadığınızı gördük. Sizden istedik ve sizin cimri olmadığınızı gördük. Sizi hicvettik ve sizi ağzınızı açamaz halde bulmadık.) demiştir.”⁵⁵⁸

Keza bir yerde de sözü Hecres b. Küleyb’e nispet etmiş ve şöyle demiştir: ”أَمَّا“ (gerçekten) ifadesinden elif harfini hazfeder ve ”أَمَّ وَاللَّهِ“ (Vallahi gerçekten) derler. Hecres b. Küleyb bir sözünde: ”أَمَّ وَسِيفِي وَزَرِيهِ، وَرَمَحِي وَنَصْلِيهِ، وَفَرَسِي وَأُذْنِيهِ، لَا يَدْعُ الرَّجُلُ“ (Kılıcıma ve onun keskinliğine yemin olsun. Mızrağıma ve onun keskin ucuna yemin olsun. Atıma ve kulaklarına yemin olsun. İnsan ona bakıp dururken babasının katilini bırakır mı?) demiştir.”⁵⁵⁹

Burada şâhit, ”أَمَّا“ ifadesinden elif harfinin hazfedilmesidir. Bu söz, istişhâd edilmesi konusunda ihtilaf edilmiş sözlerdendir. Zira İbn Düreyd, İbn Manzûr ve Zebîdî, bu sözü ”أَمَّا“ ifadesindeki elif harfini ispat etmek için rivâyet etmiştir. Ezherî ve Zemahşerî bu sözü iki vecihle rivâyet etmiştir. İbn Yaîş ise sözü, sadece elif harfinin hazfiyle rivâyet etmiştir.

Bu durum, Zemahşerî’nin iki rivâyetle gelen şâhitle istişhâdı kabul ettiğini göstermektedir. Zira bu söz, iki vechiyle de fasihler arasında dilden dile aktarılmaktadır. Bu nedenle bu sözle istişhâd etmek caizdir. Tercih edilen görüş, Hecres’in bu sözü bir yerde ve bir vecihle söylediği yönündedir. Böylece sadece fasih konuşan kimsenin sözüyle değil, fasih kimselerin rivâyetleriyle de istişhâd edilebildiği ortaya çıkmıştır.

⁵⁵⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 282. Bunun anlamı ”Sizi cimri, korkak veya aciz görmedik.” şeklindedir. Bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Ğarîbü’l-Hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî (Bağdat: Matba‘atü’l-Ânî, 1. Baskı, h. 1397), 1/408; İbn Kuteybe, *Edebü’l-Kâtib*, 447; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4/439; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/28; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, (ج ب ن) maddesi, 1/121; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 1/91.

⁵⁵⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 314; *Esâsü’l-belâğa*, (ز ر ر) maddesi, 1/413. Kılıcın keskin yerine ”زُرُّ السيف“ denir. Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luğa*, 1/120; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, (ر غ ر) maddesi, 8/20, (ز ر ر) maddesi, 13/112; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 8/117; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (ر غ ر) maddesi, 5/16; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (ز ر ر) maddesi, 11/420, (ر غ ر) maddesi, 13/227.

4.2.1.1.1.5. Kur'an, hadis ve şiiirden herhangi bir şâhit getirmeksizin bir hüküm konusunda istişhâd edebilir, bunu başka bir şâhitle delillendirir:

Zaman zaman Zemahşerî, delil olarak yeterli olduğunu göstermek amacıyla Arapların nesir halindeki sözlerinden bir şâhidi tek başına zikretmektedir. Örneğin el-Mufasssal'da üstün harekeli “أَنَّ” konusunda şöyle demiştir: “Üstün harekeli bu kelime, “لعل” anlamına gelmektedir. ” ائت السوق أنك تشتري لحمًا“ (Çarşıya git, belki et alırsın) sözleri buna örnektir.”⁵⁶⁰

el-Keşşâf'ta ise “وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ” (Fakat mûcize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?) ayeti⁵⁶¹ için şöyle demiştir: “Buradaki “أَنَّ” kelimesinin “لعل” anlamına geldiği söylenmiştir. Arapların “ائت السوق أنك تشتري لحمًا” (Çarşıya git, belki et alırsın) sözü buna örnektir. İmruülkays şöyle demiştir:

عوجا على الطلل المحيل لأتينا نبكي الديار كما بكى ابن خدام

(Şu geride kalan harabeye bak. Belki de bizler, - İbn Hüzam'ın ağlaması gibi bu diyara ağlıyoruz.)

Übey'in “لعلها إذا جاءت لا يؤمنون” şeklindeki kıraati bunu güçlendirmektedir.”⁵⁶²

Zemahşerî, “أَنَّ” kelimesinin “لعل” (Belki, umulur ki) anlamına geldiği hükmünü ispat etmek için “ائت السوق أنك تشتري لحمًا” sözüyle istişhâd etmiştir. Bunu şiir ve kıraat şâhidiyle desteklemiştir.

Bu durum, Zemahşerî'nin tek bir nesir şâhitle istişhâd ettiği gibi, bunu farklı şâhitlerle destekleyerek de istişhâd ettiğine delil teşkil etmektedir.

⁵⁶⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 303.

⁵⁶¹ En'âm 6/109.

⁵⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/57. Übey'in kıraati için bkz. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/350. Bu kıraatte “لعلها إذا جاءت” ibaresi geçmektedir. Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 2/474; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 8/78; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 2/522. Şâhit için bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3/123; Es-Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 3/338; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 1/271; Ezherî, *Me'âni'l-Kırâ'ât*, 1/379; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 3/377; Mekkî, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-Seb'*, 1/444; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (أ ن ن) maddesi, 13/34; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 5/178; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 60; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (أ ن ن) maddesi, 34/203.

4.2.1.1.1.6. Önce hükmü zikredip sonra deyişlerle istiṣhâd etmektedir:

Zemahşerî çoğunlukla bir nahiv hükmünü zikredip ardından şâhidi delil olarak vermektedir. Örneğin o şöyle demiştir: “كان” kelimesinin haberindeki amil hazfedilebilir. “الناس مجزيون بأعمالهم، إن خيرًا فخيرٌ، وإن شرًا فشرٌ، والمرء مقتولٌ بما قتلَ به، إن “خنجراً فخنجرٌ، وإن سيفاً فسيْفٌ” (İnsanlar yaptıklarının karşılığını alır. Hayırlıysa karşılığı hayırlı olur. Kötüyse karşılığı kötü olur. Kişi başkasını öldürdüğü şeyle ölür. Hançerle öldürdüyse hançerle öldürülür. Kılıçla öldürdüyse kılıçla öldürülür.)⁵⁶³ sözleri buna örnektir. Yani onun yaptığı hayırlı ise bu yaptığının karşılığı da hayırlı olur. Şayet yaptığı şey kötüyse karşılığı da kötü olur. Bu kelimelerin merfu olması daha güzeldir.

“إن كان معه خنجرٌ فالذي يُقتلُ به خنجرٌ” (Onun yanında hançer var idiyse öldürüleceği şey hançerdir.) cümlesinde olduğu gibi, iki kelimeyi birden merfu okuyan ve merfu yapan ögeyi hazfedenler de vardır. Nu‘mân b. el-Münzir şöyle demiştir:

قد قيل ذلك إن حقاً وإن كذباً.....

(Hakikat da olsa yalan da olsa bu söylenmiştir.)⁵⁶⁴

⁵⁶³ Nahiv âlimlerinin çoğunluğu bu sözün rivâyet olduğuna işaret etmişlerdir. Nitekim bu söz, Sîbeveyh’in şevahidinden de biri olup Meydânî tarafından bir mesel sayılmıştır. Öte yandan Sîbeveyh’in, bu sözü nakletmeden önce “يقولك” (şöyle söylemen) ibaresini kullanması, bunu mücerret örnek olarak gösterdiğine delildir. Dolayısıyla bu sözün, Sîbeveyh’in örnek olarak kullandığı meşhur bir sözden ibaret olduğu sonucuna varılır. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/258; İbnü’s-Serrâc, *el-Uṣûl fî’n-Nahv*, 2/248; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/156; Fârisî, *el-Hucce li’l-Kurrâ’i’s-Seb’a*, 2/421; Meydânî, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecma’u’l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife Musavvere ‘an Matba‘ati’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 1955), 2/341; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/97; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve’t-Tekmil*, 4/225; İrtişâfu’d-Darab, 3/1189; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 825; Nâzîru’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâ’id*, 3/1167.

⁵⁶⁴ Basît bahrindendir. Devamı şöyledir: (Söylenmiş sözün özrünün ne anlamı vardır ki?) Bir mesel olan bu söz nasbın ve ref’in cevazına delildir. “كان” ve isminin hazfî neticesinde naspedilir ve takdiri “إن” şeklinde olur. “كان المقول حقاً وإن كان المقول كذباً” şeklinde olur. “كان” fiilinin ve haberinin hazfî neticesinde ise ref’ edilir ve takdir “إن” şeklinde olur. “إن وقع حق وإن وقع كذب” şeklinde olur. Nu‘mân b. el-Münzir ise Fars asıllılarla ihtilatları nedeniyle dilleriyle istiṣhâd edilmeyen Hîre halkından biri olsa da, bu sözü bir darbimesel haline gelmiş ve fasih kimseler tarafından kullanılagelmiştir. Hatta İbn Ya‘îş, bu sözün başkasına ait olduğunu ve burada sadece örnek gösterildiğini söylemiştir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/260; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, 73; İbnü’s-Sîrâfî, Yûsuf b. Ebî Sa‘îd el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzûbân Ebû Muhammed, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, thk. Muhammed Alî er-Rîh Hâşim, haz. Tâha Abdurraûf Sa‘d (Kahire: Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, Dâru’l-Fikr li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1974), 1/143, 231; Askerî, *Cemheretü’l-Emsâl*, 2/116; Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 2/102; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/109; İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/639; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/97; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 1/417; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve’t-Tekmil*, 4/222; İrtişâfu’d-Darab, 3/1187; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 86; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/204; ‘Aynî, *el-Mekâsîdu’n-Nahviyye*, 2/619, No. 201; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 4/9, No. 248.

“ألا طعام ولو تمرًا، وانتني بدابة ولو حمرا” (Hurma dahi olsa bir yemek yok mu? Eşek de olsa bana bir binek verin.)⁵⁶⁵ sözü buna örnektir. İstersen bu kelimeleri “bir hurma ve eşek de olsa” mânasında merfu okuyabilirsin. “وادفع الشر ولو إصبعًا” (Parmak ucu kadar bir şeyle de olsa şerri engelle.)⁵⁶⁶ cümlesi de buna örnektir. Sen başlarsan ben de başlarım mânasına gelen “أما أنت منطلقًا انطلقت”⁵⁶⁷ cümlesi de bu kabildendir. Buradaki “ما”, hazfedilmiş fiilin yerine kullanılmış zait bir ögedir.

Hüzelî'nin şu ifadesi buna örnektir:

أبا خُرَاشَةَ أَمَا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ

.....

(Ey Ebû Hurâşe, senin askeri birliklerin var.)⁵⁶⁸

Onun şu sözü de rivâyet edilmiştir:

فَاللَّهُ يَكْلَأُ مَا تَأْتِي وَمَا تَنْزُرُ

إِمَّا أَقَمْتَ وَأَمَا أَنْتَ مُرْتَحَلًا

⁵⁶⁵ Bu konu hakkındaki iki görüş için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/269; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 2/248; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/156; İbnü'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/140; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 1/417; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/89; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 4/225; *İrtişâfu'd-Darab*, 3/1188; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 825; Nâzîrî'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâ'id*, 3/1167.

⁵⁶⁶ Sîbeveyh şöyle der: “Araplar ‘ادفع الشر ولو إصبعًا’ derler ve bunun mânası, ‘şerri bir parmakla bile olsa defetmeye çalış’ şeklindedir.” Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/270; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/98; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (د ف ع) maddesi, 8/87; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 4/224; *İrtişâfu'd-Darab*, 3/1189; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 2/204; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (د ف ع) maddesi, 20/553.

⁵⁶⁷ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/293, 3/101, 149, 332; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 2/254; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/189; İbnü'l-Esîr, *el-Bedî*, 2/441; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/98; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (أ ن) maddesi, 13/36; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 4/232; *İrtişâfu'd-Darab*, 3/1191; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 2/209; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 410, 794, 828; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (أ ن) maddesi, 34/215.

⁵⁶⁸ Basît bahrinden olan bu beytin devamı “فإن قومي لم تأكلهم الضنح” şeklindedir. Ebû Hurâşe, Hufâf b. Nüdbe veya Nüdbetü Ümmihî'dir. Mekke'nin fethinde şehit olmuş bir sahâbîdir. “النفر”, üç ile on arasındaki bir topluluğa denir. “الضنح” ise kurak yıl için kullanılır. Yani beyitte “Ailenin kalabalık olmasıyla övünüyorsan, benim kavmimi de açlık veya kuraklık değil yardıma ihtiyacı olanın yardımına koşmak tüketmiştir.” denmektedir. Burada şahit olan şey ise, mastar yapan أن harfinden sonraki كان'nin hazfedilmesi ve ما'nın da zâit olmasıdır. Küfeliler buradaki أن harfinin şart ifade ettiğini söylemişlerdir. Edebiyat, nahiv, tefsir ve dil kitaplarında sıkça kullanılan bu şahit, şöhretine rağmen nispeti konusunda ihtilaflar bulunan bir şahittir. Sözelimi Zemahşerî bunu Ebû Züeyb el-Hüzelî'ye nispet ederken, Sîbeveyh el-Abbâs b. Mirdâs'a nispet etmiştir. Bağdâdî ise bu beytin Hüzelî'ye ait olmasını kabul etmemiştir. Bkz. Yahyâ el-Cebûrî, *Dîvânü'l-Abbâs b. Mirdâs es-Selâmî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1991), 106; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/293; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/190; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/381; *el-Munsif*, 3/116; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/99; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 1/418, No. 171; *Şerhu't-Teshîl*, 1/365; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 4/232; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 528; İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf, *Tahlîsü's-Şevâhid ve Telhîsü'l-Fevâid*, thk. Abbâs Mustafa es-Sâlihî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Baskı, 1986), 260; *Muğni'l-Lebîb*, 54, No. 44; Nâzîrî'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâ'id*, 3/1173, No. 772; ‘Aynî, *el-Mekâsîdu'n-Nahviyye*, 2/612, No. 206; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 4/13, No. 249; *Şerhu Ebyât Muğni'l-Lebîb*, 1/173, No. 43.

(Konaklasan da yolculuğa çıksan da - Allah yapmaya devam ettiğin ve bitirdiğin her şeyi gözetir.)⁵⁶⁹

İlki esre harekeli, ikincisi üstün harekelidir.”⁵⁷⁰

Zemahşerî, bu metinde öncelikle “كان” kelimesinin haberinde amilin hazfedildiği hükmünü açıklamıştır. Hüküm bu şekilde kıyas dışı olduğunda, ihticac edilebilecek şâhitlerle hükmün ispat edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle 5’i nesir 3’ü şiir olmak üzere 8 şâhitle istişhâd etmiştir. Şâhitleri açıklamış, şâhit olan noktaları belirtmiştir.

4.2.1.1.1.7. Şâhit, kitaplarında tekrarlanmış olabilir:

Zemahşerî, gerektiğinde kitaplarında aynı şâhitte tekrar tekrar istişhâd etmektedir. Bu nedenle “خُفُوقَ النُّجْمِ” (Yıldızın batması/kaybolması)⁵⁷¹ ifadesini *el-Keşşâf*’ta üç, *el-Mustaksâ*’da iki, *el-Mufasssal* ve *el-Fâik*’te ise birer kez zikretmiştir. İfadenin geçtiği tüm yerlerde şâhit olarak kullanılan nokta aynıdır. İfadedeki zaman anlamına gelen “وقت” muzafı hazfedilmiş, buradaki mastar zaman zarfına delâlet eder olmuştur.

4.2.1.1.1.8. Bazı sözleri şiir zaruretiye hamletmiştir:

Nesir halindeki sözlerde zaruret aranmasa da Zemahşerî bazı sözleri zaruret kabilinden saymıştır. Örneğin şöyle demiştir: “Nun ve vav harfinin bir arada olduğu kelimelerde nun harfî irablanabilir. Bu duruma şiirlerde çokça rastlanır. Böyle olduğunda bir ye harfi gerekir. “أنت عليه سنين” (Üzerinden seneler geçti) demeleri buna örnektir.”⁵⁷²

⁵⁶⁹ Basîf bahrinden olan bu beytin söyleyeni bilinmemektedir. Şâhit ise önceki beyitle aynıdır. Bu beyit, sonrasında “وإما كنت مرتحلاً” harfi gelen أن harfinin şart ifade ettiği yönünde Kûfeliler tarafından delil gösterilmektedir. Bkz. Es-Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2/192; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, (ما) maddesi, 15/451; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/99; İbnü’l-Hâcib, *Emâli İbni’l-Hâcib*, 1/410, 411; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 1/418, No. 172; *Şerhu’t-Teshîl*, 1/365; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 4/232; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 54, No. 45; Nâzîrî’l-Ceyş, *Temhîdî’l-Kavâ’id*, 3/1174, N. 773; ‘Aynî, *el-Mekâsîdu’n-Nahviyye*, 2/612, No. 206; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 4/19, No. 250; *Şerhu Ebyât Muğni’l-Lebib*, 1/179, No. 44.

⁵⁷⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 91-92. Zemahşerî’nin buradaki sözü, işarete bulunmasa dahi Sibeveyh’in görüşünün bir özeti gibidir. Bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/258.

⁵⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/305, 2/394, 4/393; *el-Mustaksâ*, 2/7, 288; *el-Mufasssal*, 268; *el-Fâik*, 1/310. Ayrıca bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 2/222; Müberrid, *el-Muktadab*, 4/343; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 1/193; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/22; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (خ ف ق) maddesi, 10/81; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (خ ف ق) maddesi, 25/243.

⁵⁷² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 155. Görüş için bkz. Es-Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2/91; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 1/192; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 8/62.

Nesirde çok rastlanmayan bu durum, şiire hamledilmiş gibi durmaktadır. İbn Yaîş, Zemahşerî'nin bu meseleye dair ifadeleri üzerine bir ekleme yapmış ve bu durumun yalnızca nun ve vav harfi bir arada olduğunda kelimede bir harf eksikliği olması yerine yapıldığını söylemiştir.⁵⁷³

4.2.1.1.1.9. Şâhidin yerini açıklamak için nakledilen sözü beyan etmek:

Şöyle demiştir: “Hal, gizli bir amille nasb edilebilir. Arapların, yola çıkan kimseye “راشدًا مهديًا، ومُصاحِبًا مُعَانًا” (Doğru yoldan ayrılmadan ve tedbirli bir şekilde, sağ sâlim)⁵⁷⁴ demeleri buna örnektir. Burada gizli bir “أذهب” fiili vardır. Yine yoldan dönene “مأجورًا” (mübarek bir şekilde) demeleri buna örnektir. Burada gizli bir “رجعت” (döndün) fiili vardı. Sana bir şiir okunduğunda ya da bir söz söylediğinde “doğru” dersin. Verdiğin cevapta gizli bir “قال” (söyledi) fiili vardır. Bir şeye karışan birini gördüğünde “متعرضًا لعَيْنٍ لم يَعْه” (Onu hiç ilgilendirmeyen şeylere müdahale ederek) dersin. Yani onu ilgilendirmeyen şeylere karışıyor, dersin. (Bunu bir dirhemden daha fazlaya/daha yukarıya aldım.) demen de buna örnektir. Yani bunun değeri daha fazladır/daha çoktur. “أتميمًا مرةً وقيسيًا أخرى” (Bir sefer Temîmî, başka bir sefer Kaysî mi?) cümlesi de buna örnektir. Burada gizli bir “أتحول” (değişiyor musun) fiili vardır. Yani cümle “Bir Temîmî, bir Kaysî mi oluyorsun?” anlamına gelmektedir.⁵⁷⁵

4.2.1.1.1.10. Kıyasa uymayan veya kıyasa uymadığı şüphesi taşıyan sözlerin tevcihi:⁵⁷⁶

Bir nahiv hükmünü ispat için getirilen nahiv şâhidi çoğunlukla nesir veya şiir halinde olmaktadır. Öte yandan nahiv kitaplarında yaygın kıyasi nahiv hükmüne muhalif olduğu zannedilmesin diye tahrirci, tevcihi ve tevili için zikredilen bazı şâhitlere de rastlanmaktadır. Örneğin o şöyle demiştir: “Hal olarak gelen cümle, ya isim ya da fiil cümlesidir. İsim cümlesi olduğunda vav harfi gelmesi gerekirken, şu cümlede şâz bir

⁵⁷³ İbn Ya‘îş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, 5/11.

⁵⁷⁴ Zemahşerî, *Esâsü ‘l-belâğa*, (ر ش د) maddesi, 1/355.

⁵⁷⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 83. Bu, Sîbeveyh’in görüşünün bir muhtasarıdır. Sîbeveyh ilk üç görüş hakkında şöyle söyler: “İsâ, Yûnus ve başkaları, bunu bize Araplardan nakletmişlerdir.” Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/271, 290, 1/343; Müberrid, *el-Muktadab*, 3/255; İbnü‘l-Esîr, *el-Bedî‘*, 1/202; İbn Ya‘îş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, 2/68; İbn Mâlik, *Şerhu ‘l-Kâfiyeti ‘ş-Şâfiye*, 2/765; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve ‘t-Tekmil*, 9/140; Şâtübî, *el-Mekâsıdu ‘ş-Şâfiye*, 3/495-506; Nâzırü‘l-Ceyş, *Temhidü ‘l-Kavâ‘id*, 5/2317.

⁵⁷⁶ Bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 40, 262.

kullanım vardır: “كَلِمَتُهُ فَوْهَ إِلَى فَيَ” (Onunla yüz yüze konuştum.) Bu kullanıma nadir olarak rastlanır. “لَقِيْتُهُ عَلَيْهِ حُبَّةٌ وَشَيْءٌ” (Üzerinde cübbe ve başka bir şey varken onunla karşılaştım.) cümlesi ise, “üzerinde cübbe ve başka bir şey olduğu halde” anlamına gelmektedir.”⁵⁷⁷

Hal olarak gelen isim cümlesinde, vav harfi ve sahibi'l-hale dönen bir zamir bulunması gerekmektedir. Şayet cümlede vav harfi yoksa, Zemahşerî'ye göre bu şâz bir kullanımdır. Bu nedenle bunu zikretmiş ve şâz sayılma vechini açıklamıştır.

Bu söylediği, cumhur nahiv âlimlerine muhaliftir. İbn Yaîş şöyle demiştir: “Bu ifadenin kıyas cihetinden şâz olduğunu söylemesi doğru değildir. Hal cümlesinde sahibi'l-hal ile bir bağlantı olması gerektiğini söylüyoruz ki, bu cümlede yer alan “فَوْهَ” ifadesindeki zamir bu bağlantıyı sağlıyor. Bunun çok az kullanıldığını söylemesi gariptir. Zira bu sözde çoğunlukla vav harfi kullanılır. Çünkü bu, ifadenin amacına daha iyi delâlet eder, kendinden önceki ve sonraki ifadeler arasındaki ilişkiyi daha çok ortaya çıkarır.”⁵⁷⁸

Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta bu görüşünden vazgeçmiş ve “قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ” (*Allah, birbirinize düşman olarak inin, buyurdu.*)⁵⁷⁹ ayeti için şöyle demiştir: “Buradaki ifade hal konumundadır. Yani “şeytan onlara, onlar şeytana düşmanlık ederek” anlamındadır.”⁵⁸⁰

“وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ” (*Allah hükmeder, onun hükmünü denetleyecek yoktur.*)⁵⁸¹ ayeti için ise şöyle demiştir: “Bu ayetteki “لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ” ifadesinin mahalli nedir dersin sana şöyle derim: “Bu, nasb mahallindeki bir hal cümlesidir. Burada sanki “Allah, hükmünü kesin bir şekilde uygulayarak hükmeder” denilmiştir. Bu, “Zeyd, başında sarık veya takke olmadığı halde bana geldi” derken “başı açık bir şekilde” olduğunu kastetmen gibidir.”⁵⁸²

⁵⁷⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 82. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/391; Müberrid, *el-Muktabadab*, 3/236; İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'*, 1/195; İbnü'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, 1/401; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 9/174; Şâtübî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 3/495-506; Nâzırı'l-Ceyş, *Temhîdü'l-Kavâ'id*, 5/2334.

⁵⁷⁸ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/66.

⁵⁷⁹ A'râf 7/24.

⁵⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/96.

⁵⁸¹ Ra'd 13/41.

⁵⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/535.

4.2.1.1.1.11. Hakkında ihtilaf edilen ve az nakledilen sözlerle istiṣhâd etmektedir:

Şöyle demiştir: “Sıfatlar hal olabileceği gibi mastarlar da hal olabilir. “Dimdik ayağa kalk”, “Onunla sabrederek savaştım”, “Onunla birden karşılaştım”, “Onunla alenen görüştim”, “Onunla yüz yüze görüştim”, “Onunla yüz yüze konuştum”, “Ona koşarak gittim”, “Ona hızlıca yürüyerek gittim”, “Ona yürüyerek gittim”, “Bunu ondan sema’ yoluyla öğrendim” cümlelerindeki mastarlar, “sabırlı bir şekilde, aniden, açık bir şekilde” anlamına gelmektedir. Diğer cümlelerde de durum böyledir. Bunlar, Sîbeveyh’e göre kıyasa aykırıdır. Bu nedenle “أَتَانَا رَجُلَةٌ وَسرْعَةً” (Bize, yaya ve hızlı bir şekilde geldi) ifadesini kabul etmemiştir. Müberred ise, fiilin delâlet ettiği tüm ifadeler konusunda buna cevaz vermiştir.”⁵⁸³

Bu örnekler kıyasa aykırıdır ve Araplardan çok nakledilmemiştir. Bu nedenle bunların korunması ve açıklanması için zikredilmesi gerekmektedir.

Şöyle demiştir: “Haber olarak gelen cümlede mübtedaya dönen bir öge olması gerekir. Örneğin “في الدار” (evde) demen, “evde bulundu” anlamındadır. Mübtedaya dönen öge malum ise zikredilmeyebilir. “الْبُرُّ الْكُرُّ بِسْتَيْنَ” (Bir kür (bir hacim birimi) buğday, altmış dirhemdir)⁵⁸⁴ ve “وَالسَّمْنُ مَنَوَانٌ بِدَرْهَمٍ” (İki men (bir ölçü birimi) yağ, bir dirhemdir)⁵⁸⁵ cümleleri buna örnektir. “وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ” (**Fakat kim sabreder ve bağışlarsa, işte bu, güçlü irade gerektiren işlerdendir.**) ayeti de buna örnektir.”⁵⁸⁶

⁵⁸³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 80. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/370, 371; Müberred, *el-Muktadab*, 4/312; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/257; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 2/735; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 3/1570; Nâzırî'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 5/2270; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 3/441.

⁵⁸⁴ Bu sözdeki “بر” kelimesi buğday anlamına gelir. “كر” kelimesi ise Irak ehlinin kullandığı bir ölçü birimidir. Bu söz, âid zamirinin hazfesi şâhittir. Sözün takdiri ise “الْبُرُّ الْكُرُّ مِنْهُ بِسْتَيْنَ” şeklindedir. Bkz. Fârisî, *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*, 188; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/236; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/91; İbnü'n-Nâzım, Bedreddîn Muhammed b. el-İmâm Cemâluddîn b. Mâlik, *Şerhu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000), 77; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 11/44; Nâzırî'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 2/849, 6/2812; 'Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidi Şürihi'l-Elfiyye*, thk. Alî Muhammed Fâhir & Ahmed Muhammed Tefkik es-Sûdânî & Abdulazîz Muhammed Fâhir (Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Terceme, 1. Baskı, 2010), 1/545.

⁵⁸⁵ “السَّمْنُ مَنْوَانٌ مِنْهُ بِدَرْهَمٍ” kelimesi, bir yağ ölçü birimi olan “منان” kelimesinin ikil formudur. Sözün takdiri ise “السَّمْنُ مَنْوَانٌ مِنْهُ بِدَرْهَمٍ” şeklindedir. Bu, nahiv âlimleri arasında meşhur bir örnektir. Zemahşerî de onunla *el-Keşşâf* ve *el-Fâik* eserlerinde istiṣhâd etmiştir. Bkz. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 1/69, 2/302; Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 2/387; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/236, 253, 2/95; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/281, 480, 2/720, 4/230; *el-Fâik*, 1/85.

⁵⁸⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 49. Ayet: Şûrâ 42/43.

Mübtedaya dönen ögenin hazfedilmesi, az rastlanan bir durumdur. Bu nedenle Araplardan nakledilen iki söz ve bir Kur'an ayetiyle istişhâd etmiştir.

4.2.1.2. Emsal/Darb-ı mesel

Emsal, meselin çoğuludur. Temessül/delil olarak kullanmak, benzerlik gerektirir. Darbimesel, mesel ile açıklamak demektir. “ضَرَبَ لَهُ مَوْعِدًا” (Onun zamanını belirledi/açıkladı) cümlesinde olduğu gibi, bu fiil açıklamak anlamına gelmektedir.⁵⁸⁷ Zemahşerî, buna çoğunlukla “meselde”, “onların mesellerinde” ve “meseldendir” ifadeleriyle işaret etmektedir.

Nahiv âlimleri, nahiv ilminde mesellerle istişhâd etmiştir. Çünkü bu meseller Arapların en fasih sözlerinden olup dilden dile dolaşmış ve Araplar arasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Zemahşerî mesellerle ilgili şöyle demiştir: “Bunlar Arapların fesahatinin ulaştığı son noktadır. Az lafızla çok mâna elde etmeyi sağlayan ifadeler, hikmetli nadide sözlerdir. Arap mantığının özü, sözlerinin temelidir. Meseller, Arapların bozulmamış mizaçlarının ifadesi olan belagatin esasıdır. Dili bozulan ve fasih olmayanlara karşı benzersiz bir örnektir.⁵⁸⁸ Bu ifadeler, lafzı kısa tutarken mânânın hakkını tam olarak verir. İbareyi kısaltırken anlamı detaylıca verir. Uzun uzadıya anlatmaktan kurtarır, içinde bulunulan duruma fazlasıyla açıklık getirir.”⁵⁸⁹

Mesel, lafzında, kalıbında ve harekelerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın rivâyet edildiği gibi söylenmelidir. Bu nedenle, kaideleri ispat etmeye yarayan nahiv şâhitlerinden sayılmaktadır. Mesel, nadir ya da şâz olabilir. Buna işaret edilir ve onunla kıyas yapılmaz. Zemahşerî, taaccüp için kullanılan “أَفْعَلْ بِهِ” kalıbıyla ilgili şöyle demiştir: “Bu kalıp, herkesin Zeyd’i cömert saymasını gerektirir. Yani Zeyd’in cömertliğinin herkesi şaşırtacak kadar çok olduğunu ve onun böyle nitelendirilmesini sağlar. Buradaki “be” harfi, “لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ” (**Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın**)⁵⁹⁰ ayetinde olduğu gibi ziyadedir. Ayetteki “be” harfi özellikle belirtmek ve tekit etmek için gelmiştir. Yahut bu kalıptaki “be” harfi, “onu cömert hale

⁵⁸⁷ Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/ب.

⁵⁸⁸ Burada geçen “ذَرَاةُ اللَّسَنِ” ifadesiyle kasıt, dilin keskinliğidir. “اللَّسَنُ” kelimesi ise fesahat ve beyan anlamına gelir. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ذ ر ب) maddesi, 2/429, (ل س ن) maddesi, 36/114.

⁵⁸⁹ Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/ج.

⁵⁹⁰ Bakara 2/195.

getirdi” anlamında tadiye/fiili geçişli yapmak için olabilir. Bu kalıp asıldır ve zamanla mesel haline gelmiştir. Ayrıca bu kalıp tek bir şekilde kullanılır. “يا رجلان أكرم يزيد” (Ey iki adam! Zeyd ne kadar cömerttir.) ve “ويا رجال أكرم يزيد” (Ey insanlar! Zeyd ne kadar cömerttir) derken, iki cümlede de aynı şekilde geçer.”⁵⁹¹

Yine şöyle demiştir: “Meseller, olduğu gibi söylenir. Bu nedenle mesellerdeki müenneslik alâmetlerini çıkarman mümkün değildir. “أطري فَإِنَّكَ ناعلة” (Zor işlerin üzerine git, çünkü sen güçlüsün)⁵⁹² ve “رَمَتْنِي بِدَائِهَا وَانْسَلَّتْ” (Dinime dahleden Müslüman olsa)⁵⁹³ mesellerinde olduğu gibi, bu meseller bir erkeğe hitaben kullanılsa da müenneslik alâmetleri çıkarılmaz. Yine mesellerde geçen “Ukayl” ve “Amr” muhatapların isimleri de değiştirilmez. “أَشِئْتَ عَقِيلُ إِلَى عَقْلِكَ” (Bin bilsen de bir bilene danış)⁵⁹⁴ ve “هَذِهِ بَيْتُكَ فَهَلْ جَزَيْتَكَ يَا عَمْرُو” (Kısasa kısas)⁵⁹⁵ mesellerindeki isimler değiştirilmez.”

4.2.1.2.1. Zemahşerî’nin nahivle ilgili meselelerde mesellerle istişhâd etmesinin özellikleri:

Zemahşerî’nin darbimesellerle istişhâdındaki en önemli özellikler şunlardır:

4.2.1.2.1.1. Kıyas yapılmayan şâz meselle istişhâd etmektedir:

Zemahşerî, kıyasa ve genel kullanıma aykırı olan meselleri, bunlarla kıyas edilsin diye değil, bu meselleri tespit etmek maksadıyla zikretmiştir. Çünkü onun yöntemi, çokça kullanılan şeylerle kıyas yapmak üzerinedir. Bu nedenle ism-i tafdil için kullanılan “أَفْعَلْ” kalıbına aykırı olan ifadelerle ilgili şöyle demiştir: “Bölüm: “أَعْطَاهُمُ الدِّينَارَ وَالْدِّرْهَمَ” (Onların en çok dinar ve dirhem vereni), “وَأَوْلَاهُمُ الْمَعْرُوفَ” (Onların en çok hayır işleyeni), “وَأَنْتَ أَكْرَمُ لِي مِنْ زَيْدٍ” (Sen bana karşı Zeyd’den daha cömertsin), “وَهَذَا الْمَكَانُ” (Bu arazi, diğerlerine göre daha kurak) ve “وَهَذَا الْكَلَامُ أَخْصَرُ” (Bu söz, en

⁵⁹¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 277.

⁵⁹² “إِطْرَارٌ”, yolun kenarlarından gitmek anlamına gelir. “ناعلة” ise, iki nalına sahip olana denir. Bu söz, gücü yeten birini zor bir işe karşı teşvik etmek için kullanılır. Bkz. Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 1/430; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/221.

⁵⁹³ Bu söz, arkadaşının ayıplandığı kusuru kendisi de taşıyan kimse için kullanılır. Bkz. Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 1/286; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/103.

⁵⁹⁴ Bu söz “Mecbur kaldın ve sevmediğin bir şey başına geldi.” anlamına gelir. Kendine karşı acımasız davranan kişiyi ayıplama bâbında kullanılır. Bkz. Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 1/366; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/175.

⁵⁹⁵ Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/1 “هَذِهِ بَيْتُكَ فَهَلْ جَزَيْتَكَ يَا عَمْرُو” sözü, mükafât bağlamında kullanılır. Bkz. İbn Sellâm, *el-Emsâl*, 138; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/388.

kısa olanı) ifadeleri bu kalıba uymamaktadır. “أفلس من ابنِ المُدَلَّقِ” (İbn Müzellak’tan daha züğürt)⁵⁹⁶ ve “وأحمق من هَبْنَكَا” (Hebenneka’dan daha ahmak)⁵⁹⁷ mesellerindeki ifadeler bu kalıba uymamaktadır.

Bölüm: “أَفْعَلُ مِنْهُ” kalıbı, fiil olmadan gelebilir. Örneğin “أَحْنَكُ الشَّاتَيْنِ” (İki koyundan en çok yiyeni) veya “وأحْنَكُ البَعِيرَيْنِ” (iki deveden en çok yiyeni) demişlerdir. “أَبْلُ مِنْ حُنَيْفٍ” (Deve gütmeye Huneyf el-Hanatim’den daha usta)⁵⁹⁸ meseli de buna örnektir.”

4.2.1.2.1.2. Meseli açıklamaktadır:

Meselle istişhâd etmekte, sonra gerek varsa bununla ilgili açıklama yapmaktadır. Fiili hazfedilmiş fail konusunda şöyle demiştir: “Fail, fiili hazfedilmiş olarak gelebilir. وَإِنْ”⁵⁹⁹ ayeti buna örnektir. *el-Hamase*’deki bir beyit de buna örnektir:

إِنْ ذُو لَوْثَةٍ لَنَا

(Aklını kaçıran, dengesiz davranır)⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ İbnü’l-Müzellik, Abdüşems b. Sa’d b. Zeyd’den biri olup, fakir ve düşkündür. Öyle ki bir gecelik azığa bile sahip olmamıştır. Keza ataları da onun gibidir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/705; *el-Mustaksâ*, 1/275. Ayrıca bkz. Askerî, *Cemheretü’l-Emsâl*, 2/107; Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 2/83.

⁵⁹⁷ Hebenneka, kabuklu şeylerden kendine kolye yapıp taktığı için “ذُو الْوَدَعَاتِ” lakabı ile bilinen, Kays b. Sa’lebe oğullarından Yezid b. Servân’dır. Ahmak olduğu için bu darbimesel meşhur olmuştur. Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/85; *Esâsü’l-belâğa*, (ه ب ن) maddesi, 2/361. Ayrıca bkz. Askerî, *Cemheretü’l-Emsâl*, 1/385; Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 1/217. İsm-i tafdilin şâz kullanımları için bkz. Mutarrizî, *el-Muğrib fî Tertîbi’l-Mu’rib*, 531; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 6/92; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’ş-Şâfiye*, 2/1124; Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Darab*, 5/2319; *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 10/251.

⁵⁹⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 227. Bu metni İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/289’da nakletmiştir. Zemahşerî ise son kısmı, Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/100’den almıştır. Ayrıca bkz. İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fî’n-Nahv*, 3/155; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 10/249; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâ’id*, 6/2656. “أَحْنَكُ الشَّاتَيْنِ” ibaresi, iki koyundan en iyi yiyen için kullanılır. “أَبْلُ” kelimesi ise deve gütmekte ve onların ıslahında en bilgili kişi demektir. “حُنَيْفٍ” de Hantem b. ‘Adî oğullarından biridir. Bkz. Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/1; *Esâsü’l-belâğa*, (أ ب ل) maddesi, 1/18; *el-Keşşâf*, 2/677; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 6/94; Şâtübî, *el-Mekâsıdu’ş-Şâfiye*, 4/572.

⁵⁹⁹ Tevbe 9/6.

⁶⁰⁰ Bu, Basîr bahrinden bir beytin bir parçasıdır. Bunu Kurayt b. Üneyf el-Anberî söylemiştir. Şeybanoğulları ona saldırmış ve hayvanlarını sürmüştür. Beytin devamı şöyledir:

بَنُو اللَّقِيطَةِ مِنْ ذَهْلِ بْنِ شَيْبَانَ

لَوْ كُنْتُ مِنْ مَازَنْ لَمْ تَسْتَجِبْ إِلَيَّ

عِنْدَ الْحَفِيطَةِ إِنْ ذُو لَوْثَةٍ لَنَا

إِذَا لَقَامَ بَنَصْرَ مَعْشَرَ خَشَنٍ

Buradaki “خَشَنٍ” kelimesi, “أَخْشَنَ” kelimesinin çoğulu olup normalde orta harfi sükunlu olmasına karşın burada zaruret sebebiyle hareketli gelmiştir. “الحفِيطَةُ” da öfke demektir. “لَوْثَةٌ” ise zayıflık, gevşekliliktir. Dolayısıyla bu iki beytin mânası şöyle olur: “Onlar, karşılarındaki zayıf kimse aczi ya da zilleti nedeniyle yumuşak davrandığında

Bir Arap meseli de buna örnektir: “لو ذات سوار لطمتني” (Keşke bana zulmeden, bana denk olsa.)⁶⁰¹, “وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ” (*Sen yanlarına çıkıncaya kadar sabredip bekleselerdi*)⁶⁰² ayeti de buna örnektir. Burada “dursalardı” anlamındadır. “Senin kadınlarda nasibin vardır. Ki ben de ihmal edeceğin bir kadın değilim.” mânasına gelen “إِلَّا حَظِّيَّةٌ فَلَا أَلِيَّةٌ”⁶⁰³ meseli de buna örnektir.

Bu metinde hükmü açıkladıktan sonra nesirden, Kur'an'dan ve şiirden beş şâhitte istişhâd etmiştir. Çünkü asıl olan, âmilin mamulle birlikte zikredilmesi, yani hazfedilmemesidir. Son mesel çok açık değildir. Fiilin hazfedildiği şâhidin yerini belirtmek için meseli izah etmiştir.

4.2.1.2.1.3. Çoğunlukla nahiv kurallarına uymayan ve asıl olana muhalefet eden hükümlerde istişhâd etmiştir:

Nahiv âlimleri, failin, mübtedanın ve haberin merfu olması gibi kıyasa uygun meşhur nahiv kaideleri konusunda herhangi bir şâhitte istişhâd etme yolunu tutmamışlardır. Bunun yerine Arapların sözlerinden örnekler vermişlerdir. Ancak kıyasa ve asıl olana muhalefet eden yahut meşhur olmayan durumlarda istişhâd etmişlerdir.⁶⁰⁴

sertleşirler.” Buradaki şâhit ise, “نو” kelimesinin failinin, “لان” fiilinin açıkladığı müstetir bir fiille merfu olmasıdır. Bkz. Tebrîzî, Yahyâ b. Alî b. Muhammed eş-Şeybânî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse* (Beyrut: Dâru'l-Kalem), 1/4; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/82, 9/13; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (خ ش ن) maddesi, 13/140; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 30; Nâzîrû'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâ'id*, 8/4166; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 7/441; *Şerhu Ebyât Muğni'l-Lebîb*, 1/68; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (خ ش ن) maddesi, 20/220.

⁶⁰¹ Hâtîm'in söylediği bu sözü, soylu bir kimse düşük biri tarafından saygısızlığa uğradığında söyler. Buradaki şâhit, failin muzmar olup kendinden sonra zikredilenin onu açıklamasıdır. Yani burada cümle “لطمتني ذات سوار” (Bilezik takan kimse bana tokat attı.) şeklinde takdir edilir. Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/297; *el-Keşşâf*, 2/696; *Rebî'u'l-Ebrâr*, 3/368; *A'cebü'l-'Aceb*, 18. Ayrıca bkz. İbn Sellâm, *el-Emsâl*, 268; Müberrid, *el-Kâmil*, 1/221; Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, 2/193; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, 2/202; İbnü'l-Esîr, *el-Bedî*, 1/74; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/81; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 5/74; *İrtişâfu'd-Darab*, 4/1899; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 353, 827; Nâzîrû'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâ'id*, 3/1332.

⁶⁰² Hucurât 49/5.

⁶⁰³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 47. Bu darbimesel, “إِلَّا حَظِّيَّةٌ فَلَا أَلِيَّةٌ” şeklinde iki kelime de merfû olarak okunur ve bu durumda “كان” nâkıs değil tam fiil sayılır. Sözde geçen “أَلِيَّةٌ” kelimesi, “kusurlu kadın” anlamına gelir. Dolayısıyla sözün anlamı “Senin kadınlarda nasibin vardır. Ki ben de ihmal edeceğin bir kadın değilim.” şeklindedir. Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/373; *Esâsü'l-belâğa*, 1/199. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/260; İbn Sellâm, *el-Emsâl*, 157; Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, 1/67; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, 1/20; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/82; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (أ ل و) maddesi, 14/39, (ح ظ و) maddesi, 14/185; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (أ ل و) maddesi, 37/90, (ح ظ و) maddesi, 37/446.

⁶⁰⁴ Sâlih Ahmed Müsîr el-Ğâmidî, *eş-Şevâhidü'n-Nahviyyetü'n-Nesriyye: Te'sîl ve Dirâse* (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ/ Umm Al Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1408), 43.

Zemahşerî şöyle demiştir: “Mübteda iki çeşittir: Ya marifedir, ki bu kıyasa uygun olandır. Ya da nekredir. Bu da “وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ” (*İmanlı bir köle*)⁶⁰⁵ ayetinde olduğu gibi ya mevsuftur, yahut “أَرَجُلٌ فِي الدَّارِ أَمِ امْرَأَةٌ” (Evdeki adam mıdır? Kadın mıdır?), “وَمَا أَحَدٌ خَيْرٌ” (Senden daha hayırlı biri yoktur), “وَشَرُّ أَهْرَ ذَا نَابٍ” (Kötü şeylerin olacağını belirtmek için kullanılan bir mesel),⁶⁰⁶ “وَتَحْتَ رَأْسِي سَرْجٌ” (Başımın altında eyer var) ve “وَعَلَى أَبِيهِ دِرْعٌ” (Babasının üstünde zırh var) sözlerinde ise mevsuf değildir.”⁶⁰⁷

Zemahşerî, *el-Mufasssal*’da da böyle yapmaktadır. Hükümü delillendirmek için bir misal getirmektedir. Kur’an’dan, hadisten, şiirden ve nesirden çeşitli örnekler getirerek istişhâd etmektedir. Şâz hükümler söz konusu olduğunda ise yalnızca şâz olan örnekleri zikretmektedir.

Zemahşerî, söz konusu metinden Araplardan aktarılan dört söz zikretmiş, bu sözlerin arasına bir de mesel eklemiştir. Ancak bunun bir mesel olduğunu belirtmemiştir. “وَتَحْتَ رَأْسِي سَرْجٌ، وَعَلَى أَبِيهِ دِرْعٌ” sözleri ise Ümmü Teebbata Şerran’a nispet edilmektedir.⁶⁰⁸ Zemahşerî bunu da belirtmemiştir.

4.2.1.2.1.4. Meseller ve nakledilen sözlerle beraber istişhâd etmektedir. Şâhidin cümledeki yerini açıklayabilir:

Bazen Zemahşerî bir darbimeselin yanında başka bir söz daha zikrederek bir nahiv hükümünü ikisiyle birden delillendirmekte, şâhit olan yeri de açıklamaktadır. Örneğin

⁶⁰⁵ “وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ” *Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, ... müşrik bir hür kişiden daha iyidir.* (Bakara 2/221).

⁶⁰⁶ Buradaki “أهر” fiili, hırlamak anlamındaki “هرير” yansıma sesinden türetilmiştir. “ذا الناب” ile kastedilen ise yırtıcı hayvanlardır. Sözdeki şâhit ise “شر” kelimesinin nekre olmasına rağmen mübtedâ olarak gelmesidir. Bu kelimenin mübtedâ olması, mânanın “Yırtıcı hayvan hırladığında ancak büyük bir kötülük beklenir.” şeklinde olmasından ötürü caizdir. Bu şâhidi Sibeveyh kullandığı için nahiv âlimlerinin hepsi tarafından çokça kullanılmıştır. Bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/329; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 1/99; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 2/220; Fârîsî, *el-Hucce li’l-Kurrâ’i’s-Seb’a*, 4/387; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/319; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/130; Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 1/370; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (هـ ر) maddesi, 5/261; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 3/330; İrtişâfî’-d-Darab, 3/1102; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 609; Nâzırî’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâ’id*, 2/928; Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî ‘alâ Elfıyyeti İbn Mâlik*, 1/193; Yûsî, Nûreddîn el-Hasen b. Mes’ûd b. Muhammed, Ebû Alî, *Zehri’l-Ekem fi’l-Emsâl ve’l-Hikem*, thk. Muhammed Hacı & Muhammed el-Ahmar (ed-Dâru’l-Beydâ - Mağrib: eş-Şeriketü’l-Cedîde - Dâru’s-Sekâfe, 1. Baskı, 1981), 3/229; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs* (هـ ر) maddesi, 14/428.

⁶⁰⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 48-49. Ayrıca bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/57; İbnü’l-Hâcib, *Emâli İbni’l-Hâcib*, 2/574; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyyeti’s-Şâfiye*, 1/363.

⁶⁰⁸ Merzûkî şöyle der: “Te’abbata Şerran’ın annesinden, ‘Ben onu ters doğurmadım, sık sık emzirmedi, gece boyunca ağlatmadım, doğumu da kolaydı. Ona hamile kaldığım gece karanlıktı, başımın altında semer, babasının üzerinde ise zırh vardı.’ dediği rivâyet edilir.” Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. el-Hasen el-İsfahânî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, thk. Garîd eş-Şeyh (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Baskı, 2003), 1/66.

zaman zarfı konusunda şöyle demiştir: “Gizli bir âmille nasb edilir. Sana “Ne zaman gittin?” diye soran birine “يَوْمَ الْجُمُعَةِ” (Cuma günü) demen buna örnektir. “أَسَاءَ الْيَوْمَ وَقَدْ” (İş işten geçti)⁶⁰⁹ meşhur meseli de buna örnektir. Üstünden çok vakit geçmiş bir konu hakkında konuşan kimseye söyledikleri “الآنَ” (şimdi) sözü de buna örnektir. Bu, “O, o zamandı. Dinle şimdi” anlamına gelmektedir.”⁶¹⁰

4.2.1.2.1.5. “وقد جاء” sözüyle şâz olarak gelen mesellere işaret etmektedir:

Zemahşerî, meşhur olmayan ve nadiren kullanılan meseller için “وقد جاء” (gelmiştir) ibaresini kullanabilmektedir. “vav” ve “ye” illet harfleri için şöyle demiştir: “Bu iki harf, kendisinden önceki harf sakın olursa, sahih harfler gibi irabın gerektirdiği hareketleri alır... Şayet kendisinden önceki harf harekeli ise, ancak nasb ile irablanır... Bu harflerin sakın halde de geldiği olmuş... “أَعْطَ الْقَوْسَ بَارِيهَا” (İşi ehline ver) meseli buna örnektir.”⁶¹¹

Zemahşerî, bu meseli “باريها” kelimesindeki “ye” harfinin sükunuyla kitaplarında rivâyet etmiştir. “Bu meseldeki “باريها” kelimesinin Araplardan ancak “ye” harfinin sükunuyla rivâyet edildiği söylenmiştir. Bu mesel, işi ehline ve bu konuda mahir olana vermeyi gerektiren durumlarda söylenmektedir” demiştir.⁶¹²

Sonuç olarak aşağıdaki maddelere varmaktayız:

- 1- Zemahşerî, nahivle ilgili meselelerde sıkça nesirle istişhâd etmiştir.
- 2- Meseller, nahivde istişhâd edilmeye uygundur. Zira meseller değiştirilemez, tadil edilemez.

⁶⁰⁹ Bu sözde geçen “سائر اليوم” ifadesi, günün geri kalanını ifade eder ve “سور” kökündendir. Dolayısıyla ifadenin anlamı “Günün çoğu geçip az bir vakit kaldığından sonra mı ihtiyacını gidermeye çalışıyorsun?” şeklinde olur. Bu söz, bir şeyden umudun kesilmesinden sonra onu isteyen kişi için kullanılır. Buradaki şahit ise “سائر” kelimesinin muzmar bir fiille nasbedilmiş olmasıdır. Bkz. İbn Sellâm, *el-Emsâl*, 245; Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, 1/96; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/153; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/47; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (س أ ر) maddesi, 4/391; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (س أ ر) maddesi, 11/486.

⁶¹⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 75.

⁶¹¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 409. Bu darbimeseli ilk söyleyen kişinin Hutay'a olduğu söylenir. Bkz. İbn Sellâm, *el-Emsâl*, 204; Müberrid, *el-Kâmil*, 4/92; Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl*, 1/76; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, 2/19; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ن ز ع) maddesi, 22/241. Bağdâdî, *Şâfiye*'de geçen beyitlerin şerhinde İbnü's-Sîrâfî'nin Zemahşerî'ye, buradaki teskinin zaruret nedeniyle olabileceği; zira bu beytin aşağıdaki beytin bir parçası olabileceği hususunda itiraz ettiğini aktarmıştır:

يا باري القوس بريا لست تحكمه لا نعلم القوس أعط القوس باريها

Bağdâdî ise bu itirazı kabul etmemiştir. Çünkü Zemahşerî, *el-Mustaksâ* kitabında meselin bu şekilde teskin ile rivâyet edildiğini söylemiştir. Bkz. Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi's-Şâfiye*, 4/412.

⁶¹² Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/247. Ayrıca bkz. *Esâsü'l-belâğa*, (ن ز ع) maddesi, 2/263; *el-Keşşâf*, 3/158.

- 3- Söz veya mesel şâz ise, Zemahşerî tevcih etmek için bunlarla istişhâd etmektedir.
- 4- Söyleyenini, kabilesini veya râvisini belirtmeksizin Araplardan sözler nakletmektedir. Bazen sözü söyleyenine nispet etmekte, bazen râvisini belirtmektedir.
- 5- Söz veya meselle münferit olarak istişhâd edebilmektedir. Bu, istişhâd ederken bunları esas aldığını teyit etmektedir. Bu ikisini beraber zikredebilmektedir. Yahut ikisinden birini başka bir şâhitle beraber zikredebilmektedir.
- 6- Şâhit, kitaplarında mükerreren geçebilmektedir.
- 7- Bazı sözleri şiire hamletmiştir.
- 8- Şâhidin yerini belirtmek için sözü veya meseli açıklamaktadır.
- 9- Çoğunlukla, asla muhalefet eden ve nahiv kıyasına uymayan hükümlerde şâhitlerle istişhâd etmektedir.

4.2.1.3. Lehçeler

Zemahşerî'nin nakilde bulunduğu kabilelerin isimlerinin zikredildiği bölümde, bir kabileden lehçe nakletmesinin özellikleri geçmiştir. Bu bölümde lehçeler, nakledilmiş olmaları açısından ele alınacaktır.

4.2.1.3.1. Arapların tüm lehçeleri hüccettir:

İbn Cinnî, *el-Hasâis*'te "Lehçelerin Çeşit Çeşit Olması ve Her Birinin Hüccet Olması Bölümü" adında bir bölüme yer vermiştir. Burada Arap lehçelerinden her birinin hüccet olduğunu belirtmiştir. Konuşan kişi, lehçelerden istediğiyle kıyas yapabilir. Arap lehçelerinden birini seçen kimse, yaptığı kıyasta hata etmiş olmaz. Sadece, Arap kabileleri arasında daha yaygın olan ve kıyas açısından daha güçlü olan lehçeyi seçip seçmeme konusunda hata edebilir. İbn Cinnî bunu "نزل القرآن بسبع لغاتٍ كُلُّهَا كَافٍ شَافٍ" (Kur'an yedi lehçe üzerine indirildi. Bunların hepsi kâfi ve şâfidir.) hadisiyle⁶¹³ delillendirmiştir.

İbn Hişâm el-Lahmî ise, bir lehçenin fasih olmayabileceği görüşünü benimsemektedir. Ancak bununla beraber ona göre lehçenin fasih olmaması, hatalı olduğu anlamına gelmez. Bu lehçe insanların konuşmalarını bozmaz. Çünkü bu lehçe Araplardan

⁶¹³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/10; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/257; *el-Ikturâh*, 37, 111, 386. Hadisin tahririne daha önce yer verilmiştir.

duyulmuştur. Ona göre lehçeler konusunda derinleşen kimse, çok geçmeden avamın sözlerindeki hataları bulmaya başlar. Bu nedenle Ebü'l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber, avamın sözlerine karşı daha müsamahakâr olmaya dâvet ederek “Nahiv bilgisi en iyi olan kişi insanların yanlışlarını bulmayandır” demiştir. Halil b. Ahmed ise “Arapların lehçesi, konuşanların yaptığı hatalardan daha büyüktür” demiştir. Kisaî ise “Arapların sözlerinden duyduğum kadarıyla az da olsa hata yapmayan kimse yoktur” demiştir.⁶¹⁴

Ebü Hayyân da, her kabilenin lehçesiyle kıyas yapmanın caiz olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁵

Zemahşerî de *el-Keşşâf*'ta bunu takip etmiş ve kıraatleri lehçeler üzerinden açıklamıştır. Çünkü söz konusu kıraat, lehçelerden birine uyduğunda kabul edilir. Lehçe meşhur Arapçaya uymak zorunda değildir. Bununla ilgili örnekler ilk bölümde çokça geçmiştir.⁶¹⁶

el-Mufasssal'da, asıl olanı zikrettikten sonra Arapların lehçelerini saymaktadır.

Örneğin şöyle bir ifade geçmektedir: “Ortadaki harfî sakın olan sülâsi müennes bir isim, “elîf” ve “te” harfleriyle bir araya geldiğinde ismin ortasındaki harf harekelenir. Harfin harekesi ise değişmektedir. Kelimenin ilk harfî sahih olup harekesi üstün ise, ortadaki harf de üstün hareke alır. “جَمْرَة” ve “جَمَرَات” gibi. İlk harfin harekesi esre ise, ortadaki harf üstün veya esre hareke alır. “سِدْرَة”, “وَسِدْرَات” ve “وَسِدِرَات” gibi. Şayet ilk harfin harekesi ötre ise, ortadaki harf üstün veya ötre hareke alır. “عُرْفَة”, “عُرْفَات” ve “وَعُرْفَات” gibi. Ortadaki harfin, zaruret halinde sakın yapılması çok nadirdir. Bunların hepsi, Arapların lehçelerinden alınmış asıl ve meşhur sözlerdir.” Bunları söyledikten sonra, Temîm kabilesinin lehçesinin, sözkonusu harfî zaruret olmadığı halde sakın okuduğunu belirtmiştir.⁶¹⁷

⁶¹⁴ İbn Hişâm el-Lahmî, *el-Medhal ilâ Takvîmi'l-Lisân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 2003), 55.

⁶¹⁵ Ebü Hayyân, *et-Tezvil ve't-Tekmil*, 2/28; Süyûtî, *el-Ikturâh*, 386; *el-Müzhir*, 1/258.

⁶¹⁶ Örneğin bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/15, 130, 322, 2/429, 433, 468, 697, 3/14, 57, 72, 281, 377, 4/23, 608.

⁶¹⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 178; *el-Fâik*, 1/53-54. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/578-581; Müberrid, *el-Muktadab*, 2/188-190. Bunun Zemahşerî'deki örneği için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 261, 315, 333, 366, 369, 372, 385, 387, 388, 389, 390.

“Huzeyl lehçesi hariç, ismin ortasındaki harf illetli ise “elif” ve “te” harfleriyle bir araya geldiğinde sakın olur. “بِيضَة” ve “بِيضَات” gibi. Onlar ortadaki harfî harekelerler.”

İsmin ortasındaki harfin illetli olması durumunda asıl kuralı belirttikten sonra, bu asla muhalefet eden Huzeyl lehçesini zikretmiştir. Ancak bununla birlikte, Huzeyl lehçesi Arapların hüccet olarak kullandığı lehçelerden biridir. Bir Arap’ın meşhur ve asıl olan dışındakini de öğrenmesi gerekmektedir. Aynı şekilde Arapça öğrenen biri de bunu bilmelidir ki, bu lehçeyle konuşan birinin hata ettiğini düşünmesin.

el-Fâik ve *Esasü'l-Belağa* adlı kitaplarda ise sayılamayacak kadar çok lehçe zikretmiştir. Ancak bunların çoğunu dil konusunda delil olmaları açısından zikretmiştir. Örneğin: “Daha önce “elif” harfinin “ye” harfine kalbedilmesi meselesi geçmişti. Tay lehçesinde ise “elif” harfî mütekellim “ye” harfine idğam edilir. Talha’nın “فَوَضَعُوا اللَّجَّ عَلَى قَفِّي” (Kılıcı enseme dayadılar) sözü buna örnektir.⁶¹⁸

el-Mustaksa’da ise, meselleri Arap lehçeleri üzerinden açıklamaktadır.⁶¹⁹

4.2.1.3.2. Bir Arap iki lehçe konuşabilir:

İbn Cinnî, *el-Hasâis*’te “Fasih konuşan bir Arap’ın dilinin bir lehçeden diğerine geçebileceğine” dair bir bölüm yazmıştır. Bu bölümde şöyle demiştir: “Bir Arap fasih bir lehçeyle konuşabilir, sonra başka bir fasih lehçeye geçebilir. Bu durumda hem asıl olan ilk lehçesini hem de geçiş yaptığı diğer lehçeyi esas almak gerekir. Ancak ikinci lehçesi fasit ise, fasih olan ilk lehçe esas alınır, fasit olan ikinci lehçe bırakılır.”⁶²⁰

Lehçeler arası bu geçiş, ilk lehçenin terk edildiği anlamına gelmez. Yani bu durum sadece, bir Arap’ın sözlerinde asli lehçesi dışında başka bir lehçenin bulunmasından ibarettir. Zemahşerî’nin Hicaz lehçesine göre cinsini nefyeden “لَا”nın haberinin “لَنْ” gibi amel ettiğini ve bunu izhar ettiğini açıklaması, Temîm lehçesinde ise bunun

⁶¹⁸ Zemahşerî, *el-Fâik*, (ن ش د) maddesi, 3/431; *Esâsü'l-belâğa*, (ج ج ج) maddesi, 2/159; *el-Mufasssal*, 113. Nahiv ve sarfla ilgili meselelerde lehçelerle ihticâcın örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Fâik*, 1/138, 2/391, 3/413, 442.

⁶¹⁹ Bkz. Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 2/2, 302.

⁶²⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/12; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/259; *el-Ikturâh*, 113.

hazfedildiğini ve amelinin izhar edilmediğini söylemesi buna örnektir. Zemahşerî şöyle demiştir: “Hatem şöyle demiştir:

“ولا كريم من ولدان مصبوح”

(Güzel huylu hiçbir yavru deve yoktur ki, sabah annesini emmesin)⁶²¹

Burada iki ihtimal vardır: Birincisi, burada Tay lehçesini bırakmış ve Hicaz lehçesine geçmiştir. İkincisi, “مصبوحًا” kelimesini haber yapmamıştır. Kelimeyi, nefiy “لا” sının mahalline hamledilen bir sıfat saymıştır.⁶²²

Beytin Hatem’e nispet edilmesi doğru değildir. Sîrâfî ve Cermî bu konuda Zemahşerî’yi takip etmiştir. Bununla birlikte Zemahşerî, Temîm lehçesiyle konuşan Hatem’in asıl lehçesine muhalefet edip burada haberi izhar etmesini ve “لا” yı ref ile amel ettirmesini mümkün görmüştür. Ancak beyti Temîm lehçesine göre açıklarken bir ihtimal daha zikretmiştir. Bu ihtimal, haberin hazfedilmesidir. Buna göre “مصبوح” kelimesi haber değildir. Ref mahallinde olan “كريم” üzerine mahmul “ولا كريم” kelimesinin sıfatıdır.

H. Talha’nın “فوضعوا اللج على قفّ” sözü de buna örnektir. Daha önce geçtiği üzere, buradaki “قفّ” kelimesinin aslı “قفّاي” kelimesidir. Ancak Tay lehçesinde “elif” harfi kalbedilir ve “ye” harfine idğam edilir. H. Talha Kureyş’ten olup, Hicaz lehçesiyle konuşur. Fakat burada başka bir lehçeyle konuşmuştur. Tay lehçesinden etkilenme sebebi, Tay kabilesine mensup bir eşinin olmasıdır.

⁶²¹ Basîr bahrinden olan bu beytin ilk kısmı “إذا اللقاح غدت ملقى أصرتها” şeklindedir ve burada zor geçen bir yıl betimlenir. “لقاح” kelimesi, “لقحة” kelimesinin çoğulu olup süt veren deve için kullanılır. “أصرة” ise, “صرار” kelimesinin çoğuludur ve süten ayrılan yavrunun annesini emmesin diye devenin arkasına bağlanan kumaş parçasına denir. “مصبوح” kelimesi de, sabah süt içirilmiş anlamına gelir. Bu kesit, cahiliye döneminde Nebî’ten bir adama aittir. Nebî ise Evs kabilesinin bir koludur. Adanın adı Amr b. Mâlik b. Evs’tir. Hicâz ehlinde sayılan Evs kabilesi, haberin ızhâr edilmesini caiz görür. Bu beyitlerin Ebû Züeyb el-Hüzelî’ye ait olduğu söylenmiştir. Öte yandan Es-Sîrâfî ve Zemahşerî bunları Hâtim’e nispet etmişlerdir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/299; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Su’arâ*, 1/238; Müberrid, *el-Muktadab*, 4/370; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 1/385; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3/36; İbnü’s-Sîrâfî, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, 2/6; Kaysî, *İzâhu Şevâhidi’l-İzâh*, 1/271; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/57; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 4/285; İbn Hişâm, *Telhîsü’s-Şevâhid*, 422; Nâzîru’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâ’id*, 3/1408, No. 1047; ‘Aynî, *el-Mekâsîdu’n-Nahviyye*, 2/819, No. 324.

⁶²² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 54. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/275-276; Türkistânî, Muhammed Yakub Ahmed, *Luğatu Tayy* (Mekke: Câmî’atü’l-Kurâ, h. 1402), 1/414; Abdulfettâh Muhammed, *Luğatu Tayy ve Eseruhâ fi’l-‘Arabîyye* (Dimaşk: Dâru’l-‘Asmâ, 1. Baskı, 2006), 266; Sâmerrâî, Ahmed Hâşim Ahmed, “Lehçetü Tayy fi Kitâbi Sîbeveyh” (Mecelletü Surre Men Ra’â, Irak, 2:2, 2006), 125.

Ardından Zemahşerî şöyle demiştir: “Tay kabilesi başka bir lehçeden bir şey almaz, başkaları bu lehçeden bir şeyler alır.”⁶²³

Tay kabilesindekiler konuşurken başka bir lehçeye geçmezler. Ancak bu lehçe diğer lehçeleri etkilemiştir. Bu durum, Zemahşerî’nin Hatem’in beytiyle ilgili söylediği ilk ihtimale muhalefet etmektedir. O yüzden bu sözü zikrederken “يقال” temriz sîgasını kullanmıştır.

Zemahşerî, bir kişinin iki lehçeyle birden konuştuğu sözler zikretmiştir. Örneğin “أم” kelimesinin çoğulu “he” harfi ziyadesiyle ve “he” harfi olmadan kullanılmaktadır. Şöyle diyen kimse bu iki lehçeyi bir araya getirmiştir:

ه فرجت الظلام بأماتكا

إذا الأمهات قَبَحْنَ الوجو

(Anneler, evlatları kendi yaptıkları şeylerle ayıpladıklarında - O zaman karanlığın ne olduğunu onlarla anlarsın)⁶²⁴

4.2.1.3.3. Lehçelerin birbiriyle iç içe olması:

Bu bölüm, bir önceki bölümle bağlantılıdır.

Bu, iki veya daha fazla lehçenin fasih bir konuşmada bir araya gelmesidir. İbn Cinnî, bu iki lehçe için şu ihtimalleri varsaymıştır:

1- Fasih bir konuşmada bu iki lehçe aynı oranda kullanılıyorsa, ikisi de bu kişinin asıl lehçesi sayılır. Kabilesiyle bu konuda anlaşılan kimse de böyle sayılır. Zira Araplar, şiir ve konuşmada gelişmek için iki lehçe kullanabilmektedir.

⁶²³ Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/431.

⁶²⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 377. Mütেকârib bahrinden olan bu beyit, Mervân b. el-Hakem’e aittir. Burada o, muhatabının annesi ile büyük annelerini övmekte ve şöyle demektedir: “Utanç verici şeyler yapıp evlatlarının yüzlerini karartan annelerin sebep olduğu karanlık, senin annelerinin namus ve iffetleriyle açığa çıkardıkları ışık ile aydınlanır.” Bkz. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati l-I’râb*, 2/564; İbn Ya’îş, *Şerhu l-Mufasssal*, 10/3; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni l-Hâcib*, 2/383; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve t-Tekmil*, 2/44; Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi ş-Şâfiye*, 308. Şairin iki lehçeyle birden söylediği şiirler için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 42, *el-Keşşâf*, 4/764. Şairin, “هذيل” kelimesinin nispeti söz konusu olduğunda kıyasa uygun olan “هذيلي” kelimesi ile, kullanımda yaygın olan “هذلي” kelimelerini aynı anda kullandığı bir beyti de vardır:

هذيلية تدعو إذا هي فاخرت

أبا هذليا من غطارفة نجد

Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 207-208. Söyleyeni belli olmayan sözle istişhâd başlığı altında bunun detaylarına inilecektir.

2- Bir kişinin konuşmasında iki lehçe de aynı oranda geçiyorsa, ikisinden birinin asıl lehçesi olması mümkündür. Başka bir kabilenin lehçesinden istifade edebilir. Bununla uzun zaman geçirdikçe lehçeyi kullanımı artar.

3- Şayet lehçelerden biri daha az kullanılıyorsa, çok kullanılanı asıl lehçedir. Az kullanılan lehçe asıl olana dahil olmuştur.

4- Şayet lehçelerden biri daha az kullanılıyorsa, iki lehçenin de konuşanın ve kabilesinin lehçeleri olması mümkündür. Ancak bunu az kullanmasının sebebi, zayıf ve şâz olmasıdır.⁶²⁵

Zemahşerî'nin şu sözü buna örnektir: “فَضِّلْ يَفْضُلْ” (arttı-artıyor) ve “وَمِثَّ تَمُوتُ” (öldün-ölüyorsun)” örneklerindeki gibi “فَعِلْ يَفْعُلْ” kalıbı, iki lehçenin birbirine karışmasındandır. “كُدَّتْ تَكَادُ” (kandırdın-kandırıyor) örneğindeki gibi “فَعْلٌ يَفْعَلُ” kalıbı da böyledir.”⁶²⁶

“فَعِلْ” şeklindeki fiilin muzarisi “يَفْعُلْ” olamaz. Muzari hali “عَلِمَ يَعْلَمُ” (bildi-biliyor)” örneğindeki gibi “يَفْعَلُ” şeklinde, yahut “وَقَّ يَتَّقُ” (güvendi-güveniyor)” örneğindeki gibi “يَفْعِلْ” şeklinde olabilir.

Aynı şekilde “يَفْعُلْ” fiilinin mâzi hali “فَعَلْ” veya “فَعْلٌ” olabilir. “قَعَدَ يَفْعُدُ” (oturdu-oturuyor) fiili birincisine, “كُرُمَ يَكْرُمُ” (kıymetli oldu-oluyor) fiili ise ikincisine örnektir.

Bu nedenle “فَعِلْ يَفْعُلْ” şeklinde gelmesi mümkün değildir. Birinin sözlerinde böyle bir şey duyulduğunda, iki lehçenin birbirine karıştığı anlaşılır.

Bu nedenle âlimler, bu durumu herhangi bir benzeri olmayan şâz bir kullanım saymıştır.⁶²⁷

⁶²⁵ Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/370; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/262; *el-Iktirâh*, 115; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 4/143. Ayrıca bkz. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 67; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/260.

⁶²⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 278-279.

⁶²⁷ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/40; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 3/87, 226, 281; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/134; İbn 'Uşfûr, *el-Mümti*, 291; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 7/154; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (ف ض ل) maddesi, 11/525; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ف ض ل) maddesi, 30/172.

4.2.1.3.4. Lehçeler arasında tercih yapmak ve lehçeleri birbirine eşit saymak

Nahiv âlimlerinin Arap lehçeleriyle istiṣhâd etmesi; kıraatler, hadisler, meseller, sözler ve şiirlerle bu lehçelerden nakledilenleri zikretmeleri, bu lehçelerin fesahat konusunda aynı derecede oldukları anlamına gelmez. Bilakis bunların çok kullanılanı olduğu gibi az kullanılanı da vardır. Yaygın olanı da vardır, zayıf ve garip olanı da vardır. Bu nedenle nahiv âlimleri lehçeler arasında tercih yapmakta ve Kureyş lehçesini zirveye koymaktadırlar. Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerin dereceleri vardır.

Âlimlerin fasih ve şâz lehçeleri kabul etme konusunda farklı görüşleri vardır. Rivâyet edildiğine göre Asmaî, lehçelerin en fasihini kabul ediyor, bunun dışındakileri reddediyordu. Ebû Zeyd ise tüm lehçeleri uygun buluyor, şâz ve fasih hepsini bir sayıyordu.⁶²⁸

Aynı bu şekilde nahiv âlimleri Kureyş'ten sonraki kabilelerin lehçelerinin fesahat derecesinde de ihtilaf etmişlerdir.⁶²⁹ İbn Hâleveyh, en fasih lehçenin Kur'an'ın indiği lehçe olduğu konusunda bir icma' olduğunu nakletmiştir.⁶³⁰

4.2.1.3.4.1. Âlimlere göre Kureyş lehçesinin tercih edilmesi:

Kureyş lehçesinin diğer Arap lehçelerine göre üstün sayılması konusunda çeşitli metinler yazılmıştır. İbn Faris, âlimlerin ve râvilerin, Kureyş'in Arapların en fasihi ve dillerinin lehçelerin en safi olduğu konusunda icma' ettiklerini nakletmiştir. Bunun çeşitli nedenleri vardır:

- 1- Allah'ın onları tercih etmesi ve Hz. Peygamber'i onların arasından seçmesi
- 2- Onların Harem sakinleri, Kâbe'nin komşuları ve yöneticileri olmaları, buraya gelen Arap hacılara ve diğer insanlara ev sahipliği yapmaları, Arapların işlerinde söz sahibi olmaları

⁶²⁸ Bkz. Sa'leb, Ahmed b. Yahyâ Ebû'l-Abbâs, *Mecâlisü Sa'leb*, şrh. ve thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 2. Baskı, tsz.), 2/734; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/151, 232.

⁶²⁹ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 41.

⁶³⁰ Bkz. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/213.

- 3- Arapların Kureyş'i tazim etmesi ve onların üstünlüğünü kabul etmesi, onları Allah'ın ehli olarak isimlendirmeleri. Zira onlar Hz. İsmail'in soyundandır. Soylarına hiçbir karışma olmamıştır. Hiçbir şey onları sahip oldukları makamdan alıkoyamaz.
- 4- Kureyş'in, kendilerine ulaşan Arap kelimelerinden ve şiirlerinden en güzellerini ve en saf olanları seçmeleri. Bu, onları Arapların en fasihi yapmıştır.
- 5- Kureyş'te, Temîm'in kelime başındaki "elif" harfini "ayın" harfine çevirmesi, Kays'ın dildeki kabalığı, Esed'in kelime sonlarındaki "kef" harfini "şin" harfine çevirmesi, Rebia'nın muhatap alâmeti "kef" harfinden sonra bir "sin" harfi eklemesi, Esed ve Kays'ın "تَعْلَمُونَ وَيَعْلَمُ شَيْعِيرٌ وَيَعْبِيرُ" örneklerinde olduğu gibi kelime başlarını kesre hareke ile telaffuz etmeleri gibi eleştirilen lehçeler yoktur.⁶³¹

Buna benzer bir şey Ferrâ'dan nakledilmiştir. Buna göre Kureyş, kendilerini ziyarete gelen Arapların lehçelerinden en güzellerini seçmeleri, dillerinin bozuk lehçelerden ve kötü lafızlardan uzak olması sayesinde Arapların en fasihi olmuştur. Ferrâ bundan sonra, kusurlu bulunan lehçeleri saymıştır.⁶³²

İbn Haldun şöyle demiştir: "Kureyş lehçesi, Arap lehçelerinin en fasih ve en açık olanı idi." Bundan sonra, Arap coğrafyası dışındaki bölgelere yakınlık ve uzaklığa göre mekân kriterine dayanarak bu durumun sebeplerini zikretmiştir. Bu sebepler şunlardır:

- 1- Kureyş'in, her yönden Arap coğrafyası dışındaki bölgelere uzak olması
- 2- Kureyş'in Sakîf, Huzeyl, Huzaa, Kinane, Gatafan, Esed ve Temîm kabileleri ile çevrili olması.

⁶³¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 33; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/210; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 1/22. 'An'ane, kelimenin başındaki hemzeyi 'ayn olarak okumaya denir. 'Arafe, kaba sesle konuşmaktır. Keşkeşe, muhatap kâfını şîn harfiyle değiştirmek ya da "رَأَيْتُكَ" örneğinde olduğu gibi sonuna şîn eklemektir. Keskeşe, muhatap kâfını sîn harfiyle değiştirmek ya da sonuna sîn eklemektir. Muzâri fiilin ilk harfini kesreli okumaya "teltenle" denir. Bkz. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 35; Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed, *Fıkhü'l-Luğa ve Sırru'l-'Arabîyye*, thk. Hâlid Fehmî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1998), 1/175; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 341; *Esâsü'l-belâğa*, (ك س س) maddesi, 2/135; *el-Keşşâf*, 2/433; *el-Fâik*, 2/391; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/221; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ع ج ر ف) maddesi, 24/122. Kureyş lehçesinin üstünlüğü hakkında bkz. Muhtâr el-Ğavs, *Luğatu Kureyş* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Mi'râc ed-Devliyye li'n-Neşr, 1. Baskı, 1997), 275.

⁶³² Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/221; *el-Iktirâh*, 414. Sa'leb, Kureyş lehçesinin diğer lehçelerin ayıplarından hâli oluşunu zikretmekle yetinmiştir. Bkz. Sa'leb, *Mecâlisü Sa'leb*, 1/80; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/11; *Sırru Sinâ'ati'l-'I'râb*, 1/229; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/211.

Ardından, bir kabilenin fesahatinin Kureyş'e olan yakınlığı ölçüsünde olduğunu belirtmiştir.⁶³³

4.2.1.3.4.2. Zemahşerî'ye göre Kureyş lehçesinin tercih edilmesi:

Zemahşerî'nin kitaplarında tekrar eden bir metin vardır. Bu metinde o, Kureyş'in en fasih lehçe olduğunu ve diğer lehçelere olan üstünlüğünü açıklamaktadır. Çünkü o, kusurlu bulunan ve eleştirilen lehçelerden değildir. Şöyle demiştir: “Muaviye'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre bir gün o şöyle demiştir: “İnsanların en fasihi kimdir?” Cerm'den bir adam -Cerm insanların en fasihlerindendir- kalktı ve “İrak'ın akıcı konuşmadaki acziyetinden, Temîm'in kelime sonlarındaki “kef” harfini “şin” harfine çevirmesinden, Bekr'in muhatap “kef” harfinden sonra “sin” harfi eklemesinden uzak olan; dillerinde, Kuzâ'a'nın harfleri yutarak ve homurdanarak konuşması gibi bir zaaf bulunmayan ve Himyer'in harf-i tarifteki “lam” harfini “mim” harfine çevirmelerine yer vermeyen kavimdir” dedi. Muaviye (r. a.) “Onlar kimdir?” dedi. Adam “Senin kavmin” diye cevap verdi.”⁶³⁴

4.2.1.3.4.3. Lehçeleri birbirine eşit saymak:

Zemahşerî, bazı lehçeleri aralarında tercih yapmaksızın zikretmektedir. Sanki istediği lehçeyi seçme özgürlüğünü, konuşan kişiye bırakmaktadır. Muhtemelen ona göre bu lehçeler, sema ve kıyas konusunda eşittir.

“فَاعِلَةٌ” vezninden ma'dul “فَعَالٍ” veznindeki müenneslik alâmetleri buna örnektir. “حِذَامٍ” (parçalayan ve yok eden) bu kelimelerdendir. Zemahşerî bu konuda iki lehçe zikretmektedir:

⁶³³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed Dervîş (Dimaşk: Dâru Ya'rub, 1. Baskı, 2004), 2/378. Buna yakın ifade de Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi Sînâ'ati'l-İnşâ* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1985), 1/159'da geçer.

⁶³⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 341; *el-Fâik*, 3/312; *Rebî'u'l-Ebrâr*, 5/225. Burada geçen “İrak'taki Lahlahânîlik...” sözü ise *el-Fâik*'te geçer. Öte yandan buradaki rivâyette ilave, takdim ve tehir vardır. Metnin geçtiği diğer yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Hadîs*, 2/404; Müberrid, *el-Kâmil*, 2/165; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/71; Hattâbî, *Ğarîbü'l-Hadîs*, 2/254. Cerm, iki Arap kabilesidir. Biri Kuzâ'a'daki Cerm b. Zebbân, diğeri ise Tayy kabilesinde yer alan Cerm'dir. Fasih olarak nitelendirilirler. Furâtiyye, Fırat nehrinin yakınında yaşayanların lehçesidir. Lahlahâniyye ise sözdeki kusura denir. Teyâmûn ve teyâsür de uzaklaşmak olup, sağ (يمين) ve sol (يسار) köklerinden gelir. Ğamğame, sözün anlaşılır ve net olmamasıdır. Tumtumâniyye ise, konuşmadaki kusura denir. Bkz. Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa*, 1/175; Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/313; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 9/49; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 1/23.

Birincisi: Hicaz lehçesinde esre üzere mebni olması

İkincisi: Beni Temîm lehçesinde son harfî “ra” olan kelimeler hariç murab ve gayri munsarif olması. “حَضَارِ” (yerli) kelimesi buna örnektir. Onlar bu kelimeleri Hicazlılar gibi esre üzere mebni sayarlar.

Zemahşerî şöyle söylemektedir: “Ma’dulden mebni olması, Hicaz lehçesine aittir. Beni Temîm ise bunu murab ve gayri munsarif sayar. Bir kısmı Hicazlılara uyarak, “حَضَارِ” ve “جَعَارِ” kelimelerindeki gibi son harfî “ra” olan kelimeleri mebni saymıştır.”⁶³⁵

Metinden anlaşıldığı üzere Zemahşerî, iki lehçeden birini diğerine tercih etmemiş, yahut birini diğerinden zayıf kabul etmemiştir.

“هَلُمَّ” (Hadi!) kelimesi de buna örnektir. Hicazlılar bu kelimenin sadece bir halde kullanılmasını kabul eder. Müennes ve müzekker olmasına göre bu kelimeye zamir eklemesler. Tekil, ikil ve çoğul halde kullanılması durumunda da herhangi bir ek getirmesler. Temîmiler ise bu kelimeye zamir eklerler. “هَلُمَّا، هَلُمُّوا، هَلْمِي، هَلْمَنَّ” gibi. Zemahşerî, kitaplarının farklı yerlerinde bunu tekrar etmiş, ancak herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Fakat her zaman önce Hicaz lehçesini zikretmiştir.⁶³⁶

4.2.1.3.4.4. Bir lehçeyi diğerine tercih etmek:

Zemahşerî, çoğunlukla fasih, yaygın ve kapsamlı olması açısından bir lehçeyi diğerinden üstün saymaktadır. Yahut iki lehçeden birini diğerinden zayıf saymaktadır. Daha sonra açıklanacağı üzere başka özellikler açısından da lehçeler arasında ayırım yapmaktadır. Zemahşerî’nin evvela fasih, meşhur ve asıl lehçeyi zikrettiği, ardından buna muhalif olan lehçeleri zikrettiği daha önce açıklanmıştır. Sonradan zikredilen lehçelerin asıl lehçeden daha düşük olduğu buradan açıkça anlaşılmaktadır.

⁶³⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 152; *el-Mustaksâ*, 2/2. Hadar bir yıldız adıdır. Muhlifân ise biri Hadar olan iki yıldız takımına denir. “جَعَارِ” kelimesi de sırtlan manasındaki “جَاعِرَة” ile aynı anlama gelir. Ayrıca bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3/270-278; Müberrid, *el-Muktadab*, 3/373-375; Ebû Hayyân, *İrtişâfu’l-Darab*, 2/870. Lehçeler arasında tercih yapılmayan örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 132, 45-46, 136, 137, 147, 152, 161, 310, 316, 389; *el-Fâik*, 1/169.

⁶³⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 146; *el-Keşşâf*, 2/77, 3/529; *el-Fâik*, 4/108-109.

İftial babındaki aslî harf olmayıp zamir olan ت harfini kalb ve idğam suretiyle değiştirmeleri buna örnektir. “خَبَطْتُ” fiilini “خَبَطَ” olarak okur, “ت” harfini “ط” harfine kalbedip daha önce gelen “ط” harfine idğam ederler. “فَزْتُ” fiilini “فَزْدُ” şeklinde telaffuz ederler. “خَصْتُ وَعُدْتُ وَنَقَدْتُ” fiillerini “خَصْطُ وَعُدُّ وَنَقْدُ” şeklinde telaffuz ederler. Zemaşerî, bunları açıkladıktan sonra, Sîbeveyh’in “İki lehçeden en açık ve üstün olanı kalbetmeyenidir” sözünü nakletmiştir.⁶³⁷

Sîbeveyh’in sözüyle asıl lehçeyi tercih etmiştir.

4.2.1.3.4.4.1. Vahyi esas alarak bir lehçeyi diğerine tercih etmek:

Yabancı dillerden Arapçaya giren ism-i alemlerin ya da ortadaki harfi sakın olan müennes ism-i alemlerin gayri munsarif olması buna örnektir. “نُوحٌ وَلُوطٌ، وَهَيْدٌ وَدَعْدٌ” isimleri bunlardandır. Bunlar kıyasa dayanarak gayri munsarif mi sayılır, yoksa hiffet/hafiflik sıfatlarından dolayı munsarif mi sayılır? Zemaşerî’ye göre, bu isimler munsariftir. Çünkü Kur’an buna göre inmiştir. Şöyle demiştir: “Kur’an’ın indiği fasih lehçede, iki sebepten dolayı ortadaki harfi sakın olan bu üç harfli isimler munsariftir. Bazıları kıyasa dayanarak bu kelimeleri gayri munsarif sayar.”⁶³⁸

Fasih lehçe Kur’an lehçesidir. Kur’an bu kelimeleri munsarif halde zikretmiştir.⁶³⁹ Ancak bunun bir sebebi daha vardır ki o da, bu kelimelerdeki sükunun, alemlik (özel isim olma) ve Acemlik (başka bir dilden geçme) gibi iki gayri munsarif olma sebebinden birine mukavemetidir. Bununla hiffeti kastetmektedir.

Bir öncekinden daha açık bir örnek, “ليس” ameli gören Hicaz “ما”sıdır. Temîm lehçesinde kıyasa göre bu “ليس” yerine amel etmez. Çünkü bu isim ve fiiller için ortaktır. İsim veya fiillerden birine has olmadığından, kıyasa göre bunun amel

⁶³⁷ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/471-472; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/445; Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 432; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 10/151.

⁶³⁸ Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 42. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/241; ‘Ukberî, *el-Lübâb fî ‘İlâi’l-Binâ’ ve ‘l-İ’râb*, 1/508; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/70. Kur’an’ın indirilme lehçesi olarak seçilmesiyle ilgili örnekler için bkz. Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 45.

⁶³⁹ Kur’an’da Lût ve Nûh kelimeleri yalnızca munsarif olarak geçmektedir. Örneğin bkz. Nisâ 4/163, A’râf 7/69, Tevbe 9/70. Ancak “مصر” kelimesi bir yerde munsarif (Bakara 2/61), üç yerde ise gayri munsarif (Yûsuf 12/21, 99, Zuhuruf 43/51) geçmiştir. Bkz. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/145. Yabancı kökenli sülâsî kelimelerden orta harfi sükûnlu olan kelimelerde iki veçhin caiz olması nedeniyle, bu kelime de hem munsarif hem de gayri munsarif olarak kullanılabilmektedir. Ebû Hayyân ise bu hususa itiraz ederek “مصر” kelimesinde müenneslik, alemlik ve yabancı kökenli olma şeklinde üç sebep bulunduğunu söylemiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîr*, 1/397.

etmemesi gerekir. Ancak Kur'an, bu “ما”nın “ليس” ameli gördüğünü kabul eden Hicaz lehçesiyle inmiştir. “مَا هَذَا بَشَرًا” (*Bu beşer değil*)⁶⁴⁰ ve “مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ” (*Onların anaları değildir*)⁶⁴¹ ayetleri buna örnektir.

Zemahşerî, kitaplarındaki farklı yerlerde bu iki lehçeye mükerreren yer vermiştir. *el-Mufasssal*'da, tercih yapmaksızın Kur'an'da Kureyş lehçesinin geçtiğini zikretmiştir. Fakat çok gariptir ki bu lehçenin daha fasih olduğunu, çünkü Kur'an'da bunun geçtiğini açıklamıştır. Şöyle demiştir: “Görüldüğü üzere Hicazlıların lehçeleri daha fasihtir. Bu lehçenin önceliği vardır. Çünkü Kur'an'da bu geçmiştir. Temîmilerin lehçesi ise kıyasa daha uygundur. Çünkü o birçok örneği olan bir aslı takip etmektedir. Bu asıl ise, müştareğin amelini terk etmektir.”⁶⁴²

Bu, sema'ın kıyasa öncelenmesidir. İbn Cinnî'nin de dediği gibi, sema' -burada Hicaz lehçesi- ve kıyas -burada Temîm lehçesi- tearuz ettiğinde, daha çok kullanılabilmek evladır.⁶⁴³

4.2.1.3.4.4.2. Kıyasa ve kullanım çokluğuna göre tercih yapmak:

Zemahşerî'nin, kullanım çokluğuna göre bir lehçeyi diğerine tercih ettiğini görebiliriz. “رمى” (attı) fiili gibi bir fiildeki “elif” harfinin, müenneslik alâmeti “te” harfine ve tesniye zamirine rağmen düşmemesi buna örnektir. Fiil “رمتا” yerine “رَمَتَا” olur. Zemahşerî, bunu kötü bir lehçe olarak nitelendirmiştir: “Buradaki “elif” harfi, illetli olduğu için düştükten sonra tekrar gelmez. Bunu “رَمَتَا” diye telaffuz eden kavmin kötü lehçesi hariç durum budur.”⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ Yûsuf 12/31.

⁶⁴¹ Mücadele 58/2.

⁶⁴² Zemahşerî, *A'cebü'l-Aceb*, 16-17. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/485; *el-Mufasssal*, 55, 97-98; *el-Fâik*, 1/119.

⁶⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/124-125; Süyûtî, *el-Iktirâh*, 391-392. Ayrıca bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/10; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/257; *el-Iktirâh*, 111, 386, 391. Hicâz lehçesinde i'mâl edilirken Temîm lehçesinde ihmâl edilenler için bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/57; Müberrid, *el-Muktadab*, 4/188; Enbârî, *el-İnsâf*, 19. mesele, 1/124; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve't-Tekmil*, 4/254; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 1/123; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 2/142; 'Udayme, *Dirâsât li Üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 3/113.

⁶⁴⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 335. Es-Sîrâfî ve İbn 'Usfûr'a göre bu zarurettir. Ayrıca bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 5/28; İbn 'Usfûr, *el-Mümti'*, 337; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 9/27. Kıyasla tercih örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 90, 432, 433. Buralarda tercih yapmasına rağmen tercihi için bir illet zikretmemiştir. Ancak bunu Sibeveyh'ten almış, Sibeveyh ise illleti zikretmiştir. Bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/258-259, 4/482.

Bu lehçe iki sebepten ötürü kötüdür:

- 1- Kıyasî olarak: İletin asli değil, arızı bir şey olmasıdır. Burada asıl olan sakin olmasıdır. Asla ve sema'a dayanarak buradaki müenneslik "te" harfinin sakin olması gerekir. Burada hareke almasının sebebi, tesniye "elifi" ile bir arada olmasındandır. Zira iki sakin harf yan yana gelemez.
- 2- Semaî olarak: Kaynakların da zikrettiğine göre, fiildeki "elif" harfinin düşmesi daha çok kullanılan bir lehçedir.

"مِنْ" harf-i cerindeki "nun" harfinin lam-ı tarifle birlikte esre hareke alması buna örnektir. İki sakin harf yan yana gelince asıl olan ilk lehçedir. Yani harfin esre hareke almasıdır. Ancak harfî üstün ile okumak daha yaygın bir kullanımdır. Bu harf esre hareke ile geldiğinde, Zemahşerî bunu kötü ve az kullanılan bir lehçe olarak nitelendirmiştir: "مِنْ الرَّجُل" örneğinde esre ile rivâyet edilmiştir. Bu, az kullanılan kötü bir lehçedir."⁶⁴⁵

İbn Yaiş bu lehçenin kötü olarak nitelendirilmesini, çok az kişi tarafından kullanılması ve iki esre harfinin yan yana gelmesinin dile ağır gelmesiyle ilişkilendirmiştir.⁶⁴⁶

İbn Yaiş'in zikrettiği bu illeti daha önce İbnu's-Serrac da zikretmiştir. Buradaki semaî illet kullanım azlığı, kıyasî illet ise ağırlıktır.

4.2.1.3.5. Bazı lehçelere lakap ve sıfat vermek:

4.2.1.3.5.1. Lakaplar:

Nahiv ve dil âlimleri bazı lehçelere, onları diğer lehçelerden ayıran isimler vermektedir. Zemahşerî de bu yöntemi takip etmiştir. Bunların bazıları daha önce geçmişti: "العَنْعَنَة" (Temîm'in kelime başındaki "elif" harfini "ayın" harfine çevirmesi), "التَّلْثَلَة" (Kays'ın muzaraat harflerini esre ile okuması), "الكَشْكَشَة" (Bekr'in muhatap

⁶⁴⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 371.

⁶⁴⁶ Bkz. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 2/362; İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-l-râb*, 2/775; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 9/131; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 2/246.

“kef” harfinden sonra “sin” harfi eklemesi), “الكُسْكُة” (Temîm’in kelime sonlarındaki “kef” harfini “şin” harfine çevirmesi) ve diğerleri.

Zemahşerî’nin lakap taktığı ve kitaplarında çokça geçen iki lehçe üzerinde duracağız:

4.2.1.3.5.1.1. Kaçınmayı abartanların lehçesi:

Araplar iki sakin harfi bir araya getirmekten kaçınırlar. Arapçada iki sakin harfin yan yana gelmesi caiz değildir. Ancak bu iki harften birincisi med harfi olduğunda, ikincisi de buna idğam edildiğinde ikisinin yan yana olması caizdir. “الضَّالِّينَ وَجَانَّ، وشَابَّةٌ ودَابَّةٌ” kelimeleri buna örnektir. Fakat bu kuralın bir istisnası olduğu halde, bazıları iki sakin harfi bir araya getirmekten kaçınma konusunu abartmaktadır. Bu nedenle bu kelimelerdeki med harfi olan “elifi” hemzeye çevirir, hemzeye de hareke verirler. Böylece “الضَّالِّينَ وَجَانَّ” derler. Amr b. Ubeyd de bu ikisiyle kıraat etmiştir.⁶⁴⁷

Ancak bu durum sadece bununla sınırlı değildir. Bilakis tüm med harfi “elifleri” kapsar. “Elif” harfinden sonra ona idğam edilen sakin bir harf olsun ya da olmasın böyle yapılıır. Örneğin “العَالَمُ” ve “الخَائِمُ” kelimeleri Ru’be’den rivâyet edilmiştir. Bunların hepsi şâzdır.⁶⁴⁸

Zemahşerî, bu lehçeyi “Kaçınmayı abartanların lehçesi” olarak isimlendirmiş ve bunu kitaplarında tekrar etmiştir. Ondan önce bu isimlendirmeyi kullanan birine rastlamadık. Daha sonra İbn Yaiş, Tîbî, Nâzîru’l-Ceyş, Damamîni ve Süyûtî, Zemahşerî’nin bu isimlendirmesini takip etmiştir.⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ Fâtîha 1/7, Neml 47/10, Rahmân 55/39. Bu kıraat, Hasen, Zührî ve önde gelen Mutezile âlimlerinden biri olan Amr b. Ubeyd’e aittir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/725’te onun, en fasih insanlardan biri olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/46, 48, 2/135, 305; *Sırru Sinâ’ati’l-İ’râb*, 1/73, 2/728; *el-Hasâis*, 3/149-150; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 1/151, 7/55, 8/194; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 7/458, 8/577, 9/230, 10/175; ‘Udayme, *Dirâsât li Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 7/597-598; Hatîb, *Mu’cemü’l-Kırâ’ât*, 1/24.

⁶⁴⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 380.

⁶⁴⁹ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/17, 24, 3/350, 610, 4/450; *el-Mufasssal*, 370, 379-381; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 9/130; Tîbî, *Fütûhu’l-Gayb*, 1/766-767; Nâzîru’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâ’id*, 9/4657; Demâmîni, *Ta’lîku’l-Ferâid*, 2/315; Süyûtî, *Nevâhidü’l-Ebkâr*, 1/246.

4.2.1.3.5.1.2. “أكلوني البراغيث” (Pireler beni yedi) lehçesi:

Bu, açık bir faile dayanan bir fiile tesniye ve cemi’ alâmetlerini ekleyen bir lehçedir. Bu lehçe Tay, Belharis ve Beni Ezd’in Şenue kolunun lehçesidir. Zemahşerî bununla ilgili bazı ayetler vermiştir. “وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا” (*O zâlimler gizlice fısıldaşmaktalar*)⁶⁵⁰ ayeti bunlardandır. Buradaki “vav” harfî fail, “الذين” de ondan bedeldir.⁶⁵¹ Zahir olanın gizli öge yerine bedel olmaması için bu “vav” harfini cemi’ alâmeti, “الذين” yi de fail sayanlar vardır.

Bu lehçe ne zaman Zemahşerî’nin kitaplarında geçse, bunu “أكلوني البراغيث” (Pireler beni yedi) lehçesi diye isimlendirmektedir.⁶⁵² (Fiil cümlesinde fail ikil veya çoğul olsa da fiilin müfret olması gerekirken, pirelerden rahatsız olan bir adamın bu cümlesiyle bu lehçe böyle isimlendirilmeye başlanmıştır.) Bu eski bir isimlendirmedir. Önceki âlimlerin kitaplarında çokça geçmektedir.⁶⁵³ İbn Mâlik bunu “peşi sıra yapanların” lehçesi olarak isimlendirmiştir.⁶⁵⁴

4.2.1.3.5.2. Lehçelerin sıfatları:

Zemahşerî, lehçeleri iyi ve kötü vasıflarla nitelemektedir. Daha önce geçtiği üzere bu niteleme, tercih ettiği ve üstün gördüğü veya benimsemediği lehçelere işaret etmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Zemahşerî, fesahat ve nakil yapma konusunda lehçeleri aynı seviyede görmemektedir.

Kötü vasıflarla yapılan nitelendirmeler çerçevesinde, Zemahşerî’ye göre kötü de olsa tüm lehçelerin muteber olduğu çıkarımını yapabiliriz. Bu nedenle bu lehçeleri eleştirse de onları zikretmiştir.

⁶⁵⁰ Enbiyâ 21/3. Ayrıca bkz. Nisâ 4/75, Kamer 54/7.

⁶⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/102.

⁶⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/535, 663, 3/43, 102, 174, 432; *el-Fâik*, 3/323.

⁶⁵³ Bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/19, 20, 78, 2/41, 3/209; Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/286; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 1/71, 136, 172, 2/82, 346, 347; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 1/458, 3/391; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1/149, 156, 158, 368, 2/371, 372, 373, 3/471, 472; Fârisî, *el-Hucce*, 1/109; *el-Mesâilü’l-Basriyyât*, 2/876; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu’r-Radi ‘alâ’l-Kâfiye*, tsh. Yûsuf Hasen Ömer (Libya Bingazi: Câmi’atü Kân Yûnus, 2. Baskı, 1996), 2/414; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 1/188, 3/271; İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 478.

⁶⁵⁴ Hadis bu adı “يَتَعَايُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةً بِاللَّيْلِ وَمَلَائِكَةً بِالنَّهَارِ” (Sizi, gece ve gündüz nöbetleşen melekler korurlar.) ibaresinden almıştır. Bkz. İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 2/581; *Şerhu’t-Teshîl*, 1/50, 272, 2/116, 3/99; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu’r-Radi ‘alâ’l-Kâfiye*, 1/228, 3/276; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 6/202; Süyûtî, *el-Iktirâh*, 88.

Mütevâtir ve ahad kıraatlerin ta'n edilmesi bölümünde, lehçelere ait birçok özellik geçmiştir. Çünkü Zemahşerî bu lehçeleri fasih bulmasa da kıraatlerin hepsi bu lehçelere uygun gelmiştir.

Lehçelerin noksanlık,⁶⁵⁵ zayıflık,⁶⁵⁶ fasih olmama,⁶⁵⁷ kötü⁶⁵⁸ ve garip olma⁶⁵⁹ gibi özellikleri daha önce geçmiştir.

4.2.1.3.5.2.1. Lehçelerin Olumlu Sıfatları:

a- Fasih lehçe:

Zemahşerî, bir konuşmayı veya lehçeyi fasih olarak nitelendirebilmektedir. Bu özellik, duyulan şeye ait olmak zorunda değildir. Söz konusu konuşmayı yapanın fesahatle nitelendirilerek övülmesi de bu kabildendir. Daha önce geçtiği üzere Ru'be'yi "O, Arapların arasında çöl hayatını en iyi şekilde yaşayanlardandır. Onun fesahatine herkes şâhittir. Ayrıca onu Hasan'a benzetmektedirler. Onun bu kıraati seçmesinin sebebinin ancak bu vecihle olabileceğini düşünüyorum. Bu, onun fesahatine uygundur" şeklinde övmesi buna örnektir.⁶⁶⁰

Amr b. Ubeyd'i, "O, insanların en fasih ve doğru sözlüsüdür" şeklinde övmesi de buna örnektir.⁶⁶¹

Ortasındaki harfi sakın olan üç harfli kelimeler konusunda fasih olarak nitelendirdiği ve buna dair iki sebep zikrettiği lehçeler de buna örnektir.⁶⁶²

⁶⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/186; *el-Mufasssal*, 431.

⁶⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/414, 465, 3/107, 201, 4/45; *el-Mufasssal*, 101.

⁶⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/772. Ayrıca bkz. Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâ'ât*, 10/492.

⁶⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/792.

⁶⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/293, 2/287, 502, 3/111, 142, 242, 4/83, 208, 323, 325.

⁶⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/114, 115.

⁶⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/725.

⁶⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 42. Daha önce rivâyetin tahrîcine yer verilmiştir.

b- Meşhur lehçe:

Bir lehçeyi yaygın yani meşhur olarak niteleyebilmektedir. “أورني كذا، وأوريتة” (Bana gösterildi) lehçesini, “Hicaz’da yaygındır.” diyerek nitelemesi buna örnektir.⁶⁶³ Bunun üzerine “سأورثكم” (Size miras bırakacağım) kıraatini uygun bulmuştur.⁶⁶⁴

c- Çok kullanılan lehçe:

“أَيَّ آيَاتِ اللَّهِ” (*Allah’ın kanıtlarının hangisi*)⁶⁶⁵ ayetinde müennes bir kelimeye muzaf olan “أَيَّ” kelimesini, “Çok kullanılan lehçe üzerine gelmiştir” şeklinde nitelemesi buna örnektir. Yani tedavülde olan ve sıkça kullanılan lehçe demektir. Bu nedenle bunun mukabilinde “Senin, “فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ” demen nadir bir kullanımdır” demiştir. Ardından “çok kullanılma” özelliğinin illetini açıklamıştır: “Çünkü sıfatlar dışındaki isimlerde “حمار وحمارة” gibi müzekker-müennes ayrımı yapmak gariptir. Bu, “أَيَّ” kelimesindeki müphemlik nedeniyle daha da gariptir.”⁶⁶⁶

d- Tam lehçe:

Zemahşerî, çoğunlukla Hicaz lehçesini Temîm lehçesinin önüne koymaktadır. Ancak şâz idğam konusunda Temîm lehçesini öncelemekte, ardından şâz olmayan tam Hicaz lehçesini zikretmektedir: “Beni Temîm lehçesinde “وَدَّ” demeleri şâz idğama örnektir. Aslı “وَدَّ” kelimesidir ki, bu tam Hicaz lehçesidir.”⁶⁶⁷

4.2.1.3.5.2.2. Lehçelerin olumsuz özellikleri:

a- Garip lehçe:

“عَسَيْتَ” ifadesindeki “sin” harfini, zamirle birlikte olmasına rağmen esre ile okuyan Hicaz lehçesini gariplikle nitelemiştir. Bu özellikle, lehçenin meşhur kullanıma muhalefet etmesini kastetmektedir. Zemahşerî, bu lehçeyi ancak kıraat olarak zikretmiş, ardından bunu garip olarak nitelemiştir. Belki de bu kullanımı tafsilatlı bir

⁶⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/158. Ayrıca bkz. 1/692.

⁶⁶⁴ A‘râf 7/145. Daha önce rivâyetin tahrîcine yer verilmiştir.

⁶⁶⁵ Mû‘min 40/81.

⁶⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/181; *el-Mufasssal*, 431.

⁶⁶⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 433.

şekilde incelememiştir. Zira *Esasü'l-Belağa* ve *el-Fâik* adlı kitaplarında bundan bahsetmemiştir.⁶⁶⁸

b- Uygun görülme-yen lehçe:

Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta “*طبع*” ifadesini, uygun görülme-yen lehçe olarak nitelemiştir. *el-Mufasssal*'da ise bunu garip olarak tarif etmiştir.⁶⁶⁹ Böylece bu lehçe, uygun görülme-yen ve garabet konusunda eşit olmuştur. Muhtemelen böyle nitelenmesinin sebebi, genel kabule ve kıyasa aykırı olmasıdır. Sibeveyh bunu nakletmiş, İbn Cinnî ise *el-Muhtesab*'de buna “uygun görülmemiştir” demiştir. Zemahşerî de bunu İbn Cinnî'den almıştır.⁶⁷⁰

c- Zayıf lehçe:

Zemahşerî, bir lehçeyi “zayıf” olarak niteleyebilmektedir. Bu, güçlü ve fasih bir lehçenin mukabili olan bir özelliktir. “*لَمَلَايَكَةُ اسْجُدُوا*” (*Meleklerle, (Adem'e) secde edin dediğimizde*) ayetindeki itba' (ses uyumu için kelimeleri aynı harekeyle okuma durumu) ile yapılan kıraat⁶⁷¹ buna örnektir. Burada “te” harfinin harekesi ötre-dir. Zemahşerî “İrab gereği koyulan bir harekeyi itba' amaçlı değiştirmek, ancak zayıf lehçelerde yapılır” demiştir.⁶⁷²

d- Kötü lehçe:

Kötü lehçe, zayıf lehçenin bir benzeridir. “*زَمَاتَا*” ifadesinin “*زَمَاتَا*” şeklinde söylenmesi buna örnektir. Zemahşerî, bunu “kötü” olarak nitelemiştir.⁶⁷³

⁶⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/325. Kıraat “*عَسَيْتُمْ*” şeklindedir (Bakara 2/246, Muhammed 47/22). Tahricine daha önce yer verilmiştir.

⁶⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/186.

⁶⁷⁰ Bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/483; İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-Nahv*, 3/433; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 5/480; İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb*, 1/214, 219, *el-Muhtesab*, 1/106; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 4/480; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 10/140. Zemahşerî'nin bu lehçeyi “düşük” olarak nitelemesi için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/362.

⁶⁷¹ Bakara 2/34. Rivâyetin tahricine daha önce yer verilmiştir.

⁶⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/127. Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Fâik*, 2/422; *el-Keşşâf*, 1/127, 291, 2/444.

⁶⁷³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 335. Rivâyetin tahricine daha önce yer verilmiştir.

e- Nadir ve kötü lehçe:

Nadir lehçeyle, az kullanılan lehçeyi kastetmektedir. Bu, şâz olan lehçedir. Kötü sıfatı ise, makbul olmaması anlamına gelmektedir. Ayrıca bir lehçenin kötü olmasının sebebi, genel kullanıma muhalefet ederek şâz sayılması olabilir. Daha önce geçtiği üzere, lam-ı tarifle bir araya gelince esre harekeyle okunan “مِنْ” harf-i ceri buna örnektir. “مِنْ الرجل” örneği böyledir. Zemahşerî bunun için “nadir ve kötü” demiştir.⁶⁷⁴

4.2.1.3.5.3. Lehçelerin bir kabileye nispet edilmemesi:

Zemahşerî, çoğunlukla lehçeleri bir kabileye nispet etmeden zikretmektedir. Bir kitabında nispet etmeden buna yer verirken, başka bir kitabında bir kabileye nispet ederek zikredebilmektedir. Daha önce geçen Belharis b. Ka'b lehçesi buna örnektir.⁶⁷⁵

Lehçeleri bir kabileye nispet etmeden zikretmesinin çeşitleri:

- 1- O lehçeyle konuşan kişinin kabilesinin ismine yer vermeden lehçenin ismini zikretmektedir. Örneğin “kaçınmayı abartanların” lehçesi ve “pireler beni yedi” lehçesi demiştir.
- 2- Lehçenin özelliğini zikretmektedir. Örneğin fasih lehçe, zayıf lehçe, kötü lehçe gibi bahsi geçen özellikleri söylemektedir.
- 3- İki lehçe zikretmekte, ardından bunları nitelemektedir. Örneğin “Bu iki lehçeden en açık ve doğru olanı kalbetmeyendir” demektedir.⁶⁷⁶
- 4- Lehçeye bir örnek vermektedir. Örneğin “şöyle söyleyenin lehçesine göre” demektedir.⁶⁷⁷
- 5- Lehçeyi zikretmekte, ardından “Fasih Arapların lehçesinde”⁶⁷⁸ ya da “Bazı Arapların lehçesinde”⁶⁷⁹ demektedir.
- 6- “Arapların bazıları bunu nasb eder” demektedir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 371. Rivâyetin tahrıcine daha önce yer verilmiştir.

⁶⁷⁵ Lehçeyi Zemahşerî *el-Mufasssal* eserinde sahibine nispet etmezken, *el-Keşşâf* eserinde etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 136; *el-Keşşâf*, 3/72.

⁶⁷⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 432.

⁶⁷⁷ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/583, 3/14, 4/764; *el-Fâik*, 4/121.

⁶⁷⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 391.

⁶⁷⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 315.

⁶⁸⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 137; *el-Keşşâf*, 4/485.

7- Lehçeyi zikrettikten sonra “Bu, Arapların meşhur bir lehçesidir” demektir.⁶⁸¹

8- “Cim” ve “kef” harfî arasındaki “cim” harfî mahreci konusunda “Bu, Sîbeveyh’in zikrettiği yedi lehçeden biridir. Bu, makbul bir ifade değildir. Arapçası kabul gören kimselerin sıkça kullandığı bir şey de değildir” demiştir.⁶⁸²

Sonuç olarak, Zemahşerî’nin lehçeler konusundaki görüşü kısaca şöyledir:

- 1- Tüm Arap lehçeleri hüccettir. Bunlarla kıyas yapılır. Kıraatler, hadisler, meseller ve Arapların sözleri bunlarla açıklanır.
- 2- Bir Arap iki lehçeyi konuşabilir ve konuşmasında iki lehçeyi birden kullanabilir.
- 3- İki lehçe birbirine karışabilir ve bunlardan üçüncü bir lehçe doğabilir.
- 4- Tüm lehçelerin hüccet olması, fesahat konusunda hepsinin aynı olduğu anlamına gelmez.
- 5- Kureyş kabilesinin lehçesi, Arap lehçeleri arasındaki en fasih ve en açık lehçedir.
- 6- Zemahşerî, iki lehçeyi zikredip, ikisi arasında bir tercih yapmayabilir.
- 7- Önce Arapçada asıl olanı söyler, sonra diğer lehçeleri zikreder.
- 8- Çoğunlukla Kureyş lehçesini diğer lehçelerden önce zikreder.
- 9- Hususen Hicaz lehçesini Temîm lehçesinin önüne geçirir.
- 10- Çoğunlukla iki lehçeden birini olumlu veya olumsuz sıfatlarla niteleyerek birini diğerine tercih eder.
- 11- Bazen lehçeler Kur’an, kullanım sıklığı (كثرة الاستعمال) ve kıyasla arasında tercih yapılabilir.
- 12- Bazı lehçeleri özel olarak isimlendirmiştir. “Kaçınmayı abartanların lehçesi” (مَنْ جَدَّ فِي الْهَرَبِ) ismini üretmiştir. Ondan önce bu ismi kullanan olmamıştır.
- 13- Lehçeleri fasih, meşhur, çok kullanılan ve tam gibi olumlu sıfatlar ile garip, uygun görülmeyen, zayıf, kötü ve nadir gibi olumsuz sıfatlarla nitelemiştir.
- 14- Çoğunlukla lehçeleri kabilelerine nispet etmeden zikretmiştir.

⁶⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/452.

⁶⁸² Zemahşerî, *el-Fâik*, 3/245.

4.2.2. Şiir:

Zemahşerî, *el-Mufasssal*'da 442 nahiv şâhidi ile istişhât etmiştir. Daha sonra açıklanacağı üzere, bu şâhitlerden biriyle yapılan istişhâdı kabul etmemiştir. Böylece şiirle yaptığı istişhât sayısı, Kur'an, hadis ve nesirle yaptığı istişhât sayısını geçmiştir. Bu, imamları Sîbeveyh'in açtığı yolda giden nahiv âlimlerinin yöntemidir.⁶⁸³

el-Keşşâf, 753 beyit içermektedir. Dil, belagat, nahiv ve diğer meselelerde bunlarla istişhât etmiştir. Bu beyitlerden yaklaşık 153 tanesini nahivle ilgili meselelerde şâhit olarak kullanmıştır.

4.2.2.1. Şiirle Çok İstişhât Etmesinin Sebebi:

Şiir, Arap ilminin madeni, kelimelerinin kitabı, rivâyetlerinin divanı, savaşlarının kaynağıdır.⁶⁸⁴ Arapların neseplerini, tarihlerini, edebiyatlarını ve başlarına gelen büyük olayları şiir olmadan bilemeyiz. Şiir Arapların divanı, hikmetli sözlerinin hazinesi, edebiyatlarının çıkış noktası ve ilimlerinin kaynağıdır.⁶⁸⁵ Arapların şiire nesirden daha çok itimat etmelerinin sebebi, ezbere dayanan sözlü kültüre sahip bir millet olmalarıdır. Şiiri ezberlemek daha sağlamdır. Onu rivâyet etmek ise şiirden daha kolaydır.⁶⁸⁶

Bu konumundan dolayı dilciler ve nahiv âlimleri, Kur'an'ı, hadisleri, sahabe ve tabiinin sözlerini anlamak için şiirden yardım almışlardır.⁶⁸⁷

⁶⁸³ Nâile, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fî'n-Nahv*, 29.

⁶⁸⁴ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, 'Abdullah b. Müslim, *'Uyûnu'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-'Arab, Musavvera 'an Tab'ati Dâri'l-Kütübi'l-Vataniyye fî Mısır), 2/185.

⁶⁸⁵ Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Hasen b. Abdullah, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî & Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye Matba'atü Mustafâ İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1. Baskı, 1952), 138.

⁶⁸⁶ Nâile, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fî'n-Nahv*, 34.

⁶⁸⁷ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 467. Ayrıca bkz. Süyûtî, *el-Müzahir*, 2/470; Nâile, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fî'n-Nahv*, 32-35.

4.2.2.2. Söyleyeni bilinmeyen şiir:

4.2.2.2.1. Söyleyenin zikredilmemesinin sebebi:

Söyleyeni bilinmeyen şâhitler, nahiv âlimlerinin istişhât ettiği ve kimin söylediği belli olmayan şâhitlerdir. Nahiv âlimleri, birçok yerde söyleyeni zikretmemeyi âdet edinmiştir. Söyleyenin zikredilmemesi, meçhul olduğu anlamına gelmez. Bilakis bu şâhitlerin birçoğunun söyleyeni, tanınan ve meşhur olan kimselerdir. İstişhât eden nahiv âlimi söyleyeni bilebilir, ancak bu tedvin edilmemiş olabilir. Zira Arap şiirinin çok az bir kısmı bize ulaşmıştır.⁶⁸⁸ Veya bunlar tedvin edilmiş, daha sonra kaybolmuş ve günümüze ulaşmamıştır. Yahut tedvin edilmiş, fakat hâlâ yazma halinde olabilir. Ya da şâhidin bulunduğu divan tahkik edilmiş, sonra buna kimse ulaşamamış olabilir. Bu nedenle şâhidin söyleyeni bilinemez. Söyleyeninin meçhul olduğu zannedilen şâhitlerin birçoğunun daha sonra birilerine nispet edilmesi buna delildir.⁶⁸⁹

Yunus'tan rivâyet edildiğine göre o şöyle söylüyordu: “Güvenilir biri, Araplar hakkında bana rivâyette bulunmuştur.” Ona bu güvenilir kişinin kim olduğu sorulduğunda “Ebû Zeyd” demiştir. Onun ismini niçin anmadığı sorulduğunda “O hâlâ hayatta. Bu nedenle onun ismini zikretmiyorum” demiştir.⁶⁹⁰

Ebû Hayyân şöyle demiştir: “Musannıfın⁶⁹¹ sözü hakkında bazı tartışmalar vardır. İlki, “Kûfeliler “bazı Araplar” sözünü delil sayarak buna izin vermiştir” sözüdür. Bunun (قول بعض العرب) bazı Arapların sözü olduğunu belirtmiştir. Ardından “Bunda bir delil yoktur. Çünkü söyleyeni veya tetimmesi olduğu bilinmemektedir” demiştir. Bu, delil olmasına zarar verecek bir durum değildir. Aksine, Arapların sözlerinden bir şey rivâyet edildiği zaman, bunu söyleyenin belirlenmesi şartı aranmaz. Tetimmesinin olmaması da delil olmasını etkilemez. Çünkü burada dikkat edilen nokta, bu sözün şâhit olarak kullanılacak yeridir. Bunun öncesinin veya sonrasının bilinmesine ihtiyaç yoktur. “(Bunu Arapçasına güvenilir birinden duydu) diyen hiçbir adil râvi yoktur”

⁶⁸⁸ Bkz. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/66, 2/473-474.

⁶⁸⁹ Bkz. Nâile, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fî'n-Nahv*, 48; Hâlid Abdülkerîm Cum'a, *Şevâhidü's-Şi'r fî Kitâbi Sibeveyh* (Mısır: Dâru's-Şarkîyye, 2. Baskı, 1989), 223-224; Cevdet Mebrûk, *İşkâliyyetü's-Şâhidi'n-Nahvî*, 69. Tanâhi'nin görüşü için bkz. Fârisî, *Kitâbü's-Şi'r*, 17-18.

⁶⁹⁰ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/143.

⁶⁹¹ *Teshîlû'l-Fevâid* eserinin sahibi olan İbn Mâlik kastedilir.

sözüne rağmen, Kûfeliler ya da Ferra, Araplardan nakil yapmıştır. Sîbeveyh'in kitabında, söyleyeni belli olmayan şâhitlerle yaptığı istişhâtlar vardır. Bunlar yalnızca *el-Kitab*'dan rivâyet edilmiştir. Biz, Sîbeveyh'in bunları nakletmesi ve bunlarla istişhât etmesiyle yetindik.⁶⁹²

Cermî'den rivâyet edildiğine göre o, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ındaki 1000 beyti söyleyenlerine nispet etmiştir. Bunlardan 50 tanesi ise söyleyenine nispet edilmeden kalmıştır.⁶⁹³ Bu açıklama Cermî'den meşhur olmuştur. Ardından Doktor Ramazan Abduttevvab bu beyitleri saymış ve bu şekilde 108 beyit bulmuştur.⁶⁹⁴ “Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ındaki Elli Beyit Efsanesi” adlı makalesinde, Cermî'nin sözünü efsane olarak adlandırmıştır.⁶⁹⁵ Açıkçası biz bununla ilgili kesin bir sonuca ulaşamadık. Zira Cermî'nin elinde bulunan kaynaklar bizde olmayabilir. Ayrıca bazı şiirlerin nispetini rivâyet yoluyla yapmış olabilir.⁶⁹⁶

Hadîce el-Hadisi, Sîbeveyh'in yalnızca hocalarına nisbet edilen rivayetleri kullandığını, eğer hocalarına nisbet edilmiyorsa hata ederim korkusuyla rivayet etmediği şeklinde gerekçelendirmiştir.⁶⁹⁷

Zamanının nahiv kitaplarının Kur'an'ı sayılan hacimli bir kitapta 50 adet söyleyeni bilinmeyen beyit olması, onu kusurlu yapmaz. Aksine şiirlerinden hiçbirini söyleyenine nispet etmeseydi yine kusurlu sayılmazdı. Zira hicri 180 senesinde, istişhât devrinde vefat etmiştir.⁶⁹⁸

⁶⁹² Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve 'l-Tekmil*, 5/117-118.

⁶⁹³ “Sîbeveyh'in *Kitâb*'ında, söyleyeni bilinmeyen elli adet beyit vardır.” sözünü Cermî, Mâzinî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs ve İbn Hişâm söylemiştir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/9; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, thk. Züheyr Gazi Zâhid (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, Mektebetü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1. Baskı, 1986), 28; Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakatü'n-Nahviyyîn ve 'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Baskı), 57; İbn Hişâm, *Telhîsü's-Şevâhid*, 314; Celâluddîn es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1998), 2/229; *el-Müzhir*, 1/142; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/8, 17, 369; Ramadân Abduttevvâb, *Buhûs ve Makâlât fî'l-Luğa* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Baskı, 1995), 89.

⁶⁹⁴ Bkz. Hâlid Abdülkerîm, *Şevâhidü's-Şi'r fî Kitâbi Sîbeveyh*, 215; Emânüddîn Hathât, *el-İstidlâlü'n-Nahvî fî Kitâbi Sîbeveyh ve Eseruhû fî Târîhi'n-Nahv* (Suriye: Dâru'r-Rifâ'î, Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1. Baskı, 2007), 256, 262.

⁶⁹⁵ Bu çalışmayı Dimaşk'taki *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye*'nin 49. sayısında 1974 yılında sayfa 61'de yayınlamış, sonra “*Buhûs ve Makâlât fî'l-Luğa*” eserinde sayfa 89'da yeniden neşretmiştir.

⁶⁹⁶ Cevdet Mebrûk, *İşkâliyyetü's-Şâhidi'n-Nahvî*, 69-77.

⁶⁹⁷ Hadîce el-Hadisi, *eş-Şâhid ve Usûlü'n-Nahv fî Kitâbi Sîbeveyh*, 110.

⁶⁹⁸ Hadîce el-Hadisi, a.g.e., 111-112.

“Şiirden şâhitler zikretmeye ihtimam gösteren nahiv kitaplarından her birinde, söyleyeni bilinmeyen şâhitler vardır” desek abartmış olmayız.

Şairi meçhul olduğu söylenen Zemahşerinin rivayet ettiği şiirin kime ait olduğunu biz tespit ettik. Şöyle söylemiştir: “Bazı Araplar, üzerinde durulan harfin ötre ve esre hareketlerini kendilerinden önceki sakın harfe vermektedir. “Elif” bunun dışındadır. “هذا بکر” (Bu ilk çocuktur) ve “ومررتُ بیکر” (İlk çocuğa uğradım) demeleri buna örnektir.” Şöyle demiştir:

تَحْفِزُهَا الْأَوْتَارُ وَالْأَيْدِي الشُّعْرُ وَالنَّبْلُ سِتْوَنَ كَأَنَّهَا الْجَمْرُ

(Oldukça kıllı eller ve kollar onu alevlendiriyordu - Okların altmış tanesi birden ateş gibi üstüne gelir)

Buradakilerin aslı, “الشُّعْرُ” ve “الْجَمْرُ” kelimeleridir.⁶⁹⁹

El-Mufasssal’ın muhakkiki ve oradaki beyitleri şerh eden kişi, bunun söyleyeni meçhul recez bir beyit olduğunu ve Zemahşerî’den önce bununla istişhât eden bir nahiv âlimi olmadığını belirtmiştir.⁷⁰⁰ Zemahşerî, burada şâhit olarak kullanılan yeri göstermiştir. Bunun ardından Sîbeveyh’in, söyleyeni belli olan şâhitlerinden iki tanesini zikretmiştir. Bunlar örnek mesabesindedir.⁷⁰¹ Şiirin söyleyeninin bilinmesi büyük bir ehemmiyet taşımamaktadır. Ancak söyleyeni meçhul bazı beyitlerin söyleyeninin bilinebileceğini beyan etmek için zikredilmiştir.

⁶⁹⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 352. Beyit recez bahrindendir. “تحفز” kelimesi hareket demektir. “أوتار” ise yay anlamındaki “وتر” kelimesinin çoğuludur. “شعر” kelimesi de çok şiir söyleyen kadın anlamındaki “شعراء” kelimesinin çoğuludur. “النبل” ok demektir. Dolayısıyla beytin mânası şöyle olur: “Oku atarken teller yayı, şiir söyleyen kadın da ellerini hareket ettiriyor. Oklar sanki düştüğü yeri yakan ateş topları halini alıyor.” Bkz. İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 9/70; Şerîf el-Cürânî, Alî b. Muhammed b. Alî ez-Zeyn, *Şerhu Ebyâti’l-Mufasssal ve’l-Mutavassıt*, thk. Abdulhamîd Câsim Muhammed el-Feyyâz el-Kebîsî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1. Baskı, 2000), 640, No. 351.

⁷⁰⁰ Keyyân Ahmed Hâzim, “eş-Şevâhidü’n-Nahviyye beyne’l-Mechûli’n-Nisbe ve’l-Kırâ’âtü’l-Kur’âniyye el-Mufasssal li’z-Zemahşerî Enmûzecen” (*Mecelletü Külliyyeti’t-Terbiye el-Esâsiyye*, Câmî’atü Bağdâd Külliyyetü’l-Âdâb, 2012: 75), s. 54’te söyleyeni belli olmayan ve ilk kez Zemahşerî’nin istişhât ettiği iki şâhit zikretmiştir. Buradaki şâhide ise yer vermemiştir.

⁷⁰¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/179. İbnü’l-Enbârî, bu hususun Basralılar ve Kûfelilerin hemfikir olduğu meselelerden olduğunu, ihtilafın yalnızca fethada olduğunu söylemiştir. Bkz. *el-İnsâf*, 2/602, 106 numaralı mesele.

Ebû Ubeyde, Vezir b. Adi b. Cündüb b. Anber et-Temîmî'den rivâyet etmiştir. Şöyle demiştir:

نحن حمينا يوم لا يحمي بشر

قوس تنقأها من النبع وزر

حجربة فيها المنايا تسعُر

يوم الوقيط والنساء تُبتقر

ترن إن تُنازع الكف الوتر

تحفزها الأوتار والأيدي الشعُر

(O gün biz insanlığın şahit olmadığı şekilde savaştık - Kadınların düşük yaptığı savaş günü

Vezer ağaçtan bir yay yaptı - Yayın kirişi avuç içlerine sürttüğünde çınılıyordu.

*Savaşın ve ölümlerin şiddetlendiği o taşlık yer - Oldukça kılılı eller ve kollar onu alevlendiriyordu)*⁷⁰²

4.2.2.2.2. Söyleyenin bilinmemesi problemi:

Söyleyenin bilinmemesi problemi, beytin bir müvelled veya ihticac edilemeyecek biri tarafından söylenmiş olma yahut uydurma olma ihtimalinden kaynaklanmaktadır. İbnü'l-Enbari şöyle demiştir: “Meçhul nakledeni bilinmeyendir.” Ebûbekir İbnü'l-Enbari bu konuda “‘Araplardan biri bana şöyle rivâyet etti’ demek, makbul bir ifade değildir. Zira nakledenin bilinmemesi, onun adaletinin de bilinmemesi demektir.”⁷⁰³

El-İnsaf'ta, el-Enbârî söyleyeni belli olmayan bir şiirle ihticac edilemeyeceğini söylemiştir. Kûfelilerin yaptığı gibi müvelled birinin şiiriyle ihticac etmiş olma çekincesinden dolayı bunu söylemiştir.⁷⁰⁴

Bağdâdî şöyle demiştir: “Söyleyeni belli olmayan şiir veya nesirle ihticac etmek caiz değildir. Bunun sebebi, ihticac edilen ifadenin uydurma, müvelled eseri veya konuşmasına güvenilmeyen birinin sözü olması çekincesidir.”⁷⁰⁵

Niçin şiirin söyleyeni üzerinde dururken nesir için aynı ihtimamı göstermiyoruz? Arapça âlimlerinin Araplardan duyup naklettikleri mensur dil malzemesinin çoğunu kimin söylediği bilinmemektedir. Naklettikleri lehçeleri, atasözlerini ve deyişleri kabul ediyorsak, şiirleri niçin kabul etmeyelim? Ayrıca bu şiirlerden bazıları meşhur

⁷⁰² Vakîf olayı, İslam'dan sonra Bekr b. Vâil ile Temîm arasında gerçekleşmiştir. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Şerhu Nekâizi Cerîr ve'l-Ferezdek bi Rivâyeti'l-Yezîdî 'anî's-Sükkerî 'an İbn Habîb 'anhü*, thk. Muhammed İbrâhîm Hûr & Velîd Mahmûd Hâlis (Birleşik Arap Emirlikleri, Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfi, 2. Baskı, 1998), 2/485.

⁷⁰³ İbnü'l-Enbârî, *Lüma'u'l-Edille*, 90; Süyûtî, *el-Iktirâh*, 150; *el-Müzhir*, 1/141.

⁷⁰⁴ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/141.

⁷⁰⁵ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/15.

olmuş, meseller gibi dilden dile dolaşır olmuştur. Başka âlimler ve ayrıca Sîbeveyh *el-Kitab* eserinde bunlardan bahsetmiştir.⁷⁰⁶

4.2.2.2.3. Söyleyeni meçhul şiirle istişhât etme konusunda nahiv âlimlerinin görüşleri:⁷⁰⁷

Müteahhir dönemi nahiv âlimlerinin çoğu, bununla istişhât etmenin caiz olmadığını beyan etmiştir. Ancak buna karşılık uygulamada bununla istişhât etmişlerdir. Görünen o ki mesele, şâhidin râvisi ve kaynağıyla ilgilidir. Ya da onlar söyleyeni meçhul şiirle, uydurma olma ihtimali taşıyan şiiri kastetmektedir.

4.2.2.2.3.1. Zemahşerî'den önceki nahiv âlimlerinin bununla istişhât etme konusundaki görüşleri:

4.2.2.2.3.1.1. Müberred:

Muhtemelen Müberred, meçhul şiiri kabul etmediğini açıklayan ilk kişidir. Şairin şu beyti için şöyle demiştir:

إذا ما خِفْتُ من شيءٍ ثَبَّالاً

محمَّدُ، تَغْدِرْ نَفْسَكَ كُلَّ نَفْسٍ

(Ey Muhammed! Kötü şeylerden korkmadığında - Tüm nefisler sana feda olsun)⁷⁰⁸

“Bu son beyit, Sîbeveyh’in *el-Kitab*’ında bulunmakla birlikte söyleyeni bilinmemektedir.”⁷⁰⁹

⁷⁰⁶ ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 2/610.

⁷⁰⁷ Araştırmacı bu konu hakkında, “Nüsûsu’n-Nühât fî’l-İstişhâd bi’ş-Şi’ri’l-Mechûli’l-Kâil” (*Mecelletü Dâd* 2022: 6, 439) adında bir çalışma yayınlamıştır.

⁷⁰⁸ Vâfir bahrinden olan bu beytin nispeti ihtilaflıdır. A’sâ’ya ve Hassân b. Sâbit’e ait olduğu söylenmiştir. “تَبَّال” kelimesi vebal demek olup, vâv harfi te harfine dönüşmüştür. Bir diğer ihtimal ise bu kelimenin fesat mânasında olduğudur. Bu halde mâna “Bir şeyin fesadından korktuğunda, herkese karşılık Allah’a nefisini feda et.” şeklinde olur. Beyitteki şâhit ise, şiir zarureti nedeniyle dua ifade eden câzim lâm harfinin hazfidir. Taleb makamında olma karinesi de bu hazfin gerekçesidir. Beytin geçtiği yerler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/8; Müberred, *el-Muktadab*, 2/132; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fî’n-Nahv*, 2/175; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/527; *el-Mufasssal*, 334; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/432, No. 350; Şâtübî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 6/98; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 4/1906, No. 1103; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 9/11, No. 680.

⁷⁰⁹ Müberred, *el-Muktadab*, 2/133.

Nehhas bu konuda onu takip etmiştir.⁷¹⁰ Nehhas şöyle demiştir: “Ali b. Süleyman’ın ‘Muhammed b. Yezîd’i bu şiiri okurken duydum. O bunu kimin söylediği konusunda hata etmiştir’ dediğini duydum.” Ardından şöyle demiştir: “Bunu Kûfeliler söylemiştir. Bunun söyleyeni meçhuldür. O yüzden bununla ihticac edilmez. Şiirde ve diğer dil malzemelerinde bu gibi şeyler caiz değildir... Ebu’l-Hasan bize bunu anlattıktan sonra bu beyti Sîbeveyh’in *el-Kitab*’ında gördüm. Sîbeveyh bununla ilgili “Ebu’l-Hattab bana, bu beyti söyleyen kişiden duyduğunu anlattı” demektedir.”⁷¹¹

Muradî şöyle demiştir: “Müberred’in görüşü, şiirde dahi bunu kabul etmemektir. O, bu beyti kimin söylediğinin bilinmediğini düşünmüştür.”⁷¹²

İbn Hişam şöyle demiştir: “Müberred, şiirde dahi olsa “lam”ın hazfedilmesiyle birlikte amelinin devam etmesini kabul etmemiştir. İkinci beyitle ilgili ‘Söyleyeni meçhuldür’ demiştir.”⁷¹³

Aynî şöyle demiştir: “Bunu kimin söylediği meçhuldür. Ebu’l-Abbas da böyle söylemiştir. Fakat bu, *el-Kitab*’daki beyitlerden biridir. Sîbeveyh bununla ihticac etmese de beyti zikretmiştir. Ebu’l-Abbas’a göre bunun meçhul olması, bir başkası tarafından biliniyor olmasına engel değildir.”⁷¹⁴ Böylece Müberred’in meçhul şiiri kabul etmediği sözünü açıklamışlardır.⁷¹⁵ Doğrusu beytin nispeti konusunda ihtilaf vardır ve beyit meçhul değildir.

⁷¹⁰ Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed, *‘Umdetü’l-Küttâb*, thk. Bâsim Abdulvehhâb el-Cârî (Beyrut: Dâru İbn Hazm - el-Cefân ve’l-Cânî li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1. Baskı, 2004), 200. Müberred’in görüşü Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/136, 202’de nakledilmiştir.

⁷¹¹ Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 9/12.

⁷¹² Murâdî, *el-Cena’d-Dâni*, 113. Bir benzeri de Murâdî, Bedreddîn Hasen b. Kâsım, *Tavzihu’l-Mekâsîd ve’l-Mesâlik bi Şerhi Elfıyyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahmân Alî Süleymân (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1. Baskı, 2001), 3/1268.

⁷¹³ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebib*, 297.

⁷¹⁴ ‘Aynî, *el-Mekâsîdu’n-Nahviyye*, 4/1906. Ayrıca bkz. Bedreddîn ed-Demâmîni, Muhammed b. Ebî Bekr, *Şerhu’d-Demâmîni ‘alâ Muğni’l-Lebib*, thk. Şeyh Ahmed ‘Azzev ‘Inâye (Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. Baskı, h. 1428), 2/143.

⁷¹⁵ Bkz. Nâile, *eş-Şevâhid ve’l-İstişâd fî’n-Nahv*, 126; ‘Abbûd, Sabâh ‘Atıyyevî & ‘Abbâs, Muhammed Munâdil, “eş-Şâhidü’ş-Şi’ri el-Mechûl: İşkâliyyetü’l-Menhec ve’r-Rivâye ve Me’âyiri’l-İhticâc bihi”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Fıkh fî’l-İrâk*, 2019: 30, 114; Müslim, el-Velîd Hasen Alî, “Menheciyyetü’l-Müberred fî’l-İstidlâlâtı’n-Nahviyye”, *Havliyyâtü’l-Âdâb ve’l-Luğât bi Külliyyeti’l-Âdâb ve’l-Luğât Câmi’âtu Muhammed Bû Dayf*, Cezair-M’Sila, 2020: 2-8, 15/112.

4.2.2.2.3.1.2. Zeccac ve Zeccacî:

Ferra, “يا” ve “اللهم” kelimelerinin bir araya gelebildiğini ispat etmiştir. Şöyle demiştir: “Bazıları bana şu şiiri okudu:

وما عليك أن تقول كَلِّمًا

صليت أو سبحت يا اللهم ما

أردد علينا شيخنا مُسَلِّمًا

(Her namaz kıldığında ve Allah'ı tesbih ettiğinde

Ey Allah'ım, şeyhimizi bize sağ sâlim geri gönder

Demen gerekir.)⁷¹⁶

Zeccac bunun ardından şöyle demiştir: “Bu, icma’ ve Allah’ın Kitabı’na ters düşen bir şey değildir. Arap divanlarının çoğunda “Bazıları bana şöyle bir şiir okudu” ifadesi yer almaktadır. Buradaki “bazıları”, tanınan ve bilinen kişiler değildir.”⁷¹⁷

⁷¹⁶ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/203. Recez bahrinden olan bu beyitlerin devamı şöyledir:

فإننا من خيرهن لن نعدما

من حيثما وكيفهما وأينما

(Nereden, nasıl ve nerede olursa olsun; onun hayrından geri durmayacağız.)

Ferrâ bu beyitleri, “يا” ve “اللهم” kelimelerinin bir arada kullanılmasına delil olarak zikretmiştir. Sonrasında “ما” edatının bulunması da “يا”daki yâ harfinin mîm harfinin yerine kullanılmadığını göstermektedir. Bu beyitlerde şair, uzaklaşıp yolculuğa çıktığı zaman eşinden dua istemektedir. “صليت أو هللت” şeklinde de rivâyet edilmiştir. Bkz. Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 1/394; Ebû’l-Kâsım ez-Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk, *İştikâku Esmâ’i’llâh*, thk. Abdülhuseyn el-Mübârek (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2. Baskı, 1986), 32; *Kitâbü’l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 2. Baskı, 1985), 90; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 1/185; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, 6/224; Sa’lebî, *el-Keşfü ve’l-Beyân*, 3/42; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-Basît*, 5/144; Enbârî, *Esrârü’l-Arabîyye*, 177; *el-İnsâf*, 1/280, No. 215; ‘Ukberî, *et-Tibyân ‘an Mezâhibi’n-Nahviyyîn*, 451; İbnü’l-Hâcib, *el-İzâh fî Şerhi’l-Mufasssal*, 1/256; İbn ‘Usfûr, Ali b. Mü’mîn, *Darâirü’s-Şi’r*, thk. es-Seyyid İbrâhîm Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Endelüs li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. Baskı, 1980), 56; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-Vecîz*, 1/417; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (أل هـ) maddesi, 13/470; Ebû Hayyân, *İrtîşâfü’d-Darab*, 5/2395; Şâtübî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 5/296; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, 3/98; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 2/296, No. 131.

⁷¹⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 1/394.

Zeccac'ın, kitaplarında meçhulle istiṣhât ettiği bilinmekle birlikte, söyleyeni bilinmeyen şiirin dikkate alınmaması gerektiğini belirtmiştir.⁷¹⁸

Ardından Zeccac, söyleyeninin bilinmemesi sebebiyle bu beyitlerle istiṣhât edilmesine itiraz ettiği bir bölüm yazmıştır. Zeccacî de söyleyeni meçhul şiirle istiṣhât ettiği halde⁷¹⁹ şöyle demiştir: “Basrahılar ‘Bu gerçekten amel edilemeyecek derecede şâzdir. Söyleyeni meçhuldür’ demiştir.”⁷²⁰

Kitabu'l-Lamat'ta ise bunu şâz kabul etmekle yetinmiş ve şöyle demiştir: “Basrahılar buna önem vermemekte, bunu hüccet kabul etmemektedir.”⁷²¹

Ezherî, Ferra'nın bu beyitlerle istiṣhât etmesi hakkında “Benzerleri hüccet sayılmayan bir şiirle istiṣhât etmiştir” demiştir.⁷²²

İbnü'l-Hacib bu beyitler üzerine “Bunlar meçhul olmakla birlikte, zaruretten zikredilmiştir” demiştir.⁷²³

Ezherî, son beyitle ilgili şöyle demiştir: “Zeccac, Ferra'nın ihticac ettiği bu beyti dikkate almamış ve “Söyleyeni bilinmemektedir.” demiştir.”⁷²⁴

Meçhulü kabul etmeme konusunda, Zeccac'ın önceki metninde daha açık bir ifade vardır. Şöyle demiştir: “Müenneslik “tâ”sının sakın olabileceğini düşünmüştür.”⁷²⁵ Halbuki bu caiz değildir. Bunu meçhul bir şiirle ispat etmiştir. “Bazıları bana şu şiiri okudu” demiştir:

مَالٌ إِلَى أَرْطَاةٍ جَفَّ فَاضْطَجَعَ

لَمَّا رَأَى أَنَّ لَا دَعَةَ وَلَا شَيْعَ

⁷¹⁸ Örneğin bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 2/26, 92, 205, 259.

⁷¹⁹ Zeccacî, *İştikâku Esmâ'i'llâh*, 32.

⁷²⁰ Örneğin bkz. Zeccacî, *İştikâku Esmâ'i'llâh*, 78, 119, 225, 236.

⁷²¹ Zeccacî, *Kitâbü'l-Lâmât*, 90.

⁷²² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 6/224; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (أ ل هـ) maddesi, 13/470.

⁷²³ İbnü'l-Hacib, *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufasssal*, 1/256.

⁷²⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 5/184.

⁷²⁵ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/388.

(Bunun güzel olmadığını ve doyurmadığını gördüğünde - Çölde yetişen “erta” bitkisine yöneldi ve uzandı)⁷²⁶

Bu beyti kimin söylediği bilinmemektedir ve önemli bir beyit değildir. Bunu bilinen bir şair söyleseydi de ona “Hata ettin” denirdi. Zira şairin hata etmesi mümkündür.

Bundan daha da meçhul başka bir şiire yer vermiştir.⁷²⁷

لست إذا لز عبلة

إن لم أغبر بكلي

إن لم أساو بالطول

(Bilyelerimi bırakmasam da

Boyum uzamasa da

Ben artık çocuk değilim.)⁷²⁸

“ز غيلة” kelimesindeki “he” harfi cezmedilmiştir. Vasıl halinde bu “te” harfi olur. Bu, takip edilecek bir yöntem değildir.”⁷²⁹

⁷²⁶ Manzûr b. Habbe el-Esedî’ye ait olan bu recezin öncesi şöyledir:

يا رب أباز من العفر صدع تقبض الذنب إليه واجتمع
Buradaki “أباز من العفر” ibaresi, üst kısmı kızıl olan beyaz geyik demektir. “صدع” da güçlü anlamına gelir. “قبض الذنب” ise, kurtların durması ve koşması mânâsındadır. “لا دعة” ibaresi, rahat olmaması mânâsında kullanılır. “أرطاة حقف” ise, kumda yetişen çarpık ağaca denir. Burada şair, bir geyik yakalayan bir kurdu nitelemektedir. Doymamış ancak yorulmuş bu kurt, bahsedilen ağaca yaslanmış ve yatmıştır. Beyitlerdeki şâhit, te’nîs hâ’sının vasl durumunda sükûn halinde gelmesidir ve bu bir lehçedir. Geçtiği yerler için bkz. Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/388; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/224; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/63, 263, 2/350, 3/163, 326; Sîrru Sînâ’atî’l-I’râb, 1/321; *el-Muhtesab*, 1/107; *el-Munsif*, 2/329; İbn ‘Usfûr, *Darâirü’ş-Şi’r*, 300; *el-Mümti*, 268; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 9/82, 10/46; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 3/226; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 4/2111, No. 1260; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, 3/263, No. 1339; Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi’ş-Şâfiye*, 274.

⁷²⁷ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/388.

⁷²⁸ Sa’leb “Bu, bir beytin ilk kısmıyla bir başka beyittir.” demiştir. *el-Lisân*’da ise İbn Berrî’nin, bu beytin tam bir müseddes recez olduğunu söylediği geçer. “ز غيلة” bir erkek ismidir ve anlamı “çok”tur. “البكلة” durum, ortam, yöntem anlamına gelir. İbn Fâris şöyle der: “Babası Za’bele olan kadın, ‘Eğer ki ben içinde bulunduğum konuşma ortamını değiştirip erdemli davranışlar yapmaya çalışmazsam, Za’bele değilim.’” Şâhit için bkz. Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/388; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/224; Sa’leb, *Mecâlisü Sa’leb*, 473; Ahmed b. Fâris, *Mekâyisü’l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1979), (ب ك ل) maddesi, 1/248; İbn ‘Usfûr, *Darâirü’ş-Şi’r*, 300; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (ب ك ل) maddesi, 11/63; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, (ب ك ل) maddesi, 28/104.

⁷²⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 2/365-366. Ayrıca bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-Basît*, 9/268.

“Bunu bilinen bir şair söyleseydi de, ona “Hata ettin” denilirdi” sözünden, meselenin sadece şiirin meçhul olmasıyla ilgili olmadığı, kıyasa ve çoğunluğun uygulamasına da aykırı olmasıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Kıyasa binaen ortaya çıkmış bir aslın, şâz ve nadir bir şeyle yıkılması mümkün değildir. Bir de meçhulse, bu nasıl mümkün olabilir?”

4.2.2.2.3.1.3. Ebû Cafer en-Nehhas:

Ebû Ubeyd, şairin şu beytiyle istişât ederek Arapların “الآن” kelimesine “te” harfi eklediklerini söylemiştir:

وَصَلِينَا كَمَا زَعَمْتَ ثَلَاثًا

نَوَلِّي قَبْلَ يَوْمِ بَيْنِي جُمَانَا

(Beklediğimiz gün gelmeden ihsanda bulun - Şimdi istediğin gibi bize ulaş)⁷³⁰

Ebû Cafer en-Nehhas şöyle demiştir: “Dilcilerin hepsi, bu şairin söylediğinin aksini düşünür.” Ardından şöyle demiştir: “Bu beyit, kim olduğu bilinmeyen bir müvelledin beytidir. Bunun hüccet olması doğru değildir. Muhammed b. Yezîd⁷³¹ bunu “كَمَا زَعَمْتَ” şeklinde rivâyet etmiştir. Bazıları da bunun “كَمَا زَعَمْتَ أَنْتَ الْآنَ” şeklinde olduğunu, “أَنْتَ” kelimesindeki hemze ve nun harfinin düştüğünü söylemiştir.”⁷³²

Bazı sebeplerden ötürü bu beyitle istişât etmek uygun değildir. Beytin rivâyeti de bu şekilde değildir. Bu bir müvelledin beytidir ve kimin söylediği belli değildir.

Aslında beyit Cemil Büseyne’ye aittir. O ise müvelled değildir. Güvenilir bir âlim olan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam bunu, ezberinin kuvvetiyle meşhur Ahmar Ali b.

⁷³⁰ Hafif bahrinden olan bu beyit, Cemîlü Büseyne’ye aittir. “نَوَلِّي”, çok vermek demektir. “الْبَيْن” ise ayrılık anlamında kullanılır. “جُمَانَا” terhîm edilmiş münâdâdır. “ثَلَاثًا” ise şimdi anlamındadır ve şâhit de bu kelimenin “الآن” yerine kullanılmasıdır. Şair bu beyitte sevgilisinden onunla kavuşmayı istemektedir. Beyit için bkz. *Dîvânü Cemîli Büseyne*, der. ve thk. Huseyn Nassâr (Kahire: Dâru Mısır li’t-Tibâ’a), 216; Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *el-Ğarîbü’l-Musannef*, thk. Muhammed el-Muhtâr el-‘Abîdî (Kahire: Dâru Mısır, 2. Baskı, 1996, Musavvere ‘an Tûnus: el-Mecma‘u’t-Tûnusî li’l-‘Ulûm ve’l-Âdâb ve’l-Fünûn ve Dâru Sahnûn), 1/350. Ayrıca bkz. Ahmer’den rivâyetle Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/304, No. 376; İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati’l-İ’râb*, 1/166; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/91, No. 63; İbn ‘Uşfûr, *el-Mümti*, 181; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (ت ل ن) maddesi, 13/74; Murâdî, *el-Cena’d-Dânî*, 487.

⁷³¹ Bahsedilen kişi Müberrid olmakla beraber, bu rivâyete onun kitaplarında rastlanmamıştır.

⁷³² Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/303-305.

Mübarek'ten rivâyet etmiştir.⁷³³ Fakat beyit, çoğunluğa muhalefet eden şâz bir beyittir. Bu nedenle Basralı nahiv âlimleri ve onları takip edenler bunu reddetme yolunu seçmiştir.

Şâhidin kabul edilmemesinin tek sebebi, kim tarafından söylendiğinin belli olmaması değildir. Bunu teyit eden başka bir metin daha vardır. Nehhas şöyle demiştir: “Ferra (Sana sonra geleceğim) cümlesindeki “بعد” kelimesinin ötre ve tenvinli olmasını caiz görmüş ve şu şiiri okumuştur:

فما شربوا بعد على لذة خمر

ونحن قتلنا الأزد أزد شؤء

(Biz Ezd'i öldürdük. Ezd'in Şenûe kolunu - Bundan sonra ağız tadıyla şarap içemediler)⁷³⁴

Ebû Cafer şöyle demiştir: “Bu, Kur'an'a, Arapların sözlerine ve kıyasa aykırıdır. Beyti kimin söylediği bilinse dahi hüccet değeri yoktur. Çünkü aruz ilmini bilenler nezdinde bunun tenvinsiz olması uygundur.”⁷³⁵

Beyti kimin söylediği bilinse bile bununla ihticac edilmez. Bir de söyleyeni meçhulse bu nasıl mümkün olsun?

Nehhas da *İ'rabu'l-Kur'an* adlı eserinde meçhul şiirle istişhât etmiştir.⁷³⁶

⁷³³ Bkz. Kiftî, Alî b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Baskı, 1982), 2/313.

⁷³⁴ Tavîl bahrindendir. Ferrâ' bu beyiti 'Ukayl oğullarından birinden duyduğunu söylemiştir. Beyitte şöyle denmektedir: “Onlarla öylesine savaştık ki artık onlara kalan ölüm acısıyla içtikleri şarabın bile tadını alamaz oldular.” Beyitteki şâhit, “بعد” kelimesinin nahiv âlimlerine göre zammeli ve tenvinli olarak zorunluluk nedeniyle gelmesidir. Ferrâ' ise, bunu şiir dışında da caiz görmüştür. Bununla birlikte kelime “بعدا” şeklinde fethalı olarak da rivâyet edilmektedir ve bu haliyle nahiv kitaplarında şâhit olarak yer almıştır. Zamme ve tenvinli rivâyeti için bkz. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'an*, 2/321; Nehhâs, *Umdetü'l-Küttâb*, 242; *İ'rabu'l-Kur'an*, 5/161, No. 576; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (ب ع د) maddesi, 3/93; Ezherî, *et-Tasrîh bi Madmûni't-Tavzîh fî'n-Nahv*, 1/720; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 6/501, No. 493.

⁷³⁵ Nehhâs, *İ'rabu'l-Kur'an*, 5/161.

⁷³⁶ Nehhâs, *İ'rabu'l-Kur'an* eserinde söyleyeni bilinmeyen 52 beyitle istişhât etmiştir. Bkz. Sâlih Alî Muhammed en-Nehârî, *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî İ'râbi'l-Kur'an li'n-Nehhâs: Dirâse Nahviyye Delâliyye* (Sûdân: Câmi'atü Ümmü Dermân/ Omdurman Üniversitesi, Külliyyetü'l-Luğatî'l-Arabiyye, Doktora Tezi, 2006), 318, 339.

4.2.2.2.3.1.4. Ebû Saîd es-Sîrafi:

Şöyle demiştir: “Ferra, “كلا” ve “كلتا” kelimelerindeki “elif” harfinin tesniye için olduğunu söylemiştir. Bu konuda kim tarafından söylendiği bilinmeyen ve hüccet değeri olmayan bir beyit zikretmiştir. Beyit şöyledir:

في كَلْتٍ رجليها سُلَامَى واحِدَه كلتاها مقرونَةٌ بِزائِدَه

(Ayaklarından birinde bir parmak kemiği var - İkisi de o fazlalığa bağlıdır)⁷³⁷

Bu, ihticac edilen beyitteki galattır. Çünkü bunu “كَلْتٍ” kelimesine izafe etmiştir. Ancak bu kelime ikildir. “كلتا” kelimesi de ikildir ve ikil bir kelimeye izafe edilmiştir. Müfre kelime müfrede izafe edilmelidir. Bu nedenle “في كَلْتٍ رجليها” denmesi gerekmektedir.”⁷³⁸

Sîrafi, söyleyeninin meçhul olmasının, şahidin kabul edilmemesinin sebeplerinden yalnızca biri olduğuna işaret etmiştir. Ancak asıl sebep, beytin bu konuya şahit olmak için uygun olmamasıdır. Ferra bunu yanlış anlamıştır. Sîrafi, Sîbeveyh’in *el-Kitab*’ına yaptığı şerhte kim tarafından söylendiği belli olmayan bir şiirle istişât etmiştir.⁷³⁹

⁷³⁷ Bu recez, Ebû’d-Dehmâ’nın *Kitâbü’l-Cîm*’inde geçer. Burada şair bir devekuşunu betimlemektedir. “السلامى” parmak kemiklerinden her biri için kullanılır. Buradaki şahit ise, “كَلْتٍ” kelimesinin Kûfeliler nezdinde müennes müfret için kullanılması ve “كلا” ile “كلتا” kelimelerinin hem lafzen hem de mânen müennes olmasıdır. Basralılar ise bu ifadenin aslının “كلتا” olduğunu, beyitte ise sondaki elif harfinin şiir zarureti nedeniyle hafzedildiğini savunurlar. Bkz. Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/142; Ebû ‘Amr eş-Şeybânî İshâk b. Merrâr, *Kitâbü’l-Cîm*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî (Kahire: el-Hey’etü’l-‘Âmme li Şü’ûni’l-Metâbi‘i’l-Emîriyye, 1975), 3/150; Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, 210; *el-İnsâf*, 2/359, No. 274; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (ك ل و) maddesi, 15/229; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 1/257; Şâtübî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 1/165; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 1/208, No. 25; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhîdü’l-Kavâ’id*, 1/327, No. 110; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 1/129, No. 13; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, (ك ل و) maddesi, 39/414.

⁷³⁸ Es-Sîrafi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/290. Ayrıca bkz. Es-Sîrafi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/213. İbn Hişâm hakkındaki kısımda onun görüşüne de yer verilecektir.

⁷³⁹ Münâhil Abbâs Ahmed ‘İvad es-Seyyid, *Cühûdu’s-Sîrafi en-Nahviyye min Hılâli Şerhihi ‘alâ Kitâbi Sîbeveyh* (Sûdân: Câmi’atü Ümmü Dermân/ Omdurman Üniversitesi, Külliyyetü’l-Luğati’l-Arabiyye, Doktora Tezi, 2012), 125.

4.2.2.3.2. Zemahşerî'den sonraki âlimlerin söyleyeni bilinmeyen şiirle istişhât etme konusundaki görüşleri:

Müteahhir dönemi âlimleri, söyleyeni bilinmeyen şiirle istişhât etmeye cevaz verme ve bunu men etme konusunda çokça konuşmuştur. Onların bu konudaki metinlerinden bazıları şöyledir:

4.2.2.3.2.1. İbnü'l-Enbarî:

İbnü'l-Enbarî'nin, söyleyeni meçhul şiirle ihticac etme konusunda iki tavrı vardır. Söyleyeni meçhul şiirle ihticac etmeye cevaz vermediğini açıklamaktadır. *El-İnsaf*'ta, bu konuyla ilgili Kûfelileri eleştirmektedir. Ardından kimin söylediği belli olmayan bir şiirle istişhât etmektedir.⁷⁴⁰

İbnü'l-Enbarî şöyle demiştir: “Bil ki mürsel, senedinde kopukluk olandır. İbn Düreyd'in Ebû Yezîd'den rivâyette bulunması gibi. Meçhul ise, nakledeni bilinmeyendir. Ebûbekir İbnü'l-Enbarî'nin “Bir Arap'tan rivâyet eden bir adam bana şöyle dedi” demesi gibi. Mürsel ve meçhulün ikisi de makbul değildir. Zira naklin kabulünde adalet şarttır. Nakledenin bilinmemesi ve senetteki kopukluk, nakledenin adaletinin de bilinmemesine sebep olur. İsmi zikredilsin ya da zikredilmesin, bu kişi tanınmıyorsa adaleti de nakli de makbul sayılmaz.

Bazıları mürsel ve meçhulü kabul etme yolunu seçmiştir. Zira irsal, şayet isnad etse isnadı kabul edilecek ve isnadıyla itham edilmeyecek birinden kaynaklanmıştır. Eğer böyleyse bu kişinin irsali de itham edilmez. Ancak irsalinde bir kusur varsa, isnadında da bir kusur var demektir. Yine isnadında sorun yoksa, irsalinde de sorun yoktur.

Meçhul birinden nakil yapmak da böyledir. Bu, yaptığı nakille itham edilmeyen birinden kaynaklanmıştır. Şayet bunun meçhul birinden nakli konusunda sorun varsa, meşhur birinden nakli konusunda da sorun olur demektir. Bu ise doğru değildir.

⁷⁴⁰ Bkz. Şehrî, *eş-Şâhidü's-Şi'rî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 143; Cevdet Mebrûk, *İşkâliyyetü's-Şâhidi'n-Nahvî*, 12-13.

“Zira irsal, şayet isnad etse isnadı kabul edilecek ve isnadıyla itham edilmeyecek birinden kaynaklanmıştır” sözleri, yanlış bir değerlendirmedir. Çünkü müsnedde, kimin söylediği belirtilir. Bu kişinin durumuyla ilgili ayrıntılı bilgi sahibi olmak da mümkündür. Ancak mürsel böyle değildir.

Aynı şekilde meçhul birinden yapılan nakilde de nakledenin ismi belirtilmez. Nakledenin isminin belirtildiği beyitlerin aksine, onun durumuyla ilgili bilgi de edinilemez. Böylece müsnedin kabulünün, mürselin kabul edilmesi anlamına gelmediği ortaya çıkmış oldu. Yine ma'rufun kabulü, meçhulün kabulü anlamına gelmez.”⁷⁴¹

İbnü'l-Enbarî, *El-İnsâf*'ta altı, *Esraru'l-Arabiyye*'de ise bir defa kimin söylediği bilinmeyen beyitlerle istişhât ettikleri için Kûfelileri eleştirmiştir. “Bununla ihticac etmek caiz değildir” sözüyle, bunun hüccet olamayacağını belirtmiştir.⁷⁴² Süyûtî şöyle demiştir: “Bunun asıl sebebi, beyti bir müvelledin veya fesahatine güvenilmeyen birinin söylemiş olma ihtimalidir. Bu nedenle Arapların isimlerinin ve tabakatının bilinmesine duyulan ihtiyaç ortaya çıkmıştır.”⁷⁴³

Bu, teorik ve pratik olarak İbnü'l-Enbarî'nin, söyleyeni meçhul şiirle istişhâda cevaz vermediğine dair net bir açıklamadır. Hatta *el-İktirâh*'ta, *el-İnsâf*'tan nakilde bulunarak hem şiir hem nesirde böyle bir şeyin caiz olmadığını belirtmiştir.⁷⁴⁴

Fakat tüm bunlara rağmen onun, kim tarafından söylendiği bilinmeyen birçok şiirle istişhât ettiğini görüyoruz.⁷⁴⁵ Ona göre adeta Kûfelilerin ihticac ettikleri rivâyet açısından güvenilir değilken, söyleyenin meçhul olmasına rağmen Basralılarınki güvenilirirdir.

Lumei'l-Edille'de, güvenilir birinden nakledilse de şiiri kimin söylediğinin bilinmesi ve senedde kopukluk olmaması gerektiği yönündeki açıklamaları göz önünde

⁷⁴¹ İbnü'l-Enbarî, *Lüma'u'l-Edille*, 90-92; Süyûtî, *el-İktirâh*, 150; *el-Müzhir*, 1/141.

⁷⁴² İbnü'l-Enbarî, *el-İnsâf*, 1/253, 282, 2/355, 373, 475, 617; Ebü'l-Berekât el-Enbarî, Abdurrahmân b. Muhammed Kemâlüddîn, *Esraru'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1. Baskı, 1999), 213.

⁷⁴³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 123; *el-Müzhir*, 1/141; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 1/15.

⁷⁴⁴ Süyûtî, *el-İktirâh*, 123.

⁷⁴⁵ Örneğin bkz. İbnü'l-Enbarî, *el-İnsâf*, 1/56, 160, 285, 2/615, 620.

bulundurulduğunda, az önceki gerekçelendirme mantıklı gözükmemektedir. Böylece onun yaklaşımının çelişkili olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷⁴⁶

4.2.2.2.3.2.2. İbn Mâlik ve İbnü'n-Nehhas:

İbn Mâlik'in, söyleyeni meçhul şiirle istişhâdı kabul etmediğini açıkça belirttiği, nahiv âlimleri arasında meşhur bir metni vardır. Bununla birlikte sadece kendisinin naklettiği şiirler vardır. Öyle ki bazı araştırmacılar onu tedlis (râvinin hocasından duymadığı bir şeyi ondan duymuş gibi nakletmesi) yapmakla itham etmiştir.⁷⁴⁷

İbn Mâlik şöyle demiştir: “Şu beyte gelince:

ولكنني من حُبِّها لعميدُ

.....

(..... - *Fakat ben onun aşkı sayesinde reisim*)⁷⁴⁸

Şâz olması nedeniyle bunda hüccet değeri yoktur. Bir tetimmesi veya söyleyeni olduğu bilinmemektedir. Yahut “Bunu Arapçasına güvenilir birinden işittim” diyen adil bir râvisi yoktur. Bunu bu şekilde delil olarak kullanmak son derece zayıf sayılacak bir durumdur.”⁷⁴⁹

İbn Mâlik'in bu metni meşhur olmuş, nahiv âlimleri tarafından metinlerde nakledilir olmuştur. Bahaüddin İbnü'n-Nehhas, “لكن” kelimesinin haberine “lam” harfinin

⁷⁴⁶ Muhammed Sâlim Sâlih bunu ihtisâr, nispette zorluk gibi gerekçelere bağlamaya çalışmış; *Cedelü'n-Nahv*'de bu gibi hükümlerin istidlâl yoluyla elde edilip senede dayanma zorunluluğu olmadığını söylemiştir. Ancak onun, söyleyeni meçhul sözlerle çokça istişhât etmesi nedeniyle bu gerekçelendirmeleri mantıksızdır. Bkz. Muhammed Sâlim Sâlih, *Usûlü'n-Nahv: Dirâse fî Fikri İbni'l-Enbârî*, 163-267, 279-283.

⁷⁴⁷ Faysal b. Alî Mansûr, Medine'deki el-Câmi'atü'l-İslâmiyye'de sunduğu yüksek lisans tezinde İbn Mâlik'i nahivde 700 şahit uydurmakla itham etmiş ve çalışmasını “*Tedlisü İbn Mâlik fî Şevâhidi'n-Nahv: 'Ard ve İhticâc*” adıyla (Riyâd: Dâru Alukah li'n-Neşr, 1. Baskı, 2015) yayınlamıştır. Selmî, Refî', “Berâ'etü İbn Mâlik mine't-Tedlîs ve Sînâ'ati's-Şevâhidi's-Şi'riyye”, *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabîyye 'alâ's-Şebeketi'l-Âlemiyye*, 2015: 7, 150'de ona itiraz edilmiştir.

⁷⁴⁸ Tavîl bahrinden olan bu beyitin ilk kısmı “يلومونني في حب ليلي عواذلي” şeklindedir. Ferrâ' bu beyiti “كميد” lafzıyla rivâyet etmiştir. Beyitte geçen “عميد” kelimesi aşkın yıkıldığı kişi demektir. “كميد” kelimesi ise üzgün anlamına gelir. Kûfeliler bu beyitle, “لكن”nin haberinin başına lâm gelmesinin cevazı yönünde istişhât etmişlerdir. Basralılar ise bunu caiz görmemiş, beyitte ise bir şiir zarureti söz konusu olduğunu ya da bunun bir şâz kullanım olduğunu söylemişlerdir. Kimileri de bu beyiti reddetmiştir. Bkz. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/465; İbn Cinnî, *Sırru Sînâ'ati'l-İ'râb*, 1/380; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 298; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/173, No. 129; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 8/62, 64; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 5/116; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 619; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 385, No. 543; *Telhisü's-Şevâhid*, 357; Şâtîbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 2/347; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâ'id*, 3/1352, No. 972; Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 2/734, No. 274; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 10/361, No. 865.

⁷⁴⁹ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/29.

eklenmesiyle ilgili şöyle demiştir: “Kûfeliler -Allah onlara rahmet etsin- “lam” harfinin eklenmesine cevaz vermişlerdir... Kûfelilerin hücceti sema’ ve kıyasa dayanır. Sema’ şairin şu sözüdür:

ولكنني من حُبِّها لَعَمِيْدُ

.....

(..... - *Fakat ben onun aşkı sayesinde reisim*)

“لَكِنْ” kelimesinin haberine “lam” harfi eklemiştir... Buna şöyle cevap verilir... Bu beytin öncesi ve kimin tarafından söylendiği bilinmemektedir. Beytin sadece bu kısmı zikredilmiştir. Dilde hatırı sayılır kimse de bu şiiri okumamıştır. Adalet ve zaptıyla meşhur birine de isnad edilmemektedir.”⁷⁵⁰

İbnü’n-Nehhas’ın bu beyti de nahiv usulü çalışanlar arasında meşhur olmuştur. Süyûtî bunu nakletmiştir.⁷⁵¹

Muradî, Ebû Hayyân, İbn Hişam, Şatibî, Naziru’l-Ceyş, Aynî ve Bağdadî, İbn Mâlik’in bu sözlerini nakletmiş, söylediklerini kabul etmişlerdir. Daha önce zikredildiği üzere sadece Ebû Hayyân bununla ilgili uzunca bir yorum yapmıştır.⁷⁵²

Aslında bu beytin bir kaynağı vardır. Beyit, Arapçanın önde gelen isimlerinden birinden rivâyet edilmiştir. Bu kişi Ferra’dır. Ancak İbnü’n-Nehhas’ın zikrettiği başka bir sebep daha vardır. Bu da, kıyasa muhalefettir.

Bu nedenle İbnü’l-Enbarî beyit hakkında şöyle demiştir: “Şâz olması ve az kullanılması sebebiyle delil sayılmaz. Bu ve benzeri bir şeyin Arapların şiir ve konuşmalarında geçtiği bilinmemektedir. Bu, sürekli ve sâbit bir kıyasa dayansaydı, tıpkı “لَنْ”nin haberi gibi şiir ve konuşmalarında daha çok geçmesi gerekirdi. Böyle olmadığına göre bu, kıyas yapılamayacak şâz bir beyittir. “لَكِنْ”nin aslı “لَنْ”dir. Lam

⁷⁵⁰ Bahâuddîn Muhammed b. İbrâhîm İbnü’n-Nehhâs el-Halebî, *et-Ta’lîka ‘alâ l-Mukarreb*, thk. Cemîl Abdullah ‘Uveyda (Ürdün-Ammân: Vizâretü’s-Sekâfe, Küttâbü’s-Şehr, 1. Baskı, 2004), 219-220. Buna yakın bir ifade de, İbn Hişam, *Telhîsü’s-Şevâhid*, 358-359.

⁷⁵¹ Süyûtî, *el-Iktirâh*, 124-125; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 1/16.

⁷⁵² Bkz. Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve l-Tekmil*, 5/116; Murâdî, *el-Cena’d-Dânî*, 619; İbn Hişam, *Muğni’l-Lebîb*, 385; Şatibî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/734; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 10/361.

elif ve kef harfleri buna sonradan eklenmiş ve tek bir harf haline gelmiştir kabul etmemiz mümkün değildir. Bu, hiçbir delili ve mânası olmayan bir iddiadır.”⁷⁵³

Zemahşerî ise, “لَكُنْ”nin haberine “lam” harfinin eklenmesini kabul etmeme konusunda Basralılarla aynı fikirdedir. Bunun aslının “وَلَكُنْ إِنِّي” olduğunu, “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” (Halbuki o Allah benim Rabbimdir)⁷⁵⁴ ayetinin aslının “لَكُنْ أَنَا”⁷⁵⁵ olduğu ile delillendirmiştir.

Şöyle demiştir: “Ancak “لَكُنْ”nin haberine “lam” harfi getirilemez. Şu rivâyet ise:

وَلَكِنِّي فِي حُبِّهَا لَعَمِيذُ

.....

(... - Fakat ben onun aşkı sayesinde reisim)

Şâzıdır. Buna itimat edilmez.”⁷⁵⁶

İbnü’n-Nehhas’ın öncekine benzer başka bir metni daha vardır. Burada da, söyleyeni meçhul şiirle istişhât edilemeyeceğini açıkça belirtmiştir. Bununla birlikte *et-Ta’lîka*’da azımsanamayacak derecede meçhul şiir geçtiğini görmekteyiz.⁷⁵⁷

İbnü’n-Nehhas şöyle demiştir: “Bazı Kûfelilerin, “كي”den sonra “أَنْ”nin gelmesinin caiz olduğuna dair sözlerine itibar edilmez. “جَنَّتْكَ لَكِي أَنْ تُكْرَمَنِي” (Bana ikram etmen için sana geldim) sözleri buna örnektir. Buradaki “أَنْ”, “كي”i tekit etmek için gelmiştir. Şu şiirle istişhât etmiştir:

فَتَرَكْتُهَا شَأْنًا بَبِيْدَاءَ بَلْقَعٍ

أَرَدْتُ لَكِي مَا أَنْ تَطِيرَ بِقُرْبَتِي

(Benim kırıbamı alıp gitmesin diye - Issız çölde içindeki suyu soğuk tutan bir kırba bıraktım ona)⁷⁵⁸

⁷⁵³ İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/173.

⁷⁵⁴ Kehf 18/38.

⁷⁵⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 298.

⁷⁵⁶ Zemahşerî, *A ‘cebü’l-‘Aceb*, 6.

⁷⁵⁷ Bkz. İbnü’n-Nehhâs, *et-Ta’lîka*, 95, 359, 393, 405.

⁷⁵⁸ Tavîl bahrinden olan bu beyitin söyleyeni meçhuldür. Ebû Hayyân’ın naklettiğine göre Ferrâ’ bu beyiti *Kitâbü’l-Hudûd*’da Kisâî’den rivâyetle aktarmıştır. Beyitte geçen “وَتَطِيرُ بِقُرْبَتِي” ifadesi, “kırıbamı alıp hızla gidiyor” demektir.

Sonra şöyle demiştir: “İstişhât edilen bu beyti kimin söylediği bilinmemektedir. Şayet kim tarafından söylendiği bilinseydi, şiirin gerektirdiği zaruret yüzünden bu durum caiz olurdu. Yahut şiirdeki “أَنْ” “مَا” dan bedel olurdu. Ancak bahsi geçen örnekte “مَا” yoktur. O halde “مَا” ondan bedel olacaktır. Ya da “فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ” (*Müjdecî gelince*)⁷⁵⁹ ayetindeki gibi “أَنْ” zâit olacaktır. Ayetteki “أَنْ” fiili nasb etmez. Bu, şâz olmakla beraber sağlam bir yere sahiptir.⁷⁶⁰

4.2.2.2.3.2.3. Ebû Hayyân:

Ebû Hayyân’ın önceki metni, söyleyeni meçhul şiirle istişhât etmeye cevaz verdiğini açıkça göstermektedir.⁷⁶¹ Ancak o, böyle bir istişhâdın kabul edilmeyeceğine dair sözler de nakletmiştir.⁷⁶² Aynî de ondan şu sözü nakletmiştir: “Bu beyit meçhuldür. Şerh yapanlar bunu kimseye nispet etmemiştir. Bu nedenle bununla ihticac edilmez.”⁷⁶³ Bu sözünden anlaşılmaktadır ki, semaî bir şeyin kabul edilmesi için güvenilir birinden nakledilmesi gerekir. Aksi takdirde kabul edilmez.

4.2.2.2.3.2.4. İbn Hişam:

İbn Hişam’ın bu konuda zahiren çelişen iki görüşü vardır. Ayrıca, meçhul şâhitle istişhâdı kabul etmediği halde bunlarla istişhât etmiştir.⁷⁶⁴ İbn Hişam, şairin şu sözü için şöyle demiştir:

لَا تُكْثِرُنَّ أَنِّي عَسِيتُ صَائِمًا

أَكْثَرَتْ فِي الْعَذْلِ مُلْحًا دَائِمًا

“شنا” kelimesi ise delik toprak anlamına gelir. “بيداء” da, çöl demektir. “بلقع” ise, تنها yer için kullanılır. Kaynaklarda beyitin ikinci kısmının başlangıcı “فَتَتَرَكُهَا” şeklindedir. Beyitteki şâhit ise, Kûfelilere göre “كِي” harfinden sonra “ن” harfinin gelebilmesidir. İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/475’te şöyle der: “Bu beyit, bilinmeyen birinden gelen bilinmeyen bir beyittir. Bu nedenle de delil teşkil etmez.” Beyitin geçtiği yerler için bkz. Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/262; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3/195; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/473, No. 375; İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’*, 1/613; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 7/19, 9/16; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 3/1533, No. 1008; Murâdî, *el-Cena’d-Dânî*, 165; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 11/241; İbn Hişam, *Muğni’l-Lebîb*, 242, No. 332; Nâzîrî’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâ’id*, 8/4143, No. 3792; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 4/1890, No. 1088; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 8/484, No. 653; *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebîb*, 4/157.

⁷⁵⁹ Yûsuf 12/96.

⁷⁶⁰ İbnü’n-Nehhâs, *et-Ta’lîka*, 427-428; Süyûtî, *el-Ikturâh*, 123; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 1/16. Söyleyeni meçhul sözle istişhâdın reddi ile ilgili benzeri için bkz. İbnü’n-Nehhâs, *et-Ta’lîka*, 305.

⁷⁶¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 5/117, 118.

⁷⁶² Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 1/201, 239. Ebû Hayyân, Zemahşerî’nin söyleyeni meçhul olarak zikrettiği bir beyitle ilgili itirazda bulunmuş ve ileride geleceği üzere o sözü söyleyenine nispet etmiştir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîd*, 5/409.

⁷⁶³ ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 2/678.

⁷⁶⁴ Bkz. Cevdet Mebrûk, *İşkâliyyetü’s-Şâhidî’n-Nahvî*, 14-15.

(Sürekli ve ısrarla azarlayıp durdun - Şunu abartma. Ben de kendime hâkim olmayı umuyorum)⁷⁶⁵

“İlk beyit meşhurdur. Abdülvahid et-Tavvah *Buğyetü’l-Amal ve Münyetü’s-Sail* adlı kitabında ‘Bu, şerh edenlerin hiç kimseye nispet etmediği meçhul bir beyittir. Bu nedenle hüccet değeri taşımaz’ diyerek bunu eleştirmiştir. Şayet bu dediği doğruysa, Sîbeveyh’in *el-Kitab*’ındaki 50 beytin de hüccet değeri kalmaz. Zira bu kitapta, kim tarafından söylendiği belli olan 1000, söyleyeni meçhul 50 beyit vardır.”⁷⁶⁶

Bu sözünden, söyleyeni meçhul şâhitle istişhâda cevaz verdiği anlaşılmaktadır. Fakat Süyûtî onun şöyle söylediğini nakletmiştir:

“İbn Hişâm’ın *Elfiyye* için yaptığı açıklamalarda şöyle bir şey geçmektedir: “Kûfeliler şu şiirle, maksûr isimlerin zaruret halinde memdûd hale gelebileceğini delillendirmiştir:

قد علمتُ أُخْتُ بني السَّعْدَاءِ

وعلمتُ ذاك مع الجراء

أَنْ نِعَمَ مَأْكُولًا عَلَى الْخَوَاءِ

يَا لَكَ مِنْ تَمَرٍ وَمِنْ شَيْئَاءِ

يُنْشَبُ فِي الْمَسْعَلِ وَاللَّهَاءِ

(Cinlerin kız kardeşleri öğrendi

⁷⁶⁵ İbn Hişâm, *Telhîsü’s-Şevâhid*, 309. Şârihlerin söyleyeni meçhul saydığı bu recez, Ru’be’ye nispet edilip Velîm b. el-Verd el-Berûsî, *Mecmû’u Eş’âri’l-‘Arab: Tashîh ve Tertîb* (Berlin: 1903), 185, No. 91’de onun divanının ekleri arasında geçmektedir. Beyitteki “في العذل” ifadesinin yerine “في اللوم”; “لا تكثرن” ifadesinin yerine de “لا تعدلي”, “لا تعدلن” ve “لا تلحنن” ifadeleri rivâyet edilmiştir. Beyitin geçtiği yerler için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/98; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 7/14; Murâdî, *el-Cena’d-Dânî*, 463; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 3/9, 4/243, 348, 362; ‘Aynî, *el-Mekâsîdu’n-Nahviyye*, 2/678, No. 242; Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 1/434, No. 232; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 9/316, No. 748; *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebib*, 3/341, No. 247.

⁷⁶⁶ İbn Hişâm, *Telhîsü’s-Şevâhid*, 313-314; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/142; *el-Ikturâh*, 126; Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebib*, 3/341; *Hızânetü’l-Edeb*, 9/317.

Bunu zorlukla öğrendi

Şiddetli bir açlıktan sonraki yemek ne güzeldir

Onun ne kadar da çok ham ve kuru hurması vardır

*Boğazda ve kursakta takılır kalır*⁷⁶⁷

Burada maksûr olmalarına rağmen “السَّعْلَا وَالْخَوَا وَاللَّهَاءُ” kelimelerini memdûd yaptı. Bunu kimin söylediği bilinmemektedir. Bu nedenle hüccet değeri yoktur.”⁷⁶⁸

Bu sözleri, *el-İnsâf* tan alınmış gibidir. İbnü'l-Enbarî bu beyitlerle ilgili şöyle demiştir: “Bu beyitlerin başından sonuna kadar hüccet olacak bir yer yoktur. Zira bu beyitlerin ne kendisi ne de kimin tarafından söylendiği bilinmemektedir. Bunun hüccet olarak kullanılması doğru değildir. Şayet bu beyitler makbul olsaydı, bunları başka türlü yorumlardık.”⁷⁶⁹

İbn Hişâm'ın ikinci metni, birinci metnin aksine söyleyeni meçhul şâhitle istişhât etmeyi kabul etmediğini göstermektedir. Sanki o bu şekilde bir istişhâdı, Sîbeveyh gibi güvenilir birinden nakledilmesi şartıyla kabul etmektedir. Bu nedenle kitaplarında bu tür şâhitlere çokça yer vermiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Bu beyitler maştûr'u-recez bahrindendir. Ferrâ' bunları bir bedeviye okumuştur. “أم بني السَّعْلَا” ve “اللَّهَاءُ” kelimeleriyle de rivâyet edilmiştir. Bu son kelimenin olduğu rivâyette bir şâhit yoktur. “أم بني السَّعْلَا” bir gulyabani ya da sihirbaz bir cindir. “جَرَاءُ” kelimesi cüretkâr demektir. “يَنْشَبُ” takılmak, “مَسْعَلٌ” ise öksürülen yer anlamına gelir. Beyitler için bkz. Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, thk. Abdülîh Nebhân & Muhammed Hayrî'l-Bikâ'î (Dâru Kuteybe, 1983), 52-59; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/213. Bu son kaynakta şöyle geçer: “Bu beyitler de, söyleyeni de bilinmez. Bunun gibi şiirlerle istişhât etmek de caiz değildir. Bunlar doğru olsa, mevcut tevilin aksine bir tevil yapma gereği duymazdık.” İbnü'l-Enbarî, *el-İnsâf*, 2/614, No. 454; Ebû Hayyân, *İrtişâfû'd-Darab*, 5/2385. Ebû 'Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelüsî, *Semtu'l-Le'âlî fî Şerhi Emâli'l-Kâlî*, thk. Abdulazîz el-Meymenî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), 2/874'te bu beyitleri hicri 100 civarı vefat eden (Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/81) Ebû'l-Mikdâm Beyhes b. Suhayb b. Ömer el-Emevî'ye nispet etmiştir. Ayrıca bkz. İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrâhîm Cefâl (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-Arabî, 1. Baskı, 1996), 5/14; 'Aynî, *el-Mekâsîdu'n-Nahviyye*, 4/2018, No. 1186'da 'Aynî, bu beyiti söyleyen kişinin bir bedevi olduğunu, Ferrâ'nın bu beyiti aktarmakla beraber kim olduğunu söylemediğini ifade etmiştir. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyye's-Şâfiyye*, 4/1768, No. 1168, 1196'da yalnızca dördüncü ve beşinci satırları nakletmiştir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ل ه و) maddesi, 15/262; Şâtübî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiyye*, 6/424; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ل ه و) maddesi, 39/500. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/231, 318'de ise “يَنْشَبُ فِي الْمَسْعَلِ وَاللَّهَاءِ أَنْشَبُ” ifadeleriyle yer alır.

⁷⁶⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, 124-126; *el-Müzahir*, 1/141-142; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/15. Söyleyeni belli olmayan sözle istişhâdı kabul etmeme hakkında başka bir örnek için bkz. İbn Hişâm, *Telhîsü's-Şevâhid*, 106; *Muğni'l-Lebîb*, 385.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Enbarî, *el-İnsâf*, 2/750.

⁷⁷⁰ Örneğin bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 364, 366, 373, 604.

4.2.2.3.2.5. Süyûfî:

Süyûfî, şiir veya nesir, söyleyeni meçhul bir şâhitle istişhât etmenin caiz olmadığını İbnü'l-Enbarî'den nakletmiş, ardından şöyle demiştir: “Bunun asıl sebebi, bu şâhitlerin bir müvellede ya da fesahatine güvenilmeyen birine ait olması ihtimalidir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Arapların isimleri ve tabakatının bilinmesine ihtiyaç vardır.” Sonra İbnü'n-Nehhas'ın bu durumu kabul etmeme konusundaki sözlerini, İbn Hişam'ın ise buna cevaz verme ve reddetme yönündeki iki görüşünü nakletmiştir. Burada, İbn Hişam'ın güvenilir birinden nakledilme şartına da değinmiştir.⁷⁷¹ Fakat bu sadece teoriktir. Uygulamada o da kendinden öncekiler gibi bu tür şâhitlerle çokça istişhât etmiştir.⁷⁷²

4.2.2.3.2.6. Bağdâdî:

Bağdâdî, Süyûfî'nin istişhât konusunda *el-İktirah*'ta zikrettiklerini nakletmiş, ardından şöyle demiştir: “Sözleriyle ihticac edilebilecek tabakatı açıklarken söylediklerimizden anlaşılmaktadır ki, şiir veya nesir, söyleyeni bilinmeyen şeyi hüccet saymak caiz değildir. İbnü'l-Enbarî *el-İnsaf*'ta, ihtilaflı meseleler bölümünde bunu açıklamıştır. Bunun sebebinin bu sözlerin uydurma, bir müvellede ait olma ya da konuşmasına güvenilmeyen birinden nakledilme çekincesi olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle beyitlerin şerhine dair açıklamalar yaptık ve bunları kimin söylediğini araştırdık. İmkânlar elverdiğince beyitleri, söyleyen kişilere, kabilelere ve kollarına nispet ettik. İslam dönemi şairlerini Cahiliye dönemi şairlerinden, sahabeyi tabiinden ayırdık. Beytin mânasına ilişkin açıklamaları da bunlara ekledik. Beyit nadir bir kıtadan veya seçkin bir kasideden olsun tamamına yer verdik. Beyitteki garip ve müşkil noktaları açıkladık. Beytin söylenme sebebini ve kaynağını belirttik. Bunların hepsini, herhangi bir tahrif ve değişikliğe mahal vermemek, beyti kimin söylediğini bilerek zayıflık ihtimalini ortadan kaldırmak için yaptık.

İbnü'n-Nehhas şöyle demiştir: “Bu konudaki iki metni zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Buradan anlaşılmaktadır ki kim tarafından söylendiği bilinmeyen şâhit,

⁷⁷¹ Süyûfî, *el-İktirâh*, 123-127, 155-156; *el-Müzhir*, 1/141-142.

⁷⁷² Ebû Garîbe, *Usûlü'n-Nahv 'inde's-Süyûfî*, 131.

sözüne itimat edilen güvenilir birinden sâdır olduysa kabul edilir. Aksi takdirde makbul sayılmaz. Bu nedenle Sîbeveyh'in beyitleri en sahih beyitlerdir. Halef ulema bunlara itimat etmiştir. Bununla birlikte onun eserinde de söyleyeni bilinmeyen birkaç beyit vardır. Bunları nakledenlerin herhangi bir kusuru yoktur. Birçok âlim, *el-Kitab*'dan yararlanmıştır. Bu sağlam bir kitaptır. Hakkında yorum yapılmış ve ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Mütakaddimûndan kimse bunda bir kusur bulamamıştır. Hiç kimse bunda münker bir şiir yahut ilim ehlinin eleştireceği garip bir kıta olduğunu iddia etmemiştir. Bunlardan bir harfe dahi itiraz etmemişlerdir.

Cermî şöyle demiştir: “Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ını inceledim. Kitapta bin elli beyit vardır. Bunlardan bin tanesini kimin söylediğini araştırdım ve tespit ettim, Elli tanesini ise kimin söylediğini bulamadım. O bu konudaki sorunu itiraf etmiş ve bununla ilgili eleştirilmemiştir. Bu ifadeler Ebû Osman el-Mazinî'den de rivâyet edilmiştir.

Onun beyitlerinin en sahih şâhitler olması sebebiyle, biz bu şerhte tüm beyitleri tek tek inceledik. Bunların üstünlüğünün belli olması için her birini diğer beyitlerden ayırdık.”⁷⁷³

Başka bir yerde şöyle demiştir: “Bu beyit, Sîbeveyh'in şâhitlerinden de olsa öncesi, sonrası ve kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Sîbeveyh de meçhul şâhitle istişhât etmiştir. Kitabındaki söyleyenlerine nispet edilen beyitler de kendisinden sonra nispet edilmiştir. Ebû Amr Cermî bunların söyleyenlerine nispet edilmesine ihtimam göstermiştir...

Sîbeveyh, şairlerin isimlerini zikretmekten kaçınmıştır. Bazı şiirler iki şairden rivâyet edilirken, bazıları çok eski olduğu için kim tarafından söylendiği tespit edilememiştir. Bu nedenle şair ismi zikretmeyi hoş karşılamamıştır. Örneğin kitabında iki şaire birden nispet edilen bir şiir vardır. Burada hocalarına itimat etmiş, şiiri onlara dayandırmıştır. Halil'i kastederek “Bize şiir okudu” demiştir. Yine “Yunus bize şiir okudu” demiştir. Ebu'l-Hattab ve rivâyette bulunduğu diğer kişilerde de böyle yapmıştır. Bazen “Fasih bir Arap bana şiir okudu” demiştir.

⁷⁷³ Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/15-16.

Şiirle ilgilenenlerden bazıları, onun kitabında meçhul şiirler olduğunu iddia etmiştir. Bu kişilere şöyle cevap verilir: Senin veya muasırlarının bunu bilmiyor oluşunu eleştirmiyoruz. Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı insanların ve birçok âlimin gözünde değerlidir...⁷⁷⁴ Sonra daha önceki sözlerini yinelemiştir. Âlimlerin, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ının faziletine dair söylediklerini nakletmiştir.

Bu sözünden, şayet güvenilir birinden rivâyet ediliyorsa Bağdâdî'nin meçhulle istişhâda cevaz verdiği anlaşılmaktadır.

4.2.2.2.3.2.7. el-İktirah'ın şarihleri İbn Allân ve İbnü't-Tayyib:

İbn Allân, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ındaki söyleyeni meçhul elli beyit hakkında şöyle demiştir: “Gerekli olan, şâhidin, istişhât edildiği zaman biliniyor olmasıdır. Daha sonra kim tarafından söylendiğinin bilinmemesi buna zarar vermez. Sîbeveyh, her şeyi delillendirmiştir.⁷⁷⁵ Öyle ki muhalifleri bu konuda ona söyleyecek bir şey bulamamıştır. Zira şâhit olarak kullandığı her beyti kimin söylediği o dönem biliniyordu. Sonra bu elli tanesini kimin söylediği bilinmemeye başlandı. Öyleyse bina sağlam olduktan sonra yıkılmaz.”⁷⁷⁶

Bu söz, Bağdâdî'nin sözünden çok da uzak değildir. O da Sîbeveyh gibi büyük bir âlimden rivâyet edildiği sürece meçhulle istişhâda onay vermektedir. Buradaki meçhullük, beyti nakleden kişinin de beyti kimin söylediğini bilmemesini gerektirmez. O halde durum böyle olduğu sürece Sîbeveyh gibi bir imamdan naklediliyorsa, beyti kimin söylediğini bilmek gerekmez. Bu konuda onu eleştiren de vardır, ona katılan da vardır.

Nahiv âlimlerinin meçhulle istişhât etmeyi reddettiği başka birçok metin vardır.⁷⁷⁷ Bununla birlikte teorik olarak bu duruma karşı çıkanların hepsi, uygulamada meçhulle

⁷⁷⁴ Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/369-370.

⁷⁷⁵ Söyleyeni belli olmayan elli sözün hepsi kastedilmektedir.

⁷⁷⁶ İbn 'Allân, *Dâ'î'l-Felâh*, 290. Bir benzeri için bkz. İbnü't-Tayyib el-Fâsî, *Feyzü Neşri'l-İnşirâh*, 1/627.

⁷⁷⁷ Bkz. Ebü'l-Bekâ el-'Ukberî, Abdullah b. el-Huseyn, *et-Tebyîn 'an Mezâhibi'n-Nahviyyine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Abdurrahmân el-'Useymîn (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1986), 433, 450, 451; *el-Lübbâb fî 'İleli'l-Binâ ve'l-İ'râb*, thk. Ğâzî Muhtâr Tuleymât & Abdulilâh Nebhân (Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, 2001), 1/399, 400; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/9, 3/45; İbn 'Usfûr, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*, 1/150 (İbn 'Usfûr, tıpkı 'Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 1/225'te olduğu gibi söyleyeni belli olmaması nedeniyle bu istişhâdı reddetmiştir.); İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ق و ف) maddesi, 9/293; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 1/201, 239;

istişhât etmiştir.⁷⁷⁸ Ancak bu kişilerin söz konusu reddiyeleri incelendiğinde, hasımlarını eleştirdikleri tek noktanın meçhulle istişhât etmek olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kıyasa muhalefet, şâz olma, kıyas yapılamayacak bir zaruret olması ve şâhidin tevil edilme ihtimali gibi başka birçok eleştirileri vardır.

4.2.2.2.4. Zemahşerî'nin görüşü:

Zemahşerî de selefleri gibi, teorik olarak meçhulle istişhâdı reddetme yolunu seçmiştir. Fakat uygulamada buna muhalefet etmiştir. Onların bir şâhidi zayıflatmak istediklerinde, bunun meçhul olduğunu söylediklerini görmekteyiz. Ancak durum böyle olmayabilir. Aslında bu şâhitle yapılan istişhâdı kabul etmemek için başka nedenleri vardır.

Hamza'nın “بُصْرِيَّ” (Beni kurtarabilirsiniz) kıraati hakkında şöyle demiştir: “Ye harfi esre ile “بُصْرِيَّ” şeklinde okunmuştur.⁷⁷⁹ Bu zayıf bir kıraattir. Bunu meçhul bir beyitle delillendirmişlerdir:

قالت له: ما أنت بالمرضي

3- قال لها: هل لك يا تافي؟

(Ona şöyle dedi: “Ey falanca! Bunu ister miydin?” - Ona şöyle cevap verdi: “Sen isteğimi yerine getiremezsin”)⁷⁸⁰

Sanki, izafet için gelen “ye” harfini ve bundan önceki “ye” harfini sakın takdir etmiştir. İki sakın harfin bir araya gelmesi aslına binaen bu harfe esre hareke vermiştir. Ancak bu doğru değildir. Zira izafet “ye”si sadece üstün harekeli olabilir. “عصاي”

Nâzırı'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, 1/314; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 1/227, 264; Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr*, 1/360; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, (ق و ف) maddesi, 24/290.

⁷⁷⁸ Bkz. Şehrî, *eş-Şâhidü's-Şi'ri fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 144.

⁷⁷⁹ İbrâhîm 14/22. Tahricine daha önce yer verilmiştir.

⁷⁸⁰ Muhadram bir şair olan Ağleb el-Uclî'ye ait bir recezdir. Buradaki “يا” nida için, “تا” ise müennes işaret ismi yerine gelmiştir. Mânası ise “Senin bende gönlün var mı?” şeklindedir. Şâhit ise, sükûn sonrası gelen mütekellim yâ'sının kesreli olmasıdır ve bu, Yerbû' oğullarının lehçesine göredir. Bkz. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/75; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 3/159; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 2/231; Ezherî, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/62; Mekkî, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâ'ati's-Seb'*, 2/26; Fârisî, *el-Hucce*, 5/29, 30; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/49; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 2/1007, No. 645; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, 5/408; Nâzırı'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, 7/3272, No. 3087; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 4/430, No. 322.

kelimesinde olduğu gibi, öncesinde bir “elif” harfi olabilir. Hal böyleyken öncesinde “ye” harfi olan “he” harfi için durum nedir?”

Sen desen ki: “Birinci “ye” harfi sahih bir harf gibi addedilip idğam edilmiştir. Bu adeta sakın sahih bir harften sonra gelen sakın bir “ye” harfidir. Bu nedenle asla uygun olarak esre hareke almıştır.”

Şöyle derim: “Bu güzel bir kıyastır. Ancak mütevatir haber mesabesindeki yaygın kullanım karşısında bu tür kıyaslar yok hükmündedir.”⁷⁸¹

Şâhidin meçhul olduğuna işaret etmişti. Bununla birlikte önceki kıyası güzel bulmuştur. Bu meçhul şiirle istişhâd etmeyi kabul etmemiştir. Çünkü bu, çokça rivâyet edilen kullanıma aykırıdır.

Bu, Zemahşerî’nin sonradan ortaya attığı bir görüş değildir. Aksine ondan önceki birçok âlim bunu söylemiştir. Ondan önce bu kıraati Ahfeş, Ferra, Zeccac, Nehhas ve Ezherî zayıf kabul etmiştir.⁷⁸²

Bu şâhide gelince Ferra, bazı Arapların bu şiiri okuduğunu duyduğunu söylemiş, ardından bunun zayıf olduğunu belirtmiştir. Şöyle demiştir: “Buradaki iki sakın harfin bir araya gelmesinden dolayı “فِي” harflerine esre hareke verilmesi sahih olsaydı, bu harflerden sonuncusuna esre hareke verilirdi. Tabi burada harfin aslının üstün hareketli olması gerekir. Onların “لَمْ أَرَهُ مُذَ الْيَوْمِ وَمُذَ الْيَوْمِ” (Onu bir günden beri görmedim) dediklerini bilmiyor musun? Burada “zel” harfindeki ötre bir vecihtir. Zira aslı “مُذَ” şeklindedir. Bunun esre hareke alması da caizdir. “مَصْرَحِي” kelimesindeki “ye” harfi de böyledir. Aslı nasbdır ve buna esre hareke verilmiştir.”⁷⁸³

“Bu doğru olsaydı” sözü bir varsayımdır. Ancak ona göre bu doğru değildir.

Sonra Zeccac, söyleyeni meçhul olması sebebiyle bununla istişhâd edilemeyeceğini belirtmiştir. Şöyle demiştir: “Bu, dikkate alınmayacak şiirlerden biridir. Bunun gibi

⁷⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/551.

⁷⁸² Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/407; Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/75, 76; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 3/159, 160; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/231; Ezherî, *Me’âni’l-Kırâ’ât*, 2/62, 63; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 19/88.

⁷⁸³ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/75, 76.

şiiirlerle amel etmek kolaya kaçmaktır. Bu şiiiri Araplardan kimin söylediği bilinmemektedir. Yüce Allah'ın Kitabı'nda delil olarak kullanılacak bir şiiir değildir.⁷⁸⁴

Nehhas bunu şâz ve nahiv âlimlerinin icma'ına aykırı bulmuştur. Kur'an'ın bunun gibi bir şiiire hamledilmesi mümkün değildir.⁷⁸⁵

Şâhidin nispetini zikreden ilk kişi Ebû Mansur el-Ezherî'dir. Şiiiri Ağleb el-Aclî'ye nispet etmiştir. Bununla birlikte bu kıraati zayıf sayma konusunda nahiv âlimlerini takip etmiştir. Çünkü bu, kurranın ittifak ettiği şeye muhaliftir. Hamza'nın bunu "ye" harfinin üstün harekesiyle rivâyet ettiği zikredilmiştir.⁷⁸⁶ Bu da göstermektedir ki, onların şâhidi kabul etmemesindeki asıl sebep söyleyenin meçhul olması değil, çoğunluğa muhalefetten kaçınmaktır.

Şâzla kıyas yapmak ya da şâhidi kabul etmemek, nahiv âlimlerinin yapması gereken bir şey değildir. Eğer şâhidin Araplardan sahih olarak geldiği biliniyorsa, nahiv âlimlerine düşen bunu kabul etmektir. Farisî'nin Kutrub'dan naklettiğine göre bu, Benî Yerbû'un lehçesindendir. Onlar, izafet "ye"sine "ye" harfi eklerler.⁷⁸⁷

Bunu başka bir şâhit ve kıyasla desteklemiş, ardından el-Fârisî şöyle demiştir: "ye" harfinin esre harekeli hali bu lehçeye aittir. Diğer kıraat daha yaygındır. Daha önce zikrettiğimiz gibi bir kıyasla bunu desteklemiştir. Birinin "Bu kıraat lahindir" demesi caiz değildir. Çünkü sema' ve kıyasta bunun örnekleri vardır. Böyle olmasa dahi lahn sayılamaz.⁷⁸⁸ Mekkî ve ondan sonrakiler bu görüşü takip etmiştir.⁷⁸⁹

⁷⁸⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 3/159, 160.

⁷⁸⁵ Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 2/231.

⁷⁸⁶ Ezherî, *Me'âni'l-Kırâ'ât*, 2/62, 63.

⁷⁸⁷ Fârisî, *el-Hucce*, 5/29.

⁷⁸⁸ Fârisî, *el-Hucce*, 5/30.

⁷⁸⁹ Mekkî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/403; *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-Seb'*, 2/26; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, 12/456. Ayrıca bkz. İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 3/334; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/36; Ebû Hayyân, *el-Bahrû'l-Muhît*, 5/408, 409. Ebû Hayyân'ın görüşüne yakın bir görüş de İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/298, 299; Bennâ', *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer*, 2/167'de geçer.

Bununla birlikte Zemahşerî onların görüşlerini benimsemeyip, *el-Keşşâf*'ta sık sık başvurduğu Zeccac'a yönelmiştir. Zeccac'ın, bu şâhidin meçhul olduğuna dair sözlerini yinelemektedir.

Zemahşerî bu şâhidin meçhul olduğunu ve bununla istişhât edilemeyeceğini belirtmesine rağmen, daha sonra açıklanacağı üzere kitaplarında çok sayıda meçhul şâhit kullanmıştır.⁷⁹⁰

4.2.2.2.5. Kiyân Ahmed Hazim'in "Zemahşerî'nin el-Mufasssal'ı Örneğinde Söyleyeni Meçhul Şiirler ve Kur'an Kıraatleri Arasında Nahiv Şâhitleri" adlı makalesinin eleştirisi:

Yazar, makalede Doktor Fadıl es-Samerrâî'nin *el-Mufasssal*'daki beyitleri sayması üzerinde durmuştur. Buna göre beyitlerin sayısı 424'tür. Bunlardan en az 90 tanesinin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir.⁷⁹¹ Doktor Abdülcebbar Naile'ye göre ise bu sayı 448'dir. Bunlardan 42 tanesinin söyleyeni meçhuldür.⁷⁹²

Sonra kendi bulduğu sayıyı söylemiştir. Bu sayı 441'dir. Bunlardan 47 tanesinin kime nispet edildiğine ulaşamamıştır.

Sonra istişhât edilen ayetlerin, mütevatir ve şâz kıraatlerin sayısını söylemiştir.

Bunun bir benzerini Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı, *el-Muktadab* ve *Şerhu Katri'n-Neda* için de yapmıştır.

Sonra Süyûtî'nin *el-İktirah* adlı eseriyle, nahiv âlimlerinin kim tarafından söylendiği bilinmeyen şiirler ve müvelled şiiriyle istişhât etme konusundaki görüşlerini zikretmiştir.

⁷⁹⁰ İbnü't-Tayyib el-Fâsî *Şerhu'l-Iktirâh*'ta, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta söyleyeni belli olmayan sözle istişhât etme yolunu izlediğini söyler. İbnü't-Tayyib el-Fâsî, *Feyzû Neşri'l-İnşirâh*, 1/623.

⁷⁹¹ Fâdîl es-Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî*, 186.

⁷⁹² Nâile, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fi'n-Nahv*, 46. İhtilafın sebebi, Zemahşerî'nin bazı şâhitlerle istişhâdı inkâr etmesi ve yalnızca uzak gördüğü için zikretmiş olmasıdır. Örneğin aşağıdaki sözü bu amaçla zikretmiştir:

فَزَجَّجْنَاهَا بِمَرْجَةٍ زَجَّ الْقُلُوصُ أَبِي مَزَادَةَ

Söyleyeni meçhul şiirle istiṣhât etmenin, müvelledûn ve muhdesûn şiirleri ile uydurma şiirlerin araya sızması tehlikesini doğuracağını düşünmüştür.

Süyûtî'nin, Zemahşerî'nin müvelled şiiriyle istiṣhât etmeyi kabul etmesine dair yazdığı metnini nakletmiştir. Tayyib el-Fasî'nin bu konuyu açıklarken öne sürdüğü gerekçelere de yer vermiştir.⁷⁹³

Rufeyde'nin, Zemahşerî'nin müvelled şiiriyle istiṣhât etmesi konusundaki gerekçelendirmesini nakletmiştir.⁷⁹⁴ Ona göre, Zemahşerî bunlarla yeni bir kural ihdas etmemiştir. Bunları sadece bilgi vermek ve örneklendirmek için zikretmiştir.

Araştırmacı, tüm şâhitleri incelememiştir. Yalnızca *el-Mufasssal*'daki söyleyeni meçhul şâhitleri incelediğini belirtmiştir. Buna göre Zemahşerî'nin, kendinden önce kimsenin kullanmadığı sekiz şâhidinin olduğunu tespit etmiştir. Şöyle demiştir: “Bu sekiz şâhiden ikisini kimin söylediği bilinmemektedir:

Biri şudur:

بَقِيَّةٌ مِّنْ قَالِصٍ مِّنَ الظِّلِّ قَالِصٌ

لَدُنْ غُدْوَةٍ حَتَّى أَلَاذَ بِخُفِّهَا

(O seher vakti civarından - gölge ayaklarına vuruncaya kadar yürürdü)⁷⁹⁵

Buradaki şâhit, Arapların “لَدُنْ” kelimesiyle “غُدْوَةٍ” kelimesini nasb etmesidir. Tenvindeki “nun” harfinden dolayı bunlara benzetmişlerdir. Zemahşerî bununla ilgili başka bir şâhit getirmemiştir. Bu durum, şüphelerin bu mürsel şâhit üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmaktadır. Zemahşerî'nin “Araplar bununla (“لَدُنْ” kelimesini kastederek) “غُدْوَةٍ” kelimesini nasbetmiştir” sözünden dolayı, bu beytin

⁷⁹³ İbnü't-Tayyib el-Fâsî, *Feyzü Neşri'l-İnşirâh*, 1/616.

⁷⁹⁴ Refîde, *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*, 1/720, 721.

⁷⁹⁵ Tavîl bahrindendir. “الاذ” kelimesi, birleşmek ve yapışmak, “ظل قالص” ise, zeval vaktindeki eksik gölge demektir. Yani bu beyitte “Gündüzün başlangıcından gölgenin eksildiği zamana kadar yürüdük. Öyle ki devenin gölgesi, toynağının gölgesi kadar kaldı. Güneş o denli zevale yaklaştı.” denmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 160; *Esâsü'l-Belâğa*, (ج ذ ز) maddesi, 2/165; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/100, 101; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal*, 393, No. 173; Ğarîb, *eş-Şâhidü's-Şi'ri 'inde'z-Zemahşerî*, 251; Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fî Şevâhidi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1996), 4/129. Bu beyiti Mu'tezz Hâmid Beşîr, *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî Kitâbi'l-Mufasssal* adlı tezinde zikretmemiştir. Zira o, işaret isminden fiil bölümünün başına kadar olan kısımdaki şiirlere değinmemiştir. Bkz. s. 149. Bu kaynakların hiçbirinde beyit birine nispet edilmemiştir. Hepsinde *el-Mufasssal* ile *Şerhu'l-Mufasssal* eserlerine gönderme yapılmıştır.

müvelledûndan birine ait olmasını uzak bir ihtimal olarak görüyorum. Zemahşerî bu sözünden sonra şâhidi zikretmiştir. Buradaki nasbı Araplara nispet ederek, bunun lehçelerinde olduğunu söylemiştir. Bunun ardından beyti zikretmiştir. Bu durum, Zemahşerî'nin beyti onlara nispeti konusunda emin olduğunu hissettirmektedir. Buna binaen delil olarak kullanılan şâhidin doğurabileceği şüpheyi ortadan kaldırmamaktadır.

Diğer şâhit şöyledir:

وَعَلَّمَ بَيَانَ الْمَرْءِ عِنْدَ الْمُجَرَّبِ

وَقَدْ دُقُّمُونَا مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ

(Defalarca bizimle karşı karşıya gelmek neymiş tecrübe ettiniz - İnsan ancak tecrübeyle tanınır)⁷⁹⁶

Buradaki şâhit, “المجرب” kelimesidir. Kelime ism-i meful vezninde geldiği halde mastar mânasında, yani “tecrübe” anlamındadır.

Şâhidin burada kullanılması çok önemli değildir. Çünkü bu bölümdeki tek şâhit bu değildir. Kur'an'dan ve kim tarafından söylendiği bilinen şiirlerden birçok şâhitle desteklenmektedir... Buradan, Zemahşerî'nin ilk defa mürsel bir şiiri şâhit olarak kullandığını ortaya çıkarmaktadır. Müvelledûn şiirini kullanmak konusundaki

⁷⁹⁶ Tavîl bahrinden olan bu beyit, *el-Hamâse*'de bulunan ve Mâzin kabilesinden müphem bir adama ait olan dokuz beyitlik bir kasidede yer alır. Hatîb et-Tebrîzî şöyle der: “Bu şiiri adam, Mâzin oğullarıyla ‘İcl oğulları arasında bir savaş olup da Mâzin oğullarının onlardan çok sayıda kişiyi öldürmesi ve ‘İcl oğullarının da Mâzin oğullarının komşularına savaş açıp onları öldürmeleri üzerine söylemiştir.” “نَقْتُمُونَا” ifadesi “bizi denediniz” anlamına gelir. “علم بيان المرء عند المجرب” ise, bir darbimeseldir. Bu meseldeki “مجرب” kelimesi “تجربة” mastarının ism-i mefulüdür ki, beyitteki şâhit de mastarın ism-i meful sîgasında gelmesi yönüyle bu ifadedir. Mâna ise “Bizim gayretimizin yüceliği size açıktır. Çünkü siz ona defalarca şâhit olmuşsunuzdur. İnsan da düşmanını deneyerek tanır.” şeklindedir. Zemahşerî'nin bu beyiti, Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sinde geçen bir beyit olarak nakletmesi muhtemeldir. Ebû Temmâm'ın kendi şiirleriyle de istişât eden Zemahşerî, onun rivâyet ettiklerini de aynı seviyede görüyor olabilir. Dolayısıyla istişât söz konusu olduğunda rivâyet ettiklerini, kendi söylediklerinden daha üstün görmesi beklenen bir şeydir. Bunun yanı sıra Zemahşerî, beyitin tamamıyla değil yalnızca ikinci kısmıyla istişât etmiştir. Yani onun istediği, beyitle değil de darbimeselle istişât etmek de olabilir. Her durumda beyiti destekleyen farklı şâhitlerin bulunması, beyitin *el-Hamâse*'de geçmesi ve darbimesel haline gelmesi göz önünde bulundurulmalıdır. Zemahşerî'den önce Merzûkî ve Tebrîzî de bununla istişât ettiğinden, Zemahşerî'nin ilk olduğu söylenemez. Bkz. Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, 492; Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, 1/286, 288; Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, 1/56, No. 254; Zemahşerî, *el-Mustakâsâ*, 1/379, No. 1631; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 6/53; Şerîf el-Cürânî, *Şerhu Ebyâtî'l-Mufasssal*, 458, No. 219; Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 2/237, 238, No. 713; Ğarîb, *eş-Şâhidü's-Şî'rî 'inde'z-Zemahşerî*, 130. Ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/95; Nâzırî'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, 8/3813.

toleransı da kaygı vermektedir. Bu nedenle mesele, başka yüzlerce mesele arasından çok dar bir alanla kısıtlı kalan önemsiz bir husustan ibaret olmaktadır.”⁷⁹⁷

Bundan sonra kısaca, Zemahşerî'nin kıraatlerle istişhât etme konusundaki görüşüne değinmiştir. Sonra *el-Mufasssal*'daki meçhul şiirlerden alınan şâhitlere geçmiş, bunların yerine geçebilecek, Kur'an ve kıraatlerden şâhitler bulmuştur. Bunlar, Zemahşerî'nin Kur'an'dan, nesirden veya söyleyeni belli şiirlerden şâhitlerle desteklenmeksizin münferiden irat ettiği şâhitlerdir. Araştırmacı bunları saymış ve yedi tane olduğunu tespit etmiştir. Zemahşerî, bunların dışındaki meçhul şâhitlerle birlikte başka şâhitler de irat etmiştir.⁷⁹⁸

Bu yedi şâhidin hepsi meçhul değildir. Bunların arasında müphem ve mevzu beyitler vardır. Bu beyitlerin her birine değindik.

Araştırmacının zikrettiği bu ilk şâhidi, Zemahşerî tek başına nakletmiş ve ondan başka kimse bunu daha önce kullanmamıştır. Araştırmacılar bu beytin yalnızca *el-Mufasssal*'da ve İbn Yaîş'in bu kitaba yaptığı şerhte geçtiğini belirtmiştir. Aslında bununla istişhât eden ilk kişi İbn Düreyd'dir. Ardından Ebû Saîd Sîrâfî ve Ebûbekir el-Enbarî istişhât etmiştir. El-Enbarî bunu Müzahim el-Ukaylî'ye nispet etmiştir. Merzûkî de bununla istişhât etmiştir.⁷⁹⁹

Yani ne şâhit meçhuldür ne de Zemahşerî bununla ilk istişhât eden kişidir.

⁷⁹⁷ Keyyân Ahmed Hâzim, “eş-Şevâhidü'n-Nahviyye beyne'l-Mechûli'n-Nisbe ve'l-Kırâ'âtü'l-Kur'âniyye el-Mufasssal li'z-Zemahşerî Enmûzecen”, 54-55.

⁷⁹⁸ Keyyân Ahmed Hâzim, “eş-Şevâhidü'n-Nahviyye beyne'l-Mechûli'n-Nisbe ve'l-Kırâ'âtü'l-Kur'âniyye el-Mufasssal li'z-Zemahşerî Enmûzecen”, 57.

⁷⁹⁹ Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, 2/663, 3/1259; Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimâti'n-Nâs*, 1/338; Merzûkî, Ahmed b. Muhammed, *el-Ezmine ve'l-Emkine* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, h. 1417), 1/275. Rivâyette geçen “صائف” kelimesi hakkında İbn Düreyd şöyle der: “Bu kelime, ‘صائف’ olarak da rivâyet edilir. Burada bir göç sırasında üzerine binilen deve betimlenir, toynaklarının altındaki gölge zamanla burada anlatıldığı hale gelmiştir.” Bu beyitin alındığı kaside, bir Emevi gazel şairi olan ve yaklaşık hicri 120 yılında vefat eden Müzâhim b. el-Hâris el-Ukaylî'nin divanında yer alır. “لَوْنُ غَدْوَةٍ” ifadesi yerine “ضَحَى نَاقَتِي” şeklinde bir rivâyet de vardır. *Müntehâ't-Taleb* eserinde ise “سُرَاة الضَحَى” ifadesiyle olan rivâyet nakledilmiştir ve bu halinde şâhit yoktur. Bu son iki rivâyette “صائف” kelimesi vardır. Bkz. Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed b. Meymûn el-Bağdâdî, *Müntehâ't-Taleb min Eş'âri'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebîl et-Tarîfî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Baskı, 1999), 7/144; Kaysî, Nûrî Hamûdî & Dâmin & Hâtim, “Şi'ru Müzâhim el-Ukaylî” (*Mecelletü Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-'Arabîyye fi's-Şârika* – Birleşik Arap Emirlikleri, 22), 104. Öte yandan Ebû 'Amr eş-Şeybânî, baş kısmı aynı, sonu ise farklı olan ve Ca'dî'ye nispet ettiği şu beyiti rivâyet etmiştir:

لَدُنْ غَدْوَةٍ حَتَّى أَلَاذْ بِخَفْهََا مِنْ الْفِيءِ مَسُودَ الْجَنَاحِينَ صَائِفََا

Bkz. Şeybânî, *el-Cîm*, 3/209.

Ayrıca “لَدُنْ” kelimesinden sonraki “عُدُوْة” kelimesinin nasb edilmesine dair, Zemahşerî'nin istişhât ettiği şâhit dışında dil ve nahiv kitaplarında başka şâhitler vardır.⁸⁰⁰

4.2.2.2.6. Zemahşerî'nin eserlerinde geçen söyleyeni meçhul şâhitlerin incelenmesi:

Beyitlerin incelenmesinde şu noktaların üzerinde durmak gerekir: İstişhât ettiği şâhidi destekleyen başka şâhitler getirmiş midir? Bunu başka bir yerde kullanıp başka şâhitlerle istişhât etmiş midir? Zemahşerî dışındaki âlimler bununla birlikte başka şâhitler kullanmış mıdır? Zemahşerî'den başka biri bununla istişhât etmiş midir? Şâhidin râvileri bilinmekte midir? Bu şâhitle bir kaide ya da hüküm tespit edilmiş midir?

Başka şâhitlerle birlikte getirilen böyle bir şâhit istişhât maksadı taşımaz, misal mesabesindedir. Yine Sîbeveyh gibi dil imamlarının rivâyet ettiği şey, râvisi olmayana benzemez. Çünkü biz, onların işittikleri ancak kim tarafından söylendiğini zikretmedikleri birçok nakil, söz, kelime ve lehçeyi kabul etmişizdir. Bu nedenle onların rivâyet ettikleri şiirleri, söyleyeni bilinmese de kabul etmemiz son derece doğaldır.

Zemahşerî'nin istişhât ettiği ve şâz olduğunu belirttiği şâhitler, kıyas yapılan ve üzerine genel geçer bir kural veya kaide bina edilen şâhitler gibi değildir. Bu şâhitler, bir lehçe ispat etmek için istişhât edilen şâz bir şâhit yahut nadir bir hükme benzemektedir. Bunların kullanımı azdır.

Örneğin Zemahşerî şöyle demiştir: “Mürekkeb alem cümle şeklinde (yani bu özel isimler cümle şeklinde) olabilir. “بَرَقَ نَحْرُهُ” (Boynu parladı), “وَتَأْبَطُ شَرًّا” (Koltuğunun

⁸⁰⁰ Bkz. Zürrumme, *Dîvânü Zürrumme*, 1565; İbn Sellâm, *Ğarîbü'l-Hadîs*, 3/442; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 3/430, 8/173; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/378, 6/2195; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, (ب ر ك) maddesi, 1/72; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/102; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ش ح ح) maddesi, 2/496, (ش ذ ذ) maddesi, 3/497, (ح ر ر) maddesi, 4/181, (غ ب ط) maddesi, 7/451, (ل د ن) maddesi, 13/384; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 8/74; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 4/121, 122; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 3/33; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 4/2009, No. 1598; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ش ح ح) maddesi, 6/500, (ش و ذ) maddesi, 9/434, (ح ر ر) maddesi, 10/580, (غ ب ط) maddesi, 20/249, (ل د ن) maddesi, 36/109; Emîl Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fî Şevâhidi'l-'Arabîyye*, 1/292, 485, 3/405, 5/59, 226, 6/333.

altına bir kötülük aldı), “وَدَرَى حَبًّا” (Tohum saçtı), “وشابَ قَرْنَاهَا” (Boynuzları yıprandı) gibi. Zemahşerî şunu da eklemiştir:

ظُلْمًا عَلَيْنَا لَهُمْ فَدِيدُ

نُبْنُتُ أحوَالِي بني يَزِيدُ

(Öğrendim ki dayılarım Benî Yezîd - Bize zulmederek seslerini yükseltiyorlar)⁸⁰¹

Bu alem isimler öyle meşhurdur ki, hiçbir şâhîde ihtiyaç duymazlar. Buradaki “Yezîd” ismi de meşhurdur. Bu, gayri munsarıftır. Bu beyitte “hikâye” üslubuyla geçmiştir. Hikâye üslubu Arapçada meşhur bir üsluptur. Bu beyitteki ifade de -babına muhalefet etse bile- Arapça kıyasa uygundur. Ayrıca beyit, hıfzıyla meşhur bir isim olan Ahmed Ali b. Mübarek tarafından rivâyet edilmiştir.

Zemahşerî’nin istişhât ettiği, söyleyeni meçhul şâhitlerin tasnifi şöyledir:

4.2.2.2.6.1. Şâhîdi örnek vermek amacıyla zikretmesi (Bu şâhit Sîbeveyh’in şâhitlerinden biridir):⁸⁰²

Zemahşerî, söyleyeni belli olmayan sözü bir nahiv hükmünü ispat için değil örneklendirme amacıyla zikretmektedir. Bu şâhitlerin Sîbeveyh’in şâhitlerinden olması da delil değerini yükseltmektedir. Örneğin münâdâ hakkında şöyle demiştir: “Müfred ve marife olduğunda mahallen nasb olur. “يا زيدُ” (Ey Zeyd!), “ويا غلامُ” (ey genç!), “ويا أيُّها الرجلُ” (ey adam!) ifadeleri buna örnektir. Buna istiğase “lamı” veya taaccüp “lamı” da girebilir. Şu şiir buna örnektir:

وَأَبِي الْحَشْرِجِ الْفَتَى النَّفَّاحِ

يَا لَعَطَافِنَا وَيَا لِلرِّيَّاحِ

⁸⁰¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 34. Zemahşerî’nin buradaki ifadeleri Ebû’l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Mübhic fî Tefsîri Esmâ’i Şu’arâ Dîvânî’l-Hamâse*, şrh. Mervân el-‘Atıyye & Şeyh ez-Zâid (Dimaşk: Dâru’l-Hicre li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1. Baskı, 1988), 65. Bir recez olan bu beyit, Ru’be’nin divanının eklerinde (172) yer alır. “فديد”, ses demektir. Beyitin geçtiği yerler için bkz. İbn Sellâm, *Ğarîbü’l-Hadîs*, 1/28’de Ahmer’den rivâyetle; Sa’leb, *Mecâlisü Sa’leb*, 176; İbn Cinnî, *el-Mübhic*, 65; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/28; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 2/308; İbn Hişâm, *Telhîsü’s-Şevâhid*, 115; Muğni’l-Lebîb, 817, No. 106; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 1/374; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 1/351, No. 83; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhîdü’l-Kavâid*, 2/594, No. 293; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 1/270, No. 39; Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebîb, 7/313, No. 858.

⁸⁰² Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 93-94, 229, 305; el-Keşşâf, 1/384, 2/332, 3/30.

(Ey şefkat gösterenimiz! Ey çokça ikram edenimiz! - İhsanı bol genç Ebu'l-Haşrec(yetiş))⁸⁰³

Bu şahidin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Sîbeveyh, bundan önce şu şiiri zikretmiştir:

يا لقوم من اللعا والمساوي يا لقوم من اللدى والسماح

(Ey fazilet ve kerem sahipleri! - Ey lütuf ve müsamaha ehli! (yetişin))

Zemahşerî bununla, münâdâya gelen istiğase “lamını” delillendirmiştir. Burada münâdâ, nasb mahallindedir. Kitaplarındaki başka bir yerde bununla istiğâh etmemiştir. Bu kaide için başka bir şahit zikretmemiştir. Buradaki kaide ise, istiğase lamının münâdâya eklenmesidir. Bu, genel kullanım ve kıyasta meşhur bir kaidedir. Nahiv âlimleri genellikle, az ve nadir olan, genel kullanıma ve kıyasa uymayan ya da şâz olan şahitlerle istiğâh etmezler. Zira “Münâdânın başına lam harfi gelmez” diyen hiçbir alim yoktur.⁸⁰⁴

Münâdânın mahallen mansub olması ise, sema' ile değil kıyas ile ortaya çıkmış bir hükümdür.

O yüzden bu şahitle istiğâh etmesinde bir beis yoktur.

Münâdânın tâbilerinden bedel ve matuf için şöyle demiştir: “Bu ikisinin hükmü, münâdânın hükmü ile aynıdır. “يا زيدُ زيدُ” (Ey Zeyd! Zeyd!) ve “ويا زيدُ وعمرو” (Ey Zeyd ve Amr) ifadelerini söylerken, ötre harekeden başka bir şey kullanmıyorsun. Yine “يا زيدُ أو عمرو” (Ey Zeyd ya da Amr!) ve “ويا زيدُ لا عمرو” (Ey Zeyd! Amr değil)

⁸⁰³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 62. Hafîf bahrinden olan bu beyit, bahsedilen kişilere mersiye'dir. Bu kişiler ‘Attâf, er-Reyyâh ve Ebü'l-Haşrec'dir. “الفاح” kelimesi de eli açık, cömert demektir. Beyit için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/216; Müberrid, *el-Muktadab*, 4/257; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/127; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 4/1743, No. 962; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal ve'l-Mütevasıt*, 162, No. 28; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 2/154, No. 108; Garîb, *eş-Şâhidü's-Şi'ri 'inde'z-Zemahşerî*, 176; Beşîr, *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî Kitâbi'l-Mufasssal*, 115-116.

⁸⁰⁴ Örneğin istiğâse lâminin münâdâ ile birlikte geldiği şahitler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/215-217; Şâtübî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiyye*, 5/365; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, 7/3591. Buradaki şahit de bunlardandır.

ifadelerinde de ötre hareke gelir. Eğer bir izafet olursa o zaman nasb olur. “يا زَيْدُ ذا” (Ey varlık sahibi Zeyd!) demen buna örnektir.⁸⁰⁵ Şöyle demesi de örnektir:

أَزِيدُ أَخَا وَرَقَاءَ..... "....."

(Ey Verka ehlinden (Kays kabilesinin bir kolu) Zeyd!)⁸⁰⁶

Bu şâhidin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Buradaki ifadelerini Sîbeveyh'ten nakletmiştir. O, Halil b. Ahmed'e şöyle sormuştur: “Tüm Arapların şöyle demesi hakkında ne düşünüyorsun?

أَزِيدُ أَخَا وَرَقَاءَ إِنْ كُنْتَ ثَائِرًا فَقَدْ عَرْضْتُ أَحْنَاءَ حَقِّ فَخَاصِمٍ

(Ey Verka ehlinden Zeyd! Şayet öç almak istiyorsan - İmkânın var. Gel ve savaş)

“الطويل” (uzun) kelimesinin merfu olması caizken, bunun merfu olmamasına sebep olan şey nedir?

Şöyle cevap vermiştir: “Münâdâ muzaf olursa onun konumuna geçer. Senin dediğin caiz olsaydı “يا أخونا” (ey kardeşimiz!) diyebilirdin. Bu şekilde muzaf olan bu kelimeyi müfred saymış olursun. Bu bir lahindir. Eğer bir muzafa nida edilirse, bu münâdâ yerine geçmiş olur. Çünkü o burada nasb makamındaki münâdânın vasfıdır. Burada münâdâ nasb konumunda olduğu için o da nasb edilir. “الطويل” kelimesindeki durum burada geçerli değildir.

⁸⁰⁵ “الجمعة”, fazla şiiirin sıfatıdır. Gerçek anlamı ise saçın toplandığı yer, şakaklara sarkan veya omuzlara dökülen saçtır. Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ج م م) maddesi, 31/420.

⁸⁰⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 63. Beyit tavîl bahrindendir. Devamı Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında yer alır. “ورقاء” Kays'taki bir mahalledir. “ثائر” kan davalısı, “الأحناء” ise etraf anlamındaki “حنو” kelimesinin çoğuludur. Yani beyitte “Senin intikamını almak istiyorsan ve imkânın olduysa al, bunun için çabala ve hakikatin ortaya çıkması için uğraş.” denmektedir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/183; İbn Cinnî, *el-Lüma' fi'l-'Arabîyye*, 80; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/4; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/403; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ح ن و) maddesi, 14/204; Şâtubî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 5/306; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdül-Kavâid*, 7/3531, No. 3393, 7/3569, No. 3443; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal ve'l-Mütevassıt*, 164, No. 29; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ح ن و) maddesi, 37/489; Ğarîb, *eş-Şâhidü's-Şi'rî 'inde'z-Zemahşerî*, 177; Beşîr, *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fi Kitâbi'l-Mufasssal*, 116.

Halil -Allah rahmet eylesin- şöyle demiştir: “Onlar bunu izafe ettiklerinde aslına döndürmüş gibi olurlar. “إِنَّ أَمْسَكَ قَدْ مَضَى” (Senin dünün geçip gitmiştir) demen buna örnektir.”⁸⁰⁷

Burada şâhid, sıfatın nasb edilmesi ve izafetten dolayı ref edilmesinin caiz olmamasıdır. Sîbeveyh'in sözünden, Araplardan kimsenin bunun nasb edilmesine karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır. Böylece buradaki şâhidin misal olarak verildiği ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca bu meselede Kur'an'dan bir şâhit vardır. “إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ادْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ” (Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene lütfettiğim nimetleri hatırla)⁸⁰⁸ ayetindeki “ابن مريم” kelimesi müfred bir münâdâ olup, ötre üzere mebnidir. “إفادеси ise onun muzaf halindeki sıfatı olup mansubdur.

4.2.2.2.6.2. Bir kaideyi ispat etmek için meçhul bir şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerinden değildir. Ancak başka şâhitleri vardır.):⁸⁰⁹

Zemahşerî'nin söyleyeni belli olmayan, Sîbeveyh'in şâhitleri arasında da yer almayan ancak başka delillerle sağlamlaşan bir sözle bir kuralı ispat etmesi de vakidir. Başka delillerin bulunması şâhidin zayıflığını ortadan kaldırmaktadır. Bu gibi şâhitler sırf söyleyeni belli olmadığı için inkâr edilirse diğer şâhitler hakkında ne denir? Şairin şu sözü buna örnektir:

إِمَّا أَقَمْتَ وَأَمَّا أَنْتَ مَرْتَحِلًا فَاللهُ يَكْلَأُ مَا تَأْتِي وَمَا تَذُرُ

(Konaklasan da yolculuğa çıksan da - Allah yapmaya devam ettiğin ve bitirdiğin her şeyi gözetir)⁸¹⁰

Buradaki şâhid, Basralılara göre mastar olan “كان”den sonra gelen “أَنْ”nin hazfedilmesidir. Kûfelilere göre ise, şart mânasındaki “أَنْ”den sonra gelen “كان”

⁸⁰⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/183, 184.

⁸⁰⁸ Mâide 5/110. Ayrıca bkz. Hâzım, “eş-Şevâhidü'n-Nahviyye beyne'l-Mechûli'n-Nisbe ve'l-Kırâ'âti'l-Kur'âniyye el-Mufasssal li'z-Zemahşerî Enmüzece”, 58.

⁸⁰⁹ Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 219, 321.

⁸¹⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 92. Nesir bölümünde tahririne yer verilmiştir.

hazfedilir. Daha önce geçtiği üzere Zemahşerî bu konuda iki şekilde daha istişhât etmiştir. Bunların ilki nesirdir. Diğer Abbâs b. Mirdâs'a nispet edilen meşhur bir şiidir. Her ikisi de Sîbeveyh'in şâhitlerindendir. Bunlardan ilki: “أَمَّا أَنْتَ مَنْطَقًا أَنْطَلَقْتُ” (Sen başlarsan ben de başlarım) cümlesidir. Diğer şöyledir:

أَبَا حُرَّاشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ فَإِنَّ قَوْمِي لَمْ تَأْكُلْهُمْ الضَّبْعُ

(Ey Ebû Huraşe, senin çok adamın var (adamlarının çokluğuyla övünüyorsun) - ama şunu bil ki benim kavmimi kıtlık seneleri tüketmedi (savaşlar sayımızı azalttı))

Nahiv âlimlerinden hiçbir buradaki ziyadeye itiraz etmemiştir. Ancak “أَنْ”’in hükmü konusunda ihtilaf edilmiştir.⁸¹¹

4.2.2.2.6.3. Şâz olduğu hükmünü vermek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerindendir).⁸¹²

Zemahşerî bazen, söyleyeni belli olmayan sözü bu kullanımın şâz ve yaygın kıyâs dışı olduğunu göstermek için zikretmektedir. Bir kullanımın şâz olduğuna hükmetmek ise kıyâsî ve yaygın olduğuna hükmetmekten daha aşağı bir seviyededir. Dolayısıyla şâz olduğuna istişhât, yaygın olduğuna istişhât gibi değildir. Bunun yanı sıra söz konusu şâhitlerin Sîbeveyh tarafından da zikredilmesi bunları desteklemektedir. Örneğin şöyle demiştir: “(الله) lafzı hariç, başında “elif lam” harfleri olan kelimelere nida edilmez. Çünkü bu iki harf “النجم” (yıldız) kelimesinde olduğu gibi ayrılmaz. Bununla birlikte “إله” kelimesinde bu iki harf hemze yerine geçmiştir. Şairi meçhul bir şiirde şair şöyle demiştir:

مِنْ أَجْلِكَ يَا إِلَهِي تَيَّمْتُ قَلْبِي وَأَنْتَ بِخَيْلَةٍ بِالْوَصْلِ عَنِّي

⁸¹¹ Ramadân Abdüttevâb, çok kullanılmamasına rağmen böyle bir kuralın olmasının el-Abbâs b. Mirdâs'ın şâhidindeki yanlışlığa dayalı olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla “إِذَا” ibaresi aslı itibarıyla kesreli iken “أَمَّا” şeklinde fethalı olarak yanlış okunmuştur. Nahiv âlimleri de bir inceleme yapmaksızın Sîbeveyh'e tâbi olmuşlardır. Bize göre ise bizzat duyup ezberleyen, doğrudan duymayan karşısında delildir. Sîbeveyh de Araplarla birlikte yaşayıp onlardan rivâyet almış biridir. Dolayısıyla Arapların sözlerinde yer almayan bir ifadeyle kural tespiti yapacak biri değildir. Burada yapılması gereken, rivâyette gelenle yetinmek ve bunun üzerine bir kıyas yapmamaktır. Bkz. Ramadân Abdüttevâb, *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luğa*, 155.

⁸¹² Örneğin bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 97, 383, 384.

(Ey sevgili! Kalbim senin aşkın için çırpınıyor - Sen benim aşkıma karşılık vermesen de)

Bunu “يا الله” ifadesine benzetmiştir. Ancak bu şâz bir kullanımdır.”⁸¹³

Bu, Sîbeveyh’in şâhitlerinden olup kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Zemahşerî, şiirde geçen “التي” kelimesindeki “elif ve lam” harflerinin münâdâ “يا”sı ile birlikte gelmesinin şâz olduğunu delillendirmek için bununla istişhât etmiştir. O yüzden bunun hükmü şâz ifadelerin hükmü gibidir. Bunlar üzerinden kıyas yapılmaz.

Basralılar bununla istişhât etmiş, bunu zarurete hamletmiştir. Kûfeliler ise “elif ve lam” harfleri alan kelimelerde “يا” ile nida yapılmasına cevaz vermiş, bununla istişhât etmişlerdir. Bundan başka bir şâhitte daha istişhât edip, bunları “يا الله” ifadesi üzerinden kıyas etmişlerdir.⁸¹⁴

Şâz şâhitler -bir nahiv hükmü de olsa- genel geçer hükümlerden ve kıyasî kaidelerden daha aşağı derecededir. Çünkü bunların üzerinden kıyas yapılmaz. Bu nedenle böyle bir durumda meçhul bir şâhitte istişhât etmek, bir nahiv kaidesi için istişhât etmek gibi problem teşkil etmez.

Bununla birlikte burada hâlâ bir problem vardır. Şöyle ki bu şâz ifade, konuşmasıyla istişhât edilen fasih birinden sâdır olduysa kabul edilir, dikkate alınır. Ancak bununla kıyas edilmez. Şayet konuşmasıyla istişhât edilmeyen birinden sâdır olduysa reddedilir ve buna itibar edilmez.

Söyleyeni meçhul ifadeler için iki durum da ihtimal dahilindedir. Bunlardan yola çıkarak, bu şiirin güvenilir bir râvi olan Sîbeveyh tarafından rivâyet edildiğini söyleyebiliriz.

⁸¹³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 64. Bu beyit vâfir bahrindendir. “وتيمته” ibaresi “uzak gördüm” anlamına gelir. Beyitin geçtiği yerler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/197; Müberrid, *el-Muktadab*, 4/241; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/185; İbn Ya’îş, *Şerhu ’l-Mufasssal*, 2/8; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/275, No. 212; İbn Mâlik, *Şerhu ’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 3/1308, No. 892; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 5/286; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâid*, 7/3557, No. 3433; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti ’l-Mufasssal ve ’l-Mütevassıt*, 173, No. 34; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 2/293, No. 128; Garîb, *eş-Şâhidü’s-Şi’ri ’inde’z-Zemahşerî*, 179; Beşîr, *eş-Şevâhidü’s-Şi’riyye fî Kitâbi ’l-Mufasssal*, 118.

⁸¹⁴ Önceki kaynaklar.

4.2.2.2.6.4. Şâz olduğu hükmünü vermek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerinden değildir.):⁸¹⁵

Bu istişhât bir öncekinden, Sîbeveyh'in şâhitleri arasında bulunmaması yönüyle farklıdır. Öte yandan bu şâhitler, güvenilir râvîler tarafından rivâyet edilmiştir. Örneğin “حيث” konusunda şöyle demiştir: “Bu, şu şiirde rivâyet edilen ifade hariç, cümle dışındaki şeylere izafe edilmez:

أَمَا تَرَى حَيْثُ سُهَيْلٍ طَالَعًا

(Süheyl yıldızının nereden doğduğunu görmüyor musun?)⁸¹⁶

Burada, Süheyl yıldızının yerini kastetmiştir. İbn Arabî, bir beytin ikinci yarısını rivâyet etmiştir: “حيثُ لِيَّ العَمَائِمُ” (Sarıkların sarıldığı yer (baş))⁸¹⁷

“حيث” kelimesinin bir müfrede izafe edildiği bu iki şâhidin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Bunlar şâzdır. O yüzden bunlarla kıyas yapılmaz. Çünkü “حيث” sadece cümlelere izafe edilebilir.

Bunlardan ilki, müteahhir dönemi âlimlerinin çokça istişhât ettiği meşhur bir şâhiddir. Ebû Ali Farisî, *Kitabu's-Şi'r* adlı kitapta bu şâhidi Kisaî'den müfred olarak zikretmiştir.⁸¹⁸ Aynî şöyle demiştir: “Bu, İbn Arabî'nin rivâyet ettiği beytin yarısıdır. Beytin tamamını zikretmemiş, bunu birine nispet etmemiştir. Bunun meçhul olduğu

⁸¹⁵ Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 129-130, 172, 380-381, 409. “يا مرحبا بعمار ناجيه” sözü ise şâhit değildir. Nitekim bu söz hakkında o, “Burada kıyası sağlayan ya da fasihlerin kullanımını gösteren bir şey yoktur.” demiştir. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 340.

⁸¹⁶ Bu recezin devamı şöyledir: “نَجْمًا يَضِيءُ كَالشَّهَابِ سَاطِعًا”. Bkz. Ezherî, *Tehzibü'l-Luğa*, 5/136; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 158; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/91; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 2/937, No. 586; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (ح ي ث) maddesi, 2/140, 141; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 8/66; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 4/67; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-Kavâid*, 2/887, No. 551, 4/2003, No. 1588; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 3/1308, No. 633; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 7/3, No. 501; *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 3/151, 202; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, (ح ي ث) maddesi, 5/230.

⁸¹⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 158. Tavîl bahrinden olan bu beyitin tamamı şöyledir:

بَيِّضُ الْمَوَاضِي حَيْثُ لِيَّ الْعَمَائِمُ وَنَطَعْنَهُمْ تَحْتَ الْخَبَا بَعْدَ ضَرْبِهِمْ
Burada geçen “الخبا” kelimesi onların ortası anlamında, “لِيَّ الْعَمَائِمُ” ibaresi ise başlar anlamında mecazdır. “المواضي” de kılıçlar anlamına gelir. Beyitin mânası “Onların başlarına vurduktan sonra tam ortalarından hançerleriz.” şeklinde olur. Beyitin geçtiği yerler için bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/52; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 158; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/92; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 2/938, No. 587; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 8/66; İrtisâfu'd-Darab, 3/1449; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 177, No. 215; Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 4/67; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-Kavâid*, 4/2003, No. 1589; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 3/1311, No. 635; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 6/553, No. 500; *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 3/140, 200.

⁸¹⁸ Fârisî, *Kitâbü's-Şi'r*, 1/180.

da söylenmiştir. Seyyid Semerkandî, İbn Hacib'in *Mukaddime*'sine yaptığı şerhte bunun tamamını zikretmiştir.⁸¹⁹

Ayrıca beytin bu bölümündeki “سُهَيْل” kelimesi, ötre hareke ile de rivâyet edilmiştir. Bu durumda şâhit olarak kullanılamaz. Buradaki “حَيْثُ” kelimesinin ötre ve üstün harekeli olmasında da ihtilaf edilmiştir. Bunu ötre harekeli rivâyeti problemidir. Bina illetinin ortadan kalkması için izafe edildiği yerde irablanması da gerekir.⁸²⁰

Şâhid, şâz ve meçhul olması ve farklı şekillerde rivâyet edilmesi sebebiyle sorun teşkil etmektedir.

Sîrafî, ikinci şâhidi İbn Arabî'nin okuduğunu söylemiştir. İbn Hişam bunu Kisaî'nin okuduğunu söylemiştir. Aynî şöyle demiştir: “Bunu, kasidesindeki bir beyitte Ferazdak'ın zikrettiği söylenmiştir. Ancak divanında buna rastlayamadım.”

Sîrafî, “لَدُنْ” kelimesinden sonraki kelimenin mecrur yapılması gibi, bunu Arap lehçelerinden biri kabul etmiştir.

4.2.2.2.6.5. Nadir bir hükmü ispat etmek için meçhul şürle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerinden biridir):⁸²¹

Zemahşerî, Araplar arasında az kullanılan bir kullanımı ispat için söyleyeni belli olmayan sözle istişhât etmiştir. Az kullanılan bir sözün hükmü de daha fazla şâhidi bulunan ve şöhreti olan yaygın kullanımın hükmü gibi değildir. Ayrıca bahsedilen söyleyeni belli olmayan şâhitler Sîbeveyh'ten rivâyet edilmektedir ki bu da şâhitleri güçlendiren ve derecesini arttıran bir husustur. Örneğin o şöyle demiştir: “Münâdâ hazfedilebilir. Örneğin “يَا يُوسُفُ لَزِيدٍ” (Zeyd'e kuvvet gösterin) denebilir. Bu “Ey kavim! Zeyd'e şiddet gösterin” mânasına gelir. *El-Kitab*'ın beyitlerinden biri şöyledir:

والصالحون على سِمعانَ من جارِ

يا لعنةُ اللهِ والأقوامِ كلِّهم

⁸¹⁹ Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 3/1308.

⁸²⁰ Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 7/3. Bu rivâyetteki ihtilaflara, müteahhir dönem kitaplarının çoğunda işaret edilmiştir.

⁸²¹ Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 77, 220-221, 411; *el-Keşşâf*, 2/421.

(Ey Allah'ım! Senin, tüm kavimlerin - ve sâlihlerin lâneti komşum Sim'an'ın üzerine olsun)⁸²²

Bu terkinin kullanımı sâbittir. Bu konuda birçok şâhit vardır. Ancak buradaki sorun, bundan bir hüküm çıkarılmasıdır. Bu, Zemahşerî'nin düşündüğü gibi münâdânın hazfedildiği bir nida üslubu mudur? Yahut buradaki “يا” münâdâ için değil de tembih için midir?

Bu konuda ihtilaf edilmiştir.

4.2.2.2.6.6. Nadir bir hükmü ispat etmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerinden değildir. Bunu destekleyen şâhitler vardır):⁸²³

Bu istişhât bir önceki gibidir ancak Sîbeveyh'in şâhitleri arasında değildir. Bununla birlikte başka şâhitlerle desteklenmektedir. Bu da onu, “örnek” olmaya yaklaştıran bir husustur. Örneğin şöyle demiştir: “Sıfatın hakkı, mevsufla beraber olmaktır. Ancak mevsufun zikredilmesine gerek kalmayacak bir durum olduğunda zikredilmeyebilir, onun yerine sıfat geçer.”⁸²⁴

Sonra şununla istişhât etmiştir:

بَكْفِي كَانَ مِنْ أَرْمَى الْبَشَرِ.....

(Hedefi en iyi vuran (adam) bana yeter)⁸²⁵

⁸²² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 70. Basît bahrinden olan bu beyitte, komşu olan Sem'an'a lânet edilmektedir. Beyit için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/219; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 5/101; İbnü's-Es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, 2/31; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/97, No. 68; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 356; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/24, 40; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal ve'l-Mütevassıt*, 183, No. 39; 'Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 4/1737, No. 657; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 11/197; Ğarîb, *eş-Şâhidü's-Şi'ri 'inde'z-Zemahşerî*, 183; Beşîr, *eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî Kitâbi'l-Mufasssal*, 120.

⁸²³ Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 171, 301-302.

⁸²⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 120-122.

⁸²⁵ Recez bahrindendir. Öncesinde;

مالك عندي غير سهم وحجر
وغير كبداء شديدة الوزن
جادت بكفي كان من أرمى البشر

ifadeleri yer alır. “الكبداء” kelimesi, tutacak yeri geniş olan yaydır. “الوتر” de, yayda okun geçtiği yerdir. Bu recezde kastedilen, “Senin bende bulacağın tek şey ölümdür.” şeklindedir. Bkz. Müberrid, *el-Muktadab*, 2/139; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 2/178; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3/332; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/367; *el-Muhteseb*,

Bu, kim tarafından söylendiği bilinmeyen recez ölçüsünde bir şiirdir. Sîbeveyh'in şâhitlerinden değildir. Buradaki şâhit, "adam" anlamına gelen mevsufun hazfedilmesidir. Buradaki "كان" cümlesi cer mahallindedir ve sıfattır.

Bu hüküm için Kur'an'dan, şiirden ve nesirden sekiz farklı şâhitle istişhât etmiştir. Bu hükmü ispat etmek için bu şâhitler yeterlidir.

4.2.2.2.6.7. Nadir bir hükmü ispat etmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerinden değildir. Bunu destekleyen başka şâhitler yoktur):

Bu türden istişhât, kendisini destekleyen başka şâhit bulunmaması yönüyle bir önceki istişhâttan farklıdır. Bu durum da istişhâdı zayıflatmaktadır. Öte yandan bu şâhit, güvenilir bir alimden rivâyet edilmektedir. Örneğin şöyle demiştir: "تَفَعَّلَ" kalıbının "تَفَعَّلَ" ve "تَفَعَّلَ" şeklinde mastarları vardır. "كَلَامٌ" (konuşmak) gibi. "تَحَمَّلَتْهُ جَمَالًا" (Ona o kadar tahammül ettim ki) demişlerdir. Şöyle demiştir:

ثَلَاثَةُ أَحْبَابٍ: فَحُبُّ عَلاَقَةٍ وَحُبُّ تِمْلَاقٍ، وَحُبُّ هُوَ الْقَتْلِ.

(Üç çeşit aşk vardır: Kalbi birine bağlamak, onun sevgisine nail olmak için uğraşmak ve sonu ölüm de olsa zorluklara katlanarak sevmek)⁸²⁶

2/227; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/616, 4/66; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/62; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 3/1165, No. 750; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 4/1941, 5/2426; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 212, No. 288; 'Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 4/1558, No. 315; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 5/65, No. 345.

⁸²⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 216. Tavîl bahrinden olan bu beyitte şair, sevginin derecelerini anlatmaktadır. Bunlar; alâka sevgisi olan en saf sevgi, timlâk sevgisi olan sevecenlik ve nezaket ile sahibini öldüren sevgidir. Şerîf el-Cürcânî ise farklı bir açıklama yapmış ve şöyle demiştir: "İnsanın duyduğu sevgi üç çeşittir; birincisi insanın belli ettiği ve kendisinde bulunan sevgi, ikincisi dışarıya belli etmesine rağmen hakiki olmayan sevgi, üçüncüsü de düşmanları ve cesareti öldüren sevgidir." Bu söz için bkz. Sa'leb, *Mecâlisü Sa'leb*, 1/23; İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimâti'n-Nâs*, 1/129; Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Mu'cemü Dîvânî'l-Edeb*, 2/466; Serî b. Ahmed es-Serî el-Kindî er-Reffâ', *el-Muhibb ve'l-Mahbûb ve'l-Meşmûm ve'l-Meşrûb*, thk. Misbâh el-Galâvencî (Dimaşk: Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşk, 1987), 1/190, No. 321; Cevherî, *es-Sihâh*, (ق ل ق) maddesi, 4/1556; İbn Hâleveyh, *I'râbu Selâsine Süre*, 81; Leyse fî Kelâmi'l-'Arab, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (Mekke: 2. Baskı, 1979), 139, No. 70; Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, 876; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 6/48; Seleme b. Müslim el-'AvtEbî es-Suhârî, *el-İbâne fî'l-Luğati'l-'Arabiyye*, thk. Abdülkerîm Halîfe vd. (Maskat-Amman: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1. Baskı, 1999), 4/654; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 4/2239, No. 1249; Müsta'sımî, Muhammed b. Eydemir, *ed-Dürü'l-Ferîd ve Beytü'l-Kasîd*, thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2015), 5/485, No. 7163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ق ل ق) maddesi, 10/347; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 7/152; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 4/1833, No. 1428; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal*, 453, No. 214; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ع ل ق), 26/190, (ق ل ق) maddesi, 26/403.

Bu, Sa'leb'in İbn Arabî'den, onun da bir bedeviden rivâyet ettiği bir şâhiddir.⁸²⁷ Bu şâhit, kimseye nispet edilmeden ferd olarak rivâyet edilmiştir. İbn Halûye de, bunu ferd ve müphem olarak bir bedeviden rivâyet etmiştir. Profesör Ahmed Abdulgafur el-Ata, bu şâhidi Hanbel et-Taî'ye nispet etmiştir.⁸²⁸ Raffa ise bunu Esedî'ye nispet etmiştir. Muhtemelen bu kişi Kummeyt b. Zeyd'dir.⁸²⁹

Buradaki şâhit, “فِعَال” veznindeki “تِمْلَق” birini, beğenisini kazanmak için övmek mânasındaki mastardır. Bu şâhitte ilk defa, *Divanü'l-Edeb*'de Farabî istişhât etmiştir. Şöyle demiştir: “Bu mastar, az kullanılsa da asıldır. Çünkü burada mastar “elif” vardır. Ancak diğer mastarın hareketleri dile daha kolay geldiği için bu mastar daha az kullanılmıştır.”⁸³⁰

Sîbeveyh, bu vezinle ilgili bundan başka bir şâhitte istişhât etmemiştir. Şöyle demiştir: “كَذَّابًا” (yalanlamak) diyenler “تَحْمَلْتُ تَحْمَالًا” de derler. “أَفْعَلْتُ” ve “اسْتَفْعَلْتُ” fiillerinde olduğu gibi bu fiile de “elif” harfî eklemişlerdir. “إِفْعَالٍ” ve “اسْتِفْعَالٍ” mastarlarında olduğu gibi bunun mastarında da ilk harfe esre hareke vermişlerdir. Bu iki fiilde olduğu gibi söz konusu fiile de ziyade harf getirmişlerdir.”⁸³¹

Bu, Zemahşerî'nin “كَلامٍ diyen birinin تَحْمَالٍ demesi gibi” sözünü açıklamaktadır. Son harften önce bir “elif” harfî eklenir ve ilk harfe esre hareke verilir. “إِفْعَالٍ” ve “اسْتِفْعَالٍ” mastarlarında yaptıkları gibi.⁸³²

Sîbeveyh'ten sonraki ulema onun açıklamasını tekrar etmiştir. Buna göre “كَلامٍ” diyen birinin lehçesinde bu durum genel geçer bir kuraldır.⁸³³ Ancak doğru olan, İbn Halûye ve Şatibî'nin belirttiği gibi, burada bir kıyas veçhi olsa da bu kullanımın sema' ile sınırlı olmasıdır. Ayrıca hiç kimse bu konuyla ilgili başka bir şâhit kullanmamıştır. “تِمْلَقُ” (övmek), “تَقْطَأُ” (parçalanmak), “تَيْتَالُ” (kendini ibadete vermek), “كَلامٍ”

⁸²⁷ İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/129; İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsîne Süre*, 81; Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, 876; Suhârî, *el-İbâne fi'l-Luğati'l-Arabiyye*, 4/654; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 6/48.

⁸²⁸ İbn Hâleveyh, *Leyse fi Kelâmi'l-'Arab*, 139; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ع ل ق), 26/190.

⁸²⁹ Reffâ', *el-Muhibb*, 1/190, No. 321; Müsta'simî, *ed-Dürri'l-Ferîd*, 5/485, No. 7163.

⁸³⁰ Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Mu'cemü Dîvânî'l-Edeb*, 2/466.

⁸³¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/79, 80; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, 3/130, 131.

⁸³² Bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4/455.

⁸³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 628; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/187; İbn 'Usfûr, *el-Mümti'*, 94; İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'*, 2/459; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 1/105.

(konuşmak), “تَلَقَّاهُ” (atılmak), “وَتَتَقَّاهُ” (kin gütmek) ifadeleri sema’ ile bize ulaşan örneklerdir.⁸³⁴

4.2.2.2.6.8. Nahiv hükmünden ziyade manevi hükme yakın olan bir hükmü ispat etmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh’in şâhitlerinden değildir):

Bu istişhât, bir nahiv eseri olan el-Mufasssal’da bulunsa bile manaya ilişkin bir hususla ilgili olduğu için zayıf sayılmaz. Keza bu şâhit, Sîbeveyh’in şâhitleri arasında bulunmasa bile başka delillerle güçlenmektedir. Örneğin şöyle demiştir: “Bir şey diğerine, aralarındaki en ufak bir ilişkiye binaen izafe edilebilir. Bir odun hamalının sahibine “خذ طرفك” (Payını al) demesi buna örnektir. Şöyle demiştir:

..... إذا كوكبُ الخرقاء لآح بسُحرةٍ

(Harka yıldızı seher vakti ortaya çıktığında)⁸³⁵

İşindeki gayretinden dolayı, yıldız doğarken ona izafe edilmiştir.”⁸³⁶

Bu şâhidin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. İbn Düreyd ve Sa’leb, bunu İbn Sîde rivâyetiyle, Ebû Ali el-Farisî ise İbn Cinnî’nin *el-Muhteseb* eserinde söylediğinden naklen zikretmiştir. Zemahşerî bununla ilk istişhât eden kişi değildir. Zemahşerî ve İbn Cinnî’ye göre burada istişhâda konu olan nokta birdir. Bu nokta ise,

⁸³⁴ İbn Hâleveyh, *Leyse fî Kelâmi’l-‘Arab*, 139; Şâtîbî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 4/362. Nâzırî’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâid*, 8/3802’de de buna işaret edilmiştir.

⁸³⁵ Tavîl bahrinden olan bu beyitin ikinci kısmı “سُهَيْلٌ أَدَاعَتْ غَزَلَهَا فِي الْقَرَانِبِ” şeklindedir. Devamı ise şöyledir: وَقَالَتْ: سَمَاءُ الْبَيْتِ فَوْقَكَ مِنْهُجٌ وَلَمَّا تُبَسِّرُ أَحْبَلًا لِلرَّكَائِبِ

Buradaki “المرأة الخرقاء” ifadesi, aklında veya hareketlerinde noksan olan kadın demektir. “لاح بسُحرة”, seher vakti ayrılmak anlamına gelir. “أداعت” yaydı mânasında, “القرائب” ise yakının çoğuludur ve bununla kastedilen mahalledeki kadınlardır. “سماء البيت” evin tavanı anlamında kullanılır. “منهج” açık demektir. “أحبل” ise ip anlamındaki “حبل” kelimesinin çoğuludur. “رُكائب”, binilen şeyler anlamındadır. Yani beyitlerde şöyle denmektedir: “Bu kadın işine gecikir, yapması gereken ev işleri varken uyur. Bunu ancak müddeti dolmak üzereyken hatırlar ve kendi geç kaldığı şeyi eşinden isteyip ona, ‘Evin tavanı açık, develer için de ip getirmemişsin. Bu halde nasıl yatıp uyursun?’ der.” Beyit için bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, 2/1108; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/228; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 2/6, 362; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/8; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/239; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu’r-Radi’alâ’l-Kâfiye*, 1/504; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (غ ر ب) maddesi, 1/639; Şâtîbî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 4/10; Nâzırî’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâid*, 7/3196, No. 2936; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâtî’l-Mufasssal ve’l-Mütevasıit*, 254, No. 82; Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 3/1287, No. 616; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 3/111, No. 176; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, (غ ر ب) maddesi, 3/478; Ğarîb, *eş-Şâhidü’s-Şi’ri ‘inde’z-Zemahşerî*, 210; Beşîr, *eş-Şevâhidü’s-Şi’riyye fî Kitâbi’l-Mufasssal*, 133.

⁸³⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 105.

bir şeyin diğerine aralarındaki en ufak bir bağlantı sonucu izafe edilmesidir. Zemahşerî buna, söyleyeni belli meşhur bir şâhit daha eklemiştir. Şöyle demiştir: “Şöyle dedi:

إذا قال: قدني، قال بالله حلفاً لتغني عني ذا إنائك أجمعاً

(O, bu bana yeter dediğinde, Allah’a yemin olsun - kabındaki hepsini benden uzak et (hepsini bitir))⁸³⁷

Süt içen birine gösterdiği cömertliğe binaen izafe edilmiştir.”⁸³⁸

Ardından diğer nahiv âlimleri de Zemahşerî’yi takip ederek bu iki şâhidi kullanmıştır.

4.2.2.2.6.9. el-Mufasssal’da bir kelimenin anlamını açıklamak için meçhul şiirle istişhât etmiştir.⁸³⁹

el-Mufasssal kitabı bir nahiv eseri olmakla beraber içinde bulunan şâhitlerin tümü bir nahiv hükmünü ispat için kullanılmamıştır. Nitekim bu eserde bulunan ve söyleyeni belli olmayan sözlerle Zemahşerî, bir kelimenin manası için istişhât etmiştir. Bu türden istişhâtlar da nahiv istişhâtlarına değil, dil istişhâtlarına girmektedir.

Seslerin isimleri hakkında şöyle demiştir: “ومِضٌ” ifadesi, muhtaç birini reddederken dudaklardan çıkan ses (cık cık) anlamına gelir. Şöyle demiştir:

سألُها الوصل فقالت: مِضٌّ-

(Ona kavuşmayı istedim. Fakat bana “hayır” dedi.)⁸⁴⁰

⁸³⁷ Tavîl bahrinden olan bu beyit, Hureys b. Annâb et-Tâî’ye aittir. “قدني” ifadesi, “bana yeter” anlamına gelir. “لتغني” ise, “ibadet etmesi için” mânasındadır. Yani beyitte; “Eğer misafir, bu kadarı bana yeter daha fazla içmem derse, ağırlayan kişi onun kabında ne varsa içmesi için yemin eder.” denmektedir. Beyitin geçtiği yerler için bkz. Sa‘leb, *Mecâlisü Sa‘leb*, 2/538; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/616; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/239; Şâtübî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 4/10; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâid*, 7/3197, No. 2937; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti’l-Mufasssal ve’l-Mütevassıt*, 256, No. 83; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 1/325, No. 71; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 11/434, No. 953; *Şerhu Ebyâti Muğni’l-Lebîb*, 4/276, No. 343; Ğarîb, *eş-Şâhidü’s-Şi’ri ‘inde’z-Zemahşerî*, 210; Beşîr, *eş-Şevâhidü’s-Şi’riyye fî Kitâbi’l-Mufasssal*, 134.

⁸³⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 105.

⁸³⁹ Örnekleri için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 165.

⁸⁴⁰ Recez bahrinden olan bu beyit için bkz. Ferrâ’, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/121; Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Mu‘cemü Divâni’l-Edeb*, 3/31; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luġa*, (م ض ض) maddesi, 11/332; Cevherî, *es-Sihâh*, (م ض ض) maddesi, 3/1107; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/75, 78; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (م ض ض) maddesi, 7/233; Ebû Hayyân,

Şu, onların mesellerindendir: “إِنَّ فِي مِضٍّ لِّمَطْمَعًا” (“Hayır” demekle bir umut vardır.)⁸⁴¹

“مِضٌّ” ifadesindeki şâhid, esre üzere mebni olan bir sesin ismidir. Bu, “hayır” anlamına gelmektedir. Recez türündeki bu şiiri kimin söylediği bilinmemektedir. Bu şâhidi ilk defa *Mea’ni l-Kur’an*’da Ferra rivâyet etmiştir. Sonra dil kitapları bunu zikretmiştir. Zemahşerî’den önce nahiv kitaplarında bununla istişhât eden birine rastlamadık. Hatta ondan sonraki âlimlerin de çok azı bununla istişhât etmiştir. Zemahşerî, şiirden yaptığı istişhâdın ardından nesirden bir şâhit getirmiştir. Bu yaygın bir meseldir. Ferra şunu da eklemiştir: “Şöyle denilir: “مَا عَلَّمَكَ أَهْلَكَ إِلَّا مِضٌّ وَمِضٌّ” (Ailen sana hayır demekten başka bir şey öğretmemiş.” Bazıları “إِلَّا مِضًّا” demiştir. Bu örnekteki gibi üzerine bir fiil ile onu meful yapmıştır.”⁸⁴²

Böylece, bu şâhidin kim tarafından söylendiği bilinmese de onu destekleyen iki şâhid daha olmuştur. Üstelik bu şâhid, yeni bir nahiv kaidesi ispat etmek için kullanılmamıştır.

4.2.2.2.6.10. Bir kaideyi ispat etmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh’in şâhitlerinden biridir. Bu şâhidin meçhul olduğu söylenmiştir. Ancak meçhul değil, müphem hükmündedir.):

Zemahşerî’nin bir kuralı ispat için kullandığı şâhitlerden biri araştırmacılar tarafından söyleyeni belli olmayan söz olarak görülmüştür. Ancak bu şâhit iki yönden güçlenmektedir: Birinci Sîbeveyh’in şâhitleri arasında bulunması, ikincisi ise söyleyeni belirsiz değil müphem olmasıdır. Nitekim bu söz, bir kabileye mensup “bir adama” nispet edilmiştir.

“إِذَا” ve “إِذْ” hakkında şöyle demiştir: “Bu ikisi, müfacee (beklenmedik olay) için kullanılabilir. “بَيْنَمَا نَحْنُ بِمَكَانٍ كَذَا إِذَا فَلَانٌ قَدْ طَلَعَ عَلَيْنَا” (Biz falan mekândayken aniden

İrtişâfu’d-Darab, 5/2317; Nâzırı’l-Ceyş, *Temhîdü’l-Kavâid*, 8/3914, No. 3654; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (مِضٌّ مِضٌّ) maddesi, 19/61.

⁸⁴¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 155. Darbimeselin mânası şöyledir: “Birisinden olumsuz cevap gelse de, umut ve olumlu cevaba olan tamah mevcut kalır.” Nitekim bu meseldeki “مِضٌّ” kelimesi “لَا” mânasında olsa da, onun kadar net bir olumsuzluk ifade etmez. Mesel için bkz. Meydânî, *Mecma’u’l-Emsâl*, 1/51, No. 203; Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 1/413, No. 1756.

⁸⁴² Ferrâ’, *Me’âni l-Kur’ân*, 2/121.

yanımıza geldi) ve “وخرجتُ فإذا زيدٌ بالباب” (Çıktım bir de baktım ki Zeyd kapıda) demen buna örnektir. Şöyle demiştir:

وكنْتُ أرى زيدًا كما قيلَ سيدًا إذا أتته عبدُ القفا واللّهّازم

(Söylendiği gibi Zeyd’in bir efendi olduğunu düşünüyordum - Meğer kölenin tekiymiş)⁸⁴³

“إن”nin esre ve üstün harekeli olması konusunda şöyle demiştir: “Bu, hem müfred hem de cümle olma ihtimali taşıyan durumlardan biridir. Bu ikisinden dilediğini buraya getirebilirsin. Şöyle de geçmiştir:

وكنْتُ أرى زيدًا كما قيلَ سيدًا إذا إنه عبدُ القفا واللّهّازم

“إذا”dan sonra cümlelerin gerektirdiği anlamı sağlamak için esre hareke verilir. Haberin hazfedilmesinin tevili üzerine üstün hareke verilebilir. Yani “فإذا العبوديةُ حاصلةٌ” (Onda kölelik hasıl oldu) ifadesindeki “حاصلةٌ” kelimesi hazfedilmiştir.”⁸⁴⁴

Bu şâhitle, iki amaç doğrultusunda istişhât etmiştir. Bu amaçlardan ilki meşhurdur. “إذا”nın müfacee mânasına gelmesidir. Zemahşerî, bu şâhidi bu amaçla kullanan ilk

⁸⁴³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 159. Bu şâhit tavîl bahrindendir. “اللّهّازم” kelimesi, boğazın yan tarafı anlamındaki “لّهّامة” kelimesinin çoğuludur. “عبد القفا واللّهّازم” ise adilik ve zilletten kinayedir. Yani beyitte şöyle denmektedir: “Ben Zeyd’i anlatıldığı gibi efendi bilirdim. Ancak o çok zelil adı bir insanmış.” Bu kinayede ense ve boğazın yan tarafının kullanılması ise, ensenin tokat atılan, boğazın yan tarafının da yumruk atılan bir yer olmasından ötürüdür. Kime ait olduğu bilinmeyen bu şâhitle ilgili olarak, *el-Mufasssal* eserinin muhakkikleri ‘Izzeddîn el-Merâğî & Celâl el-Buhârî, *el-Münahhal fî l-râbi Ebyâti l-Mufasssal*, thk. Süleymân b. Abdurrahmân el-Abîdî (Riyâd: Câmi’atü l-İmâm Muhammed b. Su’ûd, 1998, Doktora Tezi), 1/754’te beyitin Ferezdak’a nispet edildiğini, ancak onun divanında yer almadığını söylemiştir. Bu kitap, ketabpedia.com internet sitesinde el yazması olarak bulunmuştur. Yazmanın adı “*el-Münahhal fî l-râbi Ebyâti l-Mufasssal*”, müellifinin adı ise “Ahmed b. Ahmed b. ‘Atâ’ el-Buhârî, Ebû l-Me’ânî” şeklinde belirtilmiş ve müellifin yaklaşık 675/1277’den sonra vefât ettiği yazılmıştır. Yazma 226x157 165x104 ölçülerinde ve 23’er satır bulunduran 196 varaktan oluşmaktadır. 165. sayfasında Ferezdak’tan şöyle aktarılmıştır:

منعتُ تميمًا أني أنا ابنها وشاعرُها المعروفُ عندَ المواسمِ
وكنْتُ أرى زيدًا كما قيلَ سيدًا إذا أتته عبدُ القفا واللّهّازم

Beyit için ayrıca bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/144; Müberrid, *el-Muktadab*, 2/351; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fî n-Nahv*, 1/265; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 3/369; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/399; İbn Ya’îş, *Şerhu l-Mufasssal*, 4/97, 8/61; İbn Mâlik, *Şerhu l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 1/485, No. 222; Ebû Hayyân, *et-Tezyil ve t-Tekmil*, 5/83, 7/330; *İrtişâfu d-Darab*, 3/1414; Murâdî, *el-Cena d-Dânî*, 378, 411; İbn Hişâm, *Telhisü’s-Şevâhid*, 348, No. 86; Nâzîru l-Ceyş, *Temhîdü l-Kavâid*, 3/1326, No. 957, 4/1940, No. 1536, 9/4369, No. 4034; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu’s-Şâfiye*, 2/329, 330, 4/97; ‘Aynî, *el-Mekâsîdu n-Nahviyye*, 2/718, No. 206; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti l-Mufasssal ve l-Mütevassıt*, 391, No. 171; Bağdâdî, *Hizânetü l-Edeb*, 10/265, No. 846.

⁸⁴⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 298.

kişidir. Sonraki âlimler de onu izlemiştir. Bu istişhât, örnek vermek babındandır. Zira “إِذَا”nın müfacee için geldiğini hiç kimse inkâr etmemiştir.

İkincisi, müfacee mânası katan “إِذَا”dan sonra gelen “أَنَّ”nin üstün ve esre harekeli olmasının cevazıdır. Sîbeveyh’e göre şâhit olan nokta burasıdır. Şâhit, üstün ve esre hareke ile rivâyet edilmiştir. Sîbeveyh bunu duymuş ve esre hareke ile rivâyet etmiştir. Şöyle demiştir: “Araplardan bir adamı bu beyti okurken duydum. Aynen şöyle diyordu:

وَكَنتُ أَرَى زَيْدًا كَمَا قِيلَ سَيِّدًا إِذَا إِنَّهُ عَبْدُ الْقَفَا وَاللَّهَازِمِ

“إِنَّ”nın buradaki durumu “إِذَا هُوَ عَبْدُ الْقَفَا وَاللَّهَازِمِ” cümlesindeki ile aynıdır. Burada “إِنَّ” gelmesinin sebebi, senin bu mânayı murad etmendir.”⁸⁴⁵

Sîbeveyh, -bu beyti söyleyen ya da rivâyet eden kişi Araplardan herhangi biri de olsa- her halükârda şiiriyle istişhât edilen biridir. Bu nedenle müfacee “إِذَا”sından sonra gelen “أَنَّ”nin hemzesinin esre harekeli olduğunu bu beyitle istişhât etmekte bir sakınca yoktur. Ancak bu beytin üstün harekeli rivâyetiyle istişhât etme konusunda bir sorun vardır. Buradaki üstün, asıl olana aykırıdır. Çünkü müfacee “إِذَا”sı, hususen isim cümlelerine gelir.⁸⁴⁶

4.2.2.2.6.11. Kıyasın cevazıyla birlikte kullanımın kıyasa aykırı olduğunu delillendirmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir:

Zemahşerî, kıyâsın dışındaki yaygın kullanımın caiz oluşunu açıklamak için söyleyeni belli olmayan sözle istişhât etmekte ancak kıyâsı da caiz bulmaktadır. Öte yandan yaygın kullanım da kıyâs da şâhitlere ihtiyaç duymaz. Ancak bu türden şâhitler, güçlendirme ve örneklendirme amacıyla getirilir.

Şöyle demiştir: “Şu sözleri kıyasa aykırıdır: “بَدَوِي” (bedevi), “بَصْرِي” (Bisrî), “عُلُوِي” (ulvi), “طَائِي” (Taî), “سُهْلِي” (Sühlî), “دُهْرِي” (Dührî), “أَمُوِي” (Emevî), “تَقْفِي” (Sekafî),

⁸⁴⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/144.

⁸⁴⁶ Şâtibî, *el-Mekâsıdu ’ş-Şâfiye*, 2/329, 330.

“هُذَلِي” (Huzelî), “قُرْشِي” (Kureşî), “صَنْعَانِي” (San’ânî), “بَحْرَانِي” (Bahrânî). Şöyle demiştir:

هُذِيلِيَّةٌ تَدْعُو إِذَا هِيَ فَاخَرَتْ أَبَا هَذَلِيٍّ مِنْ عَطَارِفَةٍ نُجْدٍ

(*Huzeyl kabilesinden bir kadın överek - Huzeyl kabilesinin cesur efendilerini, bir reise sesleniyor*)⁸⁴⁷

Bu beyti kimin söylediği bilinmemektedir. Zemahşerî bununla istişhât eden ilk kişi değildir. Burada şâhit olan nokta, “Huzeyl” kabilesine yapılan nispetlerdir. Şair tek beyitte, kıyas olan “هُذِيلِي” ve genel kullanım olan “هُذَلِي” ifadelerini bir arada kullanmıştır.⁸⁴⁸

Kıyasın, -şâhit onu güçlendirse de- bir şâhide ihtiyacı yoktur. Bu konuyla ilgili başka bir şâhit olan “قُرْشِي” ifadesini zikretmiştir. Ancak bu şâhit de kimseye nispet edilmemiştir. Beyit şöyledir:

بِكُلِّ قُرْشِيٍّ عَلَيْهِ مَهَابَةٌ سَرِيعٌ إِلَى دَاعِيِ النَّدَى وَالتَّكْرُمِ

(*Her Kureşlide bir heybet vardır - Cömert ve soylu amellerde tez davranır.*)⁸⁴⁹

“قُرْشِي وَهُذَلِي” ifadelerinin çok kullanılması ve meşhur olması sebebiyle bu konuda şâhit zikretmemişlerdir. Böylece buradaki şâhidin örnek mesabesinde olduğu ortaya çıkmıştır.

⁸⁴⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 207-208. Buradaki metin, şâhit olmaksızın Sîbeveyh’in sözünün muhtasarıdır. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/335. Beyit tavîl bahrindendir. “عَطَارِفَةٌ” kelimesi, efendi anlamındaki “عَطْرِيف” kelimesinin çoğuludur. “تَجْدٍ” de, cesur anlamındaki “تَجِيدٍ” kelimesinin çoğuludur. Beyit için bkz. İbnü’l-Varrâk, Muhammed b. Abdullah b. el-Abbâs Ebü’l-Hasen, *‘İlelû’n-Nahv*, thk. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Baskı, 1999), 530; Fârisî, *el-Mesâilü’l-‘Adudiyyât*, 134, No. 158; İbnü’l-Habbâz, Ahmed b. el-Huseyn, *Tevcihü’l-Lüma’*, thk. Fâyiz Zekî Muhammed Deyyâb (Mısır: Dâru’s-Selâm li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’ ve’t-Terceme, 2. Baskı, 2007), 544, No. 463; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/286, No. 463; İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’*, 2/196; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 6/11; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâtî’l-Mufasssal ve’l-Mütevassıt*, 444, No. 207.

⁸⁴⁸ Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (هذلى), 31/126. Müberrid “فَعِيل” ve “فُعِيل” vezinlerindeki yâ harfinin düşürülmesini, Kûfe ekolüne uyarak kıyas saymıştır. bkz. Müberrid, *el-Muktadab*, 3/133; Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-Darab*, 2/616; Şâtübî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 7/501.

⁸⁴⁹ Tavîl bahrinden olan bu beyit için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/337; İbnü’l-Varrâk, *‘İlelû’n-Nahv*, 530; Fârisî, *el-Mesâilü’l-‘Adudiyyât*, 134, No. 159; İbnü’l-Habbâz, *Tevcihü’l-Lüma’*, 544, No. 462; İbnü’l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/286, No. 463; İbnü’l-Esîr, *el-Bedî’*, 2/196; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 6/11; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâid*, 9/4707, No. 4223.

4.2.2.2.6.12. Başka bir hükmü talil etmek yahut bir kıraat veçhini ortaya çıkarmak için meçhul şiirle istişhât etmiştir: (Bu, Sîbeveyh'in şâhitlerindendir. Bu konuda çok şâhit vardır.):

Zemahşerî söyleyeni belli olmayan sözle başka bir hükmün illetini açıklamak ve bir kıraatin veçhini tespit etmek için istişhât etmiştir. Bu türden bir istişhât ise yaygın hüküm için istişhât etmekle aynı seviyede değildir. Bunun yanı sıra bahsedilen şâhitler de Sîbeveyh'in şâhitleri arasında yer almaktadır. Örneğin şöyle demiştir: “ثلاثمائة إلى تسعمائة” (üç yüzden dokuz yüze) ifadesi, şâz olan ifadelerdendir. Çoğulunu söylemek yerine tekilini söylemekle yetinmişlerdir. Şunun gibi:

فإن زمانكم زمنٌ خميصُ

كُلُوا في بعضِ بطونكم تَعَفُّوا

(Karnınızı tıka basa doyurmayın ki yemeğiniz bitince dilenmeyesiniz - Zira zamanınız kıtlık zamanıdır)⁸⁵⁰

El-Keşşâf'ta bu şâhidi birkaç yerde tekrar etmiştir. “حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” (Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir; gözlerinde de bir perde bulunmaktadır. Ve onlar için büyük bir azap vardır)⁸⁵¹ ayeti için şöyle demiştir: “Beyitteki karın kelimesi gibi, burada da kulak ifadesi tekil gelmiştir.” Ardından söz konusu şâhidi zikretmiştir.⁸⁵²

“إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا” (Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş doldururlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir.)⁸⁵³ ayetindeki “فِي بُطُونِهِمْ” ifadesi için, “karınlarının dolması” anlamına geldiğini söylemiştir. “أكل فلان في بطنه، وفي بعض بطنه” (Falanca

⁸⁵⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 210. Beyit vâfir bahrindendir. “الخميص” aç, “الخمص” ise açlık demektir. Yani beyitte “Sizin zamanınızdaki aç kişi, ‘Tüm yemeğinizi bitirip de insanlardan isteyecek kadar çok yemeyin. Çünkü biz açlık zamanındayız.’ der.” denmektedir. Beyit için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/210; Ahfeş, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 1/249; Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/102; Müberrid, *el-Muktadab*, 2/172; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, 1/314; İbnü'l-Varrâk, *‘İlelü'n-Nahv*, 516; Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân ve ‘İ-râbuhû*, 5/93; Fârisî, *el-Hucce*, 4/81, 5/212, 213, 289, 6/13; İbnü's-Sirâfî, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, 1/247; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/87; İbn ‘Usfûr, *Darâirü's-Şi‘r*, 251; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 2/83; *İrtişâfu'd-Darab*, 2/582; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 7/559, No. 575; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 6/22; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal ve'l-Mütevasıt*, 446, No. 209. Keyyân Ahmed Hâzîm, “eş-Şevâhidü'n-Nahviyye beyne'l-Mechûli'n-Nisbe ve'l-Kirâ'âti'l-Kur'âniyye el-Mufasssal li'z-Zemahşerî Enmüzece”, 63'te bu beyiti söyleyeni belli olmayan bir söz olarak zikretmiş ve bu beyitin Kur'an'dan alternatifi olarak Bakara 2/7'yi vermiştir.

⁸⁵¹ Bakara 2/7.

⁸⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/52.

⁸⁵³ Nisâ 4/10.

karnını tamamen doyurdu ya da doymadan yemeyi bıraktı) denilmiştir, dedikten sonra bu şâhidi zikretmiştir.⁸⁵⁴

وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ * مِثْلَ دَابِّ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ “*(İman eden kişi şöyle dedi: Ey kavmim! Doğrusu vaktiyle (peygamberlerine karşı) gruplar oluşturmuş toplulukların yaşadıkları felaketlerin benzerinin sizin de başınıza gelmesinden korkuyorum. Nuh kavminin, Ad, Semud ve onlardan sonrakilerin durumu gibi. Allah asla kulları için zulüm istemez.)*⁸⁵⁵ ayetindeki “مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ” ifadesinin “o toplulukların günleri (zamanları)” anlamına geldiğini söylemiştir. Bunu topluluklar kelimesine izafe etmiştir. Bu toplulukları da Nuh, Ad ve Semud şeklinde açıklamıştır. “Bunlardan her birinin felakete uğradığı bir gün olmuştur. Ayet hepsini zikretmeyip biriyle iktifa etmiştir. Çünkü buradaki muzafun ileyh bunun yerini almıştır” deyip bu şâhidi zikretmiştir.⁸⁵⁶

“سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ” *(Yakında o topluluk da yenilecek ve arkalarını dönüp kaçacaklar)*⁸⁵⁷ ayetinde “الدُّبُرَ” (arka) kelimesinin “arkalar” anlamına geldiğini söylemiş, ardından bu şâhidi zikretmiştir.⁸⁵⁸ “إِلَّا يَلَفُ قُرَيْشٍ (1) إِلَّا يَلَفُ رَحْلَةَ الشَّتَاءِ وَالصَّيْفِ” *(Kureyş’in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuğunda güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu))*⁸⁵⁹ ayeti için, yaz ve kış şeklinde iki ayrı yolculuklarının kastedildiğini söylemiştir. “Onların güvenliğini teyit etmek için “رَحْلَةَ” (yolculuk) kelimesi tekil olarak geçmiştir” dedikten sonra bu şâhidi zikretmiştir.⁸⁶⁰

Bu şâhidin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Bu, Sîbeveyh’in şâhitlerinden biridir. Burada şâhit olarak kullanılan nokta, tekil bir kelimenin çoğul bir kelimeye izafe edilerek çoğul yerine geçmesidir. Son iki ayette bu, güvenliklerini belirtmek için kullanılmıştır. Bu, şiirin gerektirdiği zaruretlerden midir? Yoksa konuşmada da bunu yapmak uygun mudur? Bu konuda ihtilaf edilmiştir. Sîbeveyh şöyle demiştir: “Tekil bir kelimeyle çoğulunun kastedildiği şiirlere örnek şudur:

⁸⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/479.

⁸⁵⁵ Mü’min 40/30, 31.

⁸⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/164.

⁸⁵⁷ Kamer 54/45.

⁸⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/440.

⁸⁵⁹ Kureyş 106/1, 2.

⁸⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/802.

فَإِنْ زَمَانَكُمْ زَمْنٌ خَمِصٌ

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمْ تَعْفُوا

Allahu Teala'nın “فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا” (*Eğer onun bir kısmını size gönül rızasıyla verirlerse*)⁸⁶¹ ayeti buna örnektir. “وَقَرَرْنَا بِهِ عَيْنًا” (Gözümüz aydın) ifadesini dilerse “أَعَيْنًا وَأَنْفُسًا” (Gözlerimiz aydın, gönüllerimiz ferahladı) şeklinde söyleyebilirsiniz. “ثَلَاثُ مِائَةٍ وَثَلَاثُونَ” (üç yüz) demen de buna örnektir.⁸⁶²

Ahfeş, “Bu, şiirde tekil olarak geçebilir” dedikten sonra, bunu ve başka bir şâhidi daha zikretmiştir.⁸⁶³

Müberra, İbn Serrac ve İbn Verrak da böyle yapmıştır.⁸⁶⁴

Onların açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla, bu durum şiirin gerektirdiği zaruretlerden dolayı şiire özgü sayılır. Bu nedenle İbn Usfûr bunu *Darâir* kitabında saymıştır.⁸⁶⁵ Hatta Ebû Hayyân “Sîbeveyh'e göre, bu en çirkin şiir zaruretlerindendir” demiştir.⁸⁶⁶

Ferra ise, bunun nesirde de caiz olduğunu ifade etmiştir. Şöyle demiştir: “Senin ‘Hırsızlık eden erkeğin ve hırsızlık eden kadının sağ elini kesin’ demen uygundur. Çünkü buradaki elle kasıt her ikisinin de elleridir. Şairin de dediği gibi:

فَإِنْ زَمَانَكُمْ زَمْنٌ خَمِصٌ

كُلُوا فِي نِصْفِ بَطْنِكُمْ تَعِيشُوا

Bundan sonra başka bir şâhit zikretmiştir.⁸⁶⁷

Zeccac, Farisî, İbn Cinnî⁸⁶⁸ ve Zemahşerî, bunun şiire has olduğunu ya da nesirde de kullanılabileceğini söylememiştir. Yalnızca çoğul yerine tekil ifadenin geçtiği ayetlere yer vermiş, bu konuyla ilgili söz konusu şâhitlerle istişâh etmişlerdir.

⁸⁶¹ Nisâ 4/4.

⁸⁶² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/210, 211.

⁸⁶³ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/249.

⁸⁶⁴ Müberra, *el-Muktadab*, 2/171; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-Nahv*, 1/314; İbnü'l-Varrâk, *'İlelû'n-Nahv*, 516.

⁸⁶⁵ İbn 'Usfûr, *Darâirü's-Şi'r*, 251.

⁸⁶⁶ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, 2/84. Ayrıca bkz. 2/79-85'te tüm şâhitleri tevil etmiştir. Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Darab*, 2/582. Buna itiraz da Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 1/416'da yer alır.

⁸⁶⁷ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/307, 308.

⁸⁶⁸ Zeccac, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 5/93; Fârisî, *el-Hucce*, 4/81, 5/212, 213, 289, 6/13; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/87.

Zeccac “إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ” (*Takva sahipleri, cennetlerde ve ırmak kenarlarındadır*)⁸⁶⁹ ayeti hakkında şöyle demiştir: “Buradaki asıl mâna, cennetler ve ırmaklardır. Müfred kelimeler çoğula delâlet etmektedir. Çoğulları zikretmek yerine müfred söylemekle yetinilmiştir.”⁸⁷⁰

İbn Cinnî şöyle demiştir: “Çoğul yerine tekil ifade kullanmak, onlar (Araplar) arasında yaygındır... Bunun çok örneği vardır.”⁸⁷¹

Bu konuyla ilgili zikredilen ayetlerden biri, Bakara suresindeki ayettir.⁸⁷² Ayrıca “مِنْهُ” (*Bir kısım ayetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab’ın esasıdır*)⁸⁷³ ayetinde “أَمْ” kelimesi tekil olarak gelmiştir. “وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي” (*Benim kemiklerim zayıfladı*)⁸⁷⁴ ayetindeki “الْعَظْمُ” kelimesi de tekil olarak geçmiştir. Farisî şöyle demiştir: “فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ” (*doğruluğun hâkim olduğu bir ortam*)⁸⁷⁵ ayeti de bu kabildendir. Buradaki ifade “doğruluğun hâkim olduğu yerler” anlamına gelmektedir.⁸⁷⁶

Ebu’l-Berakat el-Enbarî şöyle demiştir: “Onlar çoğulu zikretmek yerine tekille yetinmişlerdir. Allah “تُمْ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا” (*O sizi bir bebek olarak hayat alanına çıkarır*)⁸⁷⁷ buyurmuştu. Buradaki ifade “bebekler” anlamına gelmektedir... Konuyla ilgili birçok örnek vardır.”⁸⁷⁸

Bağdadî şöyle demiştir: “Doğru olan, bunun sadece şiire has olmadığıdır.”⁸⁷⁹

Bu şâhit dışında şiirlerden getirilmiş üç şâhit daha vardır. Bunları Müberred, Ebû Hayyân ve diğer âlimler zikretmiştir. Gerek Kur’an’dan gerek şiirden alınan bu

⁸⁶⁹ Kamer 54/54.

⁸⁷⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, 5/93.

⁸⁷¹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/87.

⁸⁷² Bakara 2/7. Zemahşerî’nin bununla ilgili yorumuna daha önce yer verilmiştir.

⁸⁷³ Âl-i İmrân 3/7. Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 3/25.

⁸⁷⁴ Meryem 19/4. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/4’te şöyle der: “Kelimenin tekil gelmesinin sebebi, cins mânasına delâlet etmesidir. Cins mânasına işaret edilerek de vücudun kendisinden meydana geldiği en kuvvetli parçaların dahi zayıflamaya başladığı mânası verilmiştir.” Ayrıca bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 7/564.

⁸⁷⁵ “فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ” *Takvâ sahipleri cennetlerde ve ırmak kenarlarındadır. Doğruluğun hâkim olduğu bir ortamda, gücüne sınır olmayan bir hükümdarın huzurundadırlar.* (Kamer 54/54-55)

⁸⁷⁶ Fârisî, *el-Hucce*, 6/13. “فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ” *Takvâ sahipleri cennetlerde ve ırmak kenarlarındadır. Doğruluğun hâkim olduğu bir ortamda, gücüne sınır olmayan bir hükümdarın huzurundadırlar.* (Kamer 54/54-55)

⁸⁷⁷ Hac 22/5; Mü’min 40/67.

⁸⁷⁸ Ebû’l-Berakât el-Enbarî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, 170.

⁸⁷⁹ Bağdadî, *Hizânetü’l-Edeb*, 7/538.

şâhitlerin çokluğuyla anlaşılmaktadır ki, Zemahşerî'nin bu şâhitle istişhât etmesinde bir sakınca yoktur.

Bu konuyu uzunca ele almamızın sebebi, Zemahşerî'nin bununla defalarca istişhât etmiş olmasıdır.

4.2.2.2.6.13. Bir ayeti açıklamak için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh'in şâhitlerinden değildir. Onun bu konuda başka şâhitleri vardır):

Zemahşerî bir ayetin tahrici için söyleyeni belli olmayan sözle istişhât etmiştir. Sîbeveyh'in şâhitleri arasında bulunmayan bu şâhitleri destekleyen farklı deliller olması da bunun örneklendirme kabilinden olmasıyla sonuçlanmıştır.

“(3) وَيْلٌ لِلْمُطَفِّينَ (1) الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ (2) وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ” (*Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için tarttıklarında ise haksızlık ederler*)⁸⁸⁰ ayetleri için şöyle demiştir: “Buradaki “كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ” ifadesinde yer alan zamir, “كَالُوا لَهُمْ أَوْ وَزَنُوا” kelimesine dönen mansub bir zamirdir. Burada iki vecih vardır: “كَالُوا لَهُمْ أَوْ وَزَنُوا” ifadesi kastedilmiş olabilir. Burada harf-i cerler hazfedilip zamirler fiile bağlanmıştır. Örneğin:

وَلَقَدْ جَنَيْتُكَ أَكْمُوًا وَعَسَاقِلًا وَلَقَدْ نَهَيْتُكَ عَنْ بَنَاتِ الْأُوبَرِ

(Sana mantarlar ve faydalı kök bitkiler topladım - Küçük ve tadı kötü mantarları ise sana yasakladım)⁸⁸¹

⁸⁸⁰ Mutaaffîfîn 83/1-3.

⁸⁸¹ Kâmil bahrindendir. “جَنَيْتُكَ” ifadesi, “جَنَيْتُكَ” ile aynı mânada olup “sana zarar verdim” demektir. Burada harf-i cer hazfedilerek fiil doğrudan zamire bağlanmıştır. “الأكو” kelimesi, bir mantar türü olan “كَمًا” kelimesinin çoğuludur. “عَسَاقِل” de, ilkinin beyaz ve iyi bir türü olan “عَسَقُل” kelimesinin çoğuludur. “نبات أوبر” ibaresi de, kötü, tüylü ve siyah bir mantar türünü ifade eder. Buradaki ال takısı da zaittir. Beyit için bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, 1/331; Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü'l-Edeb*, 3/222; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 11/134; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ج ن ي) maddesi, 14/155; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 290, 291, No. 40; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 10/716, No. 4513; Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 1/465, No. 140; Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 1/310, No. 70; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ج ن ي) maddesi, 37/376. Ayrıca bkz. Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 3/326.

Burada kastedilen “جَنَيْتُ لَكَ” (sana topladım) ifadesidir. Muzaf hazfedilip yerine muzafun ileyh geçmişir. Ayette hazfedilen muzaf “المكيل” veya “الموزون” (ölçülen) kelimeleridir.⁸⁸²

el-Fâik’te ise şöyle geçmektedir: “Musa, Nil nehrinin başına geldi ve onlara bir köprü inşa etti. Buradaki ifade “onlar için inşa etti” anlamına gelmektedir. Burada harf-i cer hazfedilmiş, zamir fiille birleştirilmiştir. Şunun gibi:

...وَلَقَدْ جَنَيْتُكَ أَكْمُوًا وَعَسَاقِلَا

Zürümme’nin şu sözü de buna örnektir:

فَلَانِصُ يَجْسُرُنَ الْفَلَاةَ بِنَا جَسْرًا.

فَلَا وَصَلْ إِلَّا أَنْ تُقَارِبَ بَيْنَنَا

(*Kavuşmamız ancak genç dişi develerin aramızdaki mesafeyi kısaltıp - çölde bize köprü olmasıyla mümkündür*)⁸⁸³

Bu, kim tarafından söylendiği bilinmeyen ve Sîbeveyh’in şâhitleri arasında yer almayan bir şâhiddir. Ancak dil ve nahiv kitaplarında oldukça meşhurdur. Zemahşerî’nin buradaki istişât etme sebebinden farklı olarak başka yerlerde de bu şâhitle istişât edilmiştir. Daha önce geçtiği üzere buradaki şâhit noktası, “lam” harf-i cerinin hazfedilmesi ve zaminin fiille bitişmesidir. Böylece zamir mansub olur. Bu, semaî bir şeydir. Bu konuda başka şâhitler de vardır.

İbn Hişam şöyle demiştir: “Daha önce geçtiği üzere, söylenmesine gerek olmayan bazı mefullere “lam” harfi eklemişlerdir. Ancak söylenmesi elzem olan bazı mefullerden bunu hazfetmişlerdir.” Sonra bu konuya dair Kur’an’dan ve şiirden örnekler

⁸⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/719.

⁸⁸³ Zemahşerî, *el-Fâik*, (ج س ر) maddesi, 1/214, 215. Zürümme’nin beyiti tavîl bahrindendir. “فَلَانِصُ” kelimesi, genç dişi deve anlamındaki “قُلُوصُ” kelimesinin çoğuludur. Bkz. Zürümme, Ğaylân b. ‘Ukbe, *Dîvânü Zürümme*, thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih (Beyrut: Müessesetü’l-Îmân, 1982), *Mülhaku Dîvânihi*, 1870 ‘ani’l-Fâik; Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, (ج س ر) maddesi, 1/139; Ebû Muhammed el-A‘râbî el-Esvedü’l-Ġandecânî, *Ferhatü’l-Edib*, thk. Muhammed Alî Sultânî (Dimaşk: Dâru’n-Nibrâs, Dâru’l-Kitâb, 1981), 67-69. Ancak bu son kaynakta beyit, İbn Miyâde’nin bir kasidesinden verilmiştir.

zikretmiştir. Buradaki ziyade ve hazf semaâdır, bahsi geçen fiiller hariç bunlarla kıyas yapılmaz.”⁸⁸⁴

4.2.2.6.14. İki mesele için meçhul şiirle istişhât etmiştir:

Zemahşerî, söyleyeni belli olmayan sözle iki farklı meselede istişhât etmiştir: “Açıklama harfleri “أَي” ve “أَنْ” dir. Örneğin “وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ” (*Musa kavminden adam seçti*)⁸⁸⁵ ayeti için “أَي: مَنْ قَوْمَهُ” (yani kavminden) demen buna örnektir. Burada “Bunun açıklaması ya da anlamı, ‘kavminden seçti’ demektir” demiş olursun. Şair şöyle demiştir:

وترمينني بالطرف، أي: أنت مذنبٌ وتقلينني، لكنَّ إياك لا أقلي

(*Sen suçlusun der gibi sinirle bana bakıyorsun - ve beni terk ediyorsun fakat ben seni asla bırakmayacağım*)⁸⁸⁶

“لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” (*Halbuki O Allah benim Rabbimdir*)⁸⁸⁷ ayeti için şöyle demiştir: “Bunun aslı “لكنَّ أُنَا” şeklindedir. Buradaki hemze hazfedilmiş, harekesi “لكنَّ” kelimesindeki sakin nun harfine verilmiştir. İki nun harfinin yan yana gelmesiyle idğam olmuştur. Şöyle diyen kişinin sözü de buna örnektir:

وترمينني بالطرف، أي: أنت مذنبٌ وتقلينني، لكنَّ إياك لا أقلي

"أي: لكنَّ أُنَا لا أقليك" (Yani, fakat ben seni terk etmeyeceğim demek istiyor)⁸⁸⁸

⁸⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 291.

⁸⁸⁵ A'raf 7/155.

⁸⁸⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 320. Beyit tavil bahrindendir. “تقلينني”, “bana buğzediyorsun” anlamına gelir. Beyit için bkz. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'an*, 2/144; Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Muhammed b. Kâsım, *el-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987), 189; İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsîne Sûre*, 5; İbnü'l-Esir, *el-Bedî'*, 2/435; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 8/140; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'alâ'l-Kâfiye*, 4/438, No. 904; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 233; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 106, No. 12, 523, No. 746; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal*, 606, No. 327; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 11/225, No. 918; *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebib*, 2/141, No. 113.

⁸⁸⁷ Kehf 18/38.

⁸⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/722.

Bu şâhidi kimin söylediği bilinmemektedir ve Sîbeveyh'in şâhitleri arasında yer almamaktadır. Ferra bunu Ebû Sevrân'dan okumuştur. Bu çok meşhur bir şâhiddir. Öyle ki Bağdadi “Bunun olmadığı nahiv kitabı çok azdır” demiştir.⁸⁸⁹

Zemahşerî iki farklı mesele için iki defa bununla istişhât etmiştir. Birincisi, “أَيُّ” harfinin açıklama için kullanılmasıdır. Bu meselede bir ihtilaf yoktur. Bu konu çok meşhur olduğundan Sîbeveyh sadece bunu zikretmekle kalmamış, “أَيُّ” harfinin de “أَنْ” harfi mânasına geldiğini söylemiştir. Ondan sonraki âlimler de, bunun açıklama anlamı taşımasına karşı çıkmamıştır. Bunun açıklama harfi mi atıf harfi mi olduğu konusunda ihtilaf edilse dahi, bunun kullanımı için semaî bir şâhitle istişhât etmemişlerdir.⁸⁹⁰ *el-Müstevfi*'de ikincisi Kûfelilere ve İbn Ferrahan'a, *el-Miftah*'ta ise Sekkakî'ye nispet edilmiştir.⁸⁹¹

İkinci mesele “ولكنَّ” ifadesindedir. Bunun aslının “ولكنَّ أنا” olduğunu kanıtlamak için bununla istişhât etmiştir. Buradaki hemze hazfedilmiş, harekesi ise kendinden önceki nun harfine verilmiştir. Böylece iki nun harfi idğam edilmiştir. Meşhur olan lehçeye göre “لنا” zahirindeki elif harfi hazfedilir. Bu, Ferra'nın açıklamasıdır. İbnu'l-Enbarî ve İbn Haluye de onu takip etmiştir. Zemahşerî de *el-Keşşâf*'ta onun görüşüne yer vermiştir.⁸⁹²

Ferra'nın Kisaî'den naklettiğine göre o, Arapların “ولكنَّ والله” dediğini duymuştur. Bununla kastettikleri “ولكنَّ أنا والله” (Ancak vallahi ben) ifadesidir. Bazılarının da “لنَّ” dediğini duymuştur. Bu “لنَّ أنا قائمٌ” (Ben ayakta değilim) mânasına gelmektedir. “لنَّ” ifadesi “لنَّ”in benzeridir ve ona hamledilir.⁸⁹³

Buna göre, bunun Arap lehçelerinden biri olduğu ortaya çıkmıştır.

Ebû Hayyân, beyitteki bu ifadenin kesin olmadığını belirterek Zemahşerî'ye itiraz etmiştir. Zira buradaki “لكنَّ” asıl halinde olabilir. İsmi ise hazfedilmiş bir zamir

⁸⁸⁹ Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 11/231.

⁸⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/162.

⁸⁹¹ Murâdî, *el-Cena'd-Dâni*, 233; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 106, No. 12, 523, No. 746; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 11/225; Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb, 2/141.

⁸⁹² Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/144; İbnü'l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 189; İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsine Sûre*, 5; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 11/225, No. 918; Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb, 2/141, No. 113.

⁸⁹³ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/145.

olabilir. Bunun takdiri ise “لكني” şeklindedir, ki beytin öncesi buna delâlet etmektedir.⁸⁹⁴ Bu, beyitteki ikinci vecihtir.

Üçüncü vecih ise, “لكن” ifadesinin isminin hazfedilen bir şan zamiri olmsıdır. Bu, İbn Yaiş’in seçtiği vecihtir. Zemahşerî’den de nakledilmiştir.⁸⁹⁵ Böylece bu beyitle istişhât etmesi iki amaca binaen olmuştur: İlki örnek verme amacıdır, ikincisi ise Kisaî’den nakledildiği tespit edilen bir lehçenin ayetle açıklanmasıdır.

4.2.2.2.6.15. Bir lehçeyi ispat etmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir (Bu Sîbeveyh’in şâhitlerinden değildir. Bunu destekleyen başka şâhitler vardır):

Zemahşerî Arapların bir veya birden fazla lehçesini ispat için söyleyeni belli olmayan sözle istişhât etmiştir. Bu söz Sîbeveyh’in şâhitleri arasında bulunmasa bile kendisini destekleyen başka şâhitler vardır. Bu durum da söz konusu şâhidi örneklendirmeye yaklaştırmaktadır. Şu sözü buna örnektir:

وَدَغَ ذا الهوى قبل القلى، تَرَكَ ذِي الهوى متين القوى خير من الصرم مزدرا

(Sevdiğini seni kızdırmadan önce terk et - Zira onu severken terk etmen aranızda düşmanlık çıkınca terk etmenden daha hayırlıdır)⁸⁹⁶

Belirttiğine göre buradaki şâhit, fasih Arapların lehçelerine göre “مزدرا” kelimesindeki sad harfinin ze harfine ibdal edilmesidir. Bununla birlikte iki şâhit daha

⁸⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, 6/122; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 7/493, No. 3164.

⁸⁹⁵ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 8/140; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, 11/230.

⁸⁹⁶ Tavîl bahrindendir. “القلى” kin, “الصرم” ise ilişkilerin koparılması anlamına gelir. Bu beyitin öncesinde ise şu beyit yer almaktadır:

يَدُ الدَّهْرِ لَمْ يَبْذُلْ لَكَ الْوَدَّ مَدِيرًا إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَبْذُلْ لَكَ الْوَدَّ مَقِيلًا

Bu iki beyiti İbn Düreyd amcasından, o babasından, o da Kelbî’den “مصدرا” kelimesiyle rivâyet etmiştir ve bu haliyle beyitte şâhit bulunmaz. Sağânî ise bunları üç beyit olarak rivâyet etmiştir. Bkz. İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *el-Müctebâ* (Hindistan: Dâiretü’l-Me’ârifî’l-Osmâniyye, 3. Baskı, 1962), 67; Sağânî, el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen, *et-Tekmile ve’z-Zeyl ve’s-Sile li Kitâbi Tâcü’l-Luğâ ve Sihâhu’l-Arabiyye*, thk. Abdulalîm et-Tahâvî vd. (Kahire: Matba’atü Dâru’l-Kütüb, Sadru’l-Cüz’i’l-Evvel ve’l-Cüz’ü’s-Sâdis, 1979), (ز د ر) maddesi, 3/8; İbn Cinnî, *Sırru Sınâ’ati’l-İ’râb*, 1/196; İbn ‘Usfûr, *el-Mümti’*, 274; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 391; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 10/52; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (ص د ر) maddesi, 4/448; Şerîf el-Cürçânî, *Şerhu Ebyâti’l-Mufasssal*, 709, No. 407; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, (ز د ر) maddesi, 11/418, (ص د ر) maddesi, 12/294. Keyyân Ahmed Hâzîm de “eş-Şevâhidü’n-Nahviyye beyne’l-Mechûli’n-Nisbe ve’l-Kirâ’âti’l-Kur’âniyye el-Mufasssal li’z-Zemahşerî Enmûzecen”, 63’te bu beyiti söyleyeni meçhul olarak vermiş ve bunun Kur’an’daki alternatifinin Kasas 28/23. ayet olduğunu söylemiştir.

zikretmiştir. Birincisi meşhur bir mesel, ikincisi ise Hatem'e ait bir sözdür. Bunu Sağani nakletmiştir.

4.2.2.6.16. Nahiv âlimlerinin tevcihinde ihtilaf etmesiyle birlikte bir lehçeyi ispat etmek için meçhul şiirle istişhât etmiştir:

Bu istişhât, nahiv alimleri tarafından farklı şekillerde tevcih edilmesi yönüyle bir önceki istişhâttan farklıdır. Nitekim bunu bazı nahiv alimleri lehçe olarak sayarken kimileri de kıyâsa göre tahriç etmişlerdir. Üçüncü bir grup ise bunu şâz saymıştır. Nitekim o şöyle demiştir: “Bazı Araplar “أُن” harfini “ما”ya benzeterek, bundan sonra gelen fiili ref ederler. Şair şöyle demiştir:

أُن تَقْرَأْنَ عَلَى أَسْمَاءَ وَيَحْكُمَا مَنِّي السَّلَامَ وَأَنْ لَا تُشْعِرَا أَحَدَا

(Ey iki arkadaşım sevdiğime selamımı iletmenizi - ve bunu kimseye söylememenizi rica ediyorum)⁸⁹⁷

“أَنْ يُنِمَّ الرَّضَاعَةُ” (Emzirmeyi tamamlamak)⁸⁹⁸ ayeti, Mücahid'den ötre harekeli şekilde nakledilmiştir.⁸⁹⁹ Yukarıdaki beyit, Sa'leb'in okuduğu üç beyitten biridir. Şöyle demiştir: Bu bir lehçedir. Burada “أُن” “ما” harfine benzetilmiştir. Şiir şöyledir:

يَا صَاحِبَيَّ قَدْتُ نَفْسِي نُفُوسَكُمَا إِنْ تَقْضِيَا حَاجَةً لِي خَفَّ مَحْمُلُهَا

أَنْ تَقْرَأْنَ عَلَى أَسْمَاءَ - وَيَحْكُمَا - وَحَيْثَمَا كُنْتُمَا لَقَيْتُمَا رَشَدَا

نَسْتَوْجِبُا نِعْمَةً عِنْدِي بِهَا وَيدَا مَنِّي السَّلَامَ وَأَلَّا تُخْبِرَا أَحَدَا

⁸⁹⁷ Basît bahrindendir. Bkz. Sa'leb, *Mecâlisü Sa'leb*, 1/322; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/390; *Sırru Sinâ'ati'l-I'râb*, 2/549; *el-Munsif*, 1/278; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/459; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 7/15, 8/143, 9/19; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/44; *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 3/1527, No. 998; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'alâ'l-Kâfiye*, 4/35, No. 627; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 46, 915; *Telhisü's-Şevâhid*, 389; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 220; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, 3/1379, No. 1015; 'Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 4/1859, No. 1062; Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal ve'l-Mütevasıt*, 608, No. 329; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 8/420, No. 642; *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 1/100, No. 33.

⁸⁹⁸ Bu ifade “وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنِمَّ الرَّضَاعَةُ” *Emzirmeyi tamamlamak isteyen için, analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.* (Bakara 2/233) ayetinde geçer. Ebû Hayyân bu kıraati nahiv âlimlerinin Mücâhid'e nispet ettiklerini söylemiştir. Bkz. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzî'l-Kur'ân*, 21; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 2/223; Hatîb, *Mu'cemü'l-Kirâ'ât*, 1/321. Ayrıca bkz. Bir sonraki kaynaklar.

⁸⁹⁹ Zemaşşerî, *el-Mufasssal*, 321.

(Ey iki arkadaşım! Canım size feda olsun - Siz doğru yoldasınız

Eğer benim bir ihtiyacımı giderirseniz yükümü hafifletmiş olursunuz - Çok büyük bir nimet hak etmiş olursunuz.

Sevdiğime selamımı iletmenizi - ve bunu kimseye söylememenizi rica ediyorum)

Buradaki şâhid, kendinden sonraki ifadeyi mansub yapan master “أن” harfinden sonraki “تقرآن” fiilinin merfu olmasıdır. Mâna açısından “ما” harfine benzetildiği için ona hamledilmiştir.

Zemahşerî, kim tarafından söylendiği bilinmeyen bir şâhitle bir lehçeyi ispat etmiştir. Bu şâhidi kimseye nispet etmemiştir. Bu konudaki açıklamalarından anlaşılan, “تقرآن” harfine hamledilerek “أن” harfinden sonra gelen fiilin merfu olması -Bazı Araplar tarafından çok az kullanılsa da- genel geçer bir durumdur.

İbn Yaiş’in söylediğine göre Zemahşerî’nin buradaki ifadeleri, Sîrafi’nin *el-Kitab* şerhinden nakledilmiştir. İbnü'l-Esir bunu Zemahşerî’den nakletmiştir. Nahiv âlimleri, bu konuyla ilgili Ferra’nın okuduğu başka bir şiiri şâhit olarak kullanmışlardır. (Ferra şöyle demiştir: Kasım b. Ma'n bana şu şiiri okudu:

قَدْ- إِنْ نَجَوْتَ مِنَ الرِّوَا ح

إِنِّي زَعِيمٌ-يَا نُوبِ

فَ مِنْ الغُدُوِّ إِلَى الرِّوَا ح

وَسَلِمْتَ مِنْ عَرَضِ الحُنُوِّ

مَ يَرْتَعُونَ مِنَ الطَّلَا ح

أَنْ تَهْطِطِينَ بِلَادَ قَو

(Ey küçük deve eğer zayıf - düşmekten kurtulursan ben kefilim

Gidip gelirken karşılaştığın - tehlikelerden korunursan

Hayvanlarını talah ağacıyla otlatan bir - kavmin topraklarına varacağına (kefilim))

" أن تهبطين " merfu olmuş, " أن تهبطي " dememiştir.⁹⁰⁰

Hilafa sebep olan mesele, " أن " harfinden sonra gelen muzari fiilin merfu olmasıdır. Bu " أن " nasb eden bir harf olup amel etmemiş midir, yoksa şeddeli olup sakın hale getirilmiş ve şan zamiri olan ismi hazfedilmiş bir harf midir?

Şayet nasb eden bir harf ise, aynı mânayı taşıdığı " ما " harfine hamledilerek burada neden amel etmemiştir? Yahut neden, lafız açısından benzediği, şeddeli iken sakın yapılan " أن " harfine hamledilmemiştir?

" أن " harfinden sonra gelen merfu muzari fiil bir lehçe midir? Zayıf ve nadir bir kıyas mıdır? Yoksa kıyas yapılamayacak şâz bir kullanım mıdır?

el-Mufasssal'da geçen, Sa'leb'in görüşüdür. Zemahşerî, *el-Kafiyetü's-Şâfiyetü* şerhinde İbn Mâlik, Razi Esterabadi ve İbn Hişam bu görüşü benimsemiştir. İbn Yaiş bunu Bağdatlılara, nahiv âlimleri ise Basralılara nispet etmiştir. İbn Hişam *Telhisu's-Şevahid* adlı eserinde bunun şâz olduğunu belirtmiştir. Râzi, daha önce geçtiği üzere lafızları benzediği için bu " أن " harfinin, şeddeli iken sakın olan " أن " harfine veya mastar " ما " harfine hamledilmiş olma ihtimaline değinmiştir.

Farisi, İbn Cinnî ve İbn Usfur, bunun şeddeli iken sakın olan " أن " olduğunu söylemiştir. İbn Cinnî, bunu kıyas ve kullanım açısından şâz saymıştır. Bu sakın harften sonra gelen fiil olumluysa ise bu harfin arasına sin harfî, " سوف " ya da " قد " gelmesi gerekmektedir. Cümle olumsuzsa, " لا " gelmesi gerekmektedir. İbn Yaiş bu görüşü Basralılara nispet etmiş ve mastar " أن " harfinin " ما " harfine benzetilmesini kabul etmemiştir. Çünkü " أن " harfî kendisinden sonra gelen fiilin durumuna göre mazi

⁹⁰⁰ Meczû kâmil bahrindendir. Kâsım b. Ma'n, Kûfe kadısıdır. " زعيم " kefil anlamına gelir. " نويقة " küçük deve, " زواح " ise gidiş demektir. " العرض " zaman içinde meydana gelen olaylardan her biri için kullanılır. " حتوف " ise, ölüm anlamındaki " حتف " kelimesinin çoğuludur. " طلاح " da, çok dikenli uzun, gölgesinde insanların ve develerin serinlediği bir ağaç türü olan " طلحة " kelimesinin çoğuludur. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/136; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/389; *Sirru Sinâ'ati'l-İ'râb*, 2/448; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 7/9; *Şerhu't-Teshîl*, 2/44; *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 3/1528, No. 1001; İbn Hişam, *Telhîsü's-Şevâhid*, 383; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 3/1379, No. 1014; 'Aynî, *el-Mekâsîdu'n-Nahviyye*, 2/764, No. 290; Şâtûbî, *el-Mekâsîdu's-Şâfiye*, 2/403; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, 8/421; *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 1/136.

ya da müstakbel anlamı kazanır. “ما” ise şimdiki zamana delâlet eder. Nahiv âlimleri bu görüşü Kûfelilere nispet etmiştir. İbn Mâlik de bunu tercih etmiştir.”⁹⁰¹

Şâtıbî'ye göre Sîbeveyh, zayıf ve nadir olmasına rağmen bu şekildeki fiillerin merfu olmasına cevaz vermiştir. Sîbeveyh şöyle demiştir: “Bil ki senin “قد علمت أن تفعل ذاك” (Senin şöyle yaptığını öğrendim) demen doğru değildir. “قد علمت أن فعل ذاك” demen de uygun olmaz. Ya da olumsuz olarak “لا” eklemen doğru değildir. Bunu yapma sebepleri, buradaki “أنه” ifadesini hazfetmeleridir. Buradaki sin harfini ya da “أنه” ifadesini zikretmek yerine bunları takdir etmeyi yeğlemişlerdir.”⁹⁰²

Bu açıklama Ebû Hayyân'ın dediği gibidir: “Anlaşılan odur ki “أن” harfinden sonra gelen muzari fiilin merfu olması, şiirin zaruretlerine has bir durumdur. Buradaki şiir ve Mücahid'e nispet edilen kıraat dışında, “أن” harfinin nasb etmeme gibi bir durumu yoktur. Bu nedenle bu şâhitler üzerine bir kaide inşa edilemez.”⁹⁰³

Sonuç olarak aşağıdaki maddelere ulaşılmaktadır:

- 1- Âlimlerin birçoğu kim tarafından söylendiği bilinmeyen şiirle istişhât etmeye teorik olarak karşı çıkmıştır. Ancak uygulamada bu tür şiirlerle istişhât etmişlerdir.
- 2- Ebû Hayyân ve talebesi İbn Hişam, bununla istişhât etmeyi onaylamıştır.
- 3- Bazı âlimler, güvenilir biri tarafından rivâyet ediliyorsa bununla istişhât etmeyi kabul etmiştir.
- 4- Zemahşerî, bununla istişhât edilmemesi gerektiğine işaret etmiştir. Ancak *el-Mufasssal*'da kim tarafından söylendiği bilinmeyen 46 şâhitle istişhât etmiştir. Diğer kitaplarında da bu şekildeki başka şâhitlerle istişhât etmiştir.
- 5- Bazı meçhul şiirlerin kim tarafından söylendiği sonradan öğrenilmiştir.
- 6- Zemahşerî'nin kitaplarında yer alan meçhul şâhitlerin çoğu Sîbeveyh, Kisaî ve Ferra gibi güvenilir imamlar tarafından rivâyet edilmiştir.
- 7- Zemahşerî'nin istişhât ettiği şâhitlerin pek çoğu başka şâhitlerle desteklenmiştir.

⁹⁰¹ İbn ‘Usfûr, *Şerhu Cümeli’z-Zeccâci*, thk. Sâhib Ebû Cinân (Irak: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şûûni'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1982), 1/437, No. 297.

⁹⁰² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/167. Ayrıca bkz. Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiyye*, 2/403.

⁹⁰³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 2/223.

8- Zemahşerî, kim tarafından söylendiği bilinmeyen şâhitlerin çoğuyla şâz olduklarını belirtmek için istişhât etmiştir.

9- Zemahşerî, “(تَفَعَّلَ)” fiilinin “تَفَعَّلَ” şeklinde bir mastarı olduğuna, ikinci bir çeşidi olmayan ferd bir şâhitle istişhât etmiştir. Ancak bunu destekleyen bir kıyas vardır. Zemahşerî dışındakiler, bunun şâz olduğunu ve bununla kıyas yapılamayacağını belirtmiştir.

10- Zemahşerî,

كُلُّوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمْ تَعْفُوا فَإِنَّ زَمَانَكُمْ زَمْنٌ حَمِصٌ

Şiirinde olduğu gibi, meçhul bir şâhitle birkaç defa istişhât edebilmektedir.

11- Aşağıdaki şiir hariç, Zemahşerî'nin istişhât ettiği şâhitlerin hepsiyle ondan önceki nahiv âlimleri tarafından istişhât edilmiştir.

وَقَدْ دَقَّقْنَا مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ وَعَلَّمَ بَيَانَ الْمَرْءِ عِنْدَ الْمُجَرَّبِ

Ondan önce kimse bu şâhitle istişhât etmemiştir. O da bunun tamamıyla istişhât etmemiş, beytin ikinci yarısını kullanmıştır. Bu, hamaset konusunda meşhur bir meseldir. Zemahşerî için bunun yeri ayrıdır.⁹⁰⁴ Merzukî, bunun şâhit olarak kullanıldığı noktaya işaret etmiştir. Onun birçok şâhidi vardır.

4.2.2.3. Masnû şâhid:

Masnû şâhid, müvelled bir âlim veya şairin, şiiriyle istişhât edilen bir şaire veya Araplardan birine nispet ettiği uydurma ve zayıf ifadelerdir.

Âlimler, uydurma beyit ile meçhul beyit arasında fark olduğunu belirtmiştir. Ebû Hayyân, bir şâhidin meçhul olduğunu tespit ettikten sonra şöyle demiştir: “Belki de bu uydurmadır.” Aynî buna bir açıklama getirmiş ve “Bunu bedevilerden biri söylemiştir”

⁹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/87.

demiştir.⁹⁰⁵ Bu, uydurma ve meçhul şâhidin farklı olduğuna işaret eden açık bir ifadedir.

Muhammed b. İshak b. Yesâr, Halefû'l-Ahmar ve Hammad er-Raviye, şâhit vaz etmekle meşhur olmuş âlimlerdir.⁹⁰⁶

Halil, bu konuda mahir olan kimselerin hile yoluyla dile eklemeler yaptığını söylemiştir.⁹⁰⁷

Rivâyet edildiğine göre Ebû Amr b. ‘Ala, nakil konusundaki titizliği ve üstün mevkisine rağmen hayatında bir kez bir şiiri kendi söylemiş gibi rivayet etmiş ve bunu A'sa'ya nispet etmiştir.⁹⁰⁸

İbn Sellam el-Cümahi, uydurma şiirin, âlimler arasında bilinen ve yaygın olan bir şey olduğunu; ancak bunun herhangi bir hüccet değerinin, anlamsal veya edebî bir faydasının olmadığını düşünmektedir. Bu, çöl Araplarından duyulmamış ve âlimlere arz edilmemiş bir şiirdir. Âlimlerin, sıhhatinde ittifak ettikleri şiirleri ise kimsenin inkâr etmesi mümkün değildir. Bazı şiirlerde ise ihtilaf edilmiştir.⁹⁰⁹ el-Cümahi, şiir rivâyet edenlerin uydurma şiir okuduğunu ve bunun uydurma olduğunu söylediklerini belirtmiştir.⁹¹⁰

Ebû Amr b. A'la'dan da buna yakın bir ifade rivâyet edilmiştir. Ona göre, râvilerin veya müvelledûnun vaz ettiği bu tür ifadeleri ayırt etmek, âlimler için hiç de zor değildir. Ayırt etmekte zorlandıkları nokta, çöl ehlinde bir oğulun babasına ya da bir adamın kabilesinden başka birine nispet ederek vaz ettiği şiirlerdir.⁹¹¹ Hiç şüphesiz bunlarla istişhât edilmektedir, zira bunları vaz edenler görünüşte konuşmalarıyla istişhât edilen kimselerdir.

⁹⁰⁵ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 1/201; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 1/256.

⁹⁰⁶ İbn Sellâm, *Tabakâtü Fuhûli's-Şu'arâ*, 1/48; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/173, 175-176.

⁹⁰⁷ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 48; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/137, 171; *el-Iktirâh*, 101.

⁹⁰⁸ Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/310.

⁹⁰⁹ İbn Sellâm, *Tabakâtü Fuhûli's-Şu'arâ*, 1/4; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/171.

⁹¹⁰ Bkz. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/175.

⁹¹¹ Bkz. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/174-175.

Süyûti, şâhit vaz etmenin sebeplerinden birinin, âlimin benimsediği görüşü desteklemek istemesi olduğunu belirtmiştir. Bu sayede âlim mevzu/uydurma bir şâhitle görüşünü teyit eder, söylediği yanlış sözü doğrulamak için şâhidi bunun için kullanır.⁹¹²

Araştırmacıların bir kısmı, bazı şiirlerin, mevzu olduklarına dair açık işaretler taşıdığını düşünmektedir. Eğitsel beyitler ve bilmece tarzındaki beyitler bunlara örnektir.⁹¹³ Açıkçası bu beyitler, nahiv âlimlerinin istişât etmek için zikrettiği beyitlerden değildir. Sadece alıştırma yapmak ve sözü etkileyici kılmak için kullanılmaktadır. Bazı âlimler yalnızca bu tür beyitlerin yer aldığı kitaplar telif etmiştir.⁹¹⁴

Ebû Amr'ın açıklamasında geçtiği üzere, mevzu şiirle, söyleyeni dışında birine nispet edilen şiir de kastedilebilir. Sîbeveyh, Tarafe b. Abd'e nispet edilen mevzu bir şiir zikretmiştir.⁹¹⁵ Ancak araştırmamızın konusu bu değildir. Çünkü mevzu şâhitle kasıt, kaide ispat etmek için vaz edilen nahiv şâhitleridir. Şâhidi, Tarafe'nin veya şiirleriyle istişât edilen bir başkasının söylemesi arasında bir fark yoktur.

Müzher adlı eserde, uydurma şiir ve kelimelerle ilgili birçok örnek vardır.⁹¹⁶

4.2.2.3.1. Zemahşerî'nin masnû şâhidi kabul etmemesi:

Zemahşerî'nin, mevzu şâhidi kabul etmediğini açıkça belirttiği metinleri vardır. Bu konuda şöyle demiştir: “Bu ilimle ilgilenenlerin çoğunun -Allah’ın kelimesindeki müşkil bir vechi açıklamakta zorlandığında- Arapların bilmediği bir lehçe veya ifade ortaya atmaya cüret ettiğini görürsün. Bu, Allah'a sığınılması gereken bir cürettir.”⁹¹⁷

⁹¹² Bkz. Süyûtî, *el-Iktirâh*, 102.

⁹¹³ Bkz. Cevdet Mebrûk, *İşkâliyyetü's-Şâhidi'n-Nahvî*, 50-51.

⁹¹⁴ Bu âlimlerden biri de, *et-Tirâz fî'l-Ehâcî* eseriyle Süyûtî'dir. *el-Eşbâh ve'n-Nezâirü'n-Nahviyye* eserinde de beşinci ilim türü olarak yer alır. Ayrıca Tâhâ Abdurraûf Sa'd'ın tahkiki ile müstakil olarak da el-Matba'atü'l-Ezheriyye li't-Türâs'ta basılmıştır.

⁹¹⁵ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/255.

⁹¹⁶ Bkz. Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/177-183.

⁹¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/222. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, (ل ز ه) maddesi, 1/26.

Zemahşerî, mevzu olması sebebiyle bazı şâhitlerle istişhât etmeyi reddetmiştir. Meselenin ayrıntıları şu şekildedir:

1- “طَه” ayetini,⁹¹⁸ Akk b. Adnan lehçesine göre “Ey adam!” ya da “Ey falanca!” (يا هذا) şeklinde tefsir etmeyi zayıf saymıştır. Bu lehçeye göre “يا” ifadesindeki ye harfi ta harfine dönüşür. “هذا” kelimesi de “ها” şeklinde kısaltılır. Ardından şöyle demiştir: “İstişhât edilen şu beytin uydurulmuş olduğu apaçık ortadadır:

إِنَّ السَّفَاهَةَ -طَاهَا- فِي خَلَائِقِكُمْ لَا قَدَسَ لِلَّهِ أَخْلَقَ الْمَلَاعِينَ

(*Ey adam! Sefahat sizin tabiatınızda var - Allah, kötü ahlaklılardan uzak etsin*)⁹¹⁹

Ebû Hayyân buna cevaben, Zemahşerî’nin, Akk b. Adnan’ın nahve uygun olarak söylemediği bir şeyle tahminde bulunduğunu söylemiştir. Zira buradaki iki harfi birbirine dönüştürme ve hazfetme, Arapçada yeri olan bir şey değildir.⁹²⁰ Aslında Zemahşerî, bu hatayı tevcih etmek için bunu zikretmiştir.⁹²¹ Yoksa hem sıhhatinden şüphe edilen, hem de Akk b. Adnan’ın nahiv kaidelerine uymayan bir kullanımıyla neden ilgilensin?

Zemahşerî’nin sözünü ettiği lehçeyi, Mâverdî ve Vahidî nakil konusundaki zafiyetiyle tanınan İbn Saib el-Kelbî’den nakletmiştir.⁹²² Kutrub’dan nakledildiğine göre bu, Tay lehçesine ait bir kullanımdır. Ayrıca bunun Süryanice, Nebatice veya Habeşçe olduğu rivâyet edilmiştir.⁹²³

⁹¹⁸ Tâhâ 20/1.

⁹¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/50. Basîr bahrinden olan bu beyit, Yezîd b. el-Mühelhil’e nispet edilir. “سفاهة” kelimesi cahillik, ahmaklık ve hafiflik anlamına gelir. “خلائق” ise huylar demektir. Beyit için bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’ ve’l-İ’lân, 1. Baskı, 2001), 16/8; İbnü’l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 404; Mâverdî, Alî b. Muhammed, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye), 3/392; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-Basît*, 14/348; Sa’lebî, *el-Keşfü ve’l-Beyân*, 6/236; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî & İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 2. Baskı, 1964), 11/166; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîr*, 7/309; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 8/6, No. 3270; Alûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, 8/464.

⁹²⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîr*, 6/212.

⁹²¹ Hatanın tevcihinin örneği için bkz. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 340.

⁹²² Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Mizânü’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1. Baskı, 1963), 3/556, No. 7574.

⁹²³ Bu lehçeler, tefsir kitaplarında ve bunlardan naklen de dil kitaplarında sıkça aktarılmıştır. Ayrıca bkz. Halîl, *el-Ayn*, 3/347; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, 5/231; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, (ط ه ط ه) maddesi, 36/431.

Kurtubî bunun Tay, Akel ve Akk lehçelerine ait olduğunu nakletmiştir.⁹²⁴ Şayet Kutrub'dan nakledilenler doğruysa, ondan gelenler hariç, dil âlimlerinin bu konuda tespit ettikleri bir şey yoktur.

Mâverdî bu beyti Zeyd b. Mühelhil'e nispet etmiştir.⁹²⁵ Bu beyit tefsir kitaplarında sıkça kullanılır. Bu konuda başka bir şâhit daha vardır.

Zemahşerî'nin ifadelerinden anlaşılan, bunun vaz edildiği/uydurulduğu kanaatine varma sebebi, beytin üslubudur. Ayrıca bu şiir, dil imamlarından biri tarafından bilinseydi bunu inkâr edemezdi. Böyle düşünmesine iki şey sebep olmuştur: Üslup ve rivâyetin zayıflığı.

2- “وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا” (*Kimi kullarını O'nun bir parçası saydılar*)⁹²⁶ ayetinin tefsirinde de buna benzer bir şey vardır. Ayetteki “جزء” kelimesinin dışı olarak tefsir edilmesini, tefsir ilmindeki bid'atlerden saymıştır. Şöyle demiştir: “Buradaki “جزء” kelimesinin Arapçada bir kadın adı olduğunu iddia etmek, Araplar hakkında yalan söylemekten başka bir şey değildir. Bu sonradan ortaya atılmış uydurma bir şeydir. Onlar bununla da yetinmemiş, bir de bundan “أجزاء المرأة” (Kadın doğurdu) ifadesini türetmişlerdir. Sonra bununla ilgili beyit üstüne beyit uydurmuşlardır:

..... إن أجزاء حرّة يوماً فلا عجب
....." زَوْجُهَا مِنْ بَنَاتِ الْأَوْسِ مُجَزَّةٌ

(Hür kadın bir doğurursa, bunda şaşılacak bir şey yoktur -)

(Evs kızlarından biriyle evlendirildim -)⁹²⁷

⁹²⁴ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, 11/166.

⁹²⁵ Bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 3/392.

⁹²⁶ Zuhurf 43/15.

⁹²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/241. Bu iki beyit basît bahrindendir. İlkini kime ait olduğu bilinmemekte olup devamı şöyledir: “قد تُجزئ الحرّة المنكار أحيانا . Buradaki “أجزاء” kelimesi, kız doğurmak demektir. Yani beyitte şöyle denmektedir: “Hür kadının kız doğurmasında bir gariplik yoktur, o kız da doğurur erkek de.” İkinci beyit ise Ensar'dan birine nispet edilmekte olup devamı “للغوسج اللدن في أبياتها زجل” şeklindedir. “بنات الأوس” ibaresi, Medine'deki bir Ensar'ın kabilesi anlamına gelir. “مجزنة” kelimesi, kız doğuran kadına, “عوسج” ise bir tür dikene denir. Burada ise kelimeyle kastedilen, bu dikenden elde edilen yün eğirme çubuğudur. Beyitteki şâhit ise, “أجزاء” kelimesinin kız doğurmak mânasında gelmesidir. İki beyit için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Ğarîbü'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978), 396; Ezherî,

Aslında bu ifadeler Zeccac ve Ezherî'ye aittir. Zeccac şöyle demiştir: “Dil ehlinde bazıları bana, “جزء” kelimesinin kadın anlamına geldiği bir beyit okudu. Bu beyit eski bir beyit miydi, yoksa uydurma mıydı bilmiyorum.” Bundan sonra ilk beyti zikretmiştir.⁹²⁸

Dilciler, Zeccac'ın bu sözlerini nakletmiştir. Ezherî de bunları zikretmiş, sonra diğer beyti delil olarak kullanmıştır. Ardından kendisinin bu kelimenin kadın anlamına geldiğini bilmediğini ve kadim şiirlerde de buna rastlamadığını belirtmiştir. Araplardan güvenilir imamların da bunu rivâyet ettiğini görmemiştir. Böylece bunun uydurma olduğu kanaatine varmıştır.⁹²⁹ Bu nedenle Zeccac'ın sözlerini naklederken birinci beytin de uydurulmuş olduğuna işaret etmiştir. Zebîdî, Zeccac'ın sözlerini Sa'leb'e nispet etmiştir.⁹³⁰

Sa'leb, bu beyti meclislerinde okumuştur. İbn Kuteybe bunu Mufaddal b. Seleme'den ve İbn Manzûr'dan rivâyetle okumuş, bunun rivâyetini Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'ye nispet etmiştir.

Dil açısından bakıldığında ise Sarakustî, İbn Sîde, Firuzabadî ve diğerleri bunun böyle bir mânaya gelebileceğini onaylamıştır.

Buradan, Zemahşerî'nin bu beyitlerin uydurma olduğu hususunda Ezherî'yi takip ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu konuda tüm dilciler onunla aynı fikirde değildir.

3- Şairin şu sözü de bu kabildendir:

إذا ما خَشَوْا من مُحدثِ الأمرِ مُعْظَمًا

هم الأمرون الخير والفاعلونه

Tehzîbü'l-Luğa, 11/100-101; İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000), 7/480; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ج ز أ) maddesi, 1/47; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 8/10; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 9/578, No. 3989, 3988; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ج ز أ) maddesi, 1/172. Sadece ilk beytin geçtiği yerler için bkz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 4/406-407; Serkastî, Saîd b. Muhammed, *Kitâbü'l-Ef'âl*, thk. Huseyn Muhammed Şeref (Kahire: Müessesetü Dâri's-Su'ab li's-Sahâfe ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1975), 2/251, No. 1869. Sadece ikinci beytin geçtiği yerler için bkz. Sa'leb, *Mecâlisü Sa'leb*, 1/145.

⁹²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, 4/406-407.

⁹²⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 11/100-101.

⁹³⁰ Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ج ز أ) maddesi, 1/172.

(Onlar iyiliği emreder ve iyilik yaparlar - Her şeyi meydana getiren yüce yaratıcıdan sakınırlar)⁹³¹

“الفاعلونه” ve *el-Keşşâf*’ta yer alan başka bir rivâyetteki “الأمرونه” kelimesinde, nun harfi ve zamir bir arada bulunmaktadır. Sîbeveyh, bu ve bunun benzeri bir şahit için “Bunun uydurma olduğunu iddia etmişlerdir” demiştir. Bu nedenle Zemahşerî “Bu, amel edilmeyen şahitlerdendir⁹³² ve ancak şiirlerde geçebilecek zayıf bir ifadedir.”⁹³³ demiştir. Ayrıca “مُطْلِعُونَ” (Bana bakıyor musunuz)⁹³⁴ kıraatiyle istişhât etmeyi de reddetmiş, bunun zayıf olduğunu belirtmiştir.

4- Şairin şu sözü de buna örnektir:

ز ج القلوص أبي مزاده

فزعجتها بمزجة

(Ebû Müzade’nin mızrağının demir kısmıyla - genç deveyi dürttüm)⁹³⁵

Burada muzaf ve muzafun ileyh birbirinden ayrılmıştır. Sîrafi şöyle demiştir: “Bu beyitte, rivâyet ehlinin onaylamadığı şeyler vardır.”⁹³⁶ İbn Halef şöyle demiştir: “Bu beytin Medineli bazı müvelledûna ait olduğu rivâyet edilmiştir. Yine şiirleri hüccet kabul edilmeyen kadına benzeyen erkeklerin bu beyti okudukları rivâyet edilmiştir.”⁹³⁷

Bu nedenle Zemahşerî bununla istişhât etmeyi kabul etmemiştir. İbn Âmir’in “قَتْلُ” (أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ) (Ortakları çocuklarını öldürmeyi hoş gösterdi)⁹³⁸ kıraatini de reddetmiştir. Daha önce kıraatler konusunda geçtiği üzere, Sîbeveyh bunu kusurlarından kurtarmıştır.

⁹³¹ Hem *el-Mufasssal*’da hem de *el-Keşşâf*’ta aynı konu için bununla istişhât etmiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/45; *el-Mufasssal*, 101. Beyit tavîl bahrinden olup, kim tarafından söylendiği bilinmemektedir. Geçtiği yerler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/188; Ferrâ’, *Me’âni l-Kur’ân*, 2/44; Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân ve l-râbuhû*, 4/305; Ezherî, *Me’âni l-Kur’ân*, 2/319-320; Fârisî, *el-Mesâilü l-Halebiyyât*, 321; İbn Ya’îş, *Şerhu l-Mufasssal*, 2/125; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve t-Tekmîl*, 10/348; Bağdâdî, *Hizânetü l-Edeb*, 4/269, No. 296.

⁹³² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 101.

⁹³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/45.

⁹³⁴ Sâffât 37/54. Tahricine daha önce yer verilmiştir.

⁹³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/70; *el-Mufasssal*, 110. Tahricine daha önce yer verilmiştir.

⁹³⁶ Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/241.

⁹³⁷ Bağdâdî, *Hizânetü l-Edeb*, 4/415.

⁹³⁸ En’âm 6/137. Tahricine daha önce yer verilmiştir.

4.2.2.3.2. Zemahşerî mevzu olduğu söylenen beyitlerle istişhât etmiştir:

Zemahşerî, mevzu olduğu söylenen beyitlerle istişhât etmiştir. Bu beyitler şunlardır:

1- Şair şöyle demiştir:

يَلْمُونَنِي فِي حُبِّ لَيْلَى عَوَازِلِي وَلَكِنِّي فِي حُبِّهَا لَعَمِيْدُ

(Leyla'nın aşkı sebebiyle beni ayıplıyorlar - Halbuki ben onun aşkıyla ayaktayım)⁹³⁹

“لكنّ”nin haberine lam harfinin gelemeyeceğini kanıtlamak için bununla istişhât etmiştir. Basralılar da bu kanaattedir. Şöyle demiştir: “Bu şâzdır, dikkate alınmaz.”⁹⁴⁰ Ayrıca “لكنّ إني” ifadesinin asıl olduğuna ve “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” ayetinin⁹⁴¹ aslının “لكنّ أنا” olduğuna itimat edilmez.”⁹⁴²

Semîn el-Halebî bunu zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Bu beytin uydurma olduğunu söylemişlerdir. Bu beyti kimin söylediği bilinmemektedir.”⁹⁴³

Daha önce geçtiği üzere bu beyti Ferra rivâyet etmiştir.⁹⁴⁴ Nahiv âlimlerinin bu beyti kabul etmemesinin sebebi, kıyasa muhalefet etmesidir. Zaten Zemahşerî bununla bir kaideyi ispat etmek için istişhât etmemiştir. Yalnızca şâz olduğunu beyan etmek için bunu zikretmiştir.

2- Şairin şu sözü de buna örnektir:

اضربْ عَنْكَ الهمومَ طَارِقَهَا ضربَكَ بالسوطِ قَوْنَسَ الفَرَسِ

⁹³⁹ Tahricine daha önce yer verilmiştir. Zemahşerî'nin bununla istişhât ettiği dil meselelerinden biri de, “نكر” ve “أنكر” kelimelerinin aynı mânada olduğudur. Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ'nın A‘şâ için söylediği beyit ise şöyledir:

وَأَنْكَرْتُني وَمَا كَانَ الَّذِي نَكَرْتُ مِنْ الْحَوَادِثِ إِلَّا الشَّيْبُ وَالصَّلَاةُ

Ebû ‘Amr, burada şahit olan hususu destekleyen başka şahitlerin de bulunduğu söyler. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/410; *Esâsü'l-Belâğa*, (ن ك ر) maddesi, 2/303. Ayrıca bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/310; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, (ن ك ر) maddesi, 14/289.

⁹⁴⁰ Zemahşerî, *A‘cebü'l-Aceb*, 6.

⁹⁴¹ Kehf 18/38.

⁹⁴² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 298.

⁹⁴³ Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 7/494.

⁹⁴⁴ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/465.

(Kapını çalan dertlerini uzaklaştır- Tıpkı atına gitmesi için kamçınla vurup gönderdiğin gibi onları da gönder gitsin)⁹⁴⁵

Bununla iki istişhâdı vardır:

Birincisi, “اضرب” fiilindeki tekit ifade eden nun harfinin hazfedilmesi ve üstün harekenin buna delâlet etmek üzere bırakılmasıdır. İbn Cinnî’nin de söylediği gibi bu, sema’ ve kıyas açısından şâzır.⁹⁴⁶ Bunun, hoş karşılanmayacak bir şiir zarureti olduğu söylenmiştir.⁹⁴⁷

İkincisi, “اضرب” fiilini beyan eden “ضربك” şeklindeki mefulü mutlaklıdır. Bu, meşhur bir durumdur.

Ebû Zeyd *en-Nevadir* adlı eserinde Ebû Hatem’in şöyle dediğinden bahsetmiştir: “Ahfeş bana, Tarafe’ye nispet edilen mevzu bir şiir okudu.” Ardından beyti zikretmiştir.⁹⁴⁸ İbn Cinnî, bu konuda şöyle demiştir: “Bizim ulemamız nezdinde mevzu sayılan bir beyittir. Bununla ilgili bir rivâyet tespit edilmemiştir.”⁹⁴⁹

Buna rağmen Zemahşerî de dahil dilciler bununla istişhât etmiş ve bunu Tarafe’ye nispet etmişlerdir.⁹⁵⁰ Doğru olan, İbn Cinnî’nin de kitaplarında yaptığı gibi bununla ancak şâz olduğunu ifade etmek için istişhât etmektir.

3- Recez ölçüsünde şiir okuyan birinin sözleri buna örnektir:

قد صرَّتْ البُكْرَةُ يَوْمًا أَجْمَعًا

⁹⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/87, 237; *Esâsü'l-Belâğâ*, (ق ن س) maddesi, 2/104. Münserih bahrinden olan bu beyit, Tarafe b. el-'Abd'a nispet edilmekle beraber Zemahşerî'ye ait olduğunu söyleyenler de vardır. “الطارق” gece gelen, “القونس” ise atın iki kulağının ortasındaki çıkıntı şeklindeki beyaz renkli kemiğinin üst kısmıdır. Yani beyitte, “Kapını çalan dertlerini uzaklaştır, tıpkı atına gitmesi için kamçınla vurup gönderdiğin gibi onları da gönder gitsin.” denmektedir. Beyit için bkz. Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 1/219, 2/202; Fârisî, *el-Mesâilü'l-Askeriyyât*, 97; İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/463, No. 373; İbn 'Usfûr, *el-Mümti*, 216; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 9/44; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-Şâfiyye*, 3/1576, No. 1058; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 8/3951, No. 3689; 'Aynî, *el-Mekâsîdu'n-Nahviyye*, 4/1813, No. 1024; Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 7/358, No. 878.

⁹⁴⁶ Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/126-127; Süyûtî, *el-Iktrâh*, 183.

⁹⁴⁷ Bkz. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 842, No. 1095; Nâzırü'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 8/3952, No. 3690.

⁹⁴⁸ Ebû Zeyd el-Ensârî, *en-Nevâdir fî'l-Luğâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1. Baskı, 1981), 165; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/367; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/177.

⁹⁴⁹ İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb*, 1/82.

⁹⁵⁰ Bkz. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğâ*, 2/852, 1176; Cevherî, *es-Sihâh*, (ق ن س) maddesi, 3/967, (و ت ن) maddesi, 6/2211; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ق ن س) maddesi, 6/183; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ق ن س) maddesi, 16/405.

(Genç deve tüm gün bağırdı)⁹⁵¹

Zemahşerî, Kûfelilerin mahdut nekre kelimeyi tekit etmenin cevazına dair görüşlerini delillendirmek için bununla istişât etmiştir. Bunun sahih olabileceği ihtimalini uzak görmemiş gibidir. Şöyle demiştir: “Kûfeliler, mahdut olduğu durumlarda buna cevaz vermiştir.”⁹⁵² Ardından bu şâhidi zikretmiştir. İbn Mâlik, bunu destekleyen birçok şâhit zikretmiştir. Şatibî, Bağdadî ve diğerleri de bunu takip etmiştir.

Enbarî, Ukberî ve İbn Yaiş, bu şâhitlerin meçhul olması sebebiyle bu şiirin şahitlerini eleştirmiştir. Şayet bu şâhitler sahih olsa dahi şâzdırlar. Bunlar sebebiyle, kabul görmüş kurallar terk edilemez, bunlarla kıyas yapılmaz.⁹⁵³

İbn Cinnî bu şiirin şâz olup uydurma olma ihtimalinin olduğunu söylemekle birlikte müennesi “جمعاء” olan “أجمع” kelimesinin burada tekit için bulunmadığı, kendisinden hemen sonra âmilin geldiği şeklinde bir açıklama yapmıştır. “أخذتُ الماء بأجمعه أو أجمعه.” (Suyun hepsini aldım) cümlesi buna örnektir. Şâhidin aslı da “يوماً بأجمعه،” şeklindedir. Buradaki harf-i cer hazfedilmiş, “he” harfi “elif” harfine dönüştürülmüştür.⁹⁵⁴

Aynî şöyle demiştir: “Bunun uydurma olduğu ve hüccet sayılmayacağı söylenmiştir. Sahih rivâyet şöyledir:

قد صرّت البكرة يوماً أجمع

⁹⁵¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 116-117. Bu recezin söyleyeni bilinmeyip, üç beyitten oluşur:

إِنَّا إِذَا خُطِّفْنَا تَقَعَّقْنَا
قد صرّت البكرة يوماً أجمعاً
حتى الضياء بالدجى تقنعا

“تَقَعَّقْنَا”, makaranın yanında bulunan çengel için kullanılır. “تَقَعَّقَ”, bir şeyin hareket etmesi ve bu hareketinden ses çıkması anlamına gelir. “صرّت” da, ses çıkarmak mânâsındadır. “البكرة” da, kuyudan su çekmeye yarayan makaraya denir. Dolayısıyla beyitte “Su talebi sabahın ilk saatlerinden akşam karanlık çökünceye kadar devam eder.” denmektedir. Beyit için bkz. İbn Cinnî, *et-Tenbîh ‘alâ Müşkilâti’l-Hamâse*, thk. Hasen Hindâvî (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şüûni’l-İslâmiyye, 1. Baskı, 2009), 334; İbnü’l-Enbârî, *Esrârü’l-‘Arabîyye*, 213; *el-İnsâf*, 2/373, No. 287; ‘Ukberî, *el-Lübâb fî ‘İleli’l-Binâ’ ve’l-Îrâb*, 1/396-397; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 3/1177, No. 763; *Şerhu’t-Teshîl*, 3/296; Radî el-Estarâbâdî, *Şerhu’r-Radî ‘alâ’l-Kâfiye*, 1/120, 2/373, No. 25; Nâzîrî’l-Ceyş, *Temhidü’l-Kavâid*, 7/3298, No. 3103; Şatibî, *el-Mekâsıdu’s-Şâfiye*, 5/19; ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 4/1583, No. 333; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 5/169, 170.

⁹⁵² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 116-117.

⁹⁵³ Beyitin tahririne ilişkin önceki kaynaklara bakınız.

⁹⁵⁴ İbn Cinnî, *et-Tenbîh ‘alâ Müşkilâti’l-Hamâse*, 334.

Tenvinsiz rivâyet edilmiş ve “يومي أجمع” (iki gün boyunca) murat edilmiştir. Buradaki “elif” harfî, “ye” harfinden bedeldir.”⁹⁵⁵

Bağdadî bunu eleştirmiş, bunun Kûfelilerin rivâyetlerine yönelik bir suçlama olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu caiz değildir. Ona göre Aynî’nin beyit hakkındaki açıklamaları, İbn Cinnî’ninki gibi gelişigüzel yorumlardır.⁹⁵⁶

Bu şâhidi kabul etmeyebilir ve mevzu olduğunu söyleyebiliriz, ancak bunu destekleyen diğer şâhitler hakkında ne diyebiliriz?

Bu ve benzeri durumlarda söylenebilecek en uygun şey, bunun şâz olduğu ve az kullanıldığından dolayı bununla kıyas yapılamayacağıdır.

4- Şairin şu sözü de buna örnektir:

فذاك -أمانة الله- الثريدُ

إذا ما الخبز تأدّمه بلَحْمٍ

(Ekmeğe katık diye et eşlik ediyorsa - Vallahi bu tirittir.)⁹⁵⁷

Buradaki şâhid, kasem ifadesindeki harf-i cerin hazfedilmesi ve gizli bir “أحلف أو أقسم” (yemin ederim) fiiliyle üzerine yemin edilen şeyin (أمانة الله) nasb edilmesidir. Bunun mübteda ve haber şeklinde geldiği “قسمي” (yeminim) şeklinde takdir edilen haberin hazfedildiği rivâyet edilmiştir.

Sîbeveyh, Zürrumme’ye ait olan başka bir şâhitte istişhât etmiş ve söz konusu şâhit için şöyle demiştir: “Bunu nahiv âlimlerinin vaz ettiği söylenmiştir.” Ebû Hayyân şöyle demiştir: “Bu, nahiv âlimlerinin vaz ettiği mevzu bir şâhiddir.”⁹⁵⁸ Muhtemeldir ki bu sözlerden maksat, beytin mevzu olduğuna işaret etmektir. Zira beyitte “Vallahi

⁹⁵⁵ ‘Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye*, 4/1583.

⁹⁵⁶ Bağdadî, *Hızânetü’l-Edeb*, 5/169.

⁹⁵⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 362; *el-Keşşâf*, 1/24. Beyit vâfir bahrinden olup, kime ait olduğu bilinmemektedir. “تأدّمه”, bir şeyi karıştırmak demektir. Beyitin geçtiği yerler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/61, 498; İbnü’s-Serrâc, *el-Uşûl fî’n-Nahv*, 1/433; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 4/238, 4/243; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-Şâfiye*, 2/824, No 467, 2/861, No. 511; *Şerhu’t-Teshîl*, 3/200; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 9/104; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 11/344; Nâzırü’l-Ceyş, *Temhîdû’l-Kavâid*, 6/3080, No. 2750; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-Mesûn*, 1/80, No. 93.

⁹⁵⁸ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 11/344.

ekmekle et bir araya gelince tirit olur” demektedir. Bu beytin, mahir bir şaire ait olduğunu belli edecek bir mânâsı veya belagat açısından bir özelliği yoktur.

Sîrafi’nin Sîbeveyh’ten naklettiğine göre, Harun b. Musa el-A’var, Arapların bu beyti birine nispet ettiklerini duymuştur. Böylece beyit sema’ açısından sâbit olmuştur.⁹⁵⁹

Zemahşerî bu beyitten önce, biri Zürrumme’ye ait olan ve Sîbeveyh’in istişhât ettiği bir şâhitte, diğeri İmruülkays’a ait olan iki şâhitte istişhât etmiştir. Buradan, bu beyti örnek vermek amacıyla zikrettiği anlaşılmaktadır. Ancak kitapta bunun gibi beyitlerin bulunmamasının daha iyi olacağı açıktır.

Ulaştığımız sonuçlar özetle şöyledir:

- 1- Bazı râviler, şiir vaz etmek ve intihal yapmakla tanınmıştır.
- 2- Mevzu şiirlerin çoğu, ulema nezdinde tanınmaktadır. Fakat bazı şiirlerde ihtilaf edilmiştir.
- 3- Bir kelimeyi açıklamak ve görüşünü desteklemek, şiir vaz etme sebeplerinden biridir.
- 4- Mevzu ifadesi, sahibinden başkasına nispet edilen şiirler için de kullanılabilir.
- 5- Zemahşerî, ona göre mevzu olan birçok şâhitte istişhât etmeyi reddetmiştir.
- 6- Zemahşerî’ye göre, şairin şu sözünün mevzu olduğu açıktır:

إِنَّ السَّفَاهَةَ طَاهَا - فِي خِلَافِكُمْ
لَا قَدَسَ لِلَّهِ أَخْلَاقَ الْمَلَاعِينِ

Bu nedenle, kendi yöntemi çerçevesinde bu beytin mevzu olduğuna hükmetmiştir.

Zemahşerî, “الجزء” kelimesinin kadın anlamına geldiğini kabul etmemiştir. Kelimenin bu mânaya geldiği konusunda istişhât edilen iki beytin mevzu olduğu görüşündedir. Bu beyitler şöyledir:

إِنْ أَجْزَأْتُ حَرَّةً يَوْمًا فَلَا عَجَبٌ
قَدْ تُجْزَى الْحَرَّةُ الْمَذْكَارُ أَحْيَانًا

⁹⁵⁹ Es-Sîrafi, Şerhu Kitâbi Sîbeveyh, 4/243.

رُوجَتْهَا مِنْ بَنَاتِ الْأَوْسِ مُجَزَّئَةً لِلْعَوَسَجِ اللَّذَّنِ فِي أَبِيَانِهَا زَجْلُ

(Hür kadının kız çocuk doğurmasında şaşılacak bir şey yoktur - Zira o erkek çocuk da doğurur

Kız çocuk doğuran Evsli bir kadınla evlendirildim - Onun yün eğirdiği çıkırıgın sesi duyulur durur.)

Tüm dilciler bu konuda onunla aynı fikirde değildir. Aynı zamanda bu iki beytin rivâyeti bellidir.

7- Sîbeveyh, şairin şu sözleri için şöyle demiştir:

هم الأمرون الخير والفاعلونه إذا ما خَشُوا مِنْ مُحَدِّثِ الْأَمْرِ مُعْظَمًا

Bunun mevzu olduğu şüphesi vardır. Zemahşerî bununla amel etmeyi zayıf saymıştır.

8- Zemahşerî, şairin şu sözünü mevzu olması sebebiyle reddetmiştir:

فَزَجَّتْهَا بِمَزَجَةٍ زَجَّ الْقُلُوصِ أَبِي مَزَادَه

9- Zemahşerî mevzu olduğu söylenen bazı beyitlerle istişhât etmiştir. Bu beyitlerin bazıları şöyledir:

يلومونني في حبِّ ليلي عَوَاذِلي وَلَكِنِّي فِي حُبِّهَا لَعَمِيْدُ

Ferra'ya göre, bu beytin rivâyeti bellidir.

اضربْ عَنْكَ الهمومَ طَارِقَهَا ضَرْبُكَ بِالسُّوْطِ قَوْنَسَ الْفَرَسِ

Bununla istişhât etmek bâtıldır. Zira bu şâzır ve rivâyeti tespit edilmemiştir.

قَدْ صَرَّتْ الْبَكْرَةُ يَوْمًا أَجْمَعًا

Bazı âlimler bunu eleştirmiştir. Bağdadî, Kûfelilere göre bunun rivâyetini tespit etmiştir.

فذاك -أمانة الله- الثريدُ

إذا ما الخبز تأدّمه بلَحْمٍ

Sîbeveyh ve Ebû Hayyân, bunun mevzu olduğuna işaret etmiştir. Bu beyti destekleyen başka şâhitler de vardır.

4.2.2.4. Rivâyet edilen şâhidin rivâyetlerinin çeşitliliği:

Bu bölümde Zemahşerî'nin, delilin bulunduğu yerde farklı rivâyetlerle gelen şâhitlerle ilgili iki usulü işlenecektir. Bunlar; doğrudan istişhât edilen yerde farklılık barındırmaması durumunda diğer rivâyeti zikretmemesi ve iki veçhin caiz olduğunu göstermek için iki rivâyeti de zikretmesidir.

Bir nahiv şâhidinin rivâyetleri çeşitlenebilmektedir. Bu nahiv şâhidiyle, iki farklı hüküm için istişhât edilebilmektedir. Yahut bu şâhidin rivâyetlerinden biriyle istişhât edilebilmektedir. Bu nedenle şâhidin diğer rivâyetleriyle istişhât etme durumu ortadan kalkmamaktadır.

Nahiv âlimlerinin bu tarz şâhitlerle istişhât etmeyi kabul etmesine ve bu konuya bir kısıtlama getirmemesine rağmen⁹⁶⁰ şâhidin çeşitli rivâyetlerinin bulunması, karşı tarafın eleştirilmesine neden olan olumsuz bir özelliktir. Bu nedenle Enbarî, “كما”nın muzari fiili nasb etmesi konusunda farklı rivâyetlere sahip beş şâhidi reddetmiştir. Bu durum, meselenin, kim tarafından söylendiği bilinmeyen şâhitler konusuna benzer olduğunu göstermektedir. Bu şâhitler, yalnızca rivâyetlerinin çeşitliliği sebebiyle eleştirilmemiş, az kullanılmaları ve şâz olmaları sebebiyle de eleştirilmiştir.⁹⁶¹

Bu nedenle birden çok rivâyeti olan şâhitlerin birçok yönden araştırılması gerekmektedir:

1- Şâhidin söyleyenine nispet edilmesi

⁹⁶⁰ Bkz. Bağdadî, *Hızânetü'l-Edeb*, 1/17.

⁹⁶¹ Bkz. İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/478, No. 81. Ayrıca bkz. 2/460, No. 368.

- 2- Beytin güvenilir bir râvi tarafından rivâyet edilmesi
- 3- İstişhât edilen şâhidi destekleyen başka şâhitler var mıdır?
- 4- Kıyasa uygun mudur, değil midir?

Bu konu hakkında iki noktaya dikkat etmek gerekmektedir:

Birincisi: Şiirin, şairin dediği gibi aynı şekilde tam olarak rivâyet edilmesi gerekmemektedir. Ancak şairin dili kullanma şeklini inceliyorsak, o zaman şiirin olduğu gibi rivâyet edilmesi gerekmektedir. Nahiv âlimleri ise şairin dilini incelememiş, Arapların dili üzerinde durmuştur. Şayet rivâyetlerin çeşitlenmesinin sebebi sözleri hüccet kabul edilebilecek biriyse, bu şâhitle istişhât edilir. Aksi taktirde bu tür şâhitler mevzu sayılır.⁹⁶²

İkincisi: Bazı dil ve nahiv kitaplarında geçen rivâyet, divanda geçen rivâyetten daha sahih ve yüksek derecede olabilir. Sîbeveyh'in kitabında geçen Halil, Ebû Amr, Ahfeş el-Ekber'in rivâyetleri; Ebû Said Sükkerî'nin hocalarından rivâyet ettiği ve divanlarına kaydettiği rivâyetlerden derece olarak daha aşağıda değildir. Bu nedenle Araplardan duyarak naklettiklerini kabul ettiğimiz güvenilir bir âlimden gelen rivâyetin, divanda yer alan bir rivâyetle reddedilmesi mümkün değildir. Ancak rivâyete konu olan şey mevzu ise durum farklıdır.

4.2.2.4.1.1. Şiirin çok kez rivayet edilmesi sebepleri:

Rivâyetin teaddüdünün en önemli sebepleri şunlardır:

- 1- Şairin şiirini iki defa okuması: Süyûtî, şairin şiirini iki defa farklı rivâyetle okumasının, rivâyetin çoğalma sebeplerinden biri olduğunu söylemiştir.⁹⁶³
- 2- Râvilerin ve lehçelerin çeşitli olması: Şiir, sözlü olarak rivâyet ediliyordu. Her râvi, duyduklarını şairin söylediği gibi değil, kendi usulüne göre rivâyet ediyordu.⁹⁶⁴

⁹⁶² Bkz. İbn Vellâd, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed, *el-İntisâr fi'r-Reddi 'alâ'l-Müberra*, thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1996), 55, No. 7.

⁹⁶³ Süyûtî, *el-Iktirâh*, 132; *el-Müzhir*, 1/261.

⁹⁶⁴ İbn Vellâd, *el-İntisâr fi'r-Reddi 'alâ'l-Müberra*, 55; İbn Hişâm, *Telhîsü's-Şevâhid*, 485; Süyûtî, *el-Iktirâh*, 133; *el-Müzhir*, 1/261; Bağdâdî, *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebib*, 2/159'da 118 numaralı şâhidin altında; *Hizânetü'l-Edeb*, 4/135, 274 numaralı şâhidin altında.

3- Bir görüşü desteklemek veya bir kelimeyi açıklamak için şiir vaz edilmesi yahut şiirin başkasına nispet edilmesi: Süyûtî, bunu şiir vaz etme sebepleri arasında saymıştır.⁹⁶⁵

4.2.2.4.2. Zemahşerî'ye göre farklı rivâyetleri olan şâhid:

4.2.2.4.2.1. Yalnızca istişhâda konu olan rivâyeti zikretmektedir:

Zemahşerî, diğer rivâyetleri zikretmeye ihtimam göstermemektedir. İstişhât ettiği rivâyeti zikretmekte, diğerlerini dikkate almamaktadır.

1- Şairin şu sözü buna örnektir:

وَدَغَ ذَا الْهَوَى قَبْلَ الْفَلَى، تَرَكْتُ ذِي الْهَوَى
مَتَيْنَ الْقَوَى خَيْرٌ مِنَ الصَّرْمِ مَزْدَرَا⁹⁶⁶

“مَزْدَرَا” kelimesindeki “ze” harfinin aslının “sad” harfi olduğu ve ibdal edildiği konusunda bununla istişhât etmiştir. Beytin “مَصْدَرَا” kelimesinin yer aldığı rivâyetinde bir şâhit yoktur. Bu nedenle onu zikretmemiştir.

2- Şu şiir de buna örnektir:

وَمَا تُبَالِي إِذَا مَا كُنْتَ جَارَتَنَا
أَلَا يُجَاوِرُنَا إِلَّا كَيْ دَيَّارُ

(*Sen bizim komşumuz olduğunda - Başkasının komşuluğu bizi ilgilendirmez*)⁹⁶⁷

“إِلَّا كَيْ” kelimesindeki gibi munfasıl zamir yerine muttasıl zamir gelmesi konusunda bununla istişhât etmiştir. “حَاشَاكَ” ifadesinin yer aldığı rivâyette bir şâhit yoktur. Bu nedenle onu zikretmemiştir.

3- Şu sözü de buna örnektir:

⁹⁶⁵ Bkz. Süyûtî, *el-Iktirâh*, 102.

⁹⁶⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 391. Şâhidin tahriline daha önce yer verilmiştir.

⁹⁶⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 129-130. Şâhidin tahriline daha önce yer verilmiştir.

أَمَّا تَرَى حَيْثُ سُهِيلٌ طَالَعًا⁹⁶⁸

“حيث” ifadesinin cümle dışında bir şeye izafe edilmesi konusunda bununla istişhât etmiştir. “سُهَيْلٌ” kelimesinin merfu olduğu rivâyette bir şâhit yoktur. Bu nedenle onu zikretmemiştir.

4- Şu sözü de buna örnektir:

بَقِيَّةٌ مِّنْقُوصٍ مِّنَ الظَّلِّ قَالَصُ⁹⁶⁹

لَدُنْ غُدْوَةٍ حَتَّى أَلَاذَ بِخُفِّهَا

“غُدْوَةٍ” kelimesinin, “لَدُنْ” kelimesindeki “nun” harfiyle tenvine benzetilmesi suretiyle nasb edilmesi hususunda bununla istişhât edilmiştir. “ضُحَى نَاقَتِي” (Kuşluk vakti gezen deve) ve “سُرَاةُ الضُّحَى” (kuşluk vakti yürüyenler) ifadelerinin yer aldığı rivâyetlere dair şâhit olmadığı için bunları zikretmemiştir.

Rivâyetlerin çeşitlenmesi meselesi, hadis-i şeriflerde daha yaygın bir durumdur. Bir hadis-i şerifin pek çok rivâyeti olması mümkündür. Bu nedenle Zemahşerî, hadis-i şeriflerle istişhât ettiği durumlarda yalnızca şâhidin bulunduğu rivâyeti zikretmiştir.

Hiz. Peygamber’in “ليس من امير امصيام في امسفر” (*Yolculukta oruç tutmak, birrden (matlub ibadet) değildir*)⁹⁷⁰ hadisi buna örnektir. Zemahşerî, harf-i tariftteki “lam” harfinin “mim” harfine kalbedilmesi konusunda bu hadisle istişhât etmiştir. Hadisin, harf-i tariftteki “lam” harfinin bulunduğu rivâyetini zikretmemiştir. Zira bunda şâhit olması gereken bir durum yoktur.

Talha’nın (r.a.) “فوضعوا اللج على قفّي” (Kılıcı enseme dayadılar)⁹⁷¹ sözü de buna örnektir. Hüzeyl lehçesinde tesniye için kullanılmayan “elif” harfinin “ye” harfine kalbedilmesi ve mütekellim “ye” harfine idğam edilmesi konusunda bununla istişhât etmiştir. “قفاي” ifadesinin yer aldığı rivâyette bir şâhit olmadığı için bunu zikretmemiştir.

⁹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 158. Şâhidin tahririne daha önce yer verilmiştir.

⁹⁶⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 160; *Esâsü’l-Belâğa*, (ل ذ ذ) maddesi, 2/165. Şâhidin tahririne daha önce yer verilmiştir.

⁹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 333, 385. Şâhidin tahririne daha önce yer verilmiştir.

⁹⁷¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 113. Talha’nın hadisi ve hakkındaki sözlere daha önce yer verilmiştir. Yine Zemahşerî’nin örnek gösterdiği bir ifade de, “إِنَّا -مَعِشَرَ الْأَنْبِيَاءِ- لَا نُورِثُ” hadisidir. Burada tahsis edilen şeyin marife olduğuna delil bulunur. Bu hadisin “لَا نُورِثُ مَا تَرَكْنَا صَدَقَةً” lafzını ise bir şâhit bulundurmamış için nakletmemiştir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/344; *Nüketü’l-A’râb fi Ġaribi’l-İ’râb*, 109.

Bir rivâyeti zikredebilmekte, şâhidin başka rivâyetleri de olduğunu, ancak şâhit olma özelliği taşımadıklarından bunlara yer vermediğini belirtmektedir. Master olan “أَنْ” harfinden sonra gelen “كَانَ” fiilinin hazfedilmesi konusundaki şâhidi buna örnektir. Şair şöyle demiştir:

إِمَّا أَقَمْتَ وَأَمَّا أَنْتَ مُرْتَحَلًا فَاللهُ يَكْلَأُ مَا تَأْتِي وَمَا تَذُرُ

Buradaki şâhid, “أَنْ” ve “مَا”dan oluşan “أَمَّا” ifadesinden sonra gelen “كَانَ”nin hazfedilmesidir. Şöyle demiştir: “Şairin bu sözü, ilk harfinin esre, ikinci harfinin üstün harekeli haliyle de rivâyet edilmiştir...”⁹⁷² Bu sözüyle, beytin “وَأَمَّا كُنْتَ مُرْتَحَلًا” şeklinde ikinci bir rivâyeti olduğuna işaret etmektedir. Ancak bunu zikretmemiştir.

Bununla birlikte *el-Fâik* adlı eserinde “إِذَا أَتَاكُمْ كَرِيمَةٌ قَوْمٍ فَأَكْرَمُوهُ” (**Bir kavmin saygın insanları size geldiğinde onlara ikram edin**) hadisini iki rivâyetiyle beraber zikretmiştir. Zira bu kitap, garibu’l-hadis alanında yazılmıştır. *el-Muhâcât* ve *Esasü’l-Belağa* adlı kitaplarında ise hadisin “كَرِيمٌ” kelimesi geçen rivâyetine yer vermemiştir. Çünkü bu iki kitapta “te” harfinin mübalağa için olduğunu ve müennes bir ifadenin müzekker hükmünde olabileceğini bununla istişhât etmiştir. “عَلَّامَةٌ” (çok bilen) ve “فَهَّامَةٌ” (çok anlayan) kelimeleri buna örnektir. “كَرِيمٌ” kelimesinin geçtiği rivâyette şâhit olmadığı için bunu zikretmemiştir.⁹⁷³

4.2.2.4.2.2. İki rivâyet zikretmiş ve ikisiyle istişhât etmiştir:

Zemahşerî, şâhidi iki rivâyetiyle zikretmektedir. İki veçhin de caiz olduğunu delillendirmek için bununla istişhât etmiştir. Bu durum, Araplardan duyulmuş olduğu sürece bir şâhidin birden fazla rivâyetinin olmasının, Zemahşerî nezdinde bununla istişhât etmeye engel olmadığını teyit etmektedir.

1- Şu sözü buna örnektir:

⁹⁷² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 91-92. Tahricine daha önce yer verilmiştir.

⁹⁷³ Bkz. Zemahşerî, *el-Mühâcât*, 109; *Esâsü’l-Belağa*, (ك ر م) maddesi, 2/131; *el-Fâik*, (ن ب ذ) maddesi, 3/400. Hadisin tahrici daha önce verilmiştir.

إذا ما الخبز تأدّمه بلحم

فذاك -أمانة الله- الثريد⁹⁷⁴

İki rivâyetini de zikrederek bununla istiṣhât etmiştir. “أمانة” kelimesinin gizli bir fiille nasb edilmiş haliyle ve hazfedilmiş bir haberin mübtedası olması dolayısıyla ref edilmiş haliyle zikretmiştir. Şâhidin mevzu olma şüphesi taşımasına rağmen, her iki rivâyeti de destekleyen şâhitler vardır. Mevzu olma şüphesi ortadan kalksa da, şâhidi kimin söylediği bilinmemektedir. Meçhul bir şâhidin güvenilir bir rivâyetinin olması onu kabul edilebilir hale getirirse de, bu şâhidin rivâyeti konusunda ihtilaf vardır. Bu nedenle şâhidin eleştirildiği ve zayıf kabul edildiği çeşitli noktalar vardır. Bununla istiṣhât etmek zayıf sayılmıştır.

2- Ka'b b. Mâlik el-Ensârî'nin (r.a.), kılıçları tavsif ederken söyledikleri buna örnektir:

بَلَّهَ الْأَكْفَ كَأَنَّهَا لَمْ تُخْلَقِ

نَذَرُ الْجَمَاجِمَ ضَاحِيًا هَامَاتُهَا

(Kafataslarını belli olacak şekilde etrafa saçıyorlar - Onları hiç yıpranmamış gibi bırak)⁹⁷⁵

Bu şâhidin üç rivâyeti vardır:

Birincisi: “بَلَّهَ” kelimesinin, mefulün bih olması sebebiyle nasb edilmesi. “بَلَّهَ” kelimesi, “bırak, terk et” anlamına gelen bir emir fiilin ismidir ve üstün hareke üzere mebnidir.

İkincisi: “الْأَكْفَ” kelimesinin, muzafun ileyh olması sebebiyle mecrur olması. “بَلَّهَ” kelimesi ise, müstamel olmayan bir fiilin mastarıdır. Bırakmak fiiliyle eş anlamlıdır. Bunun mefulün mutlağıdır ve mansubdur.

⁹⁷⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 362; *el-Keşşâf*, 1/24. Şâhidin tahriri daha önce verilmiştir.

⁹⁷⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 149; *el-Fâik*, 1/127. Kâmil bahrinden olan bu beyit, Ka'b b. Mâlik'e aittir. “نَذَرُ” bırakmak, “جَمَاجِمَ” ise kafa kemikleri demektir. “ضَاحِيًا” açık bir şekilde, “هَامَاتُهَا” ise başın ortası ve en büyük kısmı demektir. “الْأَكْفَ” ise, avuç anlamındaki “كَفَ” kelimesinin çoğuludur. Beyitte kılıçların, başları ve elleri kestiği ifade edilmektedir. Şâhidin geçtiği yerler için bkz. İbn Sellâm, *Ğarîbü'l-Hadîs*, 1/186; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 5/107; Fârisî, *Kitâbü'ş-Şi'r*, 27; Cevherî, *es-Sihâh*, (ب ل ه) maddesi, 6/2227; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/48; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (ب ل ه) maddesi, 13/478; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 7/162, 8/375; İrtişâfu'd-Darab, 3/1554; Murâdî, *el-Cena'd-Dânî*, 425; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 156, No. 18; Nâzîru'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, 4/1835, No. 1433; Şâtîbî, *el-Mekâsıdu's-Ş-Şâfiye*, 3/243, 5/505; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 6/211, No. 456; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (ب ل ه) maddesi, 36/346.

Üçüncüsü: “الأَكْفُ” kelimesinin, tehir edilmiş bir mübteda olması sebebiyle merfu olması. “بَلْهَ” kelimesinin “nasıl” mânasına gelen bir soru ismidir ve takdim edilmiş bir haberdur. Bu kelime üstün hareke üzere mebnidir.⁹⁷⁶

Zemahşerî, bu şâhidi mansub ve mecrur iki rivâyetiyle birlikte zikretmiştir. Beyti kimin söylediği bellidir. Zemahşerî dışındaki âlimlerin zikrettiği, iki rivâyeti de güçlendiren başka şâhitler vardır.

3- İmruülkays’ın *Muallaka*’da söyledikleri buna örnektir:

أَلَا رَبُّ يَوْمٍ لَكَ مِنْهُمْ صَالِحٌ وَلَا سِيَّامَ يَوْمٍ بَدَارَةِ جُلُجُلٍ

(Kadınlarla hoş vakitler geçirdiğin nice günler vardır - Ancak bir gün vardır ki onun eşi benzeri yoktur)⁹⁷⁷

Beyitteki “يوم” kelimesi üç farklı şekilde rivâyet edilmiştir:

Birincisi: “يوم” kelimesinin, muzafun ileyh olması sebebiyle mecrur olması. Bu rivâyette, muzaf ve muzafun ileyh arasında muttarid “ما” ziyadesi vardır. Bu, buraya özgü bir şeydir. Sîbeveyh, bunu Araplardan “ولاسيما زيد” şeklinde rivâyet etmiştir.⁹⁷⁸ Böylece rivâyet, sema’ ve kıyas ile kuvvetlendirilmiş olur. Sükkerî, Ebû Hatem’den naklettiklerini “Burada uygun olan, kelimenin mecrur olmasıdır” şeklinde özetlemiştir.⁹⁷⁹

⁹⁷⁶ *el-Mufasssal* (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 2. Baskı), 155’te “بَلْهَ” kelimesinin “كَيْفَ” ile aynı mânada kullanıldığı ve kendinden sonraki ismin de merfû geldiği söylenmiştir. Bu haliyle Zemahşerî, üç rivâyetin üçüyle de istiḥâṭ etmiş olur. Öte yandan bu cümle, Kudâre tahkikinde de, İbn Ya’îş’in *Şerhu’l-Mufasssal*’ında da geçmez. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 149; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/48.

⁹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 87. İmruülkays’a ait olan bu beyit, tavîl bahrindendir. “سَيَّ” kelimesi, benzer anlamına gelir. “دَارَةُ جُلُجُلٍ” ise, bir yer adıdır. Bkz. Ezherî, *Tehzîbü’l-Luġa*, 13/84; Cevherî, *es-Sihâh*, (س ي ي) maddesi, 6/2387; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/85; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’ş-Şâfiye*, 2/725, No. 379; *Şerhu’t-Teshîl*, 2/318; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (س و ي) maddesi, 14/411; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmîl*, 8/367; *İrtîşâfu’d-Darab*, 3/1550; Murâdî, *el-Cena’d-Dânî*, 334; İbn Hişâm, *Muġni’l-Lebîb*, 186, No. 240; Nâzîru’l-Ceyş, *Temhîdü’l-Kavâid*, 5/2235, No. 1766; Bağdâdî, *Hızânetü’l-Edeb*, 3/444, No. 244; *Şerhu Ebyâti Muġni’l-Lebîb*, 3/216, No. 218; Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (س و ي) maddesi, 38/326.

⁹⁷⁸ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/286; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmîl*, 8/365.

⁹⁷⁹ Bkz. Sükkerî, Ebû Sa’îd, *Dîvânü İmri’i’l-Kays ve Mülhakâtuhû bi Şerhi Ebî Sa’îd es-Sükkerî*, thk. Enver ‘Alyân Ebû Süveylim & Muhammed Alî Şevâbike (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezî Zâhid li’t-Türâs ve’t-Târîh, 1. Baskı, 2000), 1/179.

İkincisi: “يوم” kelimesinin, “هو” şeklinde takdir edilen mahzuf bir mübtedanın haberi olması sebebiyle ref edilmesi. Bu rivâyetteki “ما” ism-i mevsuldür ve bundan sonraki cümle sıla cümlesidir. Bu, Sîbeveyh’in de naklettiği, Arapların “ذَغ ما زيد” (Zeyd’i bırak) demesine kıyas edilmiştir.⁹⁸⁰ Ezherî, Ebû Zeyd el-Ensarî’nin Arapların şöyle dediğini duyduğunu nakletmiştir: “إن فلانًا عالمٌ ولا سيما أخوه” (Falanca bilgilidir, özellikle de kardeşi.)⁹⁸¹ Böylece “يوم” kelimesinin merfu olarak geçtiği rivâyet, sema’ ve kıyas ile kuvvetlendirilmiş olur.

Üçüncüsü: “يوم” kelimesinin mansub olması. Ezherî ve Cevherî bunu zikretmemiştir. İbnü’s-Serrac ise, temriz sîgası “حكي” (rivâyet edilmiş) ifadesini kullanarak zikretmiştir. Farisî *Tezkire*’sinde buna yer vermiş ve bununla ilgili “Bana göre bunun mansub olması zorlama bir ifadedir” demiştir.⁹⁸²

Aşağıda görüleceği üzere, bu rivâyetin açıklamasında ihtilaf etmişlerdir:

1- “يوم” kelimesinin temyiz olduğunu söylemişlerdir. Bu nedenle “لا سيما” ifadesinden sonra gelen ismin nekre olması gerekir. Buradaki “ما” harfî de, “شيء” mânasında nekredir ve muzafun ileyhtir.

2- “يوم” kelimesinin, ism-i mevsul “ما” harfinin sıla cümlesinde zarf olması.⁹⁸³

Zemahşerî, birinci ve ikinci rivâyetle istişât etmiş, üçüncü rivâyetin zayıf olduğuna işaret etmiştir. Bunun üzerine şöyle demiştir: “Bu, merfu ve mecrur olarak rivâyet edilmektedir. Mansub halde de rivâyet edilmiştir.”⁹⁸⁴

3- Nabiğa ez-Zübyanî’nin *Muallaka*’da söyledikleri de buna örnektir:

إلى حمامتنا أو نصفه فقد

قالت: ألا ليّما هذا الحمام لنا

⁹⁸⁰ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/286; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 8/366.

⁹⁸¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/286; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 8/366; Ezherî, *Tehzîbü’l-Luğa*, 13/84.

⁹⁸² Bkz. Ezherî’nin ve Cevherî’nin beyiti tahrîci; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, 1/305; İbn Cinnî, *Muhtârü Tezekkürî Ebî Alî el-Fârisî ve Tehzîbuhâ*, thk. Huseyn Bû Abbâs (Riyâd: Merkezü’l-Melik Faysal li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 1. Baskı, 2010), 171; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 8/367.

⁹⁸³ Bkz. Beyitin tahrîcine ilişkin kaynaklar. En fazla detay verilen kaynak için bkz. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-Tekmil*, 8/365-369.

⁹⁸⁴ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 87.

(Bizim havuzumuz da şu havuz gibi olsaydı keşke - şunun yarısı bile olsa yeterdi)⁹⁸⁵

Bu, Sîbeveyh'in şâhitlerinden biridir. Zemahşerî, bu şâhitte “ليت” ifadesinin “ما” ile birleşerek amel etmesinin ve etmemesinin caiz olduğunu istişhât etmiştir.

Beyitteki “الحمام” kelimesi, iki şekilde rivâyet edilmiştir:

1- “ليت” ve “ما” ziyadesinin amel etmesi sonucu kelimenin mansub olması. “عَمَّا قَلِيلٍ”⁹⁸⁶ (Az sonra)⁹⁸⁶, “فَبِمَا رَحْمَةٍ” (Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde)⁹⁸⁷ ve “أَيُّمَا الْأَجْلَيْنِ” (Bu iki süreden hangisi)⁹⁸⁸ ayetlerindeki ziyadeler buna örnektir. Zira bu, isim cümlesine has bir durumdur. Buraya fiil cümlesi gelmez.

2- “ليت” ve “ما” ziyadesinin amel etmemesi sonucu kelimenin merfu olması. Çokça duyulan “لَيْتَمَا” ifadesi de amel etmemektedir. Beyitteki durum buna hamledilmiştir. Sîbeveyh'e göre amel etmemesi daha iyidir. Şöyle demiştir: “لَيْتَمَا زَيْدًا مُنْطَلِقٌ” (Keşke Zeyd gitseydi) cümlesindeki “لَيْتَمَا” ifadesinin ilğâ edilerek amel etmemesi daha güzeldir. Ru'be b. Accac, bu beyti merfu olarak okuyordu.”⁹⁸⁹

“لَيْتَمَا” ifadesinin amel etmesi ve etmemesi meselesinde Nabîğa'nın beytinden başka bir şâhit yoktur. Bununla birlikte İbn Burhan el-Ukberî, Araplardan nakledilenlerin, bu ifadenin hem amel ettiği hem de amel etmediği konusunda ittifak ettiklerini belirtmiş ve şöyle demiştir: “Herkes “لَيْتَمَا” ifadesini, amel ettiği ve etmediği haliyle Araplardan rivâyet etmiştir.”⁹⁹⁰

⁹⁸⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 296-297. Beyit Nabîğa'ya ait olup, basît bahrindendir. Beyitte bahsedilen kişi ise keskin görüşü ile bilinen Zekkâ' el-Yemâme'dir. “فقد” kelimesi, “حسبي” ile aynı mânaya gelir. Anlatıldığına göre Zekkâ'nın bir güvercini vardı. Bir kuş sürüsüne bakıp “Keşke şu sürü ve sürünün yarısı kadarı da bizim olsaydı da, güvercinlerimiz yüz taneye ulaşırdı.” demişti. Daha sonra insanlar sürüdeki kuşları saydı ve tam 66 tane olduğunu gördüler ki yarısı olan 33 de eklenince tam 99 güvercin oluyor, yani kendi güverciniyle beraber sayıları gerçekten 100'e ulaşıyordu. Beyit için bkz. Nabîğa ez-Zübyânî, *en-Nâbiğatü 'z-Zübyânî Dîvânü Şerhi Târîhi Kıssa bi Rivâyeti Ya'kûb ve Ebî Sa'îd es-Sükkerî*, thk. Alî Melekî (Beyrut: Dâru't-Tıbbâ'a, 1958), 35; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/137; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, 1/233; Es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, 2/468; İbn Burhân el-Ukberî, Ebû'l-Kâsım Abdülvâhid b. Alî, *Şerhu'l-Lüma' fi'n-Nahv*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: es-Silsiletü't-Türâsiyye, 1. Baskı, 1984), 76; Hadramî, Muhammed b. İbrâhîm, *Müşkilü'l-Râbi'l-Eş'âri's-Sitteti'l-Câhiliyye*, el-Kısmu's-Sâlis, Dîvânü'n-Nâbiğatü'z-Zübyânî, thk. Alî el-Herût (Ürdün: 1992), 9; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 8/58; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 1/480, No. 219; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmil*, 5/149; *İrtişâfî'd-Darab*, 2/895; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 376, No. 524; *Telhîsü's-Şevâhid*, 364; Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdû'l-Kavâid*, 3/1366, No. 997; Şâtîbî, *el-Mekâsıdu's-Şâfiye*, 2/360; 'Aynî, *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye*, 2/738, No. 278; Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb*, 10/251, No. 845; *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*, 2/51, No. 91.

⁹⁸⁶ Mü'minûn 23/40.

⁹⁸⁷ Âl-i İmrân 3/159.

⁹⁸⁸ Kasas 28/28.

⁹⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/137.

⁹⁹⁰ İbn Burhân, *Şerhu'l-Lüma' fi'n-Nahv*, 76.

Böylece iki rivâyetteki delilin kıyas olduğu ortaya çıkmaktadır. Ru'be'nin beyti okuyuş şekli ise yeni bir şâhit değil, sadece bir rivâyet sayılmaktadır.

Son olarak, şâhitlerin istişhât edilmek üzere kullanıldıkları noktalarda çeşitli rivâyetlerin bulunmasıyla ilgili şunları söyleyebiliriz:

- 1- Nahiv âlimleri bununla istişhât etmiştir.
- 2- Bazı nahiv âlimleri bunu eleştirmiş ve farklı illetlerle reddetmiştir.
- 3- Şairin şiirini iki defa okuması, râvilerin veya lehçelerin farklılaşması, şiir vaz etme ve şiirleri başkalarına nispet etme gibi durumlar, bir şâhidin çeşitli rivâyetlerinin olmasının sebeplerindendir.
- 4- Zemahşerî, çeşitli rivâyetleri bulunan bir şâhidin istişhât etmeyeceği diğer rivâyetlerini zikretmemektedir.
- 5- Zemahşerî, bir şâhidin iki veçhinin de caiz olduğunu belirtmek için şâhidin iki rivâyetiyle de istişhât etmektedir.
- 6- Zemahşerî, Araplardan nakledilmiş olduğu sürece bir şâhidin istişhâda konu olan noktasında farklı rivâyetlerin bulunmasını, istişhât etmeye engel saymamaktadır.

Zemahşerî, şu beyitle istişhât etmiştir:

فذاك -أمانة الله- الثريدُ إذا ما الخبز تأدّمه بلحم

Bu beyit mevzu olma şüphesi taşımakta, beytin kim tarafından söylendiği bilinmemekte ve farklı rivâyetleri bulunmaktadır. Bu nedenle bu beyitle yapılan istişhât zayıftır.

- 7- Zemahşerî'nin istişhât ettiği farklı rivâyetlere sahip şâhitler; sema', kıyas veya her ikisiyle birlikte desteklenmektedir.

5. SONUÇ

Âlimlerin ve nahiv alanındaki uzmanların nazari hükümleri, zaman zaman kendi uygulamalarına uygun olmayabilir. Bu nedenle bu nazari hükümleri mutlak olarak almamak gerekir. Sözgelimi Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin kıraat eleştirilerini kabul etmemiş, öte yandan Nâfî'in "محيائي ومماتي" şeklindeki⁹⁹¹ kıraatini zayıf bulmuştur. Zemahşerî de yaygın kıraatleri zayıf veçhi ile nakletmeyi kabul etmemekle beraber, bazılarını zayıf lehçelere göre tahriç etmiştir. Yine Ebû Hayyân, hadislerle istişhât eden İbn Mâlik'i eleştirmiş, ancak kitaplarında o da hadisle istişhât etmiştir. Keza o, sözüyle istişhât edilenlerin zikredildiği Fârâbî'nin ifadelerini nakletse de, pratikte bunlarla sınırlı kalmamıştır. Yine Enbârî, söyleyeni meçhul olması nedeniyle birçok şâhidi reddetmiş, ancak söyleyeni bilinmeyen bir şiirle istişhât etmiştir. Nahiv âlimleri müvelled şairlerin şiirleriyle istişhâdı reddetmesine rağmen, birçoğu onların şiirini de şâhit olarak kullanmıştır.

Bu nedenle biz; nazari hükümleri olduğu gibi kabul etmemenin, bunları inceleyip nahiv âlimleri nezdindeki pratikle uyumunu kontrol etmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Zemahşerî de kendinden öncekiler gibi bazı mütevâtir ve şâz kıraatlere eleştirilerde bulunmuştur. Kimi zaman da ondan önce kimsenin dile getirmediği eleştiriler yapmıştır. Bazen bu eleştiriler bir işaret şeklinde olurken, bazen de açık ve net ifadelerle gelmiştir. Ebû Hayyân ise Zemahşerî'yi, hem mütevâtir hem şâz kıraatlere yönelik eleştirisinde, açık veya müphem bir dil kullanmasına bakmaksızın eleştirmiştir. Bununla beraber mütevâtir kıraate yönelik eleştirinin şâz kıraat eleştirisiyle aynı seviyede olmadığı da açıktır. Çünkü şâz, Kur'an sayılmaz. Bunun yanı sıra güvenilir bir râvîden sahih bir senetle gelen kıraatin de, şâz bile olsa eleştirilmemesi gerekir. Öte yandan zayıf bir vecihle gelen ve Arapçada yaygın olmayan bir kullanım, kural tespitinde de kıyasta da kullanılmamalıdır. Bu nedenle nahiv âlimleri, Nâfî'in "محيائي" şeklindeki kıraatini zayıf bulmuşlardır. Zemahşerî bazı

⁹⁹¹ En'âm 6/162.

kıraatleri, kendilerine kıyas yapılamayacağını ifade etmek üzere “garîb” olarak nitelemiştir.

Zemahşerî’ye göre bir kıraatin kabul ve tevcih edilmesinin şartı fesâhat, kıyasa uygunluk ve yaygın kullanımdır. Kıraatin bu ölçütlere uymaması veya onun nahiv görüşüyle çelişmesi durumunda o, kıraati reddetmiştir. Zaten bu nedenle Zemahşerî, kıraatlerin tâbi olunması gereken birer sünnet değil içtihat ve kıyas yoluyla bilinen bir şey olduğuna işaret etmiş ve bazı kıraatlerde râvîleri hatalı bulmuştur.

Hadislerde de Zemahşerî’nin, nahiv meseleleri hakkında *el-Mufasssal* ve diğer eserlerinde yirmiyi aşkın hadisle istişhât ettiği görülmektedir. Hadisle istişhât ettiğinde yalnızca şâhidin geçtiği yeri zikretmekte ve hadisin kaynağı olarak da edebiyat, dil ve garîbü’l-hadîs kitaplarını göstermektedir. Yani o, bir hadis kaynağına atıfta bulunmamakta, hadisin sıhhat derecesine yer vermemektedir. Yalnızca bazen râvîsini zikretmektedir. Mevkûf haberleri ise çoğunlukla söyleyenine nispet etmektedir. Zemahşerî’nin bir hadis, onun hadis olduğunu söylemeden istişhât ettiği de olmuştur.

Yine Zemahşerî sahih, hasen ve zayıf hadisler arasında ayırım yapmaksızın hepsiyle istişhât edebilmektedir. “عزمت عليك لما ضربت كاتبك سوطاً” gibi hiç bilinmeyen hadisler naklettiği de olmuştur. Bazen de doğrudan şâhidin olduğu yerde muhaddislerin farklı lafız kullandığı rivâyetler zikretmiştir. Örneğin “إذا أتاكم كريم قوم فأكرموه” hadisinde böyle bir durum olmuştur.

Kullandığı hadis şâhitleri, Zemahşerî ilk kullanan kişi olmamıştır. Bilakis ondan önce birçok nahiv ve dil âlimi tarafından da bu hadislerle istişhât edilmiştir. Yalnızca “مثل المنافق كالشاة العائلة بين الغنمين” hadisi gibi bazı hadisleri şâhit olarak ilk kullanan odur.

Hadislerle, şâz olduğuna işaret etmek, mânasını tahrîc etmek, bazen de bir nahiv hükmünü ortaya koymak için istişhât etmiştir.

Zemahşerî’nin istişhâttaki yönemi, önce bir hükmü zikredip ardından şiir, nesir, Kur’an, hadis, söz veya darbimeselden şâhidini zikretmek şeklindedir. Şâhit zikrettiği yerler ise, nahvî kıyasa değil bir asla aykırı olan hükümlerde olmuştur.

Ebû Hayyân, Fârâbî'nin, kendilerinden dil malzemesi alınan ve yabancılarla bir arada yaşama, onlara yakın bulunma gibi sebeplerle alınmayan kabilelerin isimlerine ilişkin bir metnini aktarmıştır. Öte yandan aralarında Zemahşerî'nin de bulunduğu nahiv âlimleri, dil malzemesinin kabulü veya reddinde bu sınırlamaların içinde kalmamıştır. Dolayısıyla kabilelerin tasnifinde bu prensibe bağlılık, yeterince kesin ve net değildir. Şam, Irak, Yemen, Yemâme, şehir gibi mekân sınırlamaları için de aynı durum söz konusudur. Zira bazen bir kabile, bir kısmı yabancılarla iç içeyken bir kısmı onlara uzak olacak şekilde büyük bir kabile olabilir. Bir kabile yabancılara yakın yerlere dağılmış olsa da, içlerinde fesahatiyle meşhur bir şair olabilir. Böyle bir durumda kabilenin dili genel olarak şâhit kabul edilmese de, bu şairin şiiriyle istişhât edilir. Diğer taraftan bazen şairin nerede yaşadığı bilgisine ulaşılamayabilir yahut şair birçok yeri gezmiş olabilir. Sözelimi Kuzâ'a kabilesi yabancılarla bir arada yaşamış olmasına rağmen, bu kabileden olan ve çölde yaşayan Hüdbe b. Haşrem, fasih ve şiiriyle istişhât edilen biridir. Yine Ebû Mihcen es-Sekafî de birçok yer gezmiş, ancak şiiriyle istişhât edilen biri olmuştur. Öte yandan Zemahşerî, 7 şairin adını zikretmeden yalnızca kabilelerine ya da yaşadığı yerlere nispetle onları anmıştır. Dolayısıyla bu hususta o, kabile veya mekân tasnifine göre istişhâta bulunmuş olmaktadır.

Zemahşerî'nin, Ebû Hayyân'da geçen metinde dili şâhit kabul edilmeyen kabilelerle ve bu kabilelerin şairleriyle istişhât ettiği de olmuştur. Bunlar Lahm, Kuzâ'a, İyâd, Tağlib, Bekr, Abdulkays ve Sakîf kabileleridir. Bunların yanı sıra o, Hicâz'ın şehir bölgeleri olan Tâif, Medine, Mekke ile Kûfe, Yemâme, Yemen, Ezd Umman (Umman) gibi diğer şehirlerde yaşayanların sözüyle de istişhât etmiştir.

Zemahşerî, yabancılarla bir arada yaşama kriterine de tam olarak bağlı kalmamış ve bazen yabancılarla yaşamış olanların sözüyle istişhât etmiştir. Bu kimselerin bazıları Farsça konuşmakta, bazıları da yabancı ülkelerde yaşamış ve oralarda ölmüş kişiler olmaktadır. Örneğin İmruülkays, el-A'şâ, Ziyâdü'l-A'cem, Nehâr b. Tevsi'a, A'şâ Hemedân, es-Simme b. Abdullah el-Kuşeyrî, Ebû Mihcen es-Sekafî, 'Adî b. Zeyd el-'İbâdî ve Yezîd b. Müferriğ b. Rebî'a el-Himyerî bunlardandır.

İstişhâttaki zaman sınırlaması ölçütü de (Câhiliye, Muhadram, İslâmî, Emevî, Emevî-Abbâsî) çok net değildir. Sözelimi nahiv âlimleri Ebû Düâd el-İyâdî'nin sözüyle

istişhâdı kabul etmezken, bazıları Emevî-Abbâsî dönemde yaşamış olmasına rağmen İbn Meyyâde'nin şiiriyle istişhât etmiştir. Öte yandan Zemahşerî, 61 yerde Câhiliye döneminden, 30 yerde muhadram şairlerden, 31 yerde Emevî şairlerden, 26 yerde Sadru'l-İslâm döneminden, 3 Emevî-Abbâsî dönemi şairlerinden ve 12 de zamanı bilinmeyen şairden şâhitler getirmiştir. Zaman açısından son istişhât ettiği şair ise, İbrâhîm b. Hereme olmuştur.

Zemahşerî, 163 şairin şiiriyle istişhât etmiş, bunlardan 7'sinin adını vermeden onları yalnızca kabilesini veya yerleşim yerini zikrederek söz konusu etmiştir. Huzâme kabilesinden Abdülvâsi' b. Üsâme el-Huzâmî Sâlim b. Kahtân'ın eşi ve Ebû Hıkâk gibi bazı şairlerin ise biyografisine erişilememiştir. Yine Mudarris b. Rebe'î b. Lakât el-Esedî gibi bazı şairlerin yaşadıkları dönem ihtilaflıdır. Bazıları da Kassâm b. Revâha, Halîfe b. Berâz gibi Câhiliye dönemi şairleri misali, kabilesi bilinmeyen ancak yaşadığı dönem bilinen şairlerdir. Bazıları da tam tersi, el-Hâris b. el-Hazrec el-Hafâcî gibi, kabilesi bilinen ancak yaşadığı dönem bilinmeyen şairlerdir.

Bazı âlimler, bazı şairlerin şiiriyle istişhâdı kabul etmemektedir. Bunlar Ebû Düâd el-İyâdî, 'Adî b. Zeyd el-'İbâdî, Ümeyye b. Ebi's-Salt, Zürrumme, İbn Kays er-Rukayyât, el-Kümeýt ve İslâmî dönemden Cerîr, Ferezdak, Ahtal ve diğerleridir. Ancak Zemahşerî tüm bu şairlerin şiirleriyle istişhât etmiştir.

Zemahşerî'nin en çok istişhât ettiği şairler, 14 şâhit ile el-'Accâc, 14 şâhit ile Cerîr, 13 şâhit ile el-A'şâ, 13 şâhit ile Zürrumme, 12 şâhit ile Ru'be, 11 şâhit ile Ferezdak ve 10 şâhit ile İmruülkays'tır.

En çok zikrettiği kabile lehçeleri ise, 17 defa ile Temîm, 11 defa ile Hicâz, 5 defa ile Tayy kabilelerinin lehçeleridir.

Şiirleriyle veya lehçeleriyle en çok istişhât ettiği kabileler ise, 103 defa ile Temîm, 74 defa ile Kays 'Aylân, 34 defa ile Bekr b. Vâil, 20 defa ile Esed, 20 defa ile Tayy, 19 defa ile Kinâne, 13 defa ile Hüzeyl, 13 defa ile (hepsi Zürrumme'den) 'Adî b. 'Abdümenât, 12 defa ile Ezd, 11 defa ile Mezhic ve 10 defa ile (hepsi İmruülkays'tan) Kinde kabileleridir.

İçerisinde Cerîr, Ferezdak, Ru'be, el-'Accâc gibi birçok şairin bulunması, Temîm kabilesini zirveye taşımıştır. Zürrumme ve İmrûülkays ise, 'Adî b. 'Abdümenât ile Kinde kabilelerinin bu listede yer almasını sağlamıştır.

Zemahşerî, fasih meşhur Arapçadan çıkan kabile lehçesini ayrı tutmakta ve bunu kabilenin dili olarak görmektedir. Temîm'in lehçelerini 17, Tayy'ın 5, Kays, Hüzeyl ve Bekr b. Vâil'in lehçelerini ise ikişer tane saymıştır. Fehmoğulları, Hanzala b. Mâlikoğulları, Süleymoğulları, Kinâne, Kelb, Fezâre ve 'Ukayl kabileleri için de birer lehçe saymıştır.

Adnânî kabilelerden İyâd b. Tezâr, Mudar b. Tezâr kabileleri (Esed, Kays, Hüzeyl, 'Adî b. 'Abdümenât, Müzeyne, Temîm ve Dabbe -1 kez-, Teym b. 'Abdümenât, 'Avf b. Vâil), Rebî'a b. Nizâr (Bekr, Tağlib, 'Abdülkays) kabilelerinden rivayette bulunmuştur. Kahtânîlerden ise Ezd (Evs, Hazrec, Huzâ'a), Himyer, Enmâr (Has'am ve Büceyle), Tayy, Kuzâ'a, Kinde, Lahm, Mezhic ve Hemedân kabilerinden nakilde bulunmuştur.

Zemahşerî'den önce birçok nahiv âlimi, müvelled şairlerin şiirleriyle az yerde de olsa istişhât etmiştir. Öte yandan onlar, teorik olarak onların şiirleriyle istişhâdı uygun bulmamışlardır. Zemahşerî ise müvelled şairlerin şiirleriyle istişhâdı caiz bulduğunu dile getirmiş, ancak bunu Ebû Temmâm gibi dil âlimi ve râvîlerle sınırlı tutmuştur. Bununla beraber o, Ebü'l-'Atâhiye, Ebû Firâs el-Hamdânî, Rebî'a er-Rukayy gibi, dil âlimi veya râvî olmayan kişilerle de istişhât etmiştir. Dolayısıyla onun da koyduğu nazari hükmün pratikte dışına çıktığı söylenebilir.

Darbimeseller de, nahivde istişhât edilmeye değer dil malzemeleridir. Çünkü meseller değişikliğe uğramazlar. Zemahşerî'nin nahivdeki nesir istişhâtları, ayrı bir çalışmada ele alınacak kadar geniştir. Bu şâhitleri o, bir nahiv kuralını tespit için kullanmıştır. Bu nedenle bazen bir söz veya meseli ayrı ayrı zikrederken, bazen de ikisini birden şâhit olarak verebilmektedir. Bazen de birini, bir başka şâhitle birlikte zikretmektedir. Onun kitaplarında bir şâhidin tekrar etmesi de vâkidir. Zemahşerî, rivâyet edilmiş bir sözü veya darbimeseli, şâz olduğunu dile getirmek, kıyasa aykırı ise ya da öyle görünüyorsa tevcîh etmek için zikreder. Bazen de bazı sözleri zarurete hamleder. Şâz olarak gelen

darbimeselleri ise “وقد جاء” sîgasıyla nakleder. Kendisiyle kıyas yapılması ihtilaflı olan az kullanımlara delil olarak rivâyet edilmiş sözleri şâhit gösterdiği de olmuştur.

Darbimeseller söz konusu olduğunda Zemahşerî, genellikle bir söyleyen ya da kabile zikretmeksizin sözü Araplardan nakletmektedir. Bazen de söyleyenine nispet etmekte ya da râvisini zikretmektedir. Rivâyet edilen bir sözü ya da meseli zikretmekte, sonra şâhit olan yerinin belirlenmesi için açıklama yapmaktadır.

Zemahşerî'ye göre Arap lehçelerinin tümü hüccettir. Kendilerine kıyas yapılır; kıraatler, hadisler, şiirler, meseller ve diğer sözler bunlara uygun şekilde tahrir edilir. Tüm lehçeler hüccet olmakla beraber, hepsinin aynı fesahat derecesinde olduğu ise söylenemez. Örneğin Kureyş lehçesi, tüm Arap lehçeleri arasında en fasih ve en açık lehçedir. Ondan sonraki lehçeler de kendi aralarında farklı seviyelerdedir. Bazen Zemahşerî iki farklı lehçe zikrederek biri yönünde tercihte bulunmaktadır. Çoğunlukla bunlardan birini olumlu veya olumsuz bir sıfatla nitelemektedir. Fasih, yaygın, meşhur, iyi gibi olumlu sıfatlar ile garîb, düşük, zayıf, kötü, çirkin gibi olumsuz sıfatlar kullanmaktadır. İki lehçe arasında bazen Kur'an, bazen de kullanım yaygınlığı ve kıyasa göre tercihte bulunmaktadır. Bir tercih yapmaksızın iki lehçeyi zikrettiği de olmaktadır. Ona göre bazen bir Arap, aynı anda iki lehçe kullanabilir ve iki lehçenin iç içe girmesiyle üçüncü bir lehçe meydana gelebilir.

Zemahşerî'nin lehçeler konusundaki yöntemi, önce Arapçadaki asıl kullanımı vermek, sonra diğer lehçeleri sıralamak şeklindedir. Çoğu zaman da Hicâz lehçesini diğer lehçelerden ve özellikle de Temîm lehçesinden önce zikretmektedir. Bu da, ilkini ikincisine tercih ettiği izlenimini vermektedir. Sık Sık bir lehçeyi kabilesine nispet etmeksizin de zikretmiştir.

Bazı dil kullanımlarına özel isimler verme konusunda da Zemahşerî kendinden öncekilerin yöntemini devam ettirmiştir. ‘An‘ane, Keske, Keşke gibi isimlendirmeler buna örnektir. “Kaçınmayı abartanların lehçesi” şeklindeki isimlendirme ise ondan önce kimsede görülmemiştir.

Söyleyeni belli olmayan sözlerin masnû olduğu ya da müvelled birine ait olduğu kesin şekilde söylenemez. Nitekim bazılarının söyleyeni daha sonra ortaya çıkmıştır.

Âlimlerin çoğu, söyleyeni belli olmayan sözle istişhâdın, bir müvellede ait olması ya da masnû olması ihtimaline karşı teorik olarak kesinlikle uygun olmadığını dile getirmişlerdir. Ancak pratikte onlar bu gibi sözlerle istişhât etmişlerdir. Ebû Hayyân ve öğrencisi İbn Hişâm ise bu gibi sözlerle istişhâdı caiz görmüşlerdir. Bazı âlimler ise, güvenilir bir râvîden gelmesi kaydıyla böyle bir sözle istişhâdın caiz olduğunu söylemişlerdir.

Zemahşerî ise böyle bir sözle istişhâdın caiz olmadığına işaret etmekle beraber, *el-Mufasssal* kitabında söyleyeni belli olmayan 46 sözle istişhât etmiştir. Diğer kitaplarında da bu şekilde başka şâhitler bulunmaktadır. Öte yandan Zemahşerî'nin istişhât ettiği, söyleyeni meçhul sözlerin çoğu Sîbeveyh, Kisâî, Ferrâ gibi güvenilir âlimlerden naklendirdi ve yine birçoğu başka şâhitlerle desteklenmiştir. Ancak “تَفْعَلُ” kalıbının “تَفْعَالُ” şeklinde mastar yapılabileceğine dair tek bir şâhit zikretmiş, bunu ikinci bir şâhitle değil kıyasla desteklemiştir. Başka âlimler ise bunun şâz olduğunu ve kıyas yapılamayacağını söylemişlerdir. Zemahşerî, şâz olduğunu ifade etmek için de bazı söyleyeni meçhul sözleri zikretmiştir.

Söyleyeni belli olmayan sözlerden yalnızca aşağıdaki beyit, Zemahşerî'den önce kimsenin istişhât etmediği bir şâhittir:

وَعَلَّمَ بَيَانَ الْمَرْءِ عِنْدَ الْمُجَرَّبِ

وَقَدْ دُقُّمُونَا مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ

Ancak o bu beytin, darbimesel olan ikinci kısmıyla istişhât etmiştir. Darbimesellerde de, şöhretine ve değişikliğe uğramamasına binaen söyleyenin belli olmasına ihtiyaç yoktur. Ayrıca bu beyit *el-Hamâse*'de yer almaktadır ve bu eser Zemahşerî nezdinde büyük bir öneme sahiptir.

Masnû' şiirler konusunda birçok râvî, şiir uydurmakla ünlenmiştir. Masnû' olan şiirlerin çoğu âlimler tarafından biliniyor olsa da, bazıları ihtilaflıdır. Kendi ekolüne destek oluşturmak, bir âlimden sâdır olan bir kelimeyi tevcih etmek gibi gayelerle şiir uydurması yapılabilmektedir. Bu gibi şiirler için, bir şiirin asıl sahibi dışında birine nispet edilmesi mânasında da “mevzu” isimlendirmesi kullanılmaktadır.

Zemahşerî, uydurma olduğunu düşündüğü birçok şâhitle istişhâdı reddetmiştir. Ona göre şiirin uydurma olduğu bazen çok açık ve net olmakta, bu gibi durumlarda direkt uydurma hükmünü vermektedir. Ancak o, uydurma olduğu söylenen dört beyitle istişhât etmiştir. Bunlardan üçünün rivâyeti sâbit olmakla beraber, aşağıdaki beytin rivâyeti sağlam değildir:

ضربك بالسوطِ قونسَ الفرس

اضرب عنك الهمومَ طارِقها

Bu beyitle istişhât, rivâyeti sâbit olmadığı için bâtıldır.

Bu bağlamda biz, uydurma olduğu düşünülen şâhitlerin farklı delil ve rivâyetler ışığında ayrıca araştırılması gerektiği kanısındayız. Bir nahiv hükmüne delil olarak bir şâhit bulunması, rivâyetin ise sağlam olmaması ve kıyasa aykırı olması durumunda, böyle bir sözle istişhât geçersiz olur ve bununla bahsedilen nahiv kuralı da geçersiz hale gelir.

Şâhit olan kısmında farklı rivâyetleri bulunan şâhitler ise, nahiv âlimleri tarafından geçerli kabul edilmiştir. Ancak bazı nahiv âlimleri bu gibi şâhitleri eleştirmiş ve başka sebeplerle beraber bunları reddetmişlerdir. Şâhidin farklı rivâyetlerde gelmesi, şairin bir şiiri iki defa söylemesi yahut da râvilerin veya lehçelerin farklılığı ve uydurma gibi nedenlerden kaynaklanabilmektedir.

Farklı şekillerde rivâyet edilmiş şâhitlerde Zemahşerî, içerisinde hükmü destekleyen bir şey yoksa şâhidin diğer rivâyetini zikretmemektedir. Bazen de şâhidin olduğu yerde farklılıklar bulunması durumunda, iki veçhin de caiz olduğunu göstermek adına ikisini de vermektedir. Nitekim tek bir şâhitte yer alan rivâyet farklılıkları, bu şâhitle istişhât etmeye engel değildir. Önemli olan bunun, Araplardan duyulmuş olmasıdır. Zemahşerî'nin istişhât ettiği iki veya daha fazla rivâyetler ise, kıyasla ya da duyulan başka şâhitlerle ya da ikisiyle birden desteklenmektedir.

Uydurma olduğu söylenen, ancak Zemahşerî'nin istişhât ettiği dört beyitten biri şudur:

فذاك -أمانة الله- الثريد

إذا ما الخبز تأدمه بلحم

Uydurma olduğu Şüphesi bulunması, söyleyeninin belli olmaması ve Şâhit olan yerde farklı rivâyetlerinin bulunması nedeniyle, bu beyitle istişhât zayıftır.

Son olarak biz, kıyasî ve semâ'î deliller bağlamında nahiv istiŐhâtlarının genel olarak araştırılması; nahiv istiŐhâtlarının, diğerk delillerden bağımsız bir Şekilde müstakil olarak incelemeyele yetinilmemesi kanaatindeyiz. Nitekim bazen Şâhit zayıf olsa da başka delillerle güçlenebilmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Abbûd, Sabâh ‘Atıyyevî & ‘Abbâs, Muhammed Munâdıl. “eş-Şâhidü’ş-Şi’rî el-Mechûl: İşkâliyyetü’l-Menhec ve’r-Rivâye ve Me‘âyîri’l-İhticâc bihi”. *Mecelletü Külliyyeti’l-Fıkh fî’l-‘Irâk*, 2019: 30.
- ‘Abîdî, Reşîd Abdurrahmân. *ez-Zemahşerî el-Lugavî ve Kitâbuhû el-Fâik*. Bağdat: Menşûratü’l-Mecma‘i’l-‘İlmî, 2001.
- ‘Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah. *Kitâbü’s-Sınâ’ateyn el-Kitâbe ve’ş-Şi’r*. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî & Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Dâru İhyâ’i’l-Kütübî’l-‘Arabîyye Matba‘atü Mustafâ İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1. Baskı, 1952.
- ‘Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidi Şürûhi’l-Elfiyye*. thk. Alî Muhammed Fâhîr & Ahmed Muhammed Tevfîk es-Sûdânî & Abdulazîz Muhammed Fâhîr, Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’t-Terceme, 1. Baskı, 2010.
- ‘Aynî, Bedreddîn. *‘Umdetü’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsî’l-‘Arabî.
- ‘İtr, Nûreddîn. *Menhecü’n-Nakd fî ‘Ulûmi’l-Hadîs*. Dımaşk: Dâru’l-Fıkr, 3. Baskı, 1997.
- ‘İyd, Muhammed. *el-İstişhâd ve’l-İhticâc bi’l-Luğa*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 3. Baskı, 1988.
- ‘İzzeddîn b. el-Esîr, Ebû’l-Hasen Alî b. Ebî’l-Kerem el-Cezerî. *el-Lübâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.
- ‘Udayme, Muhammed Abdulhâlık. *Dirâsât li Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Kahire: Dâru’l-Hadîs.
- ‘Ukberî, Ebû’l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn. *el-Lübbâb fî ‘İleli’l-Binâ ve’l-İ‘râb*. thk. Ğâzî Muhtâr Tuleymât & Abdulilâh Nebhân, Beyrut-Dımaşk: Dâru’l-Fıkr, 2. Baskı, 2001.
- ‘Ukberî, Ebû’l-Bekâ, Abdullah b. el-Huseyn. *et-Tebyîn ‘an Mezâhibi’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*. thk. Abdurrahmân el-‘Useymîn, Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1. Baskı, 1986.
- ‘Ukberî, Ebû’l-Bekâ. *İ‘râbu’l-Hadîsi’n-Nebevî*. thk. Abdulilâh Nebhân, Dımaşk: Matbû‘atü Mecma‘i’l-Luġati’l-‘Arabîyye bi Dımaşk, 2. Baskı, 1986.

‘Ukberî, Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Alî İbn Burhân. *Şerhu'l-Lüma' fi'n-Nahv*. thk. Fâiz Fâris, Kuveyt: es-Silsiletü't-Türâsiyye, 1. Baskı, 1984.

Abdulfettâh Muhammed. *Luğatu Tayy ve Eseruhâ fi'l-'Arabiyye*. Dimaşk: Dâru'l-'Asmâ', 1. Baskı, 2006.

Abduttevvâb, Ramadân. *Buhûs ve Makâlât fi'l-Luğa*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Baskı, 1995.

Âbid, Fehd b. Muhammed. *eş-Şevâhidü'n-Nesriyye 'inde's-Şâtübî fi'l-Mekâsıd'ş-Şâfiye*. Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-Kaysam/ Kassim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.

Ahfeş, Ebü'l-Hasen el-Evsat. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmûd Kurâ'a, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1990.

Ahmed b. Fâris. *Mekâyîsü'l-Luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1979.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 2001.

Alûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. 'Abdillâh. *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, h. 1415.

Âmidî, Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Bîşr. *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif fi Esmâ'i's-Şu'arâ' ve Künâhüm ve Elkâbühüm ve Ensâbühüm ve Ba'zu Şi'rihim*. thk. Fritz Krenkow, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Baskı, 1991.

Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Karîb. *Fuhûletü's-Şu'arâ*. thk. C. Torrey, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, 2. Baskı, 1980.

Askalânî, İbn Hacer. *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Abdulmevcûd & Alî Mu'avvîd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2003.

Askalânî, İbn Hacer. *el-Metâlibü'l-'Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*. thk. Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, Dâru'l-Ğays, 1. Baskı, 2000.

Askalânî, İbn Hacer. *el-Telhîsü'l-Habîr fi Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfi'i el-Kebîr*. thk. Hasen b. Abbâs, Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1. Baskı, 1995.

Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer. *Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb*. thk. Abdulazîz Rebâh & Ahmed Dekkâk, Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Baskı, 1973.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*. thk. Ebû 'Abdillah es-Suverkî & İbrâhîm Hamdî el-Medenî, Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- Bağdâdî, Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed b. Meymûn. *Müntehâ't-Taleb min Eş'âri'l-'Arab*. thk. Muhammed Nebîl et-Tarîfî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Baskı, 1999.
- Bahâuddîn Muhammed b. İbrâhîm İbnü'n-Nehhâs el-Halebî. *et-Ta'lika 'alâ'l-Mukarreb*. thk. Cemîl Abdullah 'Uveyda, Ürdün-Ammân: Vizâretü's-Sekâfe, Küttâbü'ş-Şehr, 1. Baskı, 2004.
- Bedreddîn ed-Demâmînî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Şerhu'd-Demâmînî 'alâ Muğni'l-Lebîb*. thk. Şeyh Ahmed 'Azzev 'Inâye, Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, h. 1428.
- Beğavî, el-Huseyn b. Mes'ûd. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût & Muhammed Züheyr eş-Şâvîs, Dimaşk, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, 1983.
- Bennâ', Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî. *İthâfu Fudalâ'i'l-Beşer bi'l-Kirâ'âti'l-Erba'ate 'Aşer*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1987.
- Beşîr, el-Mu'tezz Hâmid. eş-Şevâhidü's-Şi'riyye fî Kitâbi'l-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râb li'z-Zemahşerî. Sûdân: Ümmü Dermân İslami Üniversitesi/ Omdurman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Buhârî. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1. Baskı, h. 1419.
- Câhız, 'Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. Abdusselâm Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. Baskı, 1988.
- Cebel, Muhammed Hasen. *el-İhticâc bi's-Şi'r fî'l-Luğa beyne'l-Vâkı' ve Delâletühû*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Cebûrî, Yahyâ. *Dîvânü'l-Abbâs b. Mirdâs es-Selemî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1991.
- Cevdet, Mebrûk Muhammed. *İşkâliyyetü's-Şâhidi's-Şi'rî el-Cehl bi'n-Nisbe ve Te'addüdi'r-Rivâyât*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1. Baskı, 2007.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'îl. *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Beytur: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı, 1987.

Cum'a, Hâlid Abdulkerîm. *Şevâhidü's-Şi'r fî Kitâbi Sîbeveyh*. Mısır: Dâru's-Şarkıyye, 2. Baskı, 1989.

Cündî, Ahmed Muhammed. *Mevkıfu Ebî Hayyân el-Endelusî mine'l-İstişhâd bi'l-Hadîs*. Suudi Arabistan: Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî, 2: 3, 2018.

Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâiliü'l-İ'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire: Matba'atü'l-Medenî, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1992.

Cürcânî, Abdülkâhir. *el-Muktesid Şerhu'l-Îzâh*. thk. Kâzım Bahr Mercân, Irak: Dâru'r-Reşîd, Menşûrât Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1982.

Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî ez-Zeyn Şerîf. *Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal ve'l-Mutavassıt*. thk. Abdulhamîd Câsim Muhammed el-Feyyâz el-Kebîsî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 2000.

Cürcânî, Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Baskı, h. 1405.

Dânî, Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd. *Câmi'u'l-Beyân fî'l-Kırâ'ati's-Seb'*. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmi'atü's-Şârika, 1. Baskı, 2007.

Demâmînî ve Bulkînî. *el-İstidlâl bi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyyeti's-Şerîfe 'alâ İsbâti'l-Kavâ'idî'n-Nahviyye: Mükâtebe beyne Bedruddîn ed-Demâmînî ve Sirâcuddîn el-Bulkînî*. thk. Dr. Riyâd b. Hasen el-Havvâm, Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1998.

Demâmînî, Bedruddîn. *Ta'liku'l-Ferâid*. thk. Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Mefeddî, 1981.

Dîvânü Cemîli Büseyne. der. ve thk. Huseyn Nassâr, Kahire: Dâru Mısır li't-Tıbbâ'a.

Ebû 'Amr Şeybânî, İshâk b. Merrâr. *Kitâbü'l-Cîm*. thk. Abdulkerîm el-Azbâvî, Kahire: el-Hey'etü'l-'Âmme li Şü'ûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1975.

Ebû 'Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelusî. *Semtu'l-Le'âlî fî Şerhi Emâli'l-Kâlî*. thk. Abdulazîz el-Meymenî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *el-Ğarîbü'l-Musannef*. thk. Muhammed el-Muhtâr el-'Abîdî, Kahire: Dâru Mısır, 2. Baskı, 1996, Musavvere 'an Tûnus: el-Mecma'u't-Tûnusî li'l-'Ulûm ve'l-Âdâb ve'l-Fünûn ve Dâru Sahnûn.

- Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *Ğarîbü'l-Hadîs*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Haydarabad: Matba'atü Dâri'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1. Baskı, 1964.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ. *Şerhu Nekâizi Cerîr ve'l-Ferez dak bi Rivâyeti'l-Yezîdî 'ani's-Sükkerî 'an İbn Habîb 'anhü*. thk. Muhammed İbrâhîm Hûr & Velîd Mahmûd Hâlis, Birleşik Arap Emirlikleri, Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfî, 2. Baskı, 1998.
- Ebû Ğarîbe, 'İsâm 'İyd Fehmî. *Usûlü'n-Nahv 'inde's-Süyûtî beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1. Baskı, 2006.
- Ebû Hayyân el-Endelusî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-Muhît*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2001.
- Ebû Hayyân el-Endelusî. *Tezkiretü'n-Nühât*. thk. Afif Abdurrahmân, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1986.
- Ebû Hayyân. *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*. thk. Hasen Hindâvî, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, Suudi Arabistan: Dâru Künûzi İşbîliyye, 1. Baskı, 1998 ve sonrası.
- Ebû Hayyân. *İrtişâfû'd-Darab*. thk. Recep Osmân Muhammed, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1998.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdullah. *Cemheretü'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebû Şâme, 'Abdurrahmân b. İsmâ'îl. *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ 'Ulûmin Tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyâr Altıkolaç, Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebü'l-Fidâ', 'Imâduddîn İsmâîl b. Alî el-Melikü'l-Müeyyed (Hamâ hakimi). *el-Kennâş fî Fenneyi'n-Nahv ve's-Sarf*. thk. Riyâd b. Hasen el-Havvâm, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2000.
- Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk. *İştikâku Esmâ'i'llâh*. thk. Abdulhuseyn el-Mübârek, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, 1986.
- Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk. *Kitâbü'l-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mübârek, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, 1985.
- Ebü'l-Mekârim, Alî. *Usûlü't-Tefkîri'n-Nahvî*. Kahire: Dâru Ğarîb, 1. Baskı, 2006.
- Efgânî, Sa'îd. *Fî Usûli'n-Nahv*. Halep: Müdiriyyetü'l-Kütüb ve'l-Matbû'âtî'l-Câmi'iyye, 1994.
- Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed Kemâluddîn Ebü'l-Berekât. *Esrâru'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1. Baskı, 1999.

Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf*. el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Baskı, 2003.

Enbârî. *Lüma'ü'l-Edille fî Usûli'n-Nahv*. thk. Sa'îd el-Efgânî, Suriye: Matba'atü'l-Câmi'ati's-Sûriyye, 1957.

Enîs, İbrâhîm , *el-Mu'cemü'l-Vasît*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye.

Ensârî, Ebû Zeyd. *en-Nevâdir fî'l-Luğa*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1. Baskı, 1981.

Eşmûnî, Nûreddîn. *Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfîyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1998.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Me'âni'l-Kırâ'ât*. Suudi Arabistan: Merkezü'l-Buhûs fî Külliyyeti'l-Âdâb, Câmi'atu'l-Melik Su'ûd, 1. Baskı, 1991.

Ezherî, Ebû Mansûr. *Tehzîbü'l-Luğa*. thk. Muhammed 'Ivad Mer'ab, Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, 2001.

Ezherî, Şeyh Hâlid. *et-Tasrîh bi Madmûni't-Tavzîh fî'n-Nahv*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000.

Fârâbî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm. *Dîvânü'l-Edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer, Kahire: Müessesetü Dâri's-Şa'b li's-Sahâfe ve't-Tibâ'a ve'n-Neşri 2003.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-Hurûf*. thk. Muhsin Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2. Baskı, 1990.

Fârisî, Ebû 'Alî. *el-Îzâh*. thk. Kâzım Bahr Mercân, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Baskı, 1996.

Fârisî, Ebû 'Alî. *Kitâbü's-Şi'r Şerhu'l-Ebyâti'l-Müşkileti'l-İ'râb*. thk. Mahmûd et-Tanâhî, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1988.

Fârisî, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdulğaffâr. *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*. thk. Bedruddîn Kahvecî & Beşîr Cüveycânî, Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1. Baskı, 1993.

Fârisî, Ebû Alî. *el-Mesâilü'l-'Askeriyyât fî'n-Nahvi'l-'Arabî*. thk. Ali Câbir el-Mansûrî, Ammân-Ürdün: ed-Dâru'l-İlmiyyetü'd-Devliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2002.

- Fârisî, Ebû Alî. *el-Mesâilü'l-Basriyyât*. thk. Muhammed eş-Şâtır, Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1. Baskı, 1985.
- Fârisî. *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*. thk. Hasen Hindâvî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, Beyrut: Dâru'l-Menâr, 1. Baskı, 1987.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *el-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî & İbrâhîm es-Sâmerrâî, Bağdat: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Dâr ve Mektebetü Hilâl, 1. Baskı, 1986.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *el-Maksûr ve'l-Memdûd*. thk. Abdulilâh Nebhân & Muhammed Hayru'l-Bikâ'î, Dâru Kuteybe, 1983.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî & Muhammed Alî en-Neccâr, Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- Ficâl, Mahmûd. *el-Hadîsü'n-Nebevî fî'n-Nahvi'l-Arabî*. Riyâd: Advâ'u's-Selef, 2. Baskı, 1997.
- Ficâl, Mahmûd. *es-Seyrû'l-Hasîs ilâ'l-İstişhâd bi'l-Hadîs fî'n-Nahvi'l-Arabî*. Riyâd: Advâ'u's-Selef, 1997.
- Fîruzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmusu'l-Muhîd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 8. Baskı, 2005.
- Ğâmidî, Sâlih Ahmed Müsfîr. *eş-Şevâhidü'n-Nahviyyetü'n-Nesriyye: Te'sîl ve Dirâse*. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ/ Umm Al Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1408.
- Ğandecânî, Ebû Muhammed el-A'râbî el-Esved. *Ferhatü'l-Edîb*. thk. Muhammed Alî Sultânî, Dimaşk: Dâru'n-Nibrâs, Dâru'l-Kitâb, 1981.
- Ğarîb, Mes'ûd. *eş-Şâhidü's-Şi'rî 'inde'z-Zemahşerî fî Kitâbeyhi el-Mufasssal ve'l-Keşşâf*. Cezâyir: Kasıdî Merbah Ouargla Üniversitesi/ Kasdi Merbah Kuargla Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013-2014.
- Ğavs, Muhtâr. *Luġatu Kureyş*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Mi'râc ed-Devliyye li'n-Neşr, 1. Baskı, 1997.
- Hadîsî, Hadîce, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, Bağdat: Menşûrât Mektebeti'n-Nahda, 1. Baskı, 1966.

Hadîsî, Hadîce. *eş-Şâhid ve Usûlü'n-Nahv fî Kitâbi Sîbeveyh*. Kuveyt: Matbûâtü Câmi'ati'l-Kuveyt, 1974.

Hadîsî, Hadîce. *Mevkîfu'n-Nühât mine'l-İhticâc bi'l-Hadîsi's-Şerîf*. Irak: Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, Menşûrât Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1981.

Hadramî, Muhammed b. İbrâhîm. *Müşkilü İ'râbi'l-Eş'âri's-Sitteti'l-Câhiliyye, el-Kısmu's-Sâlis, Dîvânü'n-Nâbiğati'z-Zübyânî*. thk. Alî el-Herût, Ürdün: 1992.

Hafâcî, Abdullah b. Muhammed b. Sa'îd b. Sinân. *Sırru'l-Fesâha*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1982.

Hafâcî, Ahmed b. Muhammed Şihâb. *Hâşiyetü's-Şihâbi'l-Hafâcî 'alâ'l-Beydâvî 'Inâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râdî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî*. Beyrut: Dâru Sâdır.

Halîl, Âtîf Fadl Muhammed. "el-İhticâcü'l-Luğavî beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk". Cezayir: *Mecelletü'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Güz, 2007: 18.

Harmûş, İdrîs. "Mekâniyyetü Lehcâti'l-İhticâc 'inde'n-Nühât". *Mecelletü'l-Âdâb bi Külliyyeti'l-Âdâb Kısmu'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Câmi'atü Mentouri Konstantin-Cezayir, 2008: 9.

Hathât, Emânüddîn. *el-İstidlâlü'n-Nahvî fî Kitâbi Sîbeveyh ve Eseruhû fî Târîhi'n-Nahv*. Suriye: Dâru'r-Rifâ'î, Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1. Baskı, 2007.

Hattâbî, Ebû Süleymân. *Ğarîbü'l-Hadîs*. thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Ğarbâvî, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, Ürdün: Dâru Ammâr, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1989.

Hâzim, Keyyân Ahmed. "eş-Şevâhidü'n-Nahviyye beyne'l-Mechûli'n-Nisbe ve'l-Kırâ'âtü'l-Kur'âniyye el-Mufasssal li'z-Zemahşerî Enmûzecen". *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye el-Esâsiyye*, Câmi'atü Bağdâd Külliyyetü'l-Âdâb, 2012: 75.

Herevî, Molla el-Kârî 'Alî b. Sultân. *Şerhu Nuhbeti'l-Fikr fî'l-Mustalahât Ehli'l-Eser*. thk. Muhammed Nizâr Temîm & Heysem Nizâr Temîm, Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam.

Heysemî, Ebû'l-Huseyn Nûreddîn. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.

Huseyn, Muhammed el-Hadr. *Dirâsât fî'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Târîhihâ*. Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, Mektebetü Dâri'l-Feth, 2. Baskı, 1960.

Husrî el-Kayravânî, İbrâhîm b. Alî. *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 4. Baskı.

- İrâkî, İbnü's-Sübkî ve Zebîdî. *Tahrîcû Ehâdisi İhyâ'i Ulûmi'd-Dîn*. der. Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, Riyâd: Dâru'l-Âsime li'n-Neşr, 1. Baskı, 1987
- İbn 'Akîl, Bahâuddîn. *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1. Baskı, h. 1400-1405.
- İbn 'Allân, Muhammed 'Alî b. Muhammed. *Dâ'î'l-Felâh li Muhabbeyâti'l-Iktirâh*. thk. Üveys Yâsîn Veysî, Suriye: Câmi'atü'l-Ba's/ : Al-Baas Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib el-Endelusî. *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2001.
- İbn 'Usfûr, Alî b. Mü'min. *Darâirü's-Şi'r*. thk. es-Seyyid İbrâhîm Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Endelüs li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 1980.
- İbn 'Usfûr. *el-Mümti'u'l-Kebîr fî't-Tasrîf*. thk. Fahrüddîn Kabâve, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1. Baskı, 1996.
- İbn 'Usfûr. *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. Sâhib Ebû Cinân, Irak: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1982.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr, Beyrut: Dâru'l-Hüdâ.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Mübhic fî Tefsîri Esmâ'i Şu'arâ Dîvânî'l-Hamâse*. şrh. Mervân el-'Atıyye & Şeyh ez-Zâyid, Dımaşk: Dâru'l-Hicre li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 1988.
- İbn Cinnî. *el-Lüma' fî'l-Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muğlî, Amman: Dâru Mecdelâvî, 1988.
- İbn Cinnî. *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâ'ât ve'l-Îzâh 'anhâ*. thk. Alî en-Necdî Nâsîf & Abdulhalîm en-Neccâr & Abdulfettâh İsmâîl Şiblî, Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1994.
- İbn Cinnî. *el-Munsif Şerhu Kitâbi't-Tasrîf*. thk. İbrâhîm Mustafâ & Abdullah Emîn, Kahire: Vizâretü'l-Me'ârif, 1. Baskı, 1954.
- İbn Cinnî. *et-Tenbîh 'alâ Müşkilâti'l-Hamâse*. thk. Hasen Hindâvî, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 2009.

- İbn Cinnî. *Muhtâru Tezekkürî Ebî Alî el-Fârisî ve Tehzîbuhâ*. thk. Huseyn Bû Abbâs, Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 2010.
- İbn Cinnî. *Sırru Sınâ'ati'l-İ'râb*. thk. Hasen Hindâvî, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1985.
- İbn Düreyd. *Cemheretü'l-Luga*. thk. Remzî Münîr Baalbekî, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Baskı, 1987.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî. *el-Müctebâ*. Hindistan: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 3. Baskı, 1962.
- İbn Ebî Şeybe. *Musannef İbn Ebî Şeybe el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Dâru't-Tâc, 1. Baskı, 1989.
- İbn Fâris, Ahmed er-Râzî. *es-Sâhibî*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Matba'atü 'İsâ el-Bâbî el-Halebî.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Alî. *Tabsîrü'l-Müntebih bi Tahrîri'l-Müştebih*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- İbn Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed Dervîş, Dımaşk: Dâru Ya'rub, 1. Baskı, 2004.
- İbn Hâleveyh, el-Huseyn b. Ahmed. *el-Hucce fî'l-Kırâ'ati's-Seb'*. thk. Abdülâl Sâlim Mükrim, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 4. Baskı, h. 1401.
- İbn Hâleveyh, Huseyn b. Ahmed. *İ'râbu Selâsîne Sûre*. Kahire: Matba'atü Dâri'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1941.
- İbn Hâleveyh. *Leyse fî Kelâmi'l-'Arab*. thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr, Mekke: 2. Baskı, 1979.
- İbn Hâleveyh. *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî.
- İbn Hallikân, el-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed. *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde.

- İbn Hazm, Muhammed Alî b. Ahmed. *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1983.
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yûsuf. *Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*. thk. Abdulğani ed-Dakr, Suriye: eş-Şeriketü'l-Müttehide li't-Tevzî'.
Abdulğani ed-Dakr, Suriye: eş-Şeriketü'l-Müttehide li't-Tevzî'.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf. *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'arîb*. thk. Mâzin el-Mübârek & Muhammed Alî Hamdullah, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 6. Baskı, 1985.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf. *Tahlîsü's-Şevâhid ve Telhîsü'l-Fevâid*. thk. Abbâs Mustafa es-Sâlihî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Baskı, 1986.
- İbn Hişâm. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 7. Baskı, 1954.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Serrût 'Ukkâşe, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Baskı, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Ğarîbü'l-Hadîs*. thk. Abdullah el-Cebûrî, Bağdat: Matba'atü'l-Ânî, 1. Baskı, h. 1397.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Ğarîbü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, ed-Dîneverî, Abdullah b. Müslim. *Uyûnu'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-'Arab, Musavvera 'an Tab'ati Dâri'l-Kütübi'l-Vataniyye fî Mısır.
- İbn Kuteybe. *Edebü'l-Kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâlî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1982.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-Su'arâ'*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1982.
- İbn Mâlik. *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. thk. Abdulmun'im Ahmed Herîdî, Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ.
- İbn Mâlik. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahmân es-Seyyid & Muhammed Bedevî el-Mahtûn, Kahire: Dâru Hicr, 1. Baskı, 1990.
- İbn Mâlik. *Şevâhidü't-Tavzîh ve't-Tashîh li Müşkilâti'l-Câmi'i's-Sahîh*. thk. Tâhâ Muhsin, Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Baskı, 2. Baskı, h. 1415.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ et-Temîmî. *es-Seb'a fî'l-Kirâ'ât*. thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Baskı, h. 1400.

- İbn Sellâm, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *el-Emsâl*. thk. Abdulmecîd Kutâmiş, Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1. Baskı, 1980.
- İbn Sellâm, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Cumahî. *Tabakâtu Fuhûli's-Su'arâ'*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Cidde: Dâru'l-Medenî.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Sîde el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhîm Cefâl, Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 1. Baskı, 1996.
- İbn Vellâd, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-İntisâr fî'r-Reddi 'alâ'l-Müberra*. thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultân, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1996.
- İbn Ya'îş, Ya'îş b. Alî. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. Meşîhatü'l-Ezher, Mısır: İdâretü't-Tıbbâ'ati'l-Münîriyye.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Hucetü'l-Kırâ'ât*. thk. Sa'îd el-Efgânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Baskı.
- İbnü Nâsiruddîn ed-Dımaşkî, Muhammed b. Abdullah el-Kaysî. *Tavzîhu'l-Müştebih fî Zabti Esmâi'r-Rüvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*. thk. Muhammed Nu'aym el-'Arkasûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1993.
- İbnü'l-Cezerî. *en-Neşr fî'l-Kırâ'âtî'l-'Aşr*. thk. 'Alî Muhammed ed-Dabbâ', Kahire: el-Matba'atü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr. *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimâti'n-Nâs*. thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1992.
- İbnü'l-Enbârî, Muhammed b. Kâsım Ebû Bekir. *el-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987.
- İbnü'l-Esîr. *el-Bedî' fî 'İlmi'l-'Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed Aliyyuddîn, Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ, 1. Baskı, h. 1420.
- İbnü'l-Esîr, Mecduddîn Ebû's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed. *Câmî'u'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Resûl*. thk. Abdulkâhir el-Arnaût, Dımaşk: Mektebetü'l-Halvânî ve Matba'atü'l-Melâh ve Mektebetü Dâru'l-Beyân, 1. Baskı, 1969.
- İbnü'l-Esîr, Mecduddîn Ebû's-Sa'âdât el-Mübârek. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. thk. Tâhir ez-Zâvî & Mahmûd et-Tanâcî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

İbnü'l-Habbâz, Ahmed b. el-Huseyn. *Tevcihü'l-Lüma'*. thk. Fâyiz Zekî Muhammed Deyyâb, Mısır: Dâru's-Selâm li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', ve't-Terceme, 2. Baskı, 2007.

İbnü'l-Hâcib, Osmân b. Ömer. *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufasssal*. thk. İbrâhîm Muhammed Abdullah, Dımaşk: Dâru Sa'duddîn li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 2005.

İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *el-Bedrü'l-Münîr fî Tahrîci'l-Ehâdis ve'l-Âsâri'l-Vâkı'a fî Ş-Şerhi'l-Kebîr*. thk. Mustafa Ebû'l-Ğayt vd., Riyâd: Dâru'l-Hicre li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 2004.

İbnü'l-Varrâk, Muhammed b. Abdullah b. el-Abbâs Ebû'l-Hasen. *İlelü'n-Nahv*. thk. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, 1999.

İbnü'n-Nâzım, Bedreddîn Muhammed b. el-İmâm Cemâluddîn b. Mâlik. *Şerhu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000.

İbnü's-Sâib el-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *Nesebü Ma'd ve'l-Yemeni'l-Kebîr*. thk. Nâcî Hasen, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, Mektebetü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1. Baskı, 1988.

İbnü's-Sâig. *Şerhu Cümeli'z-Zeccâci*. thk. Yahyâ 'Alvân Hassûn el-Beldâvî, Kahire: Câmî'atü'l-Ezher/ El-Ezher Üniversitesi, Doktora Tezi, 1986.

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl. *el-Usûl fî'n-Nahv*. thk. Abdülhuseyn el-Fetlî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Baskı, 1999.

İbnü's-Sikkît. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, *İslâhu'l-Mantık*. thk. Muhammed Mer'ab, Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, 2002.

İbnü's-Sîrâfî, Yûsuf b. Ebî Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzübân Ebû Muhammed. *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*. thk. Muhammed Alî er-Rîh Hâşim, haz. Tâha Abdurraûf Sa'd, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Dâru'l-Fikr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1974.

İbnü's-Şecerî, Hibetüllâh b. Alî. *Emâli İbni's-Şecerî*. thk. Mahmûd et-Tanâhî, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, Matba'atü'l-Medenî, 1. Baskı, 1992.

İbnü't-Tayyib, el-Fâsî. *Şerhu Kifâyeti'l-Mütehafliz*. thk. 'Alî Huseyn el-Bevvâb, Riyâd: Dâru'l-'Ulûm, 1. Baskı, 1983.

- İbnü't-Tayyib, Muhammed el-Fâsî. *Feyzü Neşri'l-İnşirâh min Ravzi Tayyi'l-Iktirâh*. thk. Mahmûd Ficâl, Dubai: Dâru'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve İhyâ'î't-Türâs, 1. Baskı, 2002.
- Kabâve, Fahreddîn. *Târîhu'l-İhticâci'n-Nahvî bi'l-Hadîsi's-Serîf*. Halep: Dâru'l-Mültekâ, 1. Baskı, 2004.
- Kâdî İyâd, İyâd b. Mûsâ. *Meşâriku'l-Envâr 'alâ Sihâhi'l-Âsâr*. Tunus: el-Mektebetü'l-'Atîka, Kahire: Dâru't-Türâs, 1978.
- Kâlî, Ebû 'Alî. *el-Emâlî*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1926.
- Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1985.
- Kayravânî, Ebû 'Alî el-Hasen b. Reşîk. *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbihi*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 5. Baskı, 1981.
- Kaysî Ebû 'Alî el-Hasen b. Abdullah. *Îzâhu Şevâhidi'l-Îzâh*. thk. Muhammed b. Hamûd ed-Da'cânî, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1987.
- Kaysî, Nûrî Hamûdî & Dâmin & Hâtîm. “Şi'ru Müzâhim el-'Ukaylî”. *Mecelletü Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye fî's-Şârika* – Birleşik Arap Emirlikleri, 22.
- Kıftî, Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Baskı, 1982.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî & İbrâhîm Atfîş, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1964.
- Lahmî, İbn Hişâm. *el-Medhal ilâ Takvîmi'l-Lisân*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 2003.
- Mahallî, Celâluddîn. *Hâşiyetü'l-'Attâr 'alâ Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Musavvera 'an Tab'a Kadîme.
- Mâverdî, Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'Uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib. *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âtî's-Seb'*. Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1. Baskı, 1974.

- Merâğî, 'Izzeddîn & Buhârî, Celâl. *el-Münahhal fî İ'râbi Ebyâtî'l-Mufasssal*. thk. Süleymân b. Abdurrahmân el-Abîdî, Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, 1998, Doktora Tezi.
- Merzubânî, Muhammed b. 'Imrân Ebî 'Ubeydullah. *Mu'cemü's-Şu'arâ*. thk. Fritz Krenkow, Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 2. Baskı, 1982.
- Merzubânî, Ebû 'Ubeydullah Muhammed b. 'Imrân. *el-Müvâşşah fî Meâhizi'l-'Ulemâ' 'alâ's-Şu'arâ*. thk. Muhammed Alî el-Bicâvî, Kahire: Nehdatü Mısır li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Merzûkî, Ahmed b. Muhammed. *el-Ezmine ve'l-Emkine*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, h. 1417.
- Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. thk. Ğarîd eş-Şeyh, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2003.
- Meydânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-Emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife Musavvere 'an Matba'ati's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1955.
- Molla el-Kârî, Alî b. Sultân el-Herevî. *el-Esrârü'l-Merfû'a fî'l-Ahbâri'l-Mevzû'a el-Ma'rûf bi'l-Mevzû'âtî'l-Kübrâ*. thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut: Dâru'l-Emâne/Müessesetü'r-Risâle.
- Muâfî, Zekerîyyâ b. Yahyâ. *el-Celîsü's-Sâlihü'l-Kâfî ve'l-Enîsü'n-Nâsihu's-Şâfî*. thk. Abdulkerîm Sâmi el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2005.
- Muhibuddîn et-Taberî, Ahmed b. Abdullah. *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkıbı'l-'Aşera*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı.
- Murâdî, Bedreddîn Hasen b. Kâsım. *Tavzîhu'l-Mekâsıd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahmân Alî Süleymân, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1. Baskı, 2001.
- Murâdî, Hasen b. Kâsım. *el-Cenâ'd-Dânî fî Hurûfî'l-Me'ânî*. thk. Fahreddin Kabâve & Muhammed Nedîm Fâdıl, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1992.
- Mutarrizî, Nâsiruddîn b. Abdisseyyid. *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Müberrid, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fî'l-Luğâ ve'l-Edeb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 3. baskı, 1997.

Müberraîd, Muhammed b. Yezîd. *el-Muktadab*. thk. Muhammed ‘Abdulhâlik ‘Udayme, Kahire: Lecnetü İhyâ’i’t-Türâsi’l-İslâmî, 1994.

Münâhil, Abbâs Ahmed ‘Ivad es-Seyyid. *Cühûdu’s-Sîrâfî en-Nahviyye min Hilâli Şerhihi ‘alâ Kitâbi Sîbeveyh*. Sûdân: Câmi‘atü Ümmü Dermân/ Omdurman Üniversitesi, Külliyyetü’l-Luğati’l-Arabiyye, Doktora Tezi, 2012.

Münâvî, Abdurraûf b. Tâcu’l-Ârifîn. *Feyzü’l-Kadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Sağîr*. Kahire: Dâru’l-Hadîs.

Müslim, el-Velîd Hasen Alî. “*Menheciyyetü’l-Müberraîd fî’l-İstidlâlâtî’n-Nahviyye*”. *Havliyyâtü’l-Âdâb ve’l-Luğât bi Külliyyeti’l-Âdâb ve’l-Luğât Câmi‘atu Muhammed Bû Dayf*, Cezair-M’Sila, 2020: 2-8.

Müsta‘simî, Muhammed b. Eydemir. *ed-Dürü’l-Ferîd ve Beytü’l-Kasîd*. thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 2015.

Müttakî el-Hindî, ‘Alâuddîn Alî. *Kenzü’l-‘Ummâl fî Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef‘âl*. thk. Bekrî Hayâtî & Safvetü’s-Sakâ, Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle, 5. Baskı, 1981.

Nâile, Abdulcebbâr ‘Alvân. *eş-Şevâhid ve’l-İstişâd fî’n-Nahv*. Bağdat: Matba‘atü’z-Zehrâ’, 1. Baskı, 1976.

Nâzîru’l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf. *Temhîdü’l-Kavâ’id bi Şerhi Teshîli’l-Fevâid*. thk. Alî Muhammed Fâhir vd., Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’t-Terceme, 1. Baskı, 2007.

Nebhân, Abdulilâh. *İbn Ya‘îş en-Nahvî*. Dimaşk: Menşûrât İttihâdü’l-Küttâbi’l-‘Arab, 1. Baskı, 1997.

Necîb, Mahmûd. *Şürûhu’l-Elfiyye ve Menâhicühâ ve’l-Hilâfû’n-Nahvî fihâ*. Suriye: Câmi‘atü Haleb/ Halep Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.

Nehârî, Sâlih Alî Muhammed. *eş-Şevâhidü’s-Şi‘riyye fî İ‘râbi’l-Kur‘ân li’n-Nehhâs: Dirâse Nahviyye Delâliyye*. Sûdân: Câmi‘atü Ümmü Dermân, Külliyyetü’l-Luğati’l-Arabiyye, Omdurman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.

Nehhâs, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed. *‘Umdetü’l-Küttâb*. thk. Bâsim Abdulvehhâb el-Cârî, Beyrut: Dâru İbn Hazm - el-Cefân ve’l-Cânî li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr, 1. Baskı, 2004.

Nehhâs, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed. *İ‘râbu’l-Kur‘ân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, h. 1421.

- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Şerhu Ebyâti Sibeveyh*. thk. Züheyr Gazi Zâhid, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, Mektebetü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1. Baskı, 1986.
- Nu'aym b. Hamâd. *Kitâbü'l-Fiten*. thk. Semîr Emîn ez-Züheyrî, Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1. Baskı, 1991.
- Radî el-Estarâbâdî. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib me'a Şerhi Şevâhidihî li 'Abdilkadir el-Bağdâdî*. thk. Muhammed Nûru'l-Hasen & Muhammed ez-Zefzâf & Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1975.
- Radî el-Estarâbâdî. *Şerhu'r-Radî 'alâ'l-Kâfiye*. tsh. Yûsuf Hasen Ömer, Libya Bingazi: Câmi'atü Kân Yûnus, 2. Baskı, 1996.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî.
- Reffâ', Serî b. Ahmed es-Serî el-Kindî. *el-Muhibb ve'l-Mahbûb ve'l-Meşmûm ve'l-Meşrûb*. thk. Misbâh el-Ğalâvencî, Dimaşk: Matbû'âtü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşk, 1987.
- Refîde, Abdullah. *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*. Libya: ed-Dâru'l-Cumhûriyye li'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1990.
- Rükendî el-Estarâbâdî. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Abdulsûd Muhammed Abdulsûd, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1. Baskı, 2004.
- Sa'leb, Ahmed b. Yahyâ Ebü'l-Abbâs. *Mecâlisü Sa'leb*. şrh. ve thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 2. Baskı, tsz.
- Sa'lebî, Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşfü ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Komisyon, Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1. Baskı, 2015.
- Sabbân, Muhammed b. Alî. *Hâşiyetü's-Sabbân 'al'a Şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, 1997.
- Sağânî, el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen. *et-Tekmile ve'z-Zeyl ve's-Sile li Kitâbi Tâcü'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Abdulalîm et-Tahâvî vd., Kahire: Matba'atü Dâru'l-Kütüb, Sadru'l-Cüz'i'l-Evvel ve'l-Cüz'ü's-Sâdis, 1979.
- Sâlim, Muhammed Sâlih. *Usûlü'n-Nahv Dirâse fî Fikri İbni'l-Enbârî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Baskı, 2006.
- Sâmerrâî, Fâdıl. *Ebü'l-Berekât b. el-Enbârî ve Dirâsâtuhü'n-Nahviyye*. Bağdat: Dâru'r-Risâle, 1975.

Sâmerrâî, Fâdıl. *ed-Dirâsâtü'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî*. Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, Dâru'n-Nezîr, 1971.

Sâmerrâî, Fâdıl. *İbn Cinnî en-Nahvî*. Bağdat: Dâru'n-Nezîr, 1969.

Sâmî Mekkî el-Ânî. *Mu'cemü Elkâbi's-Şu'arâ*. Dubai: Mektebetü'l-Felâh, 1. Baskı, 1982.

Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed. *Fıkhu'l-Luğa ve Sirru'l-'Arabiyye*. thk. Hâlid Fehmî, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Baskı, 1998.

Sehâvî, 'Alî b. Muhammed 'Alemüddîn. *el-Mufaddal Şerhu'l-Mufasssal (Kısmu'l-Hurûf)*. thk. Yûsuf el-Haşekî, Ummân: Vizâretü's-Sekâfe, 2002.

Selmî, Refî'. "Berâ'etü İbn Mâlik mine't-Tedlîs ve Sînâ'ati's-Şevâhidi's-Şi'riyye". *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye 'alâ's-Şebeketi'l-Âlemiyye*, 2015: 7.

Sem'ânî, 'Abdulkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî vd., Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 2. Baskı, 1980.

Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdüddâim. *ed-Dürü'l-Mesûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dımaşk: Dâru'l-Kalem.

Serkastî, Saîd b. Muhammed. *Kitâbü'l-Ef'âl*. thk. Huseyn Muhammed Şeref, Kahire: Müessesetü Dâri's-Şu'ab li's-Sahâfe ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1975.

Seyâlî, Cem'ân b. Benyûs b. Recâ. *İ'tirâdât İbni's-Sâiğ en-Nahviyye fî Şerhi'l-Cümel 'alâ İbn 'Uşfur*. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ/ Umm Al Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Sîbeveyh, 'Amr b. 'Osmân. *el-Kitâb*. thk. 'Abdusselâm Hârûn, Beyrut: Dâru'l-Cîl.

Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdullah. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2008.

Suhârî, Seleme b. Müslim el-'Avtebî. *el-İbâne fî'l-Luğati'l-'Arabiyye*. thk. Abdulkerîm Halîfe vd., Maskat-Amman: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1. Baskı, 1999.

Sübki, 'Abdülvehhâb b. Takıyyuddîn Tâcüddîn. *Cem'u'l-Cevâmi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2003.

Sübkî, 'Abdülvehhâb b. Takıyyuddîn Tâcüddîn. *Ref'ü'l-Hâcib 'an Mukaddimeti İbni'l-Hâcib*. thk. 'Alî Muhammed Mu'avvid ve 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 1999.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân. *er-Ravdu'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*. thk. Abdurrahmân el-Vekîl, Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1990.

Sükkerî, Ebû Sa'îd. *Dîvânü İmri'i'l-Kays ve Mülhakâtuhû bi Şerhi Ebî Sa'îd es-Sükkerî*. thk. Enver 'Alyân Ebû Süveylim & Muhammed Alî Şevâbike, Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü Zâyid li't-Türâs ve't-Târîh, 1. Baskı, 2000.

Süyûtî, Celâluddîn. *'Ukûdu'z-Zeberced fî İ'râbi'l-Hadîsi'n-Nebevî*. thk. Süleymân el-Kudât, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1994.

Süyûtî, Celâluddîn. *Buğyetü'l-Vu'ât*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1998.

Süyûtî, Celâluddîn. *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâriyâbî, Riyâd: Dâru'l-Kevser, 2. Baskı, h. 1415.

Süyûtî. *el-Iktirâh*. thk. Mahmûd Ficâl, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1989.

Süyûtî. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, Suudi Arabistan: Mecma'u'l-Melik Fehd.

Süyûtî. *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'uhâ*. thk. Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ & Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm & Muhammed Alî el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl.

Süyûtî. *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr*. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetü'd-Da've ve Usûlü'd-Dîn, 2005.

Süyûtî. *Şerhu 'Ukûdi'l-Cemân - Abdurrahmân el-Ömerî el-Mürşidi'nin 'Ukûdu'l-Cemân şerhi ile birlikte*. Kahire: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, 1955.

Şâfiî, Ebû 'Abdullâh Muhammed. *Müsnedü's-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm. *el-Mekâsıdu's-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*. thk. Abdurrahmân el-'Useymîn vd., Mekke: Ma'hedü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve İhyâ'î't-Türâsi'l-İslâmî bi Câmi'ati Ümmü'l-Kurâ, 1. Baskı, 2007.

Şâtıbî, Ebû İshâk. *el-Mekâsıdu's-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*. thk. 'Abdurrahmân el-'Useymîn vd., Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1. Baskı, 2007.

- Şehrî, ‘Abdurrahmân b. Mu‘âda. *eş-Şâhidü’s-Şi’rî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve Ehemmiyyetühû ve Eseruhû ve Menâhicü’l-Müfessirîn fî’l-İstişhâd bihi*. Riyâd: Mektebetü Dâri’l-Minhâc li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1. Baskı, h. 1431.
- Şelebîn, Ebû Alî. *Şerhu’l-Mufasssal*. thk. Hammâd b. Muhammed es-Simâlî, Mekke: Câmi‘atü Ümmü’l-Kurâ/ Umm Al Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1982.
- Şemî, Ahmed Mezâl Ğâzî. “Mevkıfu Ebî İshâk eş-Şâtıbî mine’l-İhticâc bi’l-Hadîsi’s-Şerîf ‘ala İsbâtî’l-Kavâ’idi’n-Nahviyye ve’s-Sarfıyye.” Kahire: *Mecelletü Külliyyeti’l-‘Ulûm*, Câmi‘atü’l-Kahire, Özel Sayı.
- Şemseddîn ez-Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ’*. thk. Komisyon, ed. Şu‘ayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 3. Baskı, 1985.
- Şîrâzî, Murtazâ. *ez-Zemahşerî Luğaviyyen ve Müfessiren*. Kahire: Dârü’s-Sekafe li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1. Baskı, 1977.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Kahire: Dâru Hicr li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’l-İ‘lân, 1. Baskı, 2001.
- Tarîkî, Yâsir. *el-İstişhâd bi’l-Hadîs fî’l-Mesâili’n-Nahviyye*. Riyâd: Dâru Künûzi İşbîliyye, 1. Baskı, 2012.
- Tebrîzî, Hatîb. *Dîvânü Ebî Temmâm bi Şerhi’l-Hatîb et-Tebrîzî*. thk. Muhammed Abduh ‘Azâm, Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 5. Baskı.
- Tebrîzî, Yahyâ b. Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *Şerhu Dîvâni’l-Hamâse*. Beyrut: Dâru’l-Kalem.
- Tehânevî, Muhammed b. Alî. *Keşşâfü Istılâhâtî’l-Fünûn ve’l-‘Ulûm*. thk. Alî Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Baskı, 1996.
- Tekrîtî, Abdulmun‘im Ahmed. *İbnü’s-Şecerî ve Menhecühû fî’n-Nahv*. Bağdat: Matba‘atü Câmi‘ati Bağdâd.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân. *el-Besâir ve’z-Zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Baskı, 1988.
- Tîbî, Şerefuddîn el-Huseyn b. Abdullah. *Fütûhu’l-Ğayb fî’l-Keşf ‘an Kınâ’i’r-Rayb*. Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li’l-Kur’ânî’l-Kerîm, 1. Baskı, 2013.

- Türkistânî, Muhammed Yakub Ahmed. *Luğâtu Tayy*. Mekke: Câmi‘atü’l-Kurâ, h. 1402.
- Vâhidî, ‘Alî b. Ahmed en-Neysâbü’rî. *et-Tefsîrû’l-Basît*. Suudi Arabistan: ‘Imadetü Câmi‘ati’l-Îmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, 1. Bası, h. 1430.
- Vâhidî, ‘Alî b. Ahmed en-Neysâbü’rî. *et-Tefsîrû’l-Vasît*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1994.
- Ya‘kûb, Emîl Bedî‘. *el-Mu‘cemü’l-Mufasssal fî Şevâhidi’l-‘Arabiyye*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1996.
- Yûsî, Nûreddîn el-Hasen b. Mes‘ûd b. Muhammed, Ebû Alî. *Zehrû’l-Ekem fî’l-Emsâl ve’l-Hikem*. thk. Muhammed Hacî & Muhammed el-Ahdar, ed-Dâru’l-Beydâ’ – Mağrib: eş-Şeriketü’l-Cedîde – Dâru’s-Sekâfe, 1. Baskı, 1981.
- Zebîdî, Murtazâ. *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kamûs*. thk. Komisyon, Kuveyt: Vizâretü’l-İrşâd ve’l-Ebnâ’ fî’l-Kuveyt, 1965.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me‘âni’l-Kur’ân ve İ‘râbuhû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şiblî, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1. Baskı, 1988.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr, 1. Baskı, 1963.
- Zehrâvî, Ahmed b. Muhammed el-Fakîh. “Mevkıfu’l-Muhaddisîn mine’l-İhticâc en-Nühât bi’l-Hadîsi’n-Nebevî”. Mısır: *Mecelletü’d-Dirâsâti’l-‘Arabiyye*, Külliyyetü’l-‘Ulûm, Câmi‘atü’l-Münyâ.
- Zemahşerî, Cârullâh. *A‘cebü’l-‘Aceb Şerhu Lâmiyeti’l-‘Arab*. Mısır: 3. Baskı, h. 1324.
- Zemahşerî, Cârullâh. *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmidî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Tenzîl*. Beyrut, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1947.
- Zemahşerî, Cârullâh. *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-‘Arabiyye*. thk. Fahr Sâlih Kudâre, Ürdün-Ammân: Dâru ‘Ammâr li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1. Baskı, 2004.
- Zemahşerî, Cârullâh. *el-Muhâcât bi’l-Mesâili’n-Nahviyye*. thk. Behîce Bâkır el-Huseynî, Bağdat: Dâru Es‘ad, 1973.
- Zemahşerî, Cârullâh. *el-Mustaksâ fî Emsâli’l-‘Arab*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı, 1987.

Zemahşerî, Cârullâh. *Havâşi'l-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râb*. thk. Bahâuddîn Abdurrahmân, Şebeketü Aluka, 2016.

Zemahşerî, Cârullâh. *Nüketü'l-A'râb fî Ğarîbi'l-İ'râb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fütûh Şerîf, Kahire: Dâru'l-Me'ârif.

Zemahşerî, Cârullâh. *Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1. Baskı, h. 1412.

Zemahşerî. *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs*. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî & Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Matba'atü 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı.

Zemahşerî. *Esâsü'l-Belâğa*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1998.

Zerkeşî, Muhammed b. 'Abdillâh. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabîyye 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâühû, 1. Baskı, 1957.

Zeyla'î, Abdullah b. Yûsuf. *Nasbu'r-Râye li Ehâdîsi'l-Hidâye*. thk. Muhammed 'Avvâme, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1997.

Zübeydî, Ebû Bekr. *Tabakatü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Baskı.

Zübyânî, Nâbiğa. *en-Nâbiğatü'z-Zübyânî Dîvânü Şerhi Târîhi Kıssa bi Rivâyeti Ya'kûb ve Ebî Sa'id es-Sükkerî*. thk. Alî Melekî, Beyrut: Dâru't-Tıbbâ'a, 1958.

Zürrumme, Ğaylân b. 'Ukbe. *Dîvânü Zürrumme*, thk. Abdulkuddûs Ebû Sâlih. Beyrut: Müessesetü'l-İmân, 1982.